

Сайд Аҳмад
ЖИМЖИТЛИК

P O M A H

*Тошкент
Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1989*

Ўз2
A 95

Аҳмад, Саид.

Жимжитлик: (Роман).— Т.: Адабиёт ва санъат нашр.,
1989.—320 б.

Мана, севимли адибнинг янги романи кўлингизга тегди. Республикаизм-
инг қўйинги найтлардаги ҳаёти акс эттирилган бу асарида ҳам Саид Аҳмад
“Эътилиқ маҳоратини намойиш этган: китобда сизни жуда кўп гаройиб
зокеалар, тақдирлар кутади.

Аҳмад, Саид. Тишина: (Роман).

4702620201—123
C ————— Рез. 89
M352(04)—89
ISBN 5—635—00567—5

Ўз2

(С) Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт
ва санъат нашриёти, 1989 й.

Биринчи қисм

БИР ТАНДА ИККИ ОДАМ

Чўққилар жилвасига кўпам маҳлиё бўлаверма, болам. Бу тогда қашкирлар бор...

I

Одам боласининг кўзидан ёш чиқмаса қийин экан. Юракбағрини ўртаган аламлар шу кўзёши билан чиқиб кетади. Кимки фарёд уриб йиғлаётласа, кўзидан ёш чиқазолмаса, аламларини ичига ютса — дардга чалинади. Шунинг учун кексалар, алам ўртаган кишига йиғла, кўнглингни бўшат, дейдилар. Бу гапда ҳикмат кўп.

Афсуски, Толибжон йиғлолмасди. Унсиз, кўзёшилиз йигларди, холос. Мана шу унсиз йиги Толибжонни йикитди. Сал кунда қоп-қора соchlари оқ каптарнинг патидек бўлиб кетди.

Толибжонни ҳукумат касалхонасига ётқизиши. У ётган палатада энг катта раҳбар Шавкат Раҳимовичнинг қил ўтмас дўсти, машхур колхоз раиси терим олдидан ўзини «ремонт» қилдиришга ётганди. Кунларнинг бирида Шавкат Раҳимович дўстини йўқлаб келди.. Бу ерда Толибжонни кўрдию ранги оқариб кетди. Бир муддат сёrrайиб турди-да, ундан хол-аҳвол сўраб ўтирмаёт, дўстини қўлтиқлаб ташқарига спчиқиб кетди.

Орадан икки кун ўтиб Толибжонни шаҳарнинг оддий касалхонасига ўтказиб юбориши. Дарёнинг оғизи касалхонасига ўтказиб юбориши.

Асаб касали ёмон дард бўлади. Толибжон шовқинга чидамайдиган, гап кўттармайдиган бўлиб қолди.

У ўйлаб-ўйлаб олис қишлоғида колган ўгай синглисини эслади. Толибжон синглисини кўп йиллардан бери кўрмаган. Эри нима иш қиласи? Нечта боласи бор? Буни билмасди. Ҳар қалай ўзи туғилиб ўsgan қишлоқ. Болалигини эслатида, ишган гувала деворлар билан куршалган кўчалар, чўмилган жимжит сойлар, олисда садафдек чақнаб турган чўққилар, ям-яшил ўтлоқлар кўнглига таскин берар-ку!

У ана шундай ўйлар билан ўйлга отланди.

Етим қишлоқнинг қоқ ўртасида катта сой оқарди. У қишлоқ этагига етганда ёйилиб, ўртасида ўнлаб оролчалар хосил қиласиди. Толибжон болалигига ўртоқлари билан сув кечиб, оролчаларда кумга кўмилиб, соатлаб осмонга қараб ётарди. Ўша пайтларда осмон жуда хам қўм-кўк бўларди. Оппок

булутлар сут кўпигидек бўлиб, қишлоқ устидан шошилмай токка қараб сузаб ўтиб кетишарди. Қамишлар орасидан қурбақаларнинг қуриллаши, ўрдакларнинг ғақ-ғақ товушлари келиб турарди.

Толибжон кўкка қараб ётиб, бир зумда дунёни хаёлда айланиб чиқарди. Кечалари осмонни тўлдирган юлдузларнинг имлашларига тикилиб тонгини кутарди...

Мана ҳозир, у ўша ёшлиги ўтган сой кўприги устида турипти. Энди у яланг оёқ, танини офтоб қўйдирган шўх, олов бола эмас, соchlари оқарган, ҳаётнинг аччик-чучугини тотган Толибжон эди. У тошларга урилиб оқаётган сувдан болалигини қидираётганга ўхшарди. Бу оролчаларда қанчадан-қанча хаёллари қолган. Шу соҳилларда у балоғатга етди. Шу оролчаларда не-не буюк орзулар оғушида маст бўлган. Нихоят жимжит сертупроқ кўчаларда кезиб, мухаббатнинг бир умр унтилимас, кўшиқдек кўнгилни яиратувчи, ғазалдек юракка қўйилувчи, тушдек туманли онларини кечирган. У кунлар энди қайтмас бўлиб олисларга учеб кетди.

Толибжон омонат ёғоч кўпrik устида шундай, ҳам ширин, ҳам юракни ўртовчи ҳислар оғушида гарангсиб турарди.

Кечга яқин Толибжон қадрдан уйини топиб келди.

У қишлоқдан чиқиб кетаётганда синглиси тўлишиб, бокишлиларидан балоғатнинг аллақандай таърифга сўз бермайдиган дақиқаларини кечираётгани сезилиб қолган бўй қизалоқ эди. Синглиси Толибжоннинг хотирида шундайлигича қолган. Ҳозир қандоқ бўлиб кетганикин, деб ўйлади Толибжон.

Эшикдан журъатсиз қадам ташлаб ҳовлига кирди.

Мотоциклни ёнбошлатиб ғилдирагига ел берадиган тўккиз ёшлардаги бола нотаниш кишининг ҳовлига кирганидан ҳайратланиб, мой бўлиб кетган қўлларини латтага артиб ўрнидан турди.

Ҳовлининг нариги бурчида уч-тўрт бола ерга чўнқайиб ўтириб нимадир киляпти. Айвонда ҳовлига орка ўгириб бир кампир чой ичяпти. Толибжон ҳовлини, уйни, айвонни бир онда кўздан кечириб чиқди. Бирдан юраги шув этиб орқага тортиб кетди. Синглиси бошқаёққа кўчиб кетган бўлса-я! Булар бегона кишилар бўлса-я!

Бола унга яқин келди, салом берди.

— Зайнаб опанинг уйлари шуми? — деб сўради Толибжон.

— Ҳа, шу. Келинг, тога.

Толибжон енгил тин олди.

— Сен Зайнабхоннинг кимлари бўласан? — деди тутилиб Толибжон.

— Неваралари бўламан.

Айвонда чой ичиб ўтирган кампир овоз берди:

— Ҳой, ким билан гаплашяпсан, болам?

Бу овоз Толибжонга таниш эди. Юраги бир ҳаприқиб кетди. Чамадонини ерга қўйиб, айвон томонга жадал юрди. Гурс-гурс қадам товушидан кампир ўрнидан турмокчи бўлди.

Кампир тўқсондан ошгац, ҳалимдек ҳилвираб қолган. У Толибжоннинг ўғай онаси эди. Толибжон қишлоқдан чиқиб кетганда пайғамбар ёшидан ошган эди. Тирик экан. Толибжон кела солиб энрашиди унинг бўйнидан кучиб, бир дақиқа сўз тополмай ритикиб, туриб қолди.

— Ҳой, кимсан, болам? Ҳидинг димогимга таниш.

Кампирнинг кўзи ожиз эди. У Толибжоннинг елкаларини тимирскилиб силаб кўрди. Таниёлмади.

— Мени дикқат килмай ~~узинг~~ айтакол, болам! Кимсан? Ҳидинг Толибгинамнинг ~~хона~~ ўҳшаб кетяпти.

Йиглаб кўзидан ~~хона~~ чиқазоммаган Толибжоннинг ўпкаси тўлиб кетди. ~~Хиқилаб~~ туриб бирдан ҳўнграб юборди.

Кампир унинг бошини силаб, пешонасини юзига босиб секин деди:

— Қаёкларда юрган эдинг, болагинам? Кўзим очиқ пайтларда қаёкларда ~~эдинг~~, тентагим?

Толибжоннинг кўзларидан ёш қуилиб келаверди, қуилиб келаверди.

Кампир уни бағридан бўшатиб ҳовли томонга қичқири:

— Нима қилиб турибсанлар, аянгни чақирмайсанларми? Дадаларингга хабар қилмайсанларми? Югар, поччангга чоп, тоғам келди, деб айт.

Бир ҳовли бола дупир-дупир қилиб тўрт тарафга югуриб кетди.

— Ҳа, умрингдан барака топкурлар, жуда шўх-да, булар.

Кампир нимасига ўраб қўйган чойнакни бери суриб пиёлага чой қўйди.

— Қанисан, болам? Манави чойни ич. Долчин солиб дамлаганман. Ич. Ич!

Толибжон кампирнинг ~~қўйидан~~ чойни олди. Ҳўплади. Онаси ўша пайтда ҳам шунаقا чой ичарди. Ҳалигача ўша одатини ташламапти.

У пиёладаги хушбўй чойни ичиб бўлгунча ҳовли одамга тўлиб кетди. Бошига дурра танғиган, ёши қирқнинг нари-бери-сидаги хотин ҳаллослаб келиб Толибжонга ўзини отди.

— Акажон! Бормисиз, акажон!

Бу унинг синглиси Зайнаб эди. Ака-сингил бир-бирларига мўлтираб тикилиб қолишиди.

— Тинч-омонмисан, синглим. Мана, келдим.

Болалар уларнинг ҳолатини кузатиб туришарди. Зайнаб акасини бағридан бўшатиб болаларга қаради.

— Нима қилиб турибсизлар. Бу тоганглар-ку! Чакиринглар дадангларни? Поччангниям чакиринглар.

Болалар аллақачон хабар етказиб бўлишган экан. Биринкетин күёв билан бола кўтарган кизи кириб келишди.

Зайнаб бир қизини узатган, унинг икки боласи бор эди.

Зайнабнинг эри келди. Толибжон билан бел олишиб кўришиди. Кейин чорбоғдан қўй судраб чиқиб кампирдан фотиҳа сўради. Кампир узок пичирлаб юзига фотиҳа тортиди. Күёв Толибжоннинг оёғи тагига келиб қўй бўғзига пичоқ тортиди

Кеч кириб қишлоқ уйларида чироқлар ёнди. Қўни-қўшнилар бири лагандада чучвара, бири ширгуруч, бири сомса кўтариб кирди. Күёв кампирни кўтариб олиб келди-да, сўрига ўтқазди. Зайнаб акасининг елкасига янги тўн ташлаб, бошига янгигина тахтакачдан чиқкан дўппи кийдирди. У тўғрига ўтириб олиб акасидан кўз узмасди. Гоҳ кулади, гоҳ мўлт-мўлт ёш тўкиб йиғлади.

Уят, андишадан юраги эзилган Толибжон на йиғлашини биларди, на кулишини.

Зайнаб кечаси Толибжонга сўрига эри билан ёнма-ён жой солиб берди.

Кўёви чарчаган экан, бирпасда пиш-пиш қилиб ухлаб қолди. Аммо Толибжонни ҳадеганда уйқу ололмади.

Осмон худди болалигидагидек тиник. Саноқсиз юлдузлар бир-бирлари билан имлашади. Улар Толибжонни ҳам қўқ бағрига чорлаётганга ўхшайди. Тоғ ортидан кўтарилган баркашдек ой бир гала булатни ҳайдаб чиқди. Толибжон киприқ коқмай осмонга тикилиб ётибди. Кеча шу қадар жимжитки, ҳатто кекса қайрагочда мудраган чумчукнинг инига сигмай типирчилагани ҳам эшитилади.

Шу сокинликни бузиб, қайдадир кучли портлаш бўлди. Унинг даҳшатли овози тоғ кўкрагига қадалиб акс садо қайтди. Шу хил портлаш яна бир неча марта такрорланди. Толибжон кўрпани елкасига тортиб ўтириб олди.

Зайнаб эрталабки нонуштага ҳамир кориб, ҳовли бетида ўёқдан-буёққа ғимирсиб юрипти.

Сал ўтмай осмонга сутранг нур пуркаб чакин чақди.

Электропайванднинг ўткир нури азamat теракларнинг учини шам пилигидек бир дам ёндириб, ўчирди. Қайдадир кўтарма краннинг фийқиллагани, қўнғироқ чалгани эшитилди. Бу товушлар Толибжоннинг асабини бузмасди. Қайтага қандайдир ҳаловат, юпанч бераётганга ўхшарди. У яна шунака чақин чақишини кутиб ётди. Йўқ, бошқа чақин чақмади.

Толибжон ўй ўйлаб кетди.

У институтни тўғатганда қишлоқка бир келиб кетди. Аспирантура йиллари қишлоққа келишнинг сира иложи бўлмади.

Негадир онам ўгай, синглим ўгай, деган фикр уни бу оиладан нарига итараарди. Бунга маълум сабаблар ҳам бор эди, Зайнабнинг бўйи чўзилган сари ўгай она Толибжон билан иккови-нинг бошини қовуштириб, кўяман, бегонага кетмасин дерди. Она зимдан шунга тайёргарлик кўтарди.

Толибжон олти ёшлигига онаси ўлган. Дадаси, болам онасиз ўсмасин, деб хотинининг йилини ўтказиб тўрт яшар қизи билан қолган бир бева хотинга уйланган эди. Ўша бева хотин мана шу кампир, қизи шу Зайнаб эди. Бирга ўсиб катта бўлган синглисига уйланишга Толибжон асло рози эмасди. Ана шу гап бўлгандан кейин қишлоқдан кетиб колганди.

Ўқиши тугатиб қишлоғига қайтмаган Толибжонга онаси бир хат ёзганди... Ўшанда у: «Болам, нега келмайсан, Зайнабни бўйнингга осиб кўймасдим-ку!»— деган эди.

Толибжон эндиғина уйланган, обкомда бўлим бошлиги бўлиб ишларди. Бир сўзлилиги, ўжарлиги бирорвга ёкиб, бирорвга ёкмай юрарди. Комсомол уни шунака қатъий, бир сўзли килиб тарбиялаган эди. Тўғрисўз, фикрида событ Толибжон партия сафига ўтаётганда кекса коммунистлар: «Ҳамиша шундай бўлинг, ҳақиқат йўлидан асло чекинманг» деб кафолат беришганди.

Ўшанда Сталиннинг шахсига сифиниш оқибатлари бутун мамлакат микёсида тугатилиб бораётган, одамларда ҳаётга буюк бир ишонч пайдо бўлган пайтлар эди. Аммо майда «шахсчалар» тирик эди. Улар «халқлар отаси»га садоқатларидан воз кечолмасдилар. Айниқса, лавозимларга ўрнашиб олган бир неча «шахс фарзандлари» мамлакат бўйлаб эсган тоза шабадани ўткинчи, мавсумий бир гап деб билардилар.

Ана шундайлардан бири республика тепасига мустаҳкам ўрнашиб олди. У ниҳоят каттиқўл, раъйига терс юрадиганларни, бир гапини икки қиласиганларни аямасди.

Толибжон бўлаётган ишларни билиб, баъзан тажанг, баъзан исёнкор табиатини куч билан босиб юрарди.

Ўша кезлари Биринчи — Шавкат Раҳимович профсоюзлар лидерини шундай бадном қилдики, инсон боласи бунақа ҳўрликларга чидай олмасди. Уни ўз қизига ўйнаш, деб гап тарқатди.

Йўриғига юрмаган профессор Нурматовнинг уйига бульдо-зер солиб текислатиб ташлади.

Толибжон бу ишларга гувоҳ эди. У ўзига ўзи: шунчалик ко-нунсизликларни кўра-билатуриб индамасам, кандай коммунист бўлдим ахир, деб куйинарди. Охири унинг ичидаги исён портлаб юзага отилиб чиқди.

Область партия конференциясида сўз олиб, Шавкат Раҳи-

мовичнинг кўзига қараб туриб бор гапларни айтди. Ёр-биродарларини атрофига тўплаётганини, бўйсунмаганларини бадном қилаётганини, бутун мамлакат бўйлаб шахсга сигиниш оқибатлари тугатилётган бир пайтда республикада янги бир шахс пайдо бўлганини очиқ-ёрик айтди.

Ўшанда қизик бир ҳолат рўй берганди. Зал бўйлаб гулдурос қарсаклар янграб кетди. Бу қарсак товушлари қайдан чиқаётганини билиб бўлмасди. Одамлар стул тагига қўлларини тикиб қарсак чалардилар. Аммо уларнинг юзларидан, қўзларидан қарсак чалаётгандари сезилмас эди.

Орадан уч ой ўтиб Толибжонга Шавкат Рахимович «мехрибон» чилик килиб, уни «Она-Ватан топшириги» деб чет элга жўнатиб юборди.

Толибжон уч йил Мозамбикда яшади. Ўша ерда бир фарзанд кўрди. Мисрга боргандা ўғли йўлга кирди. Ўша ерда то овози дўриллаб иягига тўк оралагунча яшашди.

Толибжон мажбуран жаҳонгашта умр кечирарди. Йигитлик кучи, илми, қобилияти бегона юртларда қолиб кетди. У неча марта Ватанга хат ёзиб, она юртига қайтиб келиш истагини билдириди. Рад жавобини олди. Эр-хотин маслаҳатлашиб бегона тузум, бегона ахлоқ ҳукм сурган юртларда ўғлиларининг тарбияси ўзгариб қолишидан қўркиб уни Ватанга жўнатишиди. Сал фурсат ўтмай боласидан, ўз ихтиёrim билан армия хизматига кетдим, деган хат келди.

Боласи эл хизматига яраб қолган онанинг қувончи узок чўзилмади. Уни вабо олиб кетди. Бегона юртда, боласи дийдоридан узоқда армон билан кўз юмди.

Толибжон кўп машакқатларни бирга кечирган хотинини бегона эл тупроғида колдириди.

Толибжон Ватанга қайтганда ўғли армия хизматини ўтаётган эди. Унга онаси ўлганини айтмади. Дардини ичига ютиб, қулагай бир пайтда айттарман, деб юрганди. Айттолмади, ўғли чегарада, хизмат вазифасини ўтаб турган маҳал ҳалок бўлди.

Мана, Толибжоннинг кўрган-кечиргандари, саргузаштлари...

Ҳозир у она қишлогининг осмонида чақнаган юлдузларга тикилиб, ўтган кунларини эслаб ўтирипти.

Эрталаб бошига офтоб келганда уйғонди. Онаси ожиз кўзларини белгисиз тарафга қадаганча пешонасини силаяпти. Неваралари атрофини тўлдириб, аввал ҳеч қачон кўрмаган тогаларига қимиirlамай тикилиб ўтиришипти.

— Туракол, болам, туракол,— деди кампир.

Толибжон она овозидан маст эди. Болалик йилларидагидек нинг бағрида эркалангиси, юзларини юзларига қўйиб ишқаңгиси келди. Бутун хўрликларини, аламларини тўкиб солгиси

келди. Атрофда мунчокдек кўзларини қадаб, ажиг томошага маҳлиёдек турган жиянлари олдида ҳисларга эрк беришдан ўзини тийди.

Куёв ишга кетиб бўлган. Тог чўққиларида офтоб нури ялтираб турарди. Толибжон то ювиниб келгунча, кампир неваралярини жавраб-жавраб кўчага чиқариб юборди.

Кексалардек доно камдан-кам бўлади. Она ўғлининг дилида нимадир борлигини, ичини нимадир кемираётганини сезиб турарди.

— Болам, билиб турибман, ичингда ўт ёняпти. Нима гап бўлди? Айт!

Толибжоннинг томогидан чой ўтмади. Кучаниб зўрга ютинди.

— Келинимни сўрамадим. Болаларингни сўрамадим. Ўзинг оғиз очмаганингга сўрамадим, болам.

Толибжон титраб-қақшаб жавоб берди:

— Келинингиз жуда узоқ юрт тупроғида колган.

— Болаларинг қани? — деди кампир яна.

— Ўғлим чегарада ҳалок бўлди.

Бу гаплар Толибжоннинг кўксини куйдираётган оловлар орасидан аланга бўлиб чиқди.

Кампир бир кўли билан шолчага тирагиб олдинга сурилди. Қўлини ҳавода пайпаслаб ўғлини топди. Пешонасидан силади.

— Бу дунё шундок, болам. Оlam яратилибдики, бировга баҳт, бировга алам келади. Чидайсан. Чидамай иложинг канча. Кечадан бери сени ўйлайман. Ичингда нималар бўлаётганини кўр бўлсам ҳам кўриб турибман. Бахтингни тупроқка кўмид кепсан. Қандоқ қиласан, болам. Ҳализамон куёвинг келади, бирга тоғларни айланиб кел, губоринг тарқайди. Толибжон онасини кўтариб айвонга олиб келди. Енгил, қушдан ҳам енгил бўлиб қопти. Қандоқ полвон хотин эди. Юрса ер титрарди. Толибжоннинг эсида: онасининг ўнг қўлида битта кумуш билагузуғи кўринмай кетарди. Ўша қўллар энди жуда ингичка, жуда нимжон бўлиб қолипти.

— Долчин чойимни ҳам опкелиб бер, болам.

Толибжон сўрида устига нимча ёпилган чойнакни келтириб онасининг олдига қўйди.

— Энди бор, бир айланиб кел. Шошма, эсим курсин. Ўтири.

Кампир Толибжоннинг хотинига, ўғлига қуръон бағишлади. Юзига фотиха тортгандан кейин, энди боравер, деди.

Толибжон жимжит қишлоқ кўчаларида анча айланиб юрди. Биронта бекорчи одам учратмади: Болалигига чўмилган сойга қараб йўл олди. Туфлисини ечиб шимини тиззасигача кўтариб сув кечиб оролчага чиқди.

Сув ҳамон бир текис оқар, сал нари бориб тошларга тегиб сапчиб ўтарди.

Толибжон қумга чалқанча ётиб сўнгсиз осмонга тикилди. Бу унинг болалик осмони эди. Болалик излари тушган, гўдаклик ўйлари қолган бу сокин оролчадан асло кетгиси йўқ эди.

Кун терскай томонга ўтиб, тоғларнинг сояси узун тортган-дагина ўрнидан турди. Назарида кўнглига туғилиб қолган жами андухларини шу сувларга оқизгандек енгил торти.

Бу фарогат ва сокинлик маскани, уни туқсан она қишлоқ эди.

II

Эрталаб нонуштадан кейин болалар ивирситган сўрини иғишиштираётган Зайнаб кўча эшиги олдида фийкиллаб машина тўхтаганида қўлидаги супургини четга улоктириб, эшикка каради. Эллик ёшлардаги, Будённийникига ўхшатиб мўйлов қўйган киши кирди. Унинг орқасидан яшик кўтарган йигитча инқиллаб келарди. Ҳовли этагида куйманаётган болалар баробарига қийкириб юборишли:

— Катта эна, тоғам келдилар, Мирвали тоғам келдилар.

Айвонда панжарага бағрини бериб ўтирган кампир ўрнидан турмокчи бўлиб кўзгала бошлади.

Мирвали деб аталмиш йигит шошиб бориб, кампирнинг елкасидан беозор босди.

— Кўзғолманг, эна, қўзғолманг. Севиниб қолдингизми эна. Толибжон келиб бағрингиз бутун бўлиб колдими?!

Кампир тимирскиланиб, Мирвалининг елкасига қўл ташлаб кўришган бўлди.

— Вой нимасини айтасан, болам, гойибим ҳозир бўлиб, уйим тўлиб қолди. Энди оғимни узатиб кетаверсам ҳам бўлади. Дийдорини кўролмаяпман-да, бу кўз ўлгур дунёни зимистон қилиб қўйди. Келганинг жуда яхши бўлди-да, болам. Толибжонгинамнинг ичи тўла дардга ўхшайди. Энди ўзинг уни бағрингга ол. Ўкситма. Ҳар қалай юртнинг тепасидаги одамсан.

Мирвали ўёқ-буёқка аланглади.

— Дайдининг ўзи қани? Қайси гўрга гойиб бўлди?

Атрофни ўраб турган болалар баравар жавоб қилиши:

— Тоғам пастда, оролчада ўтириптилар.

— Вой, чақир уни. Мирвали тоғам келдилар, деб айт.

Болалар қимирашмасди. Мирвалининг орқасидан яшик кўтариб қелган йигитнинг яна киришини кутиб, эшикка караб туришарди. Сал ўтмай йигитча — унинг шофёри, коп орқалаб кирди.

— Зайнаб, анави нарсаларни ўзинг сарамжонлаб ол,— у шундай деб шофёрига юзланди.— Қоғоз қопдагини ҳам олиб кир.

Зайнаб хижолат тортиб норози оҳангда деди:

— Кеча акамнинг оёқларига жонлик сўйгандик. Бекор овора бўпсиз-да.

Мирвали унинг гапига парво қилмай эшик томон юра бошлади.

— У дайдини ўзим топиб келаман. Зайнаб, синглим, кумғонда битта чой қайнатворгин.

— Гапингиз курсин, директор, шу пайтда ким кумғонда чой қайнатади.

Кампир гапга аралашиб:

— Хўп дегин, болам, дарров хўп дегин. Қумғон чойини соғингандир-да.

Мирвали болаларни эргаштириб чиқиб кетди. Шофёр, мен нима қилас, дегандек машина олдида унга қаради.

— Қовунларни ретранцилаторда ишлаётганларга обор. Бирон соатларда қайтиб кел. Шошма, кетмай тур,— деди у нимадир эсига тушгандек.— Озроқ кутиб тургин. Ҳозир кела-ман.

У шундай деб пастликка қараб кетган илонизи йўлдан ўзига-ўзи тормоз берётгандек, ўнг оёғига каттиқ тиравиб, буталар орасидан жарлик томонга кетди. Бу паст-баландликда кунига неча марталаб бир-бирини қувиб ўйнаган болалар кучанмай, шамолдек унинг атрофида айланиб пастликка чопишарди.

Мирвали ўзига-ўзи танбех бергандек ўйларди: машинада юравериб пиёда юришни унутдимми? Худди тормози бузилган машинадек пастликка мункиб кетяпман!

Унинг бу жарликка келмаганига ҳам беш-ён йил бўлган чиқаров. Катта йўлдан фириллаб ўтиб, фириллаб қатнайверган экан. Баъзан кампирдан хабар олгани келганда ҳам бу томонларга қарамаган эди. Шу топда, оролчалар кўрина бошлигандан ўт-олов болалигини унутиб юборганини пайқаб қолдию юраги қисилди. Ахир бу жойлар, оролчалар, отлиқнинг бўйини кўрсатмайдиган камишлар орасидан потирлаб кўтариладиган ўрдаклар, тонггача шовқин соладиган бакаларнинг куриллашлари, сувларнинг шовиллаши, тошлар орасидан чиқиб ювилиб топ-тоза бўлиб кетган кумларни лойқалатмоқчи бўлган балиқларнинг кумушдек товланишлари, туш пайтида бирдан жимжит бўлиб қоладиган, тунлари аллақандай жинлар базм қиладиган бу оромгоҳ энди унга бегона бўлиб қолгандек, нега келяпсан, бизни унугансан-ку, деяётгандек бўларди.

Мирвали асли бу кишлоқдан эмасди. Унинг отаси Рихсиевой селда оқиб ўлган, Мирвали кенг ҳовлида шумшайиб бир ўзи қолган эди. Унинг онаси Мирвали олти ёшлик пайтида туғолмай нобуд бўлади. Боламни ўкситмайман, деб Рихси ака уйланмайди. Мирвалининг ҳолидан кампир, Толибжоннинг ўгай онаси, хабар олиб туради. Ҳар қалай синглисисининг боласини ташлаб қўймайди. Холаси уни ўз уйига кўчириб олиб кетмади. Тоғ сўқмокларидан кунига икки мартадан катнаб, иссик-совуғидан хабар олиб турди. Бу орада ўзининг ҳам коли вафот қилиб каловлаб қолди.

Мирвали бўйига етиб рўзғорни эплайдиган бўлиб қолганди. Кампир ниҳоятда сабрли-қаноатли эди. Олдинги эридан қолган етим қизи Зайнаб, кейинги эридан қолган Толибжон, синглисидан қолган Мирвали. У мана шу уч етимчани оёқка турғизиш ҳам қарзим, ҳам фарзим, деб биларди. Бу тоғли юртда бу хил фидойи хотинлар озмунчами, дейсиз.

Мирвали шу топда, болалиги қолиб кетган оролчаларга яқинлашар экан, ана шуларни ўйларди.

Орқасидан келаётган бола ёлғизоёқ йўлдан чиқиб тошлардан сакраб-сакраб олдинга ўтди.

— Тога, телевизоримиз ишламай қўйди.

— Ишлайди, энди ишлайди,— деди хаёли бўлинган Мирвали.— Эрта-индин ишлайди.

Аввалги кун кечга томон келган сел ретранслятор вишкасини ағдариб юборган, тоғнинг бу тарафидағи хонадонлардаги телевизорлар кўрсатмай қўйганди.

Мирвали тош тепасига чиқиб атрофга аланглай бошлади. Бу ердан етти орол бемалол қўриниб турарди. Аммо биронтасида Толибжоннинг қораси қўринмасди.

— Тога, мен топиб келайми?

— Қаердалигини биласанми?— деди у болага қараб.

— Биламан, кечаям шу ерга келиб шаршара олдида ўтириб ийғлаганларини кўрганманс.

Боя кампирнинг ўртоғингни ичи тўла дард, дегани Мирвалининг эсига тушди.

— Йўл бошла, жиян, мени ўшаёқка олиб бор.

Бола уни шаршара томонга бошламай, ёлғизоёқ айрилишидан чап томонга бошлади.

— Шаршара бүёқда-ку,— деди ажабланиб Мирвали.

— Билмасакансиз-ку, тога. Шовва бүёқда.

Дарҳақиқат улар сал юришгач, ўн беш метрча баландликдан тушаётган шаршара олдидан чиқиши. Демак, тоғ селлари ўйлини ўзгартирибди-да, деб кўнглидан ўтказди у. Шу пайтгача тогнинг бу пучмоғига бирон марта ҳам келмаганидан ажабланди.

Шаршара гувиллаб тушар, йўл-йўлакай қоя тошларга урилиб тўзон бўлиб кетар, сув тўзонлари йигирма-ўттиз метр кенгликни тумандек ўраб оларди.

— Тогам шовванинг нарёғида ўтирадилар.

Улар хўл, бақатўн қоплаган сирпанчиқ тошлардан сакраб-сакраб, шовванинг нариги томонига ўтишди. Толибжон шаршарага тикилганча қимирламай ўтиради.

— Энди сен кетавер, жиян. Биз ҳозир борамиз.

Бола орқасига чигирткадек сакраб югуриб кетди. Мирвали бола орқасидан бир дам илжайиб қараб тургач, Толибжон ўтирган харсанг тош томон юра бошлади.

Толибжон ҳамон қимирламай шаршарага тикилганча ўтирап, сачраган тўзондан елкалари хўл бўлиб кетган, иякларидан тиззасига сув томаётганини ҳам сезмас эди.

— Ҳо, дайди,— деди унга яқинлашиб қолган Мирвали.

Толибжон сув шовқинидан унинг овозини эҳитмади, Мирвали,— ҳой, кармисан, нима бало,— деб яна қичкирди.

Толибжон бошини кўтарди. Одам бўйи пастликда ўзига қараб илжайиб турган нотаниш шоп мўйлов кишига ҳайрон бўлиб, ўтиришини ҳам, туришини ҳам билмай тикилганча қолди. Мирвали ҳам қизик ахволга тушди. Толибжон деб ўйлаган одами бегонага ўхшаб кўринди. Лекин унинг қаериидир Толибжонни эслатарди. Кўзи, ха, икки кўзи Толибжонники эди. Одам боласи йиллар ўтган сари ўзгараверади, аммо кўзлари ўша-ўша, ёшлигидагидек ўзгармай тураверади. Бу ўша Толибжон эди. У ҳам Мирвалига қараб аввалига уни танимади. Толибжон шунча юрт кезиб, қанча савдоларни бошидан кечириб, негадир бирга ўсан, бирга кояларга чирмашган дўстини бирон марта бўлсин эсига олмаганидан афсусланди. Шунинг учун бўлса керак, турқи-тароватини ҳам унугиб юборганди. Барibir унутмаганда ҳам Мирвали у кўрган болалигидаги Вали эмасди. У вояга етиб, тўлишиб, ёшлигига ўхшамай кетганди. Айниқса шоп мўйлови уни жуда бошқача кўрсатарди.

— Вой, Толиб ака, ўзингизмисиз? Мени танимаяпсизми? Мен Валиман, Мирвали чатоқман.

Толибжон ўрнидан турди-ю, бирдан тош устидан сакраб Мирвалини қучоқлаб олди. У қадрдонини бағрига босаркан, бирон оғиз сўз айтишга тили айланмасди. Шу топда ҳам қувонч, ҳам буюк бир андиша тилини танглайига ёпишириб қўйганди.

Наҳотки, бирон марта уни эсламадим, наҳотки шундок қадрдон учун юрагимнинг бир бурчида жой тополмадим. Менам одам бўлдимми? Ҳатто она ўрнига она бўлган, йўлимга

кўз тикиб кўр бўлган бир муштипарни бирон марта йўқла-
мадим?

Мана шундай ўйлар уни гунгу лол қилиб қўйганди.

Одамзод қизик бўлади. Ўй ўйлаб тополмаган, хаёлингга
минг уринганинг билан келтиролмаган умрингни ё азоб, ё
кувонч, ё андиша пайтларида лоп этиб бир дақиқада кўрасан.
Ўтган умринг кўз олдингдан жуда тиник, жуда аник бўлиб
ўтади. Ва шу дақиқада, ўтган умрингга баҳо бериб улгурасан.

Мана шу тоғ чўққисида бир чўпон оёғи тагидаги тош
кўчиб пастга қулаб кетади. Пастда пичан ғарами бор экан,
ўшангага тушиб омон қолади. То у пичан ғарамига тушгунча бир
дақиқа вакт ўтади, холос. Аммо у энди ўлдим, деб ўйлади.

Чўпонлар унинг тирик қолганига севиниб, ранги бўздек
оқариб кетган чўпондан:

— Ўлишинг нақд эди. Яхшиям пичан устига тушдинг.
Ростини айт, то ғарамга тушгунингча хаёлингдан нималар
кечди?— деб сўрашади.

— Дадамни кўрдим, аям билан гаплашдим, болаларим
билан видолашдим. Хотиним тўртта етим билан қандоқ яшайди,
деб ўйладим. Муни каранглар, милтиқ ўқланганча қозикда
қолганди, шу эсимга келди, болалар билмасдан тепкини
босворса битта-яримтага тегиб кетадими, деб кўп ташвиш
тортдим. Абдусаттор ўлаётганда васият қилиб, икки минг сўм
берган эди, қизимни узатишганда ўзинг бош бўласан деб, шу
гапни ҳеч ким билмасди. Ўгай отаси билса пулни қисташи
мумкин эди. Шу пул қиёмат қарз бўлиб бўйнимда колиб
кетадими, деб ёмонам эзилиб кетдим...

Бу гапга бирор ишонди, бирор ишонмади. Кўпчилик чўпонни
ёлғончига чиқазган эди. Аслини олганда, у рост гапни
айтганди.

Бундай дақиқаларда бутун бир умр кўз олдингдан ўтади.

Толибжон ҳам шу топда бутун болалигини кўриб улгурган
эди.

Мирвали Толибжоннинг кўнглидан нималар ўтганини сезиб
турарди. Шунинг учун ортиқча гинахонликка ўтмай ўзини
гўёки яқинда ажралишиб яна топишгандек тутди

— Оббо, дарвиш-эй, оббо дарбадар-эй, от айланиб қозигини
топгандек, яна юртингни қумсаб кепсан-да. Ажаб қипсан.
Энди қочиб бўпсан. Бўйнингга арқон солиб ишлатаман. Ундан
кейин...

Мирвали бирдан сергакланиб гап оғзида қолди. Ахир,
Толибжон ундан катта эди-ку. Ўша кезларда уни ака дермиди?
Сизлармиди ё сенлармиди? Ҳозир сенлаганим малол келган
бўлса-я! Ҳар қалай интелигент одам. Чет элларда дипломат-
лар билан гаплашган, катта охурдан сув ичган.

— Юринг, эшикка борайлик, ўша ерда гаплашамиз.
Толибжон энди анча ўзига келган, паришонлиги ҳам тар-
қаган эди.

У Мирвалининг болалик йилларини энди аниқ кўз олдига
келтира бошлади. Жуда шўх бола эди. Муштлашишга ўч, ўт-
ганинг ўроғини, кетганинг кетмонини оладиган симобдек бе-
карор эди. Энди қуиилиб колгандир.

Иккови индамайгина тепаликка чиқа бошлашди. Шаршара
овози аста-секин эшитилмай қолди:

— Бир йўқлаб борган эдим, тополмадим.

Толибжон ҳайрон бўлди: мени қаердан йўқлаган бўлиши
мумкин?

— Қачон? — деди Толибжон.

— Бунгаям беш-олти йил бўлиб қолди. Мозамбикка бор-
ган эдик. Ўша ерда мутахассисларимиз пахта экишяпти. Ме-
нам ўн кун туриб келдим. Ўшанда сизни шу тарафда деб
эшитиб қолдим. Қидирдим, тополмадим. Асвон томонга кетди,
дейишиди. У томонларга йўлим тушмади.

— Ўзбеклар у тарафларда кўп. Ирригаторлар, агрономлар
бор. Учрашиб турардик. Кўришолмабмиз-да, Миср эҳром-
ларини кўрсатардим.

— Кўрдим, — деди Мирвали, — Мисрга борганимда кўр-
дим. Зўр жойлар экан. Ўша эҳромларни одам боласи қўл билан
килганига ишонгинг келмайди.

Гап билан бўлиб улар тепаликка чиқиб олганларини билмай
coliшиди. Эшик олдида Зайнаб уларни кутиб турарди. Шоффёр
бола ухлаб колган бўлса керак, кабинанинг очиқ эшигидан
икки оёғи чиқиб турарди.

— Мунча хаяллаб кетдинглар. Қумғон неча қайнаб, неча
совуди. Аям улар кани, деб жуда шошириб ташладилар.

Мирвали шоффёрни уйғотиб кабинадаги рация трубкасини
кўтарди. У ким биландир гаплашиб «Қайнарга жой килинг-
лар, меҳмон боради», деб тайинлади-да, Толибжон кетидан
ховлига кирди.

Ховлига кўлоблаб сув сепилган, ҳаммаёқ ораста эди. Сў-
рига гилам тўшалган. Айвонда ўтирган кампирни Мирвали
кўтариб сўрига олиб келди.

— Кудратингдан ўргилай, худо, кўзимни олганингга
яраша оёғимни тинч кўйсанг бўлмасмиди. Тимискиланиб бўлса
ҳам омонатингни олгунингча юриб турардим.

Мирвали кампирга тегажоғлик қилди:

— Шунча юрдингиз, бўлди-да. Манави невара-чеварала-
рингизни кўзи, оёғи сизники. Тўксонни уриб кўйдингиз-ку,
яна нимани кўрмокчисиз. Кўравериб, жамики нарса ёд бўлиб
кетгандир.

— Шундок дейсан-ку, болам, бу ёруғ жаҳоннинг жамолига ким тўйибдики, мен тўяй.

Зайнаб кетма-кет уч чойнак чой келтирди.

— Манавиниси ойимга, долчинли. Манавиниси акамга, кийик ўти дамланган. Манаву тўқсон беш сизга, директор.

— Кийик ўтидан ичиб туринглар, болаларим, меъдани тоза қилади,— деди кампир ўз чойнагини тимирскиланиб топаркан.— Ҳой қизим, овқатинг пишган бўлса опкелақол, акаларингни қорни очгандир. Атайлаб қовоқ манти қилдик, Толибжон болам, сен борган тарафларда ҳам ошқовоқ бўларканми?

Толибжон елкасини қисди.

— Шунга эътибор бермаган эканман. Ошқовоқ емаганимга ҳам кўп йиллар бўлиб кетди.

— Ҳим,— деди кампир афсуслангандек.— Шаттан чиқиб кетганингдан кейин емаган экансан. Ҳа, болам, яшамабсанда. Умрни сувга оқизиб кепсан.

Толибжон нима дейишини билмай бош эгиб ўтираверди.

— Вали, болам. Энди Толибжонни сенга топширдим. Тугилган ерларини айлантири. Юртини кўрсин. Дилядаги губорни ёз.

Овқатдан кейин Мирвали кампирдан дуо олиб ўрнидан турди.

— Толиб энди мени ихтиёrimда. Кечқурун келмаса хавотир олманг, эна.

— Йўқ, йўқ, кечқурун уйда бўлсин. Мен ҳали дийдорига тўйганим йўқ. Кечқурун күёв келади. Неваралар келади. Уй тўлиб кетади-я.

— Хўп, хўп. Майли, келади.

Мирвали билан Толибжон чиқиб кетишди. Сал ўтмай кўчада машина гуриллади. Кетаётган машина орқасидан юргурган бир гала боланинг қийқириғи, бақириб-чақириши эшитилди. Кампир ташқарига кулок соларкан, ҳа, умрингдан барака топкурлар-а, деб қўйди.

III

Машина ўнгир оралаб кечагина сел суриб туширган харсанг уюмлари олдида тўхтади. Мирвали пастга тушиб қўлини пешонасига соябон қилиб худди арра билан кирқилгандек тик қояга қаради. Эллик метрли телевишкага қоянинг қоқ белида фил хартумдек буралган илдизга илиниб қолган эди.

Толибжон ҳам кабинадан бош чиқариб ўша томонга — неча тонна оғирликтаги вишкани панжасида ушлаб турган

илдизга ҳайрат билан тикилди. Шамол сал тебратса у пастга шитоб билан қулаши аниқ эди.

— Бу илдиз паровозни ҳам кўтаради, оғайни,— деди Мирвали Толибжоннинг кўнглидан ўтган фикрни пайқагандек.— Эртага альпинистлар келади. Вертолёт ҳам чақирилган. Ўзимизнинг болалар ҳозир вишка оёғи тирадиган супачага бетон қуишияпти. Ўн минутлик сел, биласанми, қанча зарар келтирди. Уч юз тўқсон етти эчкини нобуд килди. Тўққиз кўприкни суриб кетди. Тўртта қишлоқчадаги юз саксон хона-доннинг телевизорини учирди. Бузган йўлларини айтмай қўяқолай. Табиатнинг бунақа телба ўйинларига бас келиб бўлмайди.

Толибжон кабинадан чиқди. Қоядан тўкилган тошларда эчкига ўхшаб сакраб-сакраб юрган машинада силкинавериб бели оғриб кетган эди. Қаддини ростлаб, атрофга назар ташлади. Ёмғир ювиб ўтган пастликлар кўм-кўк. Гиёҳларда заррача губор йўқ. Ўнгирга кириб қолган дайди шамол чиқиб кетишига йўл тополмай айланар, гиёҳларни силкитарди. Шамол теккан гиёҳларнинг астари кумуш рангга кирап, шамол тегмаган беткайи тиниқ яшил тусда қимирламай турарди. Майсаларнинг бу кўриниши ҳозиргина дастгоҳдан тушган бекасамга ўхшаб кетарди. Зум ўтмай, шамол йўлини ўзгартириб ўнгирнинг бошқа бир ерида худди шундай манзара ясади. Баъзан шамол буралиб-буралиб гирдоб кўтармоқчи бўлади, қоятошларга тегавериб мадори кетганидан кейин сокин ҳовузга тош тушгандек, майсалар бетида яшил ҳалқалар ясад тинчиб қоларди.

— Толибжон, бирпас дам олиб тур, биз юқорига чиқиб бетончи болалардан хабар олиб қўяйлик,— деди Мирвали ён соатига қараб,— агар хоҳласанг биз билан юр.

Толибжонни машина қоқиб қўйган эди. Шу ерда кутишини айтди.

Шофёр билан Мирвали юқорига чиқа бошлиши. Толибжон уларнинг альпинистлардек тошларга тирмасиб, илдизларга осилиб кўтарилишларини анча пайтгача томоша қилиб турди. Охири улар харсанг тошлар орқасида кўринмай кетишиди.

Толибжон ҳозир Мирвали олиб қараган копкоғига ёқут қадалган ён соатни танирди. Бу соат унинг отасидан қолган эди. Кампир она ҳар сандик очганда уни Мирвалига кўрсатиб, катта бўлганингда тутасан, дерди. Аммо Мирвалининг сабри чидамай кампир йўғида сандик титиб, соатни олар, уч-тўрт кун болаларга мақтаниб юрарди, Толибжон кўнглида, ҳали ҳам соат бор экан-да, деб қўйди.

Бугун у билан кўришгандан бери тили танглайига ёпишиб қолгандек журъат билан бирон гап айтмади. Унча-мунча айт

ган гапининг ярми ичидаги чайналиб қолиб кетарди. Аслида Толибжон ёшлигига ҳам одамовироқ эди. Тенгкурларига ортиқча аралашмас, бир чеккада китоб ўқиб кунини кеч киларди. Кампир унинг бу феълидан кўп ранжирди. Вой боламе, мундок ўртоқларингга қўшилсанг-чи, ҳадеб китобга тикилиб ўтираверасанми, деб уни зўрлаб, кўчага чиқазиб юборарди.

Тоғ болалари жуда шўх, жангари бўлади. Нариги қишлоқ болалари билан муштлашгани атайлаб довон ошиб боришарди. Кўйлак-иштонлар дабдала бўлиб, бирининг боши ёрилиб, бирининг кўзи кўкариб, кечга томон қайтиб келишарди. У ёқдан еган калтаги камлик қилгандек дадаларидан ҳам яхшигини шапалок ейишарди. Аммо муштлашишга тўймаган бу болалар яна тоғ ошиб қасдларини олиб қайтишарди. Айниқса, Мирвали гапга кирмайдиган «кулоқсиз» бола эди. Айтган гапини қилмай, ураман деганини урмай кўймасди. Хуллас, Толибжон ёшлик пайтларини кўз олдига келтириб Мирвалининг гуррасиз ё оксоқланмаган, тимдаланмаган пайтини эслолмади. Ундан ташқари, муштдек боши билан ургутлик бир тожик кизини яхши кўриб қолиб, довон ошиб ҳадеганда ўшаёқка кетиб қолаверарди. Ўз қишлоғидан нарига киз бермайдиган ургутлик тожикларга унинг бу бемаънилиги малол келганидан бир-икки ушлаб олиб, калтаклашган ҳам эди. Ўшанда ҳам Мирвали товба қилмаган. Эртасига ой энди кўтарилигага паллада ўша кизни опқочиб келганди. Вали ўшанда энди ўн иккода эди. Киз эса тўққиз-ўн ёшларда экан. Соchlари жамалак, узун чакан кўйлаги тўпигигача тушган бир гўдак эди.

Кампир каловлаб қолган эди. Ҳарчанд кизни обориб кўйишга қистаса ҳам ўғли кўнмас, кизнинг яқинига одам йўлатмасди. Кампир яхшиликча гапириб кўрди, бўлмади, йиғлаб ялинди, бўлмади. Қизнинг ҳам кетгиси келмасди. Кампир ўша кеча ётмади. Тиқ этса эшикка караб қизни бағрига босиб, ўтириб чиқди. Ҳали тонг ёришмаган эди. Девор оркасида от дупури эшитилди. Отликларнинг тожикчалаб гапиришидан юраги ўйнаб кетди. Девор нахрасидан тупроқ тўкилиб, икки-уч йигит ўзини ҳовлига гуп-гуп отди. Мирвали ухламётган экан, бужир тутга тирмашиб томга чиқди-ю, чорбокка ўзини отди.

Бўлаётган тўполондан қўшнилар уйғониб кетишиди. Бир зумда ҳовли одамга тўлди. Қизнинг уруғлари болангни топиб берасан, деб кампирга ўдағайлар, кампир нима дейишини билмай дир-дир титрарди.

Тонг отар маҳали кизни олиб кетишиди. Аммо эртасига ҳам, индинига ҳам Валидан дарак бўлмади. Кампир йиғлар, кимга арз қилиб, кимдан мадад сўрашини билмас эди.

Тоғ одамлари сержахл бўлали. Жаҳл устида уни бир бало килиб кўйишмадимикин, деб ташвишга тушиб колди. Ўшанда ҳам Толиб ҳеч нарса билмагандек бир чеккада китоб ўқиш билан овора эди. Кампир умрида унга қаттиқ гапирмаганди. Ўгайлигим ботмасин, деб ҳамиша болам-бўтам дерди. Аммо бугун чидамади. Тепасига шахт келиб қўлидан китобни тортиб олди.

— Ҳа, китоб ҳам ўлсин, одамдан азиз бўлмай. Дунёни сув босса тўпигингга чиқмайди-я. Тур ўрнингдан, қидир у ярамасни.

Толиб ўтирган ерида дўнғиллади:

— Юрғандир, дайдиб. Келади. Оч қолиб. силласи қуриб қайтиб келади.

— Вой унга бир бало бўлган. Бор, қидир, суриштир. Мунча меҳри қаттиқ бўлмасанг.

Толиб истар-истамас ўрнидан туриб кўчага чиқди. Қаёқка боришини, кимдан сўрашини билмасди. У тахминан сой ёқалаб кетаркан, хуштак овозини эшилди. Овоз қай тарафдан келганини билмай аланглади. Бу жойларда овоз чиқкан томонни аниқлаш қийин бўлади. Овоз тошларга урилиб акс садо беради. Толиб аланглаб турганда ёввойи писта тагидан тош думалаб йўлга сочилди. У шошиб ўшаёққа қаради. Писта шохларини қайириб, Вали унга тикилиб турарди. Унинг кўйлаклари йиртилиб кетган эди.

— Бүёққа кел, Толиб,— деди у қўл силкиб.

Толиб мушкули осон бўлганига севиниб тепаликка чиқа бошлади.

— Келавер, келавер. Қўрқма, манави шоҳни ушла.

Толиб бир-бирига чирмасиб кетган шохлар тагидан эмаклаб унинг олдига борди.

— Аҳмок,— деди ғазабланиб.— Бу нима қилганинг?!

Отанг бўлганда таъзиiringни бериб кўярди.

— Ишинг бўлмасин. Нон-понинг борми? Жуда корним очди.

— Баттар бўл, кўйлакларинг дабдала бўлиб кетибди-ку.

— Ҳе, қўявер. Чўпонларнинг ити талаган. Кечаси эчкиларни эмгани бораман-да. Эмавериш ҳам жонимга тегди. Нон бўлмаса сут билан одам тўймас экан. Жон ака, нон олиб кел.

Толиб жаҳл билан уни силтаб ташлади:

— Уйга юр. Онам йифлаб ўтирипти.

— Борсам уради. Бормайман,— деди Вали.

— Сендан калтак ўтармиди. Ундан кейин онам қаттиқ урмайди, шунчаки пўписа қиласи. Юракол.

— Эртага бораман. Ўлай агар, эртага бораман. Бормасам

одам эмасман. Бормасам бетимга туф, дегин. Сен нон опкелгин. Кечаси Ургутга бориб келадиган зарур ишим бор.

— Э, ишинг қурсин. Яна ўша Гулбининг олдига борасан-да. Билиб кўй, ушлаб олишса чавақлаб ташлашади. Улар билан ҳазиллашма.

Вали мақтанганинамо керилиб жавоб қилди:

— Ушлаб бўпти. Мени тутадиган ҳали онасининг корнида.

— Барибир нон опкелмайман. Тепага яна қайтиб чиқиш осон эканми.

— Бўлмасам ху пастдаги жийда кавагига тиқиб кўй, ўзим тушиб оламан.

Толиб, э бор-е, деб кўл силтади-ю, яна эмаклаб писта шохлари орасидан чикди.

У уйга қайтиб келганда кампир ўчоқ бошида ўтирганча аламини Зайнабдан оларди:

— Етим қўзи асрасанг оғзи-бурнинг мой этар, етим ўғил асрасанг оғзи-бурнинг қон этар, деб шуни айтади-да. Ҳой, нега серрайиб ўтирибсанлар, эчкиларни кайириб келмайсанларми, елини тўлиб кетди-ку. Худойи таолонинг мендан бошқа етим бокадигани йўқми? Мунча пешонам шўр бўлмас...

Толибнинг оёқ товушини эшитиб кампирнинг оғзидағи оғзида, бўғзидағи бўғзида қолди.

— Ҳой, бирон гап топиб келдингми?

Толиб жавоб ўрнига ҳадеб илжаярди.

— Дурустроқ гапир, ўзини кўрдингми?

— Кўрдим. Эртага келади.

— Вой, нега эртага келаркан, бугун келсин.

— Келолмайди, жудаям зарур иши бормиши.

— Дурустроқ гапирсанг-чи, ўз кўзинг билан кўрдингми, гаплашдингми, овозини ўз қулоғинг билан эшилдингми? Ростини айт.

— Бир-икки марта ёлғон гапирганмидим,— деди зарда билан Толиб.

Толиб бола бўлиб бирон марта ёлғон гапирмаган эди. Кампир унинг бу одатини яхши биларди. Ҳозир Валининг соғ-саломатлигини эшитиб юзига нур юргандек бўлди.

Толиб бошқа гап айтмай айвонга бориб китобини кўлига олди. Қош корайиб кела бошлаганда ичкарига кирдию чой яшигидан қилинган нон кутидан иккита кулча олиб қўйнига тикди. Бу унинг умрида биринчи марта ўғирлик килиши эди...

Мирвали қаҳри каттиқ, унча-мунчага кўзига ёш чиқмайдиган бола эди. Қўшниси Раззок букачининг ошхонаси шифтига доимо йигирма-ўттизта қази осиғлиқ бўларди. Мирвали баъзи баъзида девор ошиб битта қази ўғирлаб чиқарди-да, сойга

тушиб, эски пақирда қайнатиб, болалар билан ерди. Бир гал девор ошиб :ушганда Буқачининг ити талаб, кийим-бошларини бурда-бурда қилиб юборган эди. Мирвали шу итдан қасд олиш пайига тушди. Ҳар куни деворга миниб олиб, итга сүяк ташлар, нон ташлар, қассобхонага атайн бориб, олиб келган ичак-чавоқларни берарди. Охири ит унга ўрганди. Рazzоқ буқачи самоварга чиқиб кетган пайтларда Мирвали итни эргаштириб сойға олиб борар, «ўйнатар»ди.

Мирвали бир куни болаларни тўплаб, юрларинг, сенларга «картинка» кўрсатаман, деб қолди. Болалар унга эргашиб сойга тушишди. Рazzоқ буқачининг ити ёввойи жийдага оёғидан боғлик турарди. Ит негадир арқон билан эмас, усти оқ қобиқли электр сими билан боғланган эди.

Мирвали «ҳозир картинка кўрасанлар», деб сим ипни ечиб учини жийданинг айрисига ташлаб тортди. Ит оёғидан осилганча кўтарила бошлади. Охири у одам бўйи кўтарилигандан кейин Мирвали сим учини жийда танасига маҳкам килали бошлади. Ит типирчилар, вангилларди. Мирвали қўйнидан гугурт чиқазиб, бир парча қофозни ёндириди-да, итнинг бўйнига тутди. Худди керосин сепилгандек итнинг жунлари лоп этиб ёниб кетди. Олов ичидаги колган ит даҳшатли улиди. Энди у каттакон машъаладек ловуллаб ёнарди. Салдан кейин итнинг овози ўчди, қимирламай қолди.

Ўшанда Толибжон икки кўзини панжалари билан беркитиб орқа ўгириб олган эди.

Мирвали каклик боқарди. Тўрт-бешта каклик доим ҳовлида донлаб юрар, уни кўрганда югуриб олдига келарди. Шу какликлардан биттасини Уста Долимнинг мушуги олиб қочди. Мирвали пайт пойлаб мушукни тутди. Икки кўзига мих тиқиб қўйиб юборди.

Мушук алам билан миёвлар, қаёққа қараб юрса ўзини бир нимага уриб оларди. Ё бўлмаса ариққа тушиб кетарди. Унинг бу ҳолидан Мирвали мазза қилиб куларди.

Ўша куни Мирвали кўр мушукни кечгача «ўйнаб», кейин девордан Уста Долимнинг ҳовлисига отиб юборганди.

Болалигидаги ўша воқеаларни эслаб Толибжон жиддийлашди. Эслайдиган шунча гаплар бор экан, нега узок юртларда юрганимда биронтасини эсламадим? Бугун атрофимда парвона бўлаётган қадрдан жигарларимга айтгулик бирон гапим йўқми?! Унинг кетидан гуноҳкордек эргашиб юрибман. Йўқ. Унга тавба қилишим керак. Онамга тавба қилишим керак. Ҳамма-ҳаммага ялиниб, гуноҳимдан ўтишларини сўрашим керак.

У шундай хаёллар билан банд экан, пастки сўқмоқда қуриган гиёҳ шитирлагандек бўлди. Туллаб, жунлари эски

пўстакка ўхшаб кетган бир кийик энди йўлга кирган икки боласи кетидан хотиржам келарди. Кийикчалар жуда нимжон, хар қадам ташлаганда қаламдек оёклари титраётганга ўхшарди.

— Ҳе, жониворе, толеингга бирон овчи йўлингни тўсмасинда, бу нимжон гўдакларинг билан қаёққа қочасан?!

Кийик бепарво ўт чимдига келар, баъзи-баъзизда ияги билан болаларини орқасидан туртиб юришга ундарди.

Телевишка осилиб турган қоядан майда тошлар шитирлаб тўкилди. Толибжон беихтиёр юкорига қаради. Вишка илдиз тугунини сал ёзиб ярим метрча пастлаган эди.

Толибжон ўгирилганда кийик икки боласи билан алла-қаёққа кетиб бўпти.

Мирвалилар анча ҳаяллаб кетишиди. Толибжон машина кабинасидаги рациянинг: «Олтмиш етти, жавоб беринг» деб тинимсиз жаврашидан директорни қидиришяпти, деб ўйлади. Аммо ўзи трубкани олиб жавоб қилишга ботинмай машина атрофига юраверди.

Бирон соатлар чамаси вакт ўтиб Мирвали илдизларга осилиб кайтиб тушди. У устини қоқаркан,вой ярамаслар-е,вой абллаҳлар-е, ҳали сенларга кўрсатиб кўяман, деб дўнғилларди.

— Боятдан бери рация тинмай жавраяпти,— деди Толибжон.

Мирвали кабинага бош сукиб трубкани олди.

— Мени ким сўради, суриштир-чи! Кеча айтган эдим-ку, ҳадеб тайнинлайверадими. Менга бетон заводини ула!— у бир оз кутиб турди-да, жавоб бўлиши билан бақира бошлади.

— Хизматчилик, баъзан шунака қайнаб турамиз.

— Ҳали ҳам ўша ёшликтаги кизишиб кетишларинг бор экан.

Бу Толибжоннинг энди биринчи марта ҳадди сифиб, ийманмай айтган гапи эди.

Мирвали кўл силтади.

— Тарки одат — амри маҳол, деган гапни эшитганмисан? Сут билан кирган феъл жон билан чикади. Ҳали кўп кўрасан, муштлашишлар ҳам бўлади. Ке, кўй, кетдик.

Яна машинага чиқишиди. Йўл ўйдим-чукур, филдирак тошлардан сакраб машинани тинимсиз силкитар, Толибжон гоҳ ўнг ёнбошига, гоҳ чап ёнбошига сурилиб, бу оғир йўл азобига кўниколмасди.

— Чарчатиб қўйдим шекилли,— деди анча жаҳлидан тушган Мирвали.— Қишлоқда ҳали кўп турасанми? Ё яна жуфтакни ростлаб шу кетганингча соколинг кўксингга тушганда келасанми?

Толибжон иккиланмай жавоб қилди:

— Кўраман-да. Бу жойларга жимжитлик қидириб келдим.

— Нима?!— деди хайратланиб Мирвали.— Жимжитлик дедингми? Вой сени қараю. Жимжитликни мен бор жойдан қидиряпсанми? Топиб бўпсан. Тавба, дунёнинг ишлари зап ғалати-да. Мен жимжитликни кувиб юрибман, бу бўлса қидириб юритти. Жимжитликни одамзод ўлганда топади. Гўрга киргандай!.. Менга қара, сени сизлайми, сенлайми? Сизласам бегонага ўхшаб қоласан, сенласам дилинг оғрийдими, дейман.

— Менга барибир. Яхиси сенлаганинг дуруст,— деди Толибжон.

— Бўпти. Эрталаб күёвингни идорада кўрувдим, келганингни ўшандан эшилдим. Қайнағам келди, дейди. Шу ўйлайман, шу ўйлайман, отингни тополмайман. Далавой кал дадангни танирди, ўшандан сўрадим. Эсида бор экан, Толиб эди шекилли, деб колди. Қара, одамларни эсидан ҳам чиқиб кетибсан. Палончи одам сўйган, палончи мачитга ўт қўйган, деб эслашади. Сени нима қилган, деб эслашсин? Бу ёмон, ошнам. Юрtingда унутилсанг, бундан даҳшати бўлмайди. Қайтиб келганинг жуда яхши бўлди. Одамларнинг эсидан чикмайдиган кўп ишлар қиласиз. Кўнглингга келмасин, гапнинг сирасини айтдим. Албатта чет элларда кўп ишлар қилган бўлишинг мумкин. Мен буни айтаётганим йўқ. Тугилган юртда ҳам бир нима қилиб қўйишинг керак.

— Одам ўлдирайми, мачитга ўт қўяйми?— деди Толибжон пичинг билан.

Мирвали, э, бор-е, деди кабина деразасидан ташкарига тупурап экан.

— Шу машина менинг уйим,— деди кейин.— Баъзан кечалари машинада ухлаб тонг отдираман. Биласанми канча ёрим бор? Билмайсан. Мана шу тоғларнинг икки тарафидаги адирлар, макрит чўлидан очилган ерларнинг ҳаммаси менини менга карайди. Уйдан бир чиқиб кетганимча ҳафталаб келолмайман.

— Болалигингда ҳам уйга сиғмай тоғ-тошларда санқиб юрардинг.

Мирвали кулиб юборди.

— Ёмон эдим-а! Онам бечорани кўп қийнаганман. Ярим кечалари тоғларда юраверардим. Бўрилар еб кетмаганига ҳайронман.

— Бўри боласини ҳам боқкан эдинг шекилли.

— Вей, бўри боласини инига кириб опчиқканман-а. Қипқизил жинни эдим.

— Ургутнинг кора кишлоғидан қиз олиб қочганинг эсингдами?

Мирвали жимиб колди. У аллақандай хаёлларга берилган-дек кўзларини юмиб ширин бир хўрсиниб кўйди.

— Оти Гулби эди. Гулбиби. Ўзи ҳам гулдек киз эди-да. Бечора ота-онаси мендан безор бўлиб чирокчилик бир жувоз-кашнинг ўғлига зудлик билан тўй килиб бериб юборди. Муни кара, яқинда тасодифан кўриб қолдим. Невара-чеваралик бўлиб кетибди. Яхшиям уйланмаганим. Жуда хунук кампир бўпти. Сайловчилар билан учрашувга борган эдим. Президиумда ўтирсам сельсоветнинг раиси Чори Ашир туртди. Кулогимга шивирлаб, олтинчи каторнинг ўн биринчи жойида ўтирган хотинни танияпсанми, деб колди. Караб танимадим.

— Ўша Гулбиби бўлади.

— Жуда хунуги чикиб кетибди-ку,— дедим кўзларимга ишонмай. Чори Ашир кулади.

— Сени келишингни айтгандим. Тағинам бу пардоз килиб келгани,— деди.

Машина нотекис йўллардан коптоқдек сакраб-сакраб охири кенг, текис асфальтга чикди.

«Қайнар» йўлида ГАИ инспектори самосвал капотига бағрини бериб нимадир ёзаётган эди. Мирвали шофёрга тўхат, деб буюорди. Машина инспектордан беш-ўн кадам ўтиб тўхтади. Кейин орқалаб юриб унга бараварлашди.

— Нима гап?

— Коидани бузди,— деди инспектор Мирвалининг бетига қарамай.

— Қанака мелисасан? Қўйвор!

Инспектор менга буйруқ берадиган қанака валломат экан, бир гаплашиб кўяй, деган ғурур билан орқасига ўгирилди. Ўгирилди-ю дафтарчасини ёпиб унга честь берди.

— Ўрток директор, коидани бузгани учун талонини тешмокчиман.

Мирвали кошларини чимириди.

— Майли, сен унинг талонини тешасан, мен пост ГАИдаги телевизорни опкетиб складга топширвораман. Келишдикми?

Инспектор тушунмади. Ҳайрон бўлиб елкасини кисди.

— Инсофинг борми, ўзи? Телевишкага семон раствор олиб кетяпти-ку. Одамлар дунёда нима гаплар бўлаётганини билолмай хуноб. Тез кўйиб юбор. Иккинчи бунақа ўзбошимчалик килмайди,— Мирвали шофёрга юзланди.— Даюс, йўлингга караб юрсанг ўласанми? Қачонгача инспекторларга катта бошимни кичик қилиб ялинаман. Бор, тез обор. Агар яна коидани бузсанг, шофёрлик гувоҳномангни ўзим йиртиб ташлайман.

Мирвали шофёрга, ҳайда, ишорасини қилди. Машина сер-

пантин тоғ йўлидан текис бораарди. Толибжон машинанинг ёмон йўллардан юриб силкитганидан бели зиркираб оғририди.

Офтоб тогнинг бу томонига ўтган. Пастликлар кўм-кўк, губордан холи толларнинг барглари шаффоф эди. Ёнгокзорлар, жийдазорлар панасидаги сой шөвқини эшитилмас, бу ерларда фақат машина моторининг гуриллаши ҳоким эди.

Йўлни эчкилар подаси тўсиб чиқди. Эчки ҳар қалай жуда зийрак ҳайвон бўлади. Кўй подаси бўлганда чўпонни кийнаб юборарди. То машина калласига дўқ этиб урилмагунча тикка келаверади. Эчки бўлса машина қораси кўриниши билан ўзини четга олади. Шофёр бир-икки сигнал бериши билан эчкилар подаси йўлнинг чап томонига ўтди. Мирвали уларга аллакандай меҳр билан қаарарди.

— Бу жониворларни кўпайтиргунча она сутим оғзимга келган.

Анча жойгача жим кетишиди. Ўн минутлар чамаси вакт ўтганда Толибжоннинг бўйнига иссик нафас теккандек бўлди.

Мирвали унинг елкасига бошини ташлаб пиш-пиш килиб ухларди. Толибжон майли, ором олсин, деган ниятида қимирамаламай ўтираверди.

Рация чўзиб-чўзиб гудок берди. Шофёр трубкани олиб, яна босиб кўйди. Кимдир манқа товушда тинмай алло, алло, деб қичкирарди.

IV

Нурмат тога шийпонда мудраб ўтиарди. Ҳар гал пастликдан машина товуши эшитилиши билан кўзини очиб директор келмаяптимикан, деб алангларди.

Кундузи совхоз марказидан, меҳмон келади, у-буларни тайёрлаб туринг, деб масалликларни ташлаб кетишган эди.

Бу шийпонни адирнинг тепасига ўтган йили Мирвалининг ўзи курдирган, фақат — азиз меҳмонларнигина олиб келарди. Нурмат тоға шийпон орқасидаги ярим гектарча жойга селитрасиз, кўй кийи солиб ковун-тарвуз экарди. Ойда-йилда бир келадиган меҳмонни кутишдан ва шу полизга қараашдан бошқа Нурмат тоғанинг иши йўқ эди. Кунни кеч қилиш учун от думидан тузок ясад полиз пушталарига ташлаб кўйган. Кунига тўртта-бешта бедана илиниб турарди. Нурмат тоға жуда озода, миришкор одам бўлганидан шийпонни гулдек тутади. Ундан ташқари, у жуда пазанда эди. Келган меҳмонлар у пиширган таомларни мақтаб-мақтаб ейишарди.

Бугун Мирвали меҳмон олиб келади, жуда яқин қадрдони эмиш, яхшироқ тайёргарлик кўринг, деб тайинлашганидан у

«тишининг кавагида асраб» юрган беданаларни зиралаб товока-ка босди. Полиздан саралаб-саралаб қовун-тарвуз узиб, сояга ташлаб қўйди. Аммо ҳадеганда Мирвалилардан дарак бўлмасди. Охири у шийпон устунига суюниб пинакка кетди. Машинанинг кучли сигналидан чўчиб кўзини очди.

Семон тротуарнинг нариёғида ҳаворанг «Волга» келиб тўхтади. Ундан бўйнига бир эмас, иккита фотоаппарат осган, яқинидаги одамга ҳам бир кўзини кисиб карайдиган одати учун мерган деб лақаб олган Расулбек Умаров тушди. Нурмат тоға бу одамни унча хушламасди. Ёлғонни кўп гапиради. Бирорни алдаб кетишга уста, ўз манфаати учун отасини аямайдиган Расулбекни Мирвали нечунким ўзига яқин килиб юрибди, деб ҳайрон бўларди.

Расулбек шийпон олдига келиб, энсаси қотиб турган Нурмат тоғага бир кўзини кисиб узок тикилди.

— Хўжайн келмадими?

Нурмат тоға индамай ичкарига кириб кетди. Унинг бу хил муомаласидан жаҳли чиккан Расулбек орқасидан ичкарига кирди.

— Бу қанакаси бўлди, бобойка...

Нурмат тоғанинг кўзларидан ўт чиқиб кетай деди.

— Оғзингта қараб гапир. Ўша сен билган ўрисчани мен ҳам биламан. Бобойка деганинг нима деганинг?

— Ҳа, энди сиз ўрисчага мендан уста бўлишингиз ҳам керак-да. Турмаларда юриб уста бўлиб кетгансиз. Менга қаранг. Эртага нозик меҳмон келади. Беш-ўнта бедана тутиб патини юлиб қўйинг. Мен бағажникда қўчкор олиб келганман. Индушка ҳам бор. Сўйиб каллагочасини ажратиб, тандир кабоб қиласиз. Арча шохларини ҳам олиб келганман. Зира ҳам бор. Индушкадан жаркоп қиласиз. Беданадан табака.

Расулбек қилинадаган ишларни тайинлагунча шофёр думбаси тирсиллаб турган қора қўчкорни шийпон устунига боғлаб, қўлтиғидаги гули-гули товуқни қаерга кўй, деб фармон кутиб турарди.

— Директор менинг буйруғимсиз ҳеч ким меҳмон кутмайди, деб тайинлаган,— деди Нурмат тоға.

— У киши билан ўзим гаплашаман. Йўқ демайдилар.

Шу пайт машина қисқа-қиска сигнал бериб тепаликка чиқиб келди-да, худди шийпон пиллапояси олдида тўхтади. Кийим-боши чанг бўлиб кетган Мирвали билан Толибжон тушишиди.

— Ия, сен бу ерда нима қилиб юрибсан?— деди Мирвали, Расулбекка қараб.— Қўй зўр-ку.

Расулбек уни қўлтиқлаб четроққа чиқишига ундади.

— Гапиравер, бу ерда бегона йўқ. Меҳмонинг борми?

— Абдуғани ака меҳмон олиб бораман, юкорига жой қилдириб кўй, деб тайинлагандилар,— барибир пицирлаб тушунтириди Расулбек.— Меҳмон Тошкентдан, нозик одам. Ҳаммамизга ҳам фойдаси тегадиган катталардан. Селхозтехника республика базасининг бошқарувчиси Ҳожимурод Ҳолматов. Сиз уни яхши танийсиз. У ҳам сизни танийди. Колхозда пайтларида жуда кўп портретларини қилиб берганман. «Хурмат тахтаси»га илгорларнинг сувратларини ишлаб берганман. Абдуғани ака илтимос қилиб қолдилар, йўқ деёлмадим. Селитр дейсизми, трактор дейсизми, техника детали дейсизми, олдини бизга берадилар. Озиб-ёзиб бир тушиб қолган ишлари экан, йўқ деёлмадим.

Дарҳакиқат, область селхозтехника бошлиги Абдуғани Исмоилов совхоз нимани сўраса йўқ демай беради.

— Бўпти, меҳмонни яхшилаб кутинглар. Нурмат тоға қарашиб юборадилар.

Нурмат тоға гапга аралаши:

— Болам, мени бу ишга аралаштирма. Мен сенинг хурматинг учун бу ерларда юрибман. Меҳмон кутишга ҳолим ҳам, ҳоҳишим ҳам йўқ. Сенинг йўриғинг бошқа. Ўл, десанг ўламан...

Тофанинг бу хил гапларига Мирвали ҳайрон бўлмади. Феъли шунақа деб қўя қолди.

Мирвали Ҳожимурод Ҳолматовни яхши биларди. Аммо у билан сира борди-келди қилмаган. Ўз ишига ниҳоятда пишиқ бу одам ҳар қандай катта ишларни қилганда ҳам орқасида из қолдирмасди. У кўп ревизияларни кўрган. Кўп қийин-қистовлар иチдан омон-эсон чиқиб кетганди.

Ҳожимурод ҳеч қачон хужжат аралашадиган пулга кўз олайтирасди. Агар бир жойга битта юз сўмлик, ёнига битта бир тийинлик кўйиб, қайси бирини оласиз, деса Ҳожимурод албатта бир тийинни оламан, дейди. У сўмдан тийинни афзал кўрарди. Тийин миллионнинг ота уруғи, деб биларди.

У ўн икки йил жуда катта колхозга раислик қилди. Колхоз йилига давлатга саккиз минг тонна пахта сотади. Аммо Ҳожимурод ўн минг тоннага етқазади. Аслини олганда унинг пахтаси етти минг тонна ҳам чиқмайди. Буёғига пахта заводидан уч минг тонна сотиб олади. Завод икки районнинг пахтасини қабул қиласди. Авжи терим қизиган паллаларда завод кунига ўн етти минг тоннага етқазиб пахта қабул қиласди. Аммо торозибонлар, лаборантлар, пахтанг ифлос экан, деб уч процентини, нам экан, деб тўрт процентини чегиради, хулласи бир тонна пахта етти юз килога ўтади.

Шундай килиб заводда кунига икки минг тоннага яқин ортиқча пахта йигилиб қолади.

Ҳожимурод заводдан пахтани килосига тўққиз тийин тўлаб

колхозга ўн тийиндан ўтқазади. Шунда Ҳожимуродга бир тийиндан тўпланиб, ўттиз минг сўм қолади. Колхоз топширимаган уч минг тонна пахтанинг ҳар килосига заводдан эллик олти тийиндан пул олади. Шунда бекордан-бекорга колхоз касасига бир миллион етти юз олтмиш минг пул тушади. Шундан тўққиз юз минг сўми заводдагиларга қолади.

Бу ҳам майли, давлатга ошикча пахта сотгани учун Ҳожимуроднинг колхози қўшимча пул олади. Планни ошириб бажаргани учун раис, бош бух, бош агроном олти ойлик маош билан мукофотланади.

Ҳожимурод ана шу пулларни тийиндан топади. Бу ишларга на хужжат аралашади, на бирон қоғоз. Оғизда топилган бойлик булар.

Ҳожимуроднинг хужжатсиз пул топадиган яна битта усули бор. У ҳар йили гектарчиларга йигирма гектар ерга пиёз эктиради. Улар билан колхоз орасида расмий равишда ҳар гектар ердан тўққиз тоннадан пиёз топширишга шартнома тузилади. Улар вақтинча колхозга аъзо қилиб олинади. Аслида бу миришкор гектарчилар ҳар гектар ердан йигирма беш тоннадан пиёз оладилар. Ҳожимурод улардан ҳар гектар ер учун беш минг сўмдан пул олади. Йигирма гектар учун юз минг сўм киссасига киради. Бундан ташқари, колхоздан оладиган маошлари ҳам Ҳожимуродга қолади. Улар ведомостга қўйл қўйиб, индамай кетаверадилар.

Ҳеч кандай ревизия бу ишни тополмайди.

Тийиндан миллион ясадиган бу одам ҳозир кўтарилиб катта лавозимни эгаллаб турипти. Республика колхоз-совхозларига бериладиган кимёвий доридан тортиб, тракторгача, сеялкадан тортиб экскаваторгача, бульдозердан тортиб машина баллонигача, мойли бўёқдан тортиб сув кўшиб ичса бўладиган тоза спиртгача унинг қўлида.

Битта колхоздан шунча пул топган одам бу жойда кандоқ ишлар килаётганикин?

Лекин бугунги зиёфат Ҳожимурод учун бир умр эсдан чиқмайдиган сабоқ бўлишини Мирвали билади. Аммо Нурмат тоға меҳмоннинг кимлигини ҳали билмайди. Билса ана унда қиёмат бўлади.

Мирвали кутилмаган ҳангомаларга ўч эди. Бугун бу тогларда нимадир бўлади, кимдир қувади, кимдир кочади.

Расулбек Мирвали билан хайрлашиб жўнаб кетди.

— Бу нима қилганингиз, тоға? Яхши бўлмади-ку,— деди гинахонлик билан Мирвали.

— Шу болани жиним сўймайди. Кўрарсан, бир кун сенга панд беріб қўяди. Одам сотиш одатим йўқ эди. Бир айтиб қўяй. Кечалари келиб кийик овлайди бу ярамас.

— Йўғ-э,— деб юборди Мирвали.— Кийик овлайди? Вой ярамас-эй!

— Шундок, болам. Қўли эгри. Ҳаром одам.

Мирвали жаҳл билан ўёқдан-бўёққа юра бошлади. Толибжон бир чеккада унинг тажанглигини кузатиб турарди.

— Бу кийикларни қаёклардан олиб келганман, биласизми? Ўттиз кийик боласидан икки юз қирқ кийик қилдим. Энди эркинликка чиқди бу жониворлар. Тўрт йил сим тўр орасида бокилган. Вой ярамас-эй. Вой абраҳ-эй. Ўз кўзингиз билан кўрганмисиз ё тахминий гапми бу?!

Тоға чақимчилик қилганидан хижолат тортиб, паст овоз билан, рост, деди.

Иккови айвондаги сўрига ўтиришди. Тоға устига дока ёпилган дастурхон бетини очди.

Толибжон пастга қаради.

— Қиттак-қиттак киламизми, оғайни? Тоға, опкелинг ануандан.

Толибжон ичмаслигини айтиб қайтарди.

— Умуман ичмайсанми ё ҳозир кўнглинг хоҳламай турип-тими?— деди Мирвали.

— Кечроқ. Шундок тоза ҳаводан мазза килиб нафас олай,— деди Толибжон.

— Бу гапинг ҳам дуруст. Ол, овқатга қара. Нурмат тогам роса пазанда. Аммо феълли одам. Жинига ёқмаган киши билан чой экан-ку, совук сув ҳам ичмайди.

— Бояги муомаласидан билгандим. Одам деган мана шунақа принципиальный бўлиши керак. Анави Расулбек менга ўтиришмади.

— Аферист у. Ёмонам шайтон одам. Любойни алдайди, Баъзи бир дефицит запчастларни топишга иш бериб турари, деб ёнимга олгандим. Аммо-лекин суврат олишга ёмонам устада. Пойтахтдан келган фоточилар ҳам унга тан беришади. Дом культурада виставка очган. Шуни ўрнига сени мўлжаллаганман. Бир ишлаб берасан.

— Э, йўғ-э,— деб юборди Толибжон.— Бирон йил ишга ярамайман.

— Ярайсан. Ярайсан, ошнам. Ўзим ёрдам бераман. Бурнингни ерга ишқаб ишлатаман. Чет элларда юриб, қўзи пишган одамсан. Ҳў, анави кунгайдан,— у қўли билан тоғ оралаб кетган йўл бошини кўрсатди,— ана шу жойдан Тирсаксойни бўғасан. Сувни манави текисликка ҳайдаймиз.

Толибжон бир дам ўйланиб колди.

— Бўлмас-ов. Ахир, бу сувлар тоғ этагидаги канчалаб ўрмону ўрмончаларни сугоради. Қуритиб кўясан-ку.

— Сен ақлли одамсан. Область миқёсидагина эмас, респуб-

лика, мамлакат миқёсидан чиқиб, халқаро миқёсда иш кўрадиган қўли узун, фикри кенг одамсан. Қандоқ қилсак, қандоқ бўлишини ўйла. Сих ҳам куймайдиган, кабоб ҳам куймайдиган йўлни топ. Экинлар ҳам, жонворлар ҳам сув исчин, ўрмонлар ҳам қуримасин. Хўш, қалай?

— Ўлимдан бошқа ҳар ишга чора топилади. Ўйлаш керак.

— Ана, ана,— деди Мирвали,— энди каллангни мотори қизиди. Ишлат, яхшилаб ишлат. Ўйла. Менга сув керак. Сув бўлса бир йилга қолмай юз минг гектар ер очвораман. Миллион керакми, ўн миллион керакми, пулим бор. Ҳисобни катта ол.

Толибжон кўзларини юмиб ўй-ўйлаб кетди. Ўрнидан туриб қунгай томон қаради.

— Ахир, бу тоғлар арчаси билан, дўланаю ёнғоқзорлари билан гўзал. Ҳавосининг ҳам тиниқлиги шундан. Тоғда кун кўрадиган паррандаю даррандалар қайдан сув ичади. Буёгини ҳам ўйлаш керак, оғайни. Кунгай тарафда қор тез эрийди. Тошлар орасига сув сингмай гиёҳлар ҳам эрта баҳордаёқ қуриб, қовжираб қолади.

Мирвали Нурмат тоға билан овқатланиб ўтирган шофёрга қаради.

— Мунча имиллайсан. Чаккон-чаккон ~~е~~. Марказга тушамиз. Эртага сенга оддих бераман. Дамингни ~~бласан~~ Бугунча чидаб бер, бола.

Шофёр бола лунжидагини ютмаёқ сочиқни қўлига олди. Совуб қолган чойни битта симиришдаёқ бўшатиб машина олдига борди.

— Бўлмасам мен кетдим,— деди Мирвали Толибжонга караб.— Сен дамингни олиб, яхшилаб ўйла. Ҳе, бола мен келгунимча калланг бўш турмасин. Хўпми?

Толибжон кула-кула, хўп, хўп дедим-ку, деди қўлини қўксига қўйиб.

Мирвали машинага ўтириб жўнаб кетди. Толибжон то у келгунча бирпасгина ором олмокчи бўлди.

— Идиш-товоқларни йифиштириб, ювиб сарамжон қилгунимча зерикмай ўтирасиз-да, меҳмон,— деди Нурмат тоға ундан узр сўрагандек.

Толибжон ёшлигига ҳам шунаقا, вактини уйда, китоб ўқиб ўтказганидан, Мирвалига ўхшаб тоғ-тошларни кезмасди. Тоғларнинг бу хил пучмоклари унга бегона эди. У чўққиларга чиқмаган, ўнгирларда кезмаган. Бир ювош уй боласи эди. Шунинг учун ҳам хозир у ёшлигини эслаганда бу тоғлар, чўққиларни қўз олдига келтиролмасди. «Одамови» бўлиб ўсган Толибжон тоғларнинг қанақалиги-ю, ҳавосининг қаймоқдек майинлигини энди биляпти. Унинг бу жойларда муҳаббати ҳам қолмаган. Биринчи севги лаззати бу жойлардан олисда, хеч

кандай романтик туйғуларсиз күнгилга кирганди. Бошқа йигитлар сингари гулу гулзорлар, булбул хонишлари, байту ғазаллар ишқига аланга ташламаган. У онг билан, ақл билан севганди. Бу хил севги вакт ўтиши билан аёл кишининг бағрини ўртайди. Кўп армонлари дилида қолиб кетади. Умрда бир мартагина бериладиган ишқ аталмиш туйғуми, хиссиятми, халигача търифи кашф қилинмаган муҳаббат роҳатлари умброд ёдда. То сўнгги нафасда ҳам юрак торларини бир чертиб ўтади.

Толибжон хотинини севарди. Фақат яхши оила бошлиғи, покиза, ақлли, ҳалол бўлгани учун, сарамжон-саришта уй бекаси бўлгани учун ва ниҳоят, ажойиб бир ўғил туғиб бергани учун севарди.

Йиллар ўтди. Арзанда ўғил ҳам, ажойиб уй бекаси ҳам оламдан ўтиб кетишиди. Толибжон якка бўлиб колди.

У Санобар билан йигирма йил яшади. Шундан ўн саккиз йилини чет элларда ўтказди. Қаерда бўлса хотини унинг ёнида эди. Кирини ювиб, овқатини пишириб, кунлару йилларни унга термулиб ўтказди. Толибжон унга бирон марта бўлсин каттиқ гапирмади. Бошқаларга ўхшаб сенламади. Сизлаб яшади.

Уни министрлик иши билан СССРга чакиришганда боласи билан Санобар ўзга юртда колар, то келгунича элчихонага катнаб қачон келишини суриштиради. Толибжон қайтишда янги чиққан пластиинкаларни олиб бораради. Санобар Она-юрт овозини мана шу грампластиинкалардангина эшитарди.

Бир кун Толибжон ҳориб-чарчаб ишдан қайтаётганда Санобар пластиинка кўяётган эди. У қўшиқ сеҳрига шунчалар берилиб кетган эдики, Толибжоннинг кирганини ҳам сезмади. Кафтини иягига тираганча икки кўзи жиққа ёш, бир нуктага тикилганча қимир этмасди. Толибжон унга ҳалакит бермаслик учун оёқ учиди юриб, ичкари хонага кириб кетди. Ниҳоят қўшиқ тинди. Толибжон йўталиб, унинг олдига келди. Санобар ҳали ҳам қўшиқ сеҳрида эди.

У дастурхонга овқат кўйганда ҳам, чой узатаётганда ҳам маъюс эди. Шунда Толибжон унинг юртини согинаётганини, ҳар галгидан кўра қаттиқ согинаётганини сезди. Толибжон илгарилари ҳам Тошкентга бир бориб келасизми, деб сўрарди. Санобар Она-юртини қанчалик согинган бўлмасин, уни ёлгиз ташлаб кетишга кўзи киймас, усиз қийналиб, мунгайиб колишини ўйлаб рад жавобини берарди. Санобар фидойи хотин эди. Уйим, эрим, болам, дейдиган хотин эди.

Тоғ шамоли ўт-ўланларни силкиб ўйнаётган, куни билан қизиган тошларни ялаб совутаётган завол маҳали Толибжон гўри олисда, энди ҳеч қачон бориб кўриб бўлмайдиган юртларда қолиб кетган хотинини эслаяпти. У қандоқ хотин эди-я!

Ўғли бўйига етган сари келин кўриш орзусида ширин хаёллар сурарди. Магазинма-магазин кезиб келининг сарполик харид қиларди. Ҳатто келиннинг никоҳ куни киядиган лозимига зар жияклар ҳам олиб қўйганди.

... Искандарияда соҳил бўйлаб сайд қилиб юришганда етаклаб келаётган ўғлининг кўзи илиниб хархаша қила бошлиди. Толибжон болани кўтариб олди. Бола дадасининг елкасига бошини қўйганча пиш-пиш ухлай бошлиди.

— Ўғлингиз сиздан бир минут ҳам ажралмасам дейди. Ишдан келгунингизча минг марта дадам қачон келади, деб сўрайди.

Толибжон ҳам ўғлини жон-жонидан яхши кўрарди. Ишдан келиши билан уни ўйнатар, то ухлагунча турли эртаклар айтар, бузилган ўйинчокларини тузатиб берарди. Шундай кезларда Толибжон ёнида хотини борлигини ҳам унтар, бирон оғиз гап айтмаган оқшомлари ҳам бўларди.

Ўшандай кунларнинг бирида Санобар ўпкаланиб деди:

— Менга каранг, дадаси. Бу уйда шу болангиздан бошка одам йўқми?

Толибжон гапнинг маъносини дарров тушунди.

— Шу биттагина болангиздан мени қизғаняпсизми?

— Йўқ, бир очиқчасига гаплашайлик. Мени ҳам яхши кўрганмисиз?

Толибжон бепарво жавоб қилди:

— Яхши кўргандирманки, сизга уйланганман-да. Шу пайтда ишқи муҳаббат қаёқдан эсингизга келиб қолди?

— Ахир, мен аёл кишиман.

— Буни биламан,— деди Толибжон.

Ана шундан кейин ҳафсаласи пир бўлган Санобар ичкари уйга кириб кетди, бирпасдан кейин унинг пиқ-пиқ йиғлаган овози эшитилди.

Толибжон ичкарига кириб уни юпатмоқчи бўлди. Бошига қўл узатиб соchlарини силамоқчи бўлди. Қўлини қайтариб олди. Умрида ҳеч қачон хотин эркалатмаган эди.

— Санобар, қўйинг, қўйинг, мени биласиз-ку, худо урган тўғри одамман. Унақа байту ғазаллар айтишни билмайман. Ахир, шунга ўрганмаганман. Албатта сиз менга дунёда энг яқин, энг қадрдон одамсиз. Умримни сиз билан ўла-ўлгунча боғлаганман. Сиздан бир кун ажрасам туролмайман.

Ўша кунлар энди Толибжоннинг дилида армон бўлиб қолди.

«Бағримга босиб эркалатмайманми, соchlарини силамайманми?! Ахир, уни жони мени ичимда, мени жоним уни ичиди эди-ку. Наҳотки, шу муҳаббат бўлмаса?!»

Толибжон уни ниҳоятда қаттиқ севганига энди икрор бўл-япти. «Ўзи тириклигида шу гапларни айтсан бўлмасмиди?

Энди айтаманми? Йўқолгандан кейин, бир умр қайтиб келмай диган бўлиб кетгандан кейин айтяпманми, бу гапларни?!»

Нурмат тофанинг йўтали унинг ўйларини тарқатиб юборди.

— Ухлаётганимидингиз, меҳмон? Қўйинг, завол пайти ухламанг. Тушга ёмон нарсалар киради. Мирвали келяпти,— деди Нурмат тоға ўрнидан туриб.

Машинанинг икки чироги коронгуликда икки нурли коптакдек сакраб-сакраб келанди.

* * *

— Нурмат тоға ғалати одам экан,— деди Толибжон машина дўнг оша ялангликка чиқканда.

Ғуборсиз тоғ хавоси ҳаддан ташқари тиник эди. Юлдузлар жуда яқинда чақнаётгандек, машинанинг олд ойнасига тушган ой ёруғидан йўлни дуруст илғаб бўлмасди. Олис-олисларда тошга урилаётган шаршара товуши ҳам худди икки қадам наридан эшитилаётгандек эди.

Руль бошқариб бораётган Мирвалининг хаёли бир дам бўлинди. Кейин Толибжоннинг сўроғига жўяли бир жавоб қилиш учун фикрини жамлашга уринди.

— Нурмат тоғани ғалати одам дединг. Тўғри, ғалати одам. У бирорвга ишонмайди. Ҳаммадан шубҳаланади. Эртага нима бўлади, уни сира-сира қизиқтирмайди. Кўрган кунига кул тортиб юрипти. Мен уни битта нарсасига тан бераман. Ҳалол одам. Аммо кўнгли тош бўлиб кетган. Феъли айниб турганда ҳеч кимни аямайди. Дунёда яккаю ягона, сўққабош одам у. Дунёда суюнган бирдан-бир одами — мен. Жазаваси тутиб турган пайтида мен, қўйинг, бўлди, тоға, десам тақقا тўхтайди. Бошини эгиб, ичкарига кириб кетади-ю, кечгача чикмай ўтираверади. Э, сен билмайсан, Толиб, бу одамнинг ичи тўла дард. Чидаб юрипти. Авваллари бу одам бир кунмас-бир кун ўзини нобуд қилиб қўяди, деб хавотир олардим. Кейинчалик сири-асрорини олганимдан кейин бу хил одамлар ўз жонига қасд қилмаслигини билдим. Бу одам асли паландаралик бўлади. Кредит техникиумида ўқиб юрганимда бизга пул оборотидан банкда практика олиб борарди. Илми у қадар бўлмаса ҳам тажрибаси зўр эди. Ҳисоб-китоб масаласида ҳозирги электрон ҳисоблаш машинаси чиққунча областнинг ҳисоб машинаси шу эди...

Шағал тўқилган йўлда икки кийик боласи имирсилаб борарди. Машина фараси кўзини олиб, иккови бир-бирига қапишиб қимирламай қолишли. Мирвали тормозни босди машина ша-

ғалларни суриб секинлашди. Шу пайт харсанг тош оркасидан сакраб чиқкан она кийик ташвишланиб болаларининг олдини тўсди. У қарши келаётган машинани писанд килмай хужумга тайёр турарди.

Шунда Толибжон бу жониворнинг болалари олдидаги буюк бир фидойилигидан ҳайратда колди. Беихтиёр Мирвали бошқа-раётган машина рулига ёпишди. Машина чайқалиб кетди, сурилиб йўл четида тўхтади. Чироқ нури ҳам чайқалиб энди сўнгиз ўнгирларни туман пардасида ёритарди. Мирвали пастга кулаб кетишдан кўркиб, рулни чапга бурди. Фара йўлни ёритганда кийиклар гойиб бўлганди.

— Зоя,— деди ички бир ҳаяжон билан Мирвали.

Толибжон унинг бу гапидан ҳеч нарса тушунмади.

— Зоя, бу кийикнинг оти. Бир яrim ой бўлди, кўтондан чиқариб юборганимизга. Ҳайрият, болалапти. Икки йил сим тўр кўтонда боққанмиз. Энди кетмайди. Бу тоғларнинг гиёҳини чимдиган кийик асло кетмайди, ошна. Сен ҳам бу сойлар сувини ичиб катта бўлгандинг, келдинг-ку.

Бугун эрталаб ҳам Толибжон телевишка тагида шу кийикларни кўрганди.

— Кетиб қолмасмикин бу кийиклар?— деди Толибжон.

— Йўқ, кетмас. Жуда болалигига олиб келганмиз. Одамга ҳам унча-мунча ўрганган... Ҳа, гап Нурмат тоға тўғрисида эди-я, ҳозир айтиб бераман. Бошидан ўтганларни кино қиласа ҳам, китоб қиласа ҳам бўлади. Жуда кўпни кўрган бобой бу.

Мирвали машина тезлигини пасайтириб, аста ҳикоясини бошлади.

Нурмат тоға тинчгина-банкда булбулнинг кафасидек тор кассада пул олиб, пул бериб кунини ўтказиб юради. Районда эмас, бутун областда ном чиқазган колхознинг Ҳожимурод деган раиси тинчни бузади. Ишга таклиф қиласи. Ҳол-жонига кўймай, банк бошқарувчисининг ҳам розилигини олиб, колхозга кассирликка олиб кетади. Бошида улар жуда инок ишлашади. Раиснинг зиёфатлари усиз ўтмайдиган бўлиб колади. Бирон йил ўтгандан кейин Нурмат тоға колхознинг ички сирлари-ю, раиснинг иш тутиш йўлларини билиб олади. Баъзи қонунсиз харжалрга кўникмай юради. Кейинчалик бу ишлар оддий бир нарсага айланаб колади. Кассир ҳалқига иккита раҳбарнинг имзоси бўлса бас. Ҳар канча пул бўлса бераверади. Раис билан бош бухгалтернинг имзоси билан пул олиб келади. Шу имзолар билан тегишли одамларга санаб беради. Қиласиган иш шу. Улар раис билан ота-боладек бўлиб кетишади. Раис «зарур» бўлиб қолиб беш мингми, ўн мингми сўраса, тилхатсиз бераверадиган бўлиб колади. Эртаси ё индини раис бухгалтерия орқали олган пулларни хужжатлаштириб кўяди.

Кунларнинг бирида раис уни кабинетига чакириб, ўттиз минг сўм тайёрлаб кўйишини тайинлади.

— Шунча пулни нима қиласиз? — дейди ажабланиб Нурмат тоға.

— Күёвга битта ҳовли олиб бермокчи бўлиб юргандим. Ҳозир телефон қилишди. Ўттиз мингга битта яхши ҳовли савдосини пишишиб кўйишипти. Уйдаги пул хотинда эди. Туркестонга Султонимни зиёрат қилгани кетган. Келиши билан жойига қўйиб қўямиз. Банкка бориб йиригига алмаштириб келсангиз дуруст бўларди. Шунча пулни дўппайтириб олиб тормай.

Нурмат тоға йўқ дейишини ҳам, ха дейишини ҳам билмай чайналиб туриб қолади.

— Ишонмаяпсиз чоғи, — дейди раис аччиқланиб, — ё тилхат ёзib берайми?

Нурмат тоға раисга неча марта лаб ўн минг, ўн беш минглаб пул берган, бирон марта тилхат сўрамаганди. Раис ҳам айтган куни ё пулни қайтариб берар, ё бўлмаса бухгалтерия орқали расмийлаштириб орани очиқ қилиб қўярди. Шундоқ одамга ишончсизлик қилишга Нурмат тоғанинг кўнгли бўлмайди. Айтган вақтида ўттиз минг сўмни идорага келтириб беради.

У уйига қайтаркан, дили сира ёришмайди. Раис келгунча ревизия босса нима бўлади? Бухгалтерни хабардор қилиб қўйсинмикин? Йўғ-е, билса дили оғрийди. Ахир у унака одам эмас. Ҳалол. Ўйлай-ўйлай нима бўлса ҳам бош бухгалтерга бир оғиз айтиб қўймокчи бўлади. Аксига олиб у ҳам Қаршига зарур иш билан кетиб қолган экан. Эртага албатта айтаман, деб ўзини овутади.

Кечаси билан минг тўлғониб, тушлари бузилиб тонг отдиради. Эталаб бухгалтернинг олдига киргандан ёнида одам бор экан, чиқиб кетгунча кутиб туради. Эзмароқ одам экан, пенсия олиш учун қанақа ҳужжат керак, аввал қаёқка бораман, кимга учрашаман, деб роса чўзилади. Охири, ишини битказиб чиқиб кетади. Бухгалтер Нурмат тоғага қарайди.

— Жуда хунук иш бўлди-да, аксига олиб областга чақириб қолишиди. Раисни кузатгани чиколмадим. Сиз чикдингизми, тоға?

Нурмат тоға ҳайрон бўлади. Чакирса овоз етадиган жойга икки кунга кетган одамни ҳам тантана билан кузатиладими? Армияга кетаётган бўлмаса, съездга делегат бўлиб кетаётган бўлмаса.

— Индинга қайтиб келадиган одамни кузатиб қўйиш шартми? — дейди ажабланиб Нурмат тоға.

— Индинга қайтадиган? — дейди бухгалтер уни масхара қилгандек. Худо хоҳласа йигирма тўрт кундан кейин қайтади-

лар. Тошкентда бир кун бўлсалар, жами йигирма беш кун.— У чўтга йигирма беш деб тош ташлайди.— Кайтишда ўёқ-буёқни айлансалар, яна беш кун.— У яна бешта тош ташлайди.— Хотин киши билан курортга борган одам вактида кайтолмайди.

Нурмат тоға ўрнидан сапчиб туриб кетади.

— Нима?! Курортга?!

Унинг важоҳатидан бухгалтер қўрқиб кетади.

— Сизга нима бўлди? Ўтилинг, ўтилинг! Ия, ия, рангиниз ғалати бўлиб кетди-ку.

У шошиб стол тортмасидан аллақандай таблетка олиб унга узатади.

— Тилингизни тагига ташлаб олинг...

Унинг гаплари Нурмат тоғанинг қулоғига кирмайди, боши ғувиллаб, кўзлари тиниб, ҳолсизланиб курсига ўтириб қолади.

— Доктор чақирайми?— дейди бухгалтер, телефон трубка-сига кўл узатаркан.

Нурмат тоға пешонасига шапиллатиб уриб, гандираклаганча чиқиб кетади.

Нима гап бўлғанлигидан хабари йўқ бухгалтер хайрон бўлиб, орқасидан чиқади. Тоға йўл четидаги скамейкада бошини чангаллаганича букчайиб ўтириб қолади.

Бухгалтер унинг тепасига келиб аста шивирлайли:

— Тоға, туринг ўрнингиздан, одамлар кутиб қолди. Пул оладиганларни жўнатворинг. Ишдан колишмасин, ҳаммаси далага кетадиганлар.

Тоға бошини кўтариб маъносиз кўзларини қайга яширишни билмай, яна ерга қарайди.

— Пул йўқ. Бир тийин ҳам йўқ. Ҳаммасини раис супуриб кетган. Индинга қайтиб бераман, деб ўттиз минг олиб кетди.

Бухгалтернинг ранги оқариб, тиззаларидан дармон кетган-дек, гавдасини кўтаролмай қолади. Кейин ўзига келиб, ишонч-сиз бир товушда дейди:

— Йўғ-э, раис унака одам эмас, бирорни алдамайди.

Иситмангиз йўқми? Довдирамаяпсизми? Хушингизни йигинг.

Тоға бошини сарак-сарак қилиб, бир уҳ тортади.

— Сенки ишонмадинг, бу гапга энди кимни ишонтираман?

Мени тириклийн гўрга тиқдиларинг.

Бухгалтер шошиб ичкарига кириб кетади. Раиснинг уйига телефон килади. Келини уйда экан, раиснинг қайси курортга кетганини сўрайди. Келини аниқ бир жавоб айтольмайди.

— Феълларини биласиз-ку, бир жойда узоқ туролмайдилар. Менимча, путёвкасиз кетишган. Аямни асаблари бузилиб, бўлар-бўлмасга йиглайдиган бўлиб қолгандилар. Бир айлантириб келаман, деб олиб кетдилар. Қайси томонга кетганларини билмайман. Телефон қилсалар, айтарман сизга.

Энди бухгалтер ҳам ташвишга тушиб қолади. Қаергадир телефон қилади, ким биландир ниманидир гаплашади. Ҳуллас эртасига контроль ревизион бошкармадан уч киши келиб, кассани печатлайди-ю, ревизия бошлайди. Кечкурун ёнбошига «Милиция» деб ёзилган машина Нурмат тоғани олиб кетади. Беш кунгача тоғани ана шу машинада олиб келиб бухгалтерияга опкириб кетишар, кечкурун яна машинада олиб кетишарди. Олтинчи куни уни идорага опкелмай қўйишади. Тергов бошланганмиш, деган гап чиқади. Йигирма кундан кейин тўлишиб, ранги тиникиб раис сафардан қайтади. Район прокуратурасида уни тоғага юзма-юз қилишади.

— Ўтган ойнинг йигирма еттинчи куни колхоз кассири Нурмат Холматовдан ўттиз минг сўм пул олганмисиз? — деб сўрайди терговчи.

Раис ҳайрон бўлган алпозда бир терговчига, бир Нурмат тоғага карайди.

— Қанақа ўттиз минг? Шунча пулни нима қиласман? Нега оламан?

Нурмат тоға у билан юзма-юз қилишганига севинганди Раис пул олганини айтади, бу ишнинг хато бўлганини уларга тушунтиради, деган умид юрагининг бир чеккасида йилт этганди. Раиснинг жавобидан ҳанг-манг бўлиб қолади. Сапчиб ўриндан туриб кетади.

— Ахир, квёвимга участка олиб бераман пулим хотинимда эди... индинга қайтариб бераман...

Терговчи унинг гапини бўлади:

— Ўтилинг! Рухсатимсиз гапиришни ман қиласман. Ҳўш,— дейди у раисга, демак, пул олганингизни инкор қиласиз?

— Олган бўлсан тилхатимни кўрсатсан. Шунча пулни тилхатсиз, ҳужжатсиз, гувоҳсиз бериб бўладими? Ахир у ёш бола эмас-ку.

— Тилхат олганмисиз? — дейди терговчи тоғага.

— Йўқ.

— Нега?

— Бу одамга ишонардим.

— Тушунарли,— терговчи бошини сарак-сарак қилиб нималарнидир ёза бошлайди. Кейин имзо чекинг деб тоғага бир варак қоғоз узатади.

Тоға гаранг эди. Кўзлари тиниб, қўли қалтираб тергов коғози тагига имзо чекади.

— Тамом! Ревизия бошқа камомад тополмаган. Бошқа ҳужжатлар тўғри расмийлаштирилган. Ревизия материаллари билан сизни таништирганман. Бошқа сэволим ўқ Йиши энди судга ошираман. Агар терговнинг боришидан норози бўлсангиз, мана қоғоз, бош терговчига арз қилишингиз мумкин. Раис

сизга рухсат, судда ҳам бир-икки марта безовта килишади. Чакирув қозоzi олишингиз билан албатта келишингиз керак.

Раис, албатта, албатта, деб чикиб кетади.

Йигирма кундан кейин суд бўлади. Тогани растратачи сифатида ўн икки йилга хукм килишади. Мол-мулки мусодара килинадиган бўлади.

Шу билан умрени тинчгина, бир маромда ўтказаётган одамнинг хаётида кескин бурилиш бўлади.

Бу орада уйидаги нарсалари мусодара килинади. Ховлиси сотилади. Хотини битта түгунча билан ўйдан чикиб кетади. Шу кетганча каёкка кетганини суриштирадиган одам бўлмайди. Ўн икки йил ўтиб Нурмат тоға озиб-тўзиб, буқчайиб кайтиб келади. Уни илгари кўрганлар энди таниёлмайди. Караган, соқоллари оқариб кетган...

— Гаплашсанг, гаплари ҳам анчагина узук-юлук,— деди Мирвали.— Баъзан гапидан адашиб кетиб, сўраган нарсанг колиб, бошка нарсани айтади. Савоб бўлар-ку, ҳам тог хавосида соғлиги тикланар, деб шуёкка олиб келдим. Шийпонни супуриб-сириб юради. Пастликка пича қовун эккан, селитрасиз. Тузок кўяди, бедана илиниб туради. Баъзи-баъзида ўзи билтан ўзи сўзлашадиган одати бор. Кулок солсанг, бирон маъно чиқмайди. Нима деётганини ўзи билса керак. Бир куни тогдан жуда чарчаб келдиму мана шу шийпон айвонидаги раскладушкага ётиб магнитофон кўйдим. Юнус Ражабийнинг «Чоргоҳ»ини мирикиб эшита бошладим. Нурмат тоға шийпон зинасига ўтириб, кимирламай ашулани охиригача эшилди. Чўккиларни ўраган булатларга, пастликда эчкилар подаси кўтарган тўзонгага тикилганча юм-юм ёш тўкарди. Ашула тинчандан кейин ўрнидан турди-да, ёш тўла кўзлари билан менга қараб:

— Болам, мен боримда бу ашулани кўйманг,— деди.

У шундай деди-ю, шийпон оркасига ўтиб кетди. Бирпасдан кейин ўрнимдан туриб шийпон панасига ўтдим. Тоға харсанг тош устида муштдек бўлиб ўтирап, кимирламас эди. Тоганинг дарди бедаво. Ичини куйдирган чўф ўтсиз тутаб, бутун вужудини жизганак қилаётгандек эди...

Толибжон бу гапларни жимгина эшиштаркан, эрталабдан бери кўзига телба бўлиб кўринган тоға энди адолатсизлик, шафқатсизлик курбони, ифлос, жирканч қўллар гижимлаб ташлаган аянчли бир кимса сифатида намоён бўлди.

Толибжон ҳаётнинг аёвсиз зарбаларига дуч келган, омадсиз ҳаёти каловлатиб кўйган, безовта асрнинг шиддаткор, сершов-кин бўронларидан кочиб, тинчгина бир кунжи кавак излаган одам эди. Энди тоганинг кечмишини эшитиб дунёда шундай

чорасиз одамлар ҳам борлиги хеч гап бўлмай қолганини сеза бошдаган эди.

Рацияда, ўртоқ Рихсиев, деган овоз тўхтовсиз эшитила бошлади. Мирвали трубкани қулогига кўйиб кичкирди

— Эшиитаман, эшиитаман. Гапиравер. Нима гап?

— Эшиитяпсизми, ўртоқ Рихсиев. Эртага пионер лагеридан биринчи смена кайтади. Завгар автобус бермаяпти. Расулбек-сиз беролмайман, дейди. Расулбек меҳмон кутгани Шаҳрисабз аэропортига чиқиб кетган. Нима қилай?

— Гаражни менга улаб бер. Ўзим гаплашаман...

Рация анча пайтгача китирлаб, гувиллаб турди. Кейин хотинчалиш овоз келди:

— Гараж жужурниги эшигади.

— Мен директор Рихсиевман. Пионер лагеридан болаларни олиб келиш учун уччала автобусни тайёрлаб қўйинглар. ГАИга телефон қилиб тайинланглар. Ҳозироқ ўзинг телефон қил. ГАИсиз автобус бир қадам ҳам жилмасин. Тушундингми?

Мирвали трубкани жойига кўйди. У гаплашаётганда машина жула секинлаб қолганди. Бирдан газ берди. Машина силкиниб олдинга интилди. Фара кияликларни ёритиб шлагбаум олдида тўхтади. Ўткир нурдан кўзи камашган коровул кафти билан нурни тўсив машина номерига қаради. Кейин шлагбаум ходасини кўтара бошлади.

— Келдик,— деди Мирвали сим тўр билан ўралган ялангликка киришгач.— Бу ер дунёдаги энг чиройли жониворлар-нинг макони.

V

Нурмат тоға колхозда кассирлик пайтида кўп зиёфатларни кўрган, ноз-неъматларга тўлгай дастурхон безаб қанча-қанча меҳмонларни кутган-эди. Аммо Расулбекдака дастурхон безайдиган мезбонни сира кўрмаган эди.

Какликлар хозир чўккига чиқиб кетган, на тузокка илинади, на ўқ билан уриб бўлади. Хонадонлардаги ўргангандекликлардан беш-олтитасини сотиб олиб дўлма қилди. Тог раийхонию жамбилларини киймага кориб, какликнинг корнига жойлаб, ип билан тикиб чиқди. Икки кун ичидаги тузокка илинган беданаларни Нурмат тоғага патини юлдириб, зирашиб қозонга бостириб кўйди. Эринмай пўстдумба киртишлади. Ярим пакир олчанинг данагини ажратиб холодильникка кўйди. Эрталаб сўйилган кўйнинг калла-почасию ичакларини машинада уйга жўнатди. Шофферидан ҳасип билан калла гўшти соат бешга тайёр бўлсин, деб қайта-қайта тайинлади.

Кун тоғ орқасига ўтиши билан столга дастурхон ёзиг мева-чеваларни қўя бошлади. Ҳали у столни ясатиб улгурмаган ҳам эдики, чўпон йигит «Москвич»да тўрхалта тўла балиқ олиб келди. Баликларни унинг ўзига тозалашни топшириб бедана бостирган қозонни газга қўйди.

— Сал дурустроқ кийиниб олинг, сто восьмойларга ўхшаб юрманг, меҳмонлар олдида,— деди.

Нурмат тоға қаддини ростлаб ўрнидан турди.

— Хотиржам бўл, Бек. Меҳмонларингни олдига бормайман.

— Тавба, бу одамга битта гап кам, иккита гап кўп. Жинни-ми ўзи. Одамови бу ярамас чол.

Шийпон олдиаги ялангликда иккита «Волга» олдинма-кетин келиб тўхтади. Ундан биринчи бўлиб ёши олтмишларга якинашиб колган, оппоқ юзли, бағбақаси галстугининг тугуни устидан тошиб чиққан, салобатли бир киши тушди. Расулбек югурга солиб унинг истиқболига чиқди ва у билан икки кўллаб кўришди.

— Зап кепсиз-да, устоз. Эрталабдан бери кутаман.

— Оббо сен-эй,— деди меҳмон.— Зўр боласан-да.

— Шогирдингизман-да, Ҳожи ака,— Расулбек ялтоқланиб меҳмонларга йўл бошлади.

Ҳожи ака билан область ва район сельхозтехника бошлиқлари, Райпо мудири ҳам бор эди.

У меҳмонларнинг кўлларига сув қуиб сочиқ тутди. Кейин стол устидаги докани очиб, ўтиришга таклиф қилди.

Ҳожи ака ясатилган дастурхонга қараб ҳайрон бўлиб қолди

Меҳмонлар ўтиришгач, Расулбек буғи чиқиб турган каклик дўлмани ўртага қўйди.

— Битта илтимос,— деди у айёрча кўз қисиб.— Ҳаммаси-ни еб қўйманлар. Ҳали бундан ҳам зўрлари бор.

Ўртага кабоб келди. Пўстдумба келди. Охири бедана табака тортилди.

Угра кесишда дунёнинг бирон мамлакатида Шахрисабз билан Китоб пазандаларига teng келадигани бўлмайди. Улар кесган уграни ғалтак ип ёнига қўйсангиз қайси бири ип қайси бири угра билиб бўлмайди.

Мана шу Расулбек ана шунака уста пазандалардан бири эди.

Совхозда чет эл делегатлари келганда угра ичиб туриб бу машинада қирқилганми ё қўлда, деб сўрашганди. Қўлда кесилганини айтишганда биронтаси ишонмаган.

Ўшанда Мирвалининг буйруғи билан Расулбек бир зувала

хамир қориб меҳмонлар олдида угра кесган. Кейин уградан биттасини олиб игнанинг тешигидан ўтказган эди.

Ҳожи ака ҳар гал таомни оғзига солганда Расулбек шаънига ҳамду санолар ўқирди. Пазандалигини астойдил мактарди.

— Вей, бу ҳунарни қайдан ўргангансан, палакат? Жуда зўр экансан-ку.

— Ҳали шошманг, Ҳожи ака. Тоғ жилғасидан тутилған ой балиқни еганмисиз, емагансиз. Ана энди ейсиз. Чарвига ўраб димланган жигар еганмисиз, емагансиз. Ҳали ҳасип бор калла гўшти бор.

Ҳожи ака ёйилиб кулди.

— Бўқтириб ўлдирмоқчимисан. Нафасим тиқилиб қолди Энди жиндек дам бер. Уёқ-буёққа юриб овқатни ҳазм қилайлик.

— Маъқул маъқул. Ҳазми таом учун ҳам тадбир белгилаб қўйганман. Ўзлари полизга бориб тушган беданаларни териб оладилар. Бунинг гашти бошқа бўлади. Нима дейсиз, маъқулми?

Ҳожи ака ёғли қўлларини сочиққа артиб ўрнидан турди. У ичмас эди. Шунинг учун ҳам ҳамроҳлари нокурай бўлмасин, леб шишаларга қўл урмай одоб сақлаб ўтиришган эди, ўрниларидан қўзғалишмади, Ҳожи ака нари кетиши билан шишаларга қўл узатишиди.

Атроф жимжит. Кечки шаббода ғир-ғир эсади. Тофнинг соя тарафи тўқ яшил тусга кирган. Чўққиларнинг қилт учи худди қилич дамидек чакнаб турипти. Шундок пастликда, худди оёғинг тагига узала тушгандек катта қишлоқ ястаниб ётибди. Қишлоқ ўртасидан кесиб ўтган сойнинг шовиллаши эши-тилмас, факат дараҳтзорлар, харсанглар орасидан буралиб буралиб ўтиши ажиб бир манзара ҳосил килар эди.

Расулбек Ҳожи акани Шийпон орқасига, Нурмат тоганинг чайласига бошларкан:

— Ҳу ўша қовун полизида тузокқа илинган беданалар сизга интизор бўлиб ётишибди,— деди.

— Бўлди бўлди. Уёғини ўзим топиб оламан. Сен ишингни қилавер.

Расулбек итоаткорона қўл қовуштириб орқасига қайтди.

Ҳожи ака сўқмоқдан битта-битта босиб полиз томон юра бошлади. Чайлада икки тиззасини кучоклаб Нурмат тога узокларга тикилганча қимиirlамай ўтиради. Ҳожи ака чайла олдидан ўтаркан, «омонмисиз бобой» деб қўйдию пайкал томон кетаверди.

Боятдан бери қимиirlамай ўтирган Нурмат тога фавқулодда бир ҳаяжон билан сесканди. Таниш овоз уни сергаклантир-

ди Пайкал томон кетаётган киши орқасидан тикилиб колди.

Ўша, ўшанинг ўзи. Ҳожимурод бу. Нурмат тоға нима қилишини билмай беихтиёр ўрнидан турди. Бу пайт Ҳожи ака жўяқлардаги лой тузокларга илинган беданалардан бир-иккитасини олиб қўйнига солиб улгурган, ажаб бир чакконлик билан жўяқдан-жўякка сакраб тузоққа энгашарди.

Нурмат тоға ундан кўз узмай туриб колди. Нихоят Ҳожи аканинг шодон овози эшитилди:

— Бобой, битта халта келтириңг. Қўйним беданага тўлиб кетди. Питирлаб ғашимни келтиряпти.

Нурмат тоға хушёр тортди. Чайла устунинг илиб қўйилган қўштиғ милтиқни қўлига олди. Тиззасида букиб ўқлади. Кейин Ҳожи ака энгашиб бедана олаётган пайкалга келди.

— Халта келтирдингизми? — деди Ҳожи ака унга қарамай.

— Ҳа.— деди тоға.

Ҳожи ака унга ўғирилиб қаради-ю, ҳанг-манг бўлиб қолди. Чолнинг қўлидаги милтиқнинг учи унга тўғриланган, чолнинг икки қўзидан ўт чакнарди. Ҳожи ака эсанкираб, ҳозиргина тузоқдан олган беданани қўйиб юборди. Бедананинг биттаси Нурмат тоғанинг олдидан париллаб учиб ўтди.

Ҳожимурод қалт-қалт титрар, қўйнидаги беданалар пи-тирларди.

— Мен сени қидирмадим,— деди босик, бўғик овоз билан Нурмат тоға.— Жазоингни худо берсин, дегандим. Йўқ, сен худога ҳам чап бердинг. Ажал тортиб, ўз оёғинг билан олдимга келдинг. Имон келтири... Имон келтир. Ҳозир ўласан. Алқасос-ул-минал ҳақ, дейдилар.

Ҳожимуроднинг тили калимага келмасди. Нима дейишини, нима қилишини билмасди. Қаршисида милтиқ ўқталиб турган одамга айтгулик бирон гапи йўқ эди. Ҳеч қандай узр, ҳеч қандай илтижо уни шу топда ўлимдан олиб қололмасди. Ҳожимурод шунча йил яшаб, шунча чигириклардан бутун чиқиб бунака танг ахволга тушмаган эди. Бирон кун келиб унга рўпара бўламан, деб хаёлига ҳам келтирмаганди.

Мана шу Ҳожимурод билан Нурмат тоға тўрт йил бирга ишлашган.

Колхоз оғизга тушган хўжаликлар, Ҳожимурод эса пичотги кескир раислар қаторида юарарди. У раёнком секретари билан прокурордан бошқа раҳбарларни раҳбар қаторида кўрмасди. Бошқаларни идора олдиаги хужрада нон-чой билан кутиб юборарди.

Ҳожимурод жуда тадбиркор, ҳар иш қўлидан келадиган киши эди. Бухгалтериядами, омбордами бирон чатоклик бўлиб қолса, бирпасда тўғриларди. Келадиган ревизорлар акт-

ни Ҳожимурод айтгандек килиб ёзишарди. Айникса, гўшт топшириш пайтида у кассадан ўн-ўн беш минг сўм олиб, ферма мудири билан бозорга бориб мол харид киларди. Моллар машинага бозордан ортилганча тўппа-тўғри тайёрлов конторасига жўнатиларди. Ҳужжатлар эса беш ой олдин сотиб олинган, бокишга мунча ем, мунча хашиб кетди, деб расмийлаштириларди. Бу орада молни кўрмаган молбокарга ҳам беш ойлик маош ёзиларди. Нурмат тоға кассир бўлгани учун бу ишларнинг барчасидан хабардор эди.

Мана, қанча вақт ўтиб иккови яна юзма-юз келиб туришибди.

Ҳожи ака чиқмаган жондан умид, дегандек чолни инсофга келтирмоқчи бўлди.

— Бола-чақамни уволига қоласиз,— деди у титраб-қакшаб.

— Мени бола-чақамнинг уволи нега сени тутмади? Йўқ, сени мазза қилиб, роҳат килиб ўлдираман. Қани, ечин. Еч кўйлакларингни. Бўл, ечин масанг ҳозир тепкини босаман.

Ҳожимурод шошиб кўйлагини еча бошлади. Этаклари тагидан бир гала бедана париллаб учиб чиқди-да, полиз этагига бориб тушди.

— Еч! Шимни ҳам еч. Еч деяпман!

Ҳожимурод бир сўз демай шимини ҳам ечди. Нурмат тоға кўйнидан гугурт олиб унга иргитди.

— Ёк. Ёкиб юбор!

— Бу нима деганингиз? Ахир яланғоч қайга бораман? Тоға яна милтиқ учини унга тўғрилади.

— Кимиrlама! Энди сенга кийим-бошнинг кераги йўқ. Ўзлари кафандаб кўмиб кўйишади.

Ҳожи шартта ўзини ерга отди. Эмаклаб у томон кела бошлади.

— Мени кечиринг. Кечиринг. Гуноҳларимни оклайман. Ўша ўттиз минг сўмни тўлайман. Эллик минг килиб тўлайман.

— Пулни-ку, тўлайсан. Сенга пул чўт эмас. Қурбонлар умрини нима билан тўлайсан? Азоб-укубатда йўқолган навқирон умримни нима билан тўлайсан? Сарсон-саргардон бўлиб, ўлиб кетган хотинимнинг умрини нима билан тўлайсан? Йўқ бўлиб тўзиб, патарат топиб кетган оиласма қанча ҳак тўлайсан? Кийимларни ёк. Бўлмаса тепкини босаман.

Ҳожимурод чўккалаб ўтириб кийимларини бир жойга тўплади. Қўллари қалтираб гугурт чақди. Уни кийимларига оборишдан олдин, раҳми келармикан, деб Нурмат тоғага зорли қаради. Тоға милтиқ уни билан кийимларни кўрсатди. Шундан кейин Ҳожимурод ёниб турган гугурт чўпини кийимларига тутди. Гугурт чақилган кийим-бош анча вақтгача тутаб тур-

ган эди, шаббода эсиши билан лоп этиб гуриллаб кетди. Ҳожи худди ташлаган пўстига тикилган бешиктебратардек ёнаётган кийимларига маъюс қараб турарди.

Шийпон томондан маст йигитларнинг пойма-пой қўшиклари эшитилади.

Шу топда Нурмат тоганинг ичида ўт ёнарди. Бу ўт аста ўрмалаб унинг бутун вужудини камраб олди. У нима қилаётганини, нималар деётганини идрок қилолмасди. Унга биргина истак, қархисида турган шу ялангоч одамдан даҳшатли ўч олиш истаги ҳокимлик қиласди.

Ҳожимурод эса у билан учрашув, қачондир рўпара келиб қолиш тўғрисида сира ўйламаганди. Уни мутлақо унутиб юборганди. Тўғри, баъзи-баъзида Нурматни эмас хотинини ослаб қўярди. Ҳар гал эсига келганда, этлари жимирлаб қўзлари коронгилашиб кетарди.

Беш йил бўлди, хотини ҳам қўринмай кетди. Илгарилари у шаҳарда пайдо бўлиб қолар, соchlари тўзғиган, бир қарашдаёқ телбалиги билиниб турадиган бу аёл ҳар куни эрталаб Ҳожимурод ишга кетадиган пайтда эшиги олдида кутиб турарди. У қўриниши билан қўлинни қибла томонга чўзиб узок дуойибад қиласди.

— Худоё худовандо, шу одам хонавайрон бўлсин. Шу эшикдан лопиллаб тобутлар чиксин. Шу уйдагилар оқ киймасин, кора кийимдан боши чикмасин. Э худо, борлигинг рост бўлса, шу одамни баҳтиқаро кил. Умри хорликда зорликда ўтсин. Омин!

Ҳожимурод бу телбадан тезроқ кутулиш учун шошиб ўзини машинага ураг, шофёр ҳам мотори гуриллаб турган машинани ўқдек учирив олиб кетарди. Хотин машина орқасидан тош отиб қоларди. Кечкурун ишдан қайтар маҳали уни яна эшик олдида қўярди. Яна ўша этни жимираплатадиган қарғиши

— Худоё худовандо, шу одам хонавайрон бўлсин.

Шу топда Ҳожимуроднинг кўзига соchlари тўзғиган телба хотиннинг алам тўла қўзлари қўриниб кетди.

Хотин тўрт-беш кун уни қарғаб-қарғаб йўқ бўлиб кетарди Орадан икки-уч ой ўтиб яна пайдо бўларди-да, хумордан чик қунча қарғаб кетиб қоларди. Беш йилдан ошди, у келмай қўйдй. Ҳожимурод аста-секин уни ҳам унутиб юборди Аммо баъзи-баъзида эсига тушиб қолар, кўнгли алланечук бўлиб уйқуси кочарди. Шундай кезларда кок ярим кечаси қўрпани елкага тортиб, босиб-босиб чекарди.

Офтоб ўчаётган маҳал икки одам бир-бирига бақамти ке либ чурк этмай турарди. Бирининг ичи тўла алам, дард. Бири эса бутун бир хонадонни вайрон килган, энди қасос онлари

келганда такдирга чап бериб бўлмаслигига ақли етиб бу дунёдан умидини узиб лолу ҳайрон турарди.

Нурмат тоға милтиқ учи билан юр, деб ишора қилди. Ҳожимурод кимирамади.

— Юр!

— Қаёққа? — деди қалтираб Ҳожимурод.

Нурмат тоға жавоб ўрнига милтиқ учини унинг бошига тўғрилади. Ҳожимурод сеҳрлангандек ихтиёrsиз орқасига тисарилди.

— Пастга қараб юр! — деб буюрди Нурмат тоға.

Нурмат тоға энди бу одам устидан мутлақо ҳоким эди. Энди бу одам унинг қўлида. Ёт деса ётади, тур деса туради. Ҳожимуроднинг бу ночор ҳолати унга роҳат бағишларди. Ҳар бир қалтираши унинг кўнглидаги аламларни томчима-томчи чиқазиб юбораётганга ўхшарди.

Улар шу алпозда дам тез, дам секин пастликка тушишди. Ҳожимурод яланг оёқ, тошлардан юролмай қийналар, гоҳ оёқ учида, гоҳ товони билан юриб ҳолдан тойган эди.

— Менга қаранг,— деди Ҳожимурод.— Бўлди-да энди. Мендан нима истайсиз. Майли, пул керак бўлса пул олинг, мол-мулк керак бўлса, майли, олинг. Энди бас, қўйиб юборинг.

Нурмат тоға индамади. Юр, деб ишора қилди. Ҳожимурод тошлардан сакраб-сакраб яна юрди. Улар шу алпозда юриб тубсиз жарлик ёқасига келишди. Ҳожимурод энди хаётдан умидини узганди. Ҳозир бу ярамас жар ёқасида пешонамдан отади, жарга қулайман, ўлигим бўриларга ем бўлади, деб ўйлади. Шарт бурилди-ю, ўзини Нурмат тоганинг оёғи остига ташлади.

— Ёлвораман. Сабийларимга раҳм қилинг. Умрим бўйи кулингиз бўлай.

Унинг бу ёлворишлари Нурмат тоғага заррача таъсир қилмасди. У ўн беш йил саргардонликда хор-зор бўлиб дийдаси қотиб кетганди. Унинг устига, дарбадарлигига, хор-зорлигига, хотинининг телба бўлиб ўлиб кетишига сабаб бўлган одам шунинг ўзи эди. Нурмат ундан шафқат тилаганда юзини ўргирган эди. Дунёдаги пасткашларнинг энг пасткаши шу тобда яланғоч, афтодаҳол бир алпозда қаршисида турарди.

Офтоб ўчди. Тоғ ўнгирлари бир дам сукутга чўмди. Чигирткалар ҳам чирилламас, гиёҳлар ҳам шитирламас, кўнгилни эзувчи, кўкракдан босувчи бир коронгилик ҳоким эди. Одамлар айтган завол пайти шумикин?

— Жўна энди,— деб буюрди Нурмат тоға.

Ҳожимурод орқасига шошиб бурилган эди, Нурмат тоға жеркиб берди:

— Орқага энди йўл йўк. Жарликка тушасан. Ўша тарафдан қаёққа бўлса кетаверасан.

Жарлик вахимали эди. Ҳожимурод иккиланиб турмади. Нима бўлса ҳам унинг кўлидан кутулиш учун жар томонга туша боинлади.

— Орқага қайтмайсан. Шу ерда тонг отгунча ўтираман. Қайтдинг, отаман.

Ҳожимурод ўлимдан кочгандек ўзини ўнгирга урди. Оёкларининг қонаб кетишига қарамай чагир тошларни босиб харсанглар орқасига ўтиб кетди.

Хозир Нурмат тога турган йўлдан бошқа орқага қайтадиган ёлғизоёқ йўл йўк эди.

Нурмат тога ўжар, қайсар, жаҳлдор одам эди. Умуман, тоғликларнинг ўз ўжар қонунлари бўлади. Харсанг тошлардан уй тиклайдилар. Ҳар баҳор селлар уйларини бузиб вайрон қилиб кетади. Лекин табиат қанча ўжар бўлмасин, улар қайсарлик билан яна кулба тиклайдилар. Бу ердаги эркинлик, кенглик кўнгилларига қанчалик эзгулик солмасин, барибир улар ўжарлик одатларини ташлаёлмайдилар. Бутун умрлари тошлар, селлар билан олишиб ўтади. (Наинки одамлар, ҳатто гиёҳлар, дараҳтлар ҳам қайсарлик билан табиатга ўчакишиб яшайдилар. Селлар дараҳтларни илдизи билан қўпориб ўнгирларга улоктиради. Лекин бу қайсар дараҳтлар илдизлари ерга тегиши билан селларга ўчакишиб яна япроқ ёзаверадилар). Тоза ҳаво, тошдан-тошга урилиб пишиб тушадиган сув, губор кўнимаган гиёҳлар, то уфққа сингиб кетадиган кенгликлар улар кўнглига аллакандай эзгу туйғулар солган. Улар дўстликни муқаддас тутадилар. Дўст учун, яхшилик учун жонларини ҳам аямайдилар. Аммо...

Аммо хиёнат ўртага тушса жон-жонининг аллақаерида яшириниб ётган ваҳший куч қалқиб юзага чиқади. Уни ҳеч қандай тўсиқ қайтара олмайди. Бу тоғликлар қонуни!

Нурмат тога ҳам ана шундай ваҳший куч ихтиёрида эди. У ўжарлик қилиб алламаҳалгача йўл пойлаб ўтирди. Ой кўтарилиди. Чигирткалар тинимсиз чириллади. Қайдадир бўри улиди. Осмони-фалакдан қизил чироги бир ўчиб-бир ёниб самолёт унсиз учиб ўтди. Ўзи йўқ бўлиб кетгандан кейин овози гуриллаб тогу тошни ларзага солди.

Нурмат тога орқага қайтаркан, шу ишим тўғри бўлдими, деб ўзига-ўзи савол бермади. У ўтган умри, болалари, хотини олдидаги қарздан бир оз бўлса ҳам узилгандек ўзини енгил сезди. Калласига ҳеч нарса келмади. Ҳеч нарсани ўйламади ҳам.

Ҳожимурод орқасига қарамасди. Караса Нурмат отиб ташлайдигандек эди. Ҳар минут, ҳар секунд ўқ узилишини кутар-

ди. Ҳозир вараглаб ўқ отилади-ю, Ҳожимурод умрига якун ясайди. Тогу тошларда жасади бўриларга, шоколларга ем бўлади

У тугилиб эсини танигандан бўён кандай яшади, нималар килди? Одамдек яшадими? Бирон дардмандга дардкаш бўлдими? Йикилганни кўтариб қўйдими? Йиғлаган етимнинг кўз ёшини артдими? Бирон мухтоҷнинг мушкулини осон қилди-ми?

Хаёлидан ўтган бу саволларга жавоб тополмади. Ўзини юпатиш учун хайрли ишларини эсламоқчи бўлди.

Маҳалла мачитига янги тобут ясатиб берди. Маҳалла ахли унинг бу ишини аскияга олди. Бирон одам қазо қиласа, Ҳожимуроднинг тобутини олиб чиқинглар, деб унга эшилдириб пичинг қилишадиган бўлди.

Йикилиб бели синган бева опаси бир йил гипсланиб касалхонада шифтга термилиб ётди. Ҳар гал эшик очилганда укам келяпти, деб умидвор бўлди. Ана шу ногирон опаси оламдан ўтганда тобут олдига тушиб,вой опамлаб кўз ёшини дарё қилиб оқизди. Уч йил бўлди, не-не меҳрибончиликлар қилган опасининг қабри ғарип бўлиб, қовжираган ўтларга кўмилиб ётибди.

Ҳожимурод ўйлаб-ўйлаб, биронта қилган хайрли ишини тополмади. Кўз олдига одамларга қилган жабри, ноҳаклиги келаверди.

Ногаҳон ўлим кутаётган одамнинг хаёлига нималар келмайди. Ҳозир ўқ узилади. Шу билан тамом!

Үйи, болалари, ортдирган давлати кўз олдига келди. Нахотки шуларнинг ҳаммасидан бир дақиқада маҳрум бўлса?!

Орқа томонда нимадир шитирлади. Тош думалаб қарсиллади. Бу товуш унга худди кимдир милтиқ ўқлаётгандек туюлди. Нурмат милтиқни энди ўқлади, деб ўйлади Ҳожимурод.

Нурмат!

Ким у? Ҳожимурод унга нима ёмонлик қилган?

У ўзига-ўзи беихтиёр шу саволни бердию сесканди. Жавоб излашга юраги бетламади. Агар жавоб изласа ўзидан-ўзи нафратланиб кетади. У ўзини-ўзи ёвуз деб аташга журъят қилолмасди. Начора. Бир дақиқадан кейин оламдан ўтади. Ҳеч бўлмаса ўлими олдидан қилган гуноҳлари учун тавба килиши керак-ку.

У Нурмат тоганинг бошига кулфатлар солди. Ўттиз минг сўмга туширди. Қаматди. Уй-жойи мусодара бўлди. Қўлидаги боласи билан хотини уйдан ҳайдаб чиқарилди. Аламда ўртаниб хотини телба бўлиб колди. Нурматнинг ўзи умрини камоқларда сарсон-саргардонликда ўтказди. Энди умри тогу-

тошларда девонавор ўтмокда. Шуларнинг барига Ҳожимурод сабабчи. Пулга ўчлиги, ҳаромдан ҳазар қилмаслиги, мол-дунё, пул олдида ҳар қандай муқаддас нарсани оёқости килишдан тоймаслиги сабаб бўлди.

Бу хато эмасди. Пасткашлик ҳам эмасди. Бу ваҳшийлик, жирканчлик эди!

Атрофни коронғулик босди. Шу топда Ҳожимуроднинг кўнгли ҳам, тоғу тошлар ҳам, тошлар орасидан қайнаб чиқкан аждар мисол илдизлар ҳам қоп-қора эди.

Ҳожимурод тойиб йиқилди. Осмон йўлини тўсган тоғлар ортидан ҳали кўтарилимаган ойнинг дока орқасига чирок ёқ-қандек ожиз шуъласи таралиб келарди. Ҳожимурод ўзига-ўзи савол бериб анчагина йўл юриб қўйганини сезмаганди. Нурмат тоғанинг қораси кўринмасди. Демак, Нурмат уни таъкиб килмаган. Ўша жойда қолган.

Ҳожимурод ўлим хавфи чекинганини сездию бирдан бўшашиб, оёқ-кўлидан дармон кетди. Ерга тиравиб, ҳарчанд ўрнидан турмоқчи бўлади, кучи етмайди. Шу йиқилганича чалкамча ётиб, осмонга қаради. Кўзлари хира тортганидан юлдузлар бир-бирига чаплашиб кетгандек бўларди. Атроф ваҳимали эди. Қайдадир сой гувиллайди. Тепадан думалаган тош гувиллаб, пастликларга шағал суриб тушади. Яқингина-да ёввойи мушукнинг этни жимиirlаштирадиган жуда хунук миёвлаши эшитилди. Ҳали у томонда, ҳали бу томонда унинг кўкимтири кўзлари ёниб, ўчади. Одам оёғи тегмаган, факат маҳлуклар маконида пайдо бўлган Ҳожимурод уларни безовта килганга ўхшарди. Айниқса гала-гала мушукларнинг бағиллаб миёвлаши, папирос чўғдек ўчиб-ёнаётган кўзлари Ҳожимуроднинг этини музлатиб юборарди. Нима бўлса ҳам бу худо қарғаган жойдан кетиш керак. Аммо қаёқقا? Атроф тоғ қоялар. Нажот йўли қайси томонда?

У тубсиз ўнгир оғзида қалтираб қай тарафга боришини билмай ҳайрон туарди. Бу хил туришдан фойда йўқлигини билиб, боши оқкан тарафга караб кетмоқчи бўлди. Қовжираб қолган бута шохини куч билан синдириб, унга таянганча юкорига кўтарила бошлади.

Узокдан шуъла кўринди. Назарида гулханга ўхшаб кўринди. Энди у йўлни ўша тарафга қараб олди. Шуъла узок эмас эди. Кимдир яқиндагина гулхан ёқиб ўчирмай ташлаб кетгана ўхшайди. Катта харсанг тагида бир бўйра эни жойда чўғлари ҳали ҳам милитираб туарди. Ҳожимурод энгашиб чўқقا тикилди. У чўқقا ўхшамасди. Қўлидаги таёқ билан чўғни титиб кўрди. Ажаб, таёқ тегиши биланоқ чўғларнинг ҳаммаси сўнди.

Хожимурод гулкан деб ўйлаган жой йилтирок қуртнинг уяси эди.

У мутлақо ҳолдан тойди. Юришга мадори қолмай, ясси това тошга узала тушиб ётиб олди. Пешонамга битгани шу экан, қандоқ қилай, деб тақдирга тан бердию бошини тирсагига қўйиб қўзини юмди. Куни билан офтоб қиздирган тош ҳали ҳам иссиққина эди. Нимадир чиқиллаётганини эшилди. Нима бу? Соатми?

Хожимурод ҳали кийим-бошини ечганда соатини олмаган эди. Ўз ташвиши билан бўлиб билагида соати борлигини сезмаган экан.

Ой ҳали унча баланд кўтарилимаган. Соатнинг фосфорли миллиари неча бўлганини қўрсатиб турипти. Ўн иккидан ошипти.

Хожимурод иссиққина тошга ўтириб мудрай бошлади. Юмшоқ тўшакларга ботиб ухлайдиган одамга яйдоқ тошда ётиш осон эмасди. У ҳали бу ёнбошига, ҳали у ёнбошига ағдарилар эди.

Жони узилган одамдек, тош бағридан ҳарорат кетди. Тонгга яқин баданни узиб оладиган музга айланди. Хожимурод қалтираб ўрнидан турди. Ҳаво салқин, муздек эди. Хожимурод титраб-қақшаб юкорига чиқа бошлади. Гиёҳларга тушган шудринг томчилари ҳам муздек.

Унинг боши айланиб кўнгли беҳузур бўла бошлади. Кўзи тиниб тепасидаги тоғлар гир-гир айланди. У мувозанатини йўқотиб ёнбошга гурс этиб йиқилди.

Ана шундан кейин нималар бўлганини билмайди. Ёнбошига иссиқ ўтганда қўзини очди. Кимдир уни пўстинга ўраб гулкан ёнига ётқизиб қўйган эди.

Хожимурод қаердалигини, нималар бўлганини билмасди. Бошини кўтариб, атрофга қаради. Офтоб чараклаб терак бўйи кўтарилиб қолган. Сон-саноқсиз оппоқ эчкилар тинмай маърашарди. Олтмиш ўшлардаги серсоқол бир чол таёғига кўксини тираб унга қараб турарди.

— Тирикмисан? — деди у ҳассадан кўксини узиб.— Кимсан ўзинг?

Хожимурод елкасига пўстинни тортиб унга ҳайрон қаради.

— Бу тарафларда шир яланғоч нима қилиб юрибсан, шириғим?

Хожимурод қуруқшаб қолган лабларини аранг жуфтлаб жавоб берди:

— Қарокчилар талаб кетди, ота.

— Биз тарафларда қарокчилар жўқ эди-ку. Бу товларда игна ҳам жўқолмайди.

Эчкilar орасида ҳайт-ҳайт деб юрган йигитча чолнинг олдига келди.

— Уловларни товга ҳайдайми?

— Шошма, болам. Манов меймонга томок бер.

Йигитча заранг эт олиб келди. Гулханда вакирлаб қайнэтган қумғонга чой ташлаб белбоғидан суви қочган нон олиб Ҳожимуроднинг олдига қўйди.

Ҳожимурод ниҳоятда очиқкан эди. Ҳеч қаёққа карамай пишиллаб лунжига овқат тиқарди. Бирпасда заранг косадаги гўшт тугади. Янги дамланган чойни босиб-босиб ичдию аъзойи бадани терга ботди.

— Энди не қилмокчисан? — деди чўпон чол.

Ҳожимурод билагидаги соатни ечиб дастурхон устига қўйди.

— Ота, бир меҳрибончилик қилинг. Мана шу соатни яқин орада магазин бўлса топшириб, ярим баҳосига олса ҳам майли, менга кийим-бош харид қилиб келинг. Уйимга яланғоч бормай.

Чол чўпон йигитга қаради.

— Улим, жўқ дема. Бир пусрмон баласи экан. Пат-пatingни миниб пастга тушиб чик. Қуруқ шай ҳам тугаган. Туз ол, канд ол. Гувурт олиш ҳам эсингдан шикмасин.

Йигит ўтов орқасидан мотоцикл етаклаб чиқди-да, дастурхон устида ялтираб турган соатни олиб ҳавас билан тикилди.

— Зўр соат экан. Увол-ку, сотиши.

— Соат одамдан кимбат эмас,— деди чол.— Бор, меймонни айтганини қил.

Йигитча мотоциклини патирлатиб ёнбағир бўйлаб кетган ёлғизоёқ йўлда бир зумда кўздан ғойиб бўлди. Моторнинг туриллаши анча вақтгача эшитилиб турди.

Мотоцикл орқасидан юурган ит тилини осилтириб кайтиб келди.

VI

Аскарали уйғониб ёнига қаради, хотини йўқ. Ташқарига чиккандир, деб бир оз кутди. Ундан дарак бўлмади. Гугурт чақиб табуреткадаги соатига қаради. Иккidan ўтиби. Ўрнидан туриб чирокни ёқди. Ташқарига чиқмокчи эди, остонаяда иягига тирагиб ўтирган хотинини кўриб ҳайрон бўлди.

— Сенга нима бўлди? Эт-бетинг оғриётгани йўқми?

— Йўйўқ,— деди чўзиб Салима.— Мош ўлгурдан дарак йўқ.

— Э, шунга ухламаяпсанми. Юрғандир дайдиб. Ҳозир ав-

жи мов маҳали, кавалери олиб кетган уни. Тур, кириб ёт. Шамоллаб қоласан.

Асқарали шундай деб ичкарига қайтиб кирди-да, тўнини олиб чиқиб Салиманинг елкасига ташлади.

Улар тоғда биринчи марта баҳорни кутишарди.

Ҳаво анча салқин эди. Тоғ ўнгирларида ҳали кор эримай котиб ётибди. Тонгга яқин аrikлар бетини тухум пўстидек юпқа муз қоплади.

Салима шу Мош мушугига ўрганиб қолган. Уни кўзини очмаган вақтида бокиб олган. Буёққа келаётганларида ўзлари билан олиб келишган эди.

Икки йилдирки. Мош улар хонадонининг хақиқий аъзоси бўлиб қолганди.

Ўн кундан бери Мошнинг юриш-туриши бошқача. Кечалари полни тимдалар, дераза рафига чиқиб олиб ташқарига интиларди.

Бу тоғларда ҳамма нарса бошқача. Гиёҳдан тортиб жонворларни курт-кумурскаларигача шаҳарникига ўхшамасди. Тоғ мушуклари ёввойилашиб кетган, одамга яқин келмасди. Миёвлаши ҳам аллақандай йиртқичлигидан дарак бериб турарди.

Уй атрофида ана шундай ёввойи мушуклардан бири ўралашиб қолди. Кечалари одамнинг этини жимиirlаштирадиган даражада хунук миёвлар, баъзан ўзини деразага уради. Ўшандай пайтларда Мош ҳам безовталаниб каравотдан столга, столдан токчага сакраб, чойнак-пиёлаларни жаранглатиб тушириб юборарди.

Бу хил нотинчлик жонига теккан Асқарали жаҳл билан эшикни очиб юборарди. Шунда Мош ташқарига ўқдек отилиб чиқиб кетарди-ю, тонг маҳали ғингшиб эшик тимдаларди. Асқарали уни сўкиб-сўкиб яна ичкарига киритиб юборарди. Мош куни билан ухлар, идишига қўйиб қўйилган сутга қайрилиб ҳам қарамасди.

Ҳар куни коронги тушиши билан яна ёввойи мушукнинг хунук миёвлаши, Мошнинг безовталиги бошланарди.

— Шу мушугингни копга солиб дарёning нарёғига ташлаб келаман, бу нима, бирон кун одамга ўхшаб ухлаётмайман.

Салима, ҳой, ҳой, бу шаҳдингиздан қайtingов, бир-икки кунда тинчиб қолади, деб уни шаҳдидан қайтарарди. Аммо Мош ўзини деразага уришдан тийилмасди.

Ана шундай чиқиб кетишларнинг бирида Мош уйга қайтиб келмади. Бир кун кутишди, икки кун кутишди, ундан дарак бўлмади.

Салима қўриқхонадан қайтиб келиши билан уй атрофини бир-икки айланиб, Мош, Мош, деб чақиради, келмаганига

афсусланиб ичкарига киради. Эри Аскарали куни билан тогнинг кунгай томонида бўлади. Кундузи тогнинг бир машина сигадиган шағалли йўли ёқасидаги икки хонали уйларида ҳеч ким бўлмайди.

Салима эри фронтдан келгандан бери мана, неча йиллар ўтибдики, бирор йил бўлсин, ёзда бирга бўлолмайдилар. Отставкага чиккан майор Аскарали баҳор келиши билан «Москвич»нинг орқасига тиркалган кажавага асалари уяларини ортиб токка кетиб қоларди. Бундан икки йил олдин Салима отпускасини эрининг ёнида ўтказиш учун бу тогларга келади. Соч-соқоли ўсиб, бетлари шамолларда қорайиб кетган эрини кўриб аввал таниёлмайди.

Майнинг ўрталари эди ўшанда. Тогнинг кунгай томонлари лолаю лолақизғалдоқлар билан қопланган. Гўё тогнинг бир томонига қип-қизил баҳмал ёпиб қўйгандек. Қаршида ўриклилар аллақачон данак қотириб қолган, буёқларда бўлса, энди гуллаяпти. Ёнбагирларда худди бирор атайлаб савсар сиёҳ тўкиб юборгандек чучмўмалар шамолда силкинади. Осмонни бир зумда қоп-кора булат ўрайди-ю, шитирлаб ёмғир қуяди. Зум ўтмай яна чараклаб офтоб чиқади. Чўқкининг гоҳ у томонида, гоҳ бу томонида кўксовга ўхшаб момақалдирок гумбирлайди.

Аскаралининг чодирини шамол буйдалайди. Чодир тепасига осилган тош фонарь тинимсиз силкинади.

Салима етти кун эри билан тогнинг телба ўйинларини томоша қилиб, шу нотинчлик ичida ўзига аллақандай ҳаловат топгандек бўлди. Эрининг ҳадеганда токка қараб кетишининг сабабларини англай бошлади. Нафас олганда ўпкани яира-тадиган тиник ҳаво, атрофда ибтидоий даврлардан то шу кунгача шакли-шамойилини ўзгартирмаган тошлар, гиёҳлар уни ўзига мафтун қилиб қўйди.

Салиманинг бу жойлардан кеткиси келмай қолди.

— Ёнизыва қолардиму уй ўлгурдан кўнглим тинчмайди-да. Бу ҳаволарга сира тўймаяпман.

Салима кетиши тараддудини кўраётган пайтда совхоз директори Мирвали Рихсиев келиб қолди. У баъзи-баъзида Аскаралининг олдига келиб ўёқ-буёқдан гаплашиб ўтиарди. Аслини олганда, гаплашгани эмас, мумиё ўғриларини, каклик овлайдиганларни қидириб келарди.

У машинадан тушиб чодир олдида ўтирган аёлни кўриб ўёқ-буёғини тузатгандек бўлди.

— Ия, ия, ўртоқ майор, келин аям кептилар-у, бир оғиз айтмапсиз-да.

— Келганига уч кун бўлмай кетаманга тушиб қолди.

Йўқ, йўқ,— деди Мирвали.— Кетказмаймиз. Тоғларни кўрсатамиз. Э, бу тоғларни сувини ичган одам маккатилодан қайтиб келади. Кийикбулукка олиб чиқдингизми?

— Эркак одам чиқолмайди у ёкка, бу қандоқ чиқсин. Ўзингиз нима килиб юрибсиз, директор?

— Сизнинг олдингизга келаётгандим,— деди у ёлғон гапи-раётганига ўзи ҳам хижолат тортиб. Гапнинг бүёгини тўғрилаш учун тайинли баҳона излаб бир дақика тек қолди.— Шу бир ўртоғим бор эди. Билмайман, аллақандай дардга чалинибди. Асаларининг сути керак, топиб бёрсин, деб, менга одам юборипти. Сиздан сўрасаммикин, деб келаётганим, шу. Хабарингиз борми, йўқми, токқа кўтондаги кийикларнинг ярмини қўйиб юборгандим. Ана шу асаларининг сутини сўраган ўртоғим атайнин Кирғизистонга бориб аллақайси ўрмон хўжалигидан бу кийик болаларини топиб берганди. Мен ҳам яхшилигини қайтарай дегандим.

Боятдан бери жим ўтирган Салима гапга қўшилди:

— Кийиклар кочиб кетади-ку. Атрофини ўраш керак. То бу тоғларга ўргангунча маълум муддат керак.

Мирвали ялт этиб унга қаради.

— Келин ая, сиз кийиклар феълини қаёқдан биласиз? Аскарали жавоб қилди:

— Ахир, бу кийиклар бўйинча мутахассис-ку. Паразитология институтида тоғ кийиклари устида илмий иш қиляпти.

Мирвали икки тиззасига шапиллатиб уриб, ўрнидан туриб кетди.

— Ана холос. Ўзи асли худо деган боламан-да. Шунака одамни қидириб юрсам, ўзи оёғи билан олдимдан чиқиб ўтирипти-я. Энди, келин ая, хеч қаёқка кетмайсиз. Шу кийиклар сизники.

— Йўғ-э,— деди Салима иккиланиб.— Илмий ишимни ча-ла ташлаб кетаманми? Яна бир йилдан кейин зашшитам бўлади. Тажрибаларим охирига етмаган.

— Тажрибани шу ерда қиласиз. Ҳамма шароитни яратиб бераман.

— Институтдагилар кўнмас. Илмий раҳбарим бунга рози бўлмайди.

— Рози қиласиз. Сиз, келин ая, шу кичкина қўрикхонамизни институтнинг базаси деб тушунинг. Директорингиз академик Мамажоновми? Ўзим гаплашаман. Кўидиришни менга қўйиб беринг.

Салима бу одамнинг қўлидан нималар келишини билмасди. Бир айтди қўйли-да, деб ўйлади

Аскарали унинг Марказком аъзолигини, Олий Совет депутатлигини, яқин орада яна бир марта қаҳрамон бўлиши

аникклигини айтмаган эди. Борди-ю, директор айтганча бўлсин. Аммо бу тоғлар баҳору ёзларда канчалик чиройли бўлмасин, куз бўронларию киш қаҳратонлари кандоқ бўлишини у билмайди. Тоғма-тоғ ошиш, тошларга тирмашлаб, югурик кийиклар кетидан санқишини хотин боши билан эплай олармиди?

Хулласи, Салима унга тайинли бир гап айтмади. Аммо Мирвалининг гүё ҳамма нарса ҳал бўлгану факат Салиманинг иш бошлиши қолгандек ишонч билан гапириши уни хайрон колдириди.

Салима Тошкентга қайтиб келгандан кейин отпускаси туғамаёқ, директор чакиртириди.

— Гап мундок,— деди у жиндек ранжиган оҳангда.— Биз билан ишлашни хоҳламасангиз ҳам биз сиз билан ишлашни хоҳлаймиз. Майли. Шундок қилишини кўнглингиз истаб қопти, биз нима деймиз. Ёрдам берамиз. Ташлаб қўймаймиз. Илмий ишингизни бориши тўғрисида ҳар ойда отчёт бериб турасиз.

Салима директорнинг нима деяётганига акли етмай хайрон эди.

— Нима деяпсиз, домла? Ҳеч гапдан хабарим йўқ.

— Ия, ия, ҳамма ишни килиб қўйиб, ўзингизни гўлликка солманг. Ўрток Рихсиев бутун Иттифоққа овозаси кетган одам. Осмонга қўлини узатса, юлдузни узиб оладиган арбоб билан ишлаш катта баҳт. Мирвали Рихсиев зўр одам.

— Мен у кишига тайинли бир гап айтганимча йўқ эди.

— Мен ҳам тайинли гап айтмаган эдим. Президент билан ишни битқизиб қўйипти. Президент чакириб, совхозда институтнинг базасини очишини буюрди. Илмий ходим сифатида бу ишларни бошқаришни сизга топширди. Хотиржам бўлинг, синглим. Ўзимизда штатда турасиз. Илмий ишингизни ўша ерда, базада давом эттирасиз.

Мана шундай килиб, бир оғиз гап айтиб Салима қўлга тушди-ю, токка келиб қолди. Директор гапида туриб қўрикхонага якин жойга зудлик билан уч хонали уй курдириб берди. Салима шаҳардан уй анжомларини олиб келмади. Бунга ҳожат ҳам йўқ эди. Ҳамма нарса совхоз ҳисобидан тайёрлаб қўйилган эди. У факат қадрдон Мош мушугини олиб келди-ю, ишга ўнгигб кетди.

Қўрикхона тахминан ўн беш гектар жойни эгаллаган. Атрофи сим тўр билан ўраб олинган эди. Салиманинг маслаҳати билан жой танланди. Шу сим тўр ичидаги булоқлар ҳам, терак бўйи тош тепалар, яссиликлар, ўр-қирлар ҳам бор эди.

Мана, ҳа-ху дегунча икки йил ўтай деяпти Салиманинг тоққа келиб қолганига. Бу орада кийиклар икки юз ўнтага етди. Саксондан ортиғи тўсикдан чиқарилиб, тоққа қўйиб

юборилл". Факат, факат Салиманинг диссертацияси чўзилиб кетди.

Шу топда, Салима остоонада Мош мушугининг келишини кутиб ўтиаркан, кўп нарсаларни дилидан ўтказди. Эрининг узок муддат армияда хизмат қилиб, ногирон бўлиб қайтганидан тортиб ўзининг кариганда илмий ишга кўл ургани, эрга текканидан бери неча-неча ёзларни эрсиз ўтказганингача бир-бир эслади. Ёши бир жойга бориб қолгандагина Аскарали билан ёзу кишни баробар бирга ўтказа бошлагани, шахарнинг серҳашам ҳаётидан кечиб, тоғу тошларда юришигача ҳаётидан ўтди. Ўтди-ю, бироқ афсусланмади. У кечираётган ҳаётидан рози эди.

Ичкаридан Аскаралининг хурраги эшитилди.

Ҳаммаёқ жимжит. Чўққи тепасида яримта ой муздеккина бўлиб аста сузади. Аллақайда уйқусираган каклик томоқ қоқади. Тоғ кўлларида тунлари жавлон урадиган ёввойи ўрдаклар овчи ҳуркитгандек бирдан ғақиллаб яна жимиб қолишади.

Салиманинг оёғига нимадир, юмшоқ бир нарса теккандек бўлди. Караса, жунлари буйдаланган Мош оёғига сўйкаларди.

— Ҳа, ярамас, қаёқларда юрибсан? Ўн кун йўқ бўлиб кетдинг-а.

У шундай деб, мушукни олиб тиззасига қўйди. Унинг кулоқларидан қон томар, бўйинларидаги оппоқ жунларida қон котиб қолган эди.

Салима мушукни кўтариб уйга олиб кирди. Эрини уйғотиб юбормаслик учун коридор чироғини ёқиб косага сут қуйиб, мушук олдига қўйди. Мош сутга қайрилиб қарамади ҳам, хурпайиб олганича кўзларини юмди-ю, хуриллай бошлади. Салима унга анча вактгача ачиниб қараб турди. Шу пайт ташқаридан ёввойи мушукнинг хунук миёвлаши эшитилди. Мош кўзини очмади. Илгарилари бу товушни эшитганда у ўзини қаёққа қўйишини билмай, безовталанар, чиқишига йўл излаб эшикларни тимдалар, деразага зарб билан ўзини уради-ку Нечукки, энди индамай, хотиржам хурилляпти.

Тонг отгунча ёввойи мушук миёвлаб, Салимани ухлатмади. Жаҳли чиқкан Аскарали милтиқ кўтариб ташқарига чиқди. Мушук бу хил овчиларни кўравериб, кўзи пишиган экан шекилли, кочди. Аскарали сўкиниб, ичкарига кириши билан яна ўша товуш. У алам устида коридор бурчагида хурпайиб хотиржам ётган Мошни гижгагидан сикиб ушлади-ю, ташқарига улоктирди. Аммо Мош то у уйга қайтиб киргунча ичкарига ўқдек отилиб кириб оларди. Ташқарида мушукнинг кўнгилни оздирувчи миёвлаши тинмасди. Аскарали яна милтиқ кўтариб чиқди. Дуч келган томонга қўш оғизнинг иккала теп

кисини баробар босди. Тог-тош гумбирлаб, адирларда анча вактгача акс садо берид, айланиб юрди-да, охири тинди.

Барибир, ўша тунда уларни ёввойи мушук ухлатмади. Аммо Мош ҳеч нарса бўлмагандек бемалол хуриллаб ухларди. Ўн кун у ўзи учун янги бир оламда безовта кунларни ўтказди. Ўн чокли ёввойи мушук қуршовида тог чўққиларига чикди. Ўнгирларда улардан яшириниб бир зумгина ором олар, яна аллақандай қондошлиқ руҳи уни улар ҳузурига қайтариб чиқаарди. Унинг ёнига бир мушук келса, бошқаси у билан рашкдан, аламдан ваҳший қиёфага кирап, то конга беланиб ингра-магунча олишиб, охири буталар орасига қочиб кириб кетарди. Яна жанг, яна тошдан-тошга думаланиб кулашлар. Даҳшатли миёвлашлар бошланарди. Охири жунлари пўстакдек тақир бўлиб кетган, бу тоғларда жами ёввойи мушукларга сардорлик даъвогари ола мушук зўр чикиб, Мошни эгаллаб олди. Уни етаклаб энг баланд чўққига олиб кетди. Қанчадан-канча ишқий ўйинлар бўлиб ўтди. Мош ҳам унга кўнинкандек эди. Орадан тўрт-беш кун ўтиб уни кўнгли истамай қолди Пайтини топиб қочишнинг пайига тушди. Аммо ола мушук унинг йўлини тўсар, аямасдан дуч келган жойидан тишлаб тошдан-тошга судраб юрарди. Мошнинг тимдаланмаган жойи қолмади. Жунлари юлиниб ола мушукнинг тирнокларида қолди. Мош у билан олишмасди. Ола ниҳоятда йиртқич, раҳмсиз мушук эди. Чарчаб, хурпайиб мудраганда ҳам Мошнинг жиндек кимирлаганини сезиб, дарров кўзини очиб, унга ёмон қараб қўярди. Оланинг кўзлари кечалари худди батарея чироғидек равшан ёниб туар, тунда унинг кўзларига қарашга юраги бетламасди. Авваллари бу кўзлар унга аллақандай ҳузур бағишилган бўлса, энди даҳшатга солар, вужудида нафратли бир титроқ қўзғатарди. Мошнинг ундан кўнгли қолганди. Ҳиссу хирслар ўрнини ўзи ҳам ҳали идрок қилмаган алланима эгаллаётганини биларди. Оналик дебочаси томирларида кезаётганидан бехабар эди.

Аммо Ола ҳамон унга ҳокимлик қилишни истарди. Мош ўйни, иссиқ бурчагини қўмсади. Тинч ётиб бирон кун ором олсан, ҳамма нарсани унуниб ухласам дерди.

Яна ёввойи мушуклар галаси ёпирилиб келиб Мошни талаша бошлашди. Қонли жанглар бошланиб кетди. Киши кўнглига ваҳима солувчи хунук миёвлашлар, тошдан-тошга думалашлар пайтида Мош буталар орасига кирдию қочди.

Мана, у қадрдон уйининг иссиқкина бурчагида хуррак отяпти.

Тонг ёришар маҳали Оланинг овози тинди. Аскарали хайрияте, овози ўлгур ўчди, деб кўрпани бөшига тортди.

Ёнбагирлардаги корлар эриб, майсалар қиёқ чўзди. Баҳор

шамоллари эсиб тогу тошларни уйғотарди. Какликлар пастликлардан чўқки томон кўча бошладилар.

Хар куни эрталаб тоғнинг эскирган тўни янгиланиб борарди. Офтобнинг ҳам тафти баландлаб колди. Жилгаларда сувлар пастликларга шитоб билан чулдирив ока бошлади

Хар куни ҳали у гиёх, ҳали бу гиёх кўз очиб қандай килиб баҳор кирганини билмай қолишиди.

Бу орада Мош бир эмас тўртта бола туғди.

VII

Бу жойларнинг тонглари қандоқ бўлишини Толибжон шу пайтгача билмаганди. Чўққининг нарёғи Китоб томонларда аллақачон кун ёйилган, дала-тошда офтоб деҳқоннинг яғринини қиздирган маҳал бу жойларда — Омонқўтоң ўнгирларида ҳали кўр ойдинга ўхшаш нимкоронгулик ҳукм сурарди. Факат осмон оппок. Тундан узилиб қолган коронгулик астасекин эриётганга ўхшайди. Ажаб, бу пайтларда дараҳтларнинг сояси бўлмайди. Агар фотоаппаратда бирон ниманинг суратини олсанг, ҳеч нарса чиқмаса керак. Ахир, сурат соя билан нур бир-бирига йўл бермаганда пайдо бўлади.

Толибжон ана шундай пайтларда баланд бир тош тепасига чиқиб олисларга тикиларди. Пости-баландлар, бағрини ерга бериб ётган филга ўхшаш баҳайбат тошлар шаклини йўқотган. Илондек тўлғонган сой ҳам энди йўққа ўхшайди. Факат гувиллаган овози эшитилади.

У рассом Ўрол Тансикбоев асарлари нусхасини журнallардан киркиб олиб, сакларди. Чет элларда юрганда шу онаюрт манзараларига узок-узок тикилиб хаёлларга толарди. У шу топда караб ўтирган манзаралар суратларда кўрганларига ўхшамасди. Бунда нур билан соя ўйини йўқ эди. Унинг бу кўраётганлари буюк кашфиётга ўхшарди. Шунча ёшга кириб ҳали бу тўғрида сира ўйлаб кўрмаган экан. Энди у нур билан соянинг буюк қудратига имон келтирди.

Чўққилар устида бургут сокин сузарди. Тоғ орқасида бош кўтарган күёш унинг қанотларида чақнайди. Гўё осмони фалакда бургут ёнаётганга ўхшайди.

Мана шу бургут офтобни чўққига тортиб чикараётгандек эди. Ҳадемай бургут орқасидан күёш чўққига чиқди. Чиқдию олам нурга тўлиб кетди. Азамат чинорлар пастликларга узун-узун соялар ташлади. Шудринг босган това тошлар ялтиради Тоғ ёнбагирлари худди азамат тимсоҳ терисига ўхшаб кетди. Шаршаралардан сув эмас, нур тўкилаётгандек... Атрофдан кушларнинг чугури-ю, олисларда чўпонларнинг ҳайт-хўйти эшитила бошлади.

Толибжон ҳар тонг ана шу манзарапарни томоша қилга ни чиқади. Тиник, чанг-губордан ҳоли, шаффоф ҳаво, хеч қан дай таърифга сиғмайдиган кўринишлардан Толибжон ҳузур киларди.

Унинг таранг тортилган асабларига сокинлик ҳаловат ором берарди. Толибжон ана шу жимжитликни кидириб келганди. Уни топди. Она юртидан, туғилиб ўсан сўқмокларидан топди.

Сўқмоқ бошида жиянининг кораси кўринди.

— Тоғаааа! Катта энам чақиряптилар. Чойингизни ичар мишсиз!

Толибжон ўрнидан туриб юкорига чиқа бошлади. У энди сўқмоқдан чиққанида жияни диканглаб чопиб кетди

— Тоға, мени тутинг, тутиб бўпсиз

Толибжон орқасидан юғурди. Етолмади Бола анча жойга бориб тўхтади.

— Етолмадингиз, етолмадингиз!

— Жиян, жуда чопағон экансан

Толибжон тош девор оралигидаги қийшайган эшикдан ичкарига кирди.

Болалар каттакон хом олма гирдига чўп тикиб чархпалак ясашган экан, сув тошлар орасидан сизиб чиқкан арикчада пилдираб айланяпти. Этагини липпа уриб олган Зайнаб ўчоқ четига оёқ тираб сут пиширяпти. Қуёви айвон устунига осиб қўйилган кафтдеккина ойнага қараб сокол оляпти.

Зайнаб ўчоқдан чўғларни тортиб, заранг чўмичда сопол косага сут қўйиб Толибжонга узатди.

— Ака, қайнокқина, ичиб олинг.

Айвонда яқиндагина тандирдан узилган иккита кўлчани рўмолига ўраб ўтирган кампирнинг овози эшистилди:

— Ҳой, бола. Ичиб ол. Эрталабки соғилган сутнинг ҳикмати кўп. Сен юрган юртларда сут толқонни сувга кориб беради дейишади. Бунакада сутнинг сутлиги коладими. Дарров ичиб ол, болам. Ҳалкумингни куйдириб-куйдириб ич. Асло томоқ оғриғи бўлмайсан. Шундок қил, болам.

Толибжон тик турганча сут ҳўплай бошлади. У кўп йиллардан бери бунака ширин сут ичмаганди. Кампир айтганча бор. У юрган юртларда порошок қилинган сут сотиларди. Таъми ҳам бошқача эди.

Ҳали болаларнинг ҳаммаси уйғонмаган. Кечқурун, тоғам билан ётаман деб ҳарҳаша қилгани чойшабга бурканиб ухлаб ётибди. У кеча алламаҳалгача Толибжоннинг бўйнидан кучоқлаб: эртак айтинг, тағин айтинг, деб қўймаганди. Эртак ярмига келмаёқ пиш-пиш ухлаб қолганди. Зайнаб келиб ўз ўрнига обориб ётқизганини ҳам билмаганди. Унинг ёнгинасида

иштончанг биттаси ўтирипти. У ҳали бет-қўлини юемаёк каттакон қунгабокарни тимдалаб писта чакяпти. Ёстик, кўрпа-тўшак усти писта пўчоқларига тўлиб кетган. У ҳар замон Толибжонга қараб илжаяди. Толибжон шу топда бориб болани ўпиб-ўпиб олгиси келди.

Зайнаб бола тепасига келиб, уят-уят, деди. Ҳаммаёкни пўчоқ килиб юборибсиз-ку, қани, тураколинг, ўрнингизни йигиб олай, хўжайин!

У шундай деб болани кўтарди. Кўтарди-ю, иштонсиз оркасига беозор шапиллатиб урди.

— Болтабсиз-ку, хўжайин. Тоғангиз кўрса уят килмайдими? Энди кул сепиб офтобда қуритиб оламизми?

Бола килган иши гуноҳлигини билмай илжайди. Бир чироили илжайди. Бегубор, ширин илжайиш эди бу. Бу нораста, бегуноҳ гўдак илжайиши эди. Зайнаб унинг қорнидан кўтариб ариқ бўйига олиб кетаркан, юзларидан чўлп-чўлп ўпарди. У болани бай-байлашига қарамай бақиртириб ариқда жилди-раб оқаётган муздек сувда оркасини ювди. Бола бу жабр-зулмдан қуткаришини сўрагандек тоғасига умидвор қаарди.

Ҳаммаёғи шалаббо болани кўтариб айвон томонга ўтаркан, Зайнаб акасига гап котди:

— Бу киши шунақалар. Ҳар куни ахвол шу.

Айвонда ўтирган кампирнинг овози эштилди:

— Ҳой, Зайнаб, сенга неча марта айтиш керак. Болани ковуғига қўчкор ёғи суртиш керак. Нега айтганимни қилмайсан?

Зайнаб ҳали ўйғонмаган яна бир ўғлини кўтариб айвонга обориб ётқизди. Кейин сўридаги ўринларни бир четга тахлаб, супириб олди. Жой килди. Толибжон онасини кўтариб сўрига опкелиб ўтқизди. Кампир ҳамон рўмолига ўроғлик иссик нонни қўлидан қўймасди. Толибжон уни кўтартганда бутун вужудидан иссик, жизза солинган седанали нон ҳиди анкиб кетди.

Нонушта пайтида жанжал чиқди. Болалар тоғам билан ўтираман, деб ҳарҳаша бошлишди.

— Ҳой, тоғаларинг битта. Сенлар кўпсанлар. Қайси биттантаг билан ўтиради.

— Мен билан, мен билан.

Иккитаси икки ёнига, биттаси тиззасига ўтириди. Жой тегмагани ковоқ-тумшуғи осилиб тескари қараб олди.

— Мен сизни тоға қилмайман. Сизни ёмон кўраман. Да-дамни тога қиласман.

Толибжон хузур килиб кулди.

— Сенга самолёт опкелиб берганман-ку.

— Керак эмас, керак эмас.

Толибжон охири уни ўнг тиззасига олиб ўтиришга маж бур бўлди.

Кампир уларга танбех берарди:

— Хой, нега бунақа қиласанлар. Тоғанг чойини ичиб олсин.

Кампир рўмолини ечиб седанали нонни тимирскиланиб ўғлининг олдига кўйди.

— Иссиқкина еб ол. Атайн седана септирганман. Седана емаганингга ҳам кўп йиллар бўлгандир. Аксига олиб седана ўлгур бир отим носча қолган экан.

Ҳаммаёқни седана ҳиди тутиб кетди. Яна жанжал чиқди Болалар тоғамнинг нонларидан еймиз, дебчувилашди. Зайнаб бир чимдим-бир чимдим ушатиб уларнинг қўлига берди

— Энди қолганини тоғанг есинар. Ҳўпми, опоқ болаларим.

Йўқ, болалар талашиб, тортишиб нонни улок қилворишиди. Толибжон зўрға бир бурдагина еб қолди. Кампир яна гапга тушди:

— Кунда еган оч, йилда еган тўқ, деб шуни айтади-да. Хой, куёв тўра, Хартумнинг бозоридан бир қадоққина седана опкелиб беринг.

— Ҳўп, хўп,— деди куёв бўшаган пиёлани дастурхонга қўяр экан.

Куёв ниҳоятда камгап йигит эди. Тонг отгандан то нонушта тугагунча ундан чиқсан гап шу, кампирнинг седана олиб келинг, деганига жавоб, ҳўп, хўп, дегани бўлди.

У қачонлардир Тошкентда зооветеринария техникумидаги ўқиган, колхозга ветврач бўлиб келганди. Бу орада колхоз совхозга айланди, у ўша-ўша, ветврач.

Илгарилари Усмонали дўхтирининг қўли-қўлига тегмасди. Ҳали мол фермасида, ҳали яйловга чиқиб кетган қўйлар сурувида, ҳали тоғда ўрмалаб юрган эчкилар орасида. Борабора совхозга битта ветврач камлик қилиб қолди. Ўттиз минг қўй, ўн икки минг қора мол, минг-минглаб эчкини битта ветврач эплаёлмасди. Бир тоқка чиқиб кетганича, Усмонали ойлаб қолиб кетарди. Соч-соқоли ўсиб, корайиб, озиб-тўзиб қайтиб келардию икки кун ўтмай яна Усмонали дўхтири керак бўлиб, чакириб кетишарди. Энди бунақа ветврачлардан тўртта. Зоналарга бўлиб олишган. Усмонали факат эчкиларга қарайди. Ҳафтанинг беш кунини тоғда ўтказиб, икки кунгина уйда бўлади.

У уйдалик пайтида ҳовлининг кемтикларини тузатади, лойкориб деворларнинг нураган жойларини сувайди. Гувала қуйиб офтобга териб кўяди. У қуйган гувалаларда албатта болаларнинг оёқ излари бўлади. Бошқа жой қуриб қолгандек болалар

атайлаб гувалани босиб ўтишади. Усмонали уларга индамасди. Босилган гувала тепасига келиб қараб турарди-да, бир илжайиб ўтиб кетарди. Арконни елкага ташлаб, ўроқни олиб пастликка тушиб кетар, кечга томон бурни ерга теккудек бўлиб ўт орқалаб чиқарди. Уларни ҳовлининг офтобору жойига ёйиб яна пастликка тушиб кетарди.

Усмонали дўхтириккага кун уйда бўлса, шу икки кун ҳеч ким унинг овозини эшиштасди. Баъзан тоқати тоқ бўлган Зайнаб аламини тўкиб соларди:

— Ҳой, менга каранг. Уйда йўқ пайтингиз-ку, майли. Нега бор пайтингизда ҳам йўқка ўхшаб юрасиз? Ахир, шу ер ўлтурда ишлаганингизга йигирма йил бўлай деяпти. Қўл остингизда ишлайдиганлардан биттаси герой бўлди. Чўпонларнинг қўкраги орденга тўлиб кетди. Нега сизга биттагина медаль ҳам бермайди?!

Усмонали дўхтири бошини сарак-сарак қиласди.

— Медални нима қиласман?

— Нима қиласман эмиш. Сиз ишдан бошқа нарсани билмайсиз. Ҳозир давру даврон кимнихи, гап билганники. Мажлисда гапирадиганларники. Сиз миқ этмайсиз. Ҳеч мажлиспажлисда гапирганмисиз?

Усмонали дўхтири яна бошини сарак-сарак қиласди.

— Гапириб нима қиласман?

— Уйда қандоқ бўлсангиз, ишингизда ҳам шундоксиз. Одам тилини унугиб қўйгансиз. Моллар тилини биласиз.

— Ҳой, ҳой,— дейди кампир айвондан.— Оғзим бор, деб ҳар гапни айтавермайди одам деган. Эркак одамни вазифаси топиб-тутиб келиш. Топганини уйга ташиса, рўзгорингда камлигинг бўлмаса, болаларингни усти бут, корни тўқ бўлса, яна нима керак сенга, болам.

Кампир гапираётганда Усмоналининг юзи ёришиб кетади. Худди унинг ичидағи гапни айтиётгандек бошини қимирилашиб туради.

Болаларнинг ҳам дадаси билан унчалик иши йўқ эди. Болалар эркалатмайдиган, ўйнатмайдиган кишиларга суйкалишмайди. Келганда дадам келди, деб севинишмайди ҳам, кетганда кетди, деб куйинишмайди ҳам. Усмонали тоғдан ёнгоқми, дўланами, равочми орқалаб келганда унга томон гур югуришарди, холос. Тоғларда улар истаган конфетлар, тешик кулчалар, самокату велосипедлар бўлмасди. Болалар уни уйга овқат ташийдиган, уй ишини қиласиган киши деб билишарди.

Шунинг учун ҳам Толибонга болалар шундокқина ёпишиб қолишган эди.

Усмонали дўхтири бугун тоққа кетади. Шу кетганича беш кун келмайди. Зайнаб тонг сахарда, акаси чиқиб кетаётганда

тандирга ўт қалаётган эди. Беш-ўнта кулчани саватга солиб, шамолласин деб айвон шифтидаги илгакка осиб қўиди. Эрининг кийим-бошларини дазмоллаб қийикқа тугди. Орасига совун, сочиқ солиб қўиди.

Эшик олдида ёнбошига «ВЕТВРАЧ» деб ёзилган «РАФ» автобусчаси тўхтаб, икки марта сигнал берди. Болалар гурра ўрниларидан туриб кўчага югуришди. Толибжон күёвини кузатиб чикканда автобус ичи гиж-гиж бола эди. Ҳатто кўшни болалар ҳам чиқиб олишган эди. Усмонали дўхтири кетиш олдидан гуноҳкорона илжайиб деди:

— Сиз билан дурустгина гаплашолмадим. Ҳафа бўлманг, ўзим шунакаман. Тоққа чиқинг, зап чиройли жойларни кўрсатаман. Улуғбек эккан чинорни, юлдузларни кузатиш учун қурдирган тош супани кўрсатаман. Шундокқина Омонқўтон ёнидаги сўқмоқдан борамиз.

Ичиди болалар чувиллашаётган машина зарб билан кўз-голиб, икки чети қоядан кулаган тошлар қуршовидаги йўлдан гуриллаб кетди. Машина муюлишга келганда зарб билан тўхтади. Болалар бир-бирларини итариб пастга тушишди. Улар кўчани шовқинга тўлдириб, қувлашганча ким ўзар ўйнаб келишарди.

Акаларини излаб остонаяга эмаклаб келган кенжা ўғил оғзидағи биттагина тишини кўрсатиб Толибжонга талпинди. Толибжон худди капалакни қанотидан ушлаётгандек авайлаб уни кўтарди. Бағрига илиққина теккан бола тани уни сескантарди. Вужуди титраб кетди.

Бу илиқ вужуд дунёнинг роҳатлари ичиди ҳеч нарсага тенг кўриб бўлмайдиган буюк бир роҳат эди.

Болалар терлаб, ҳансираф қайтиб келишиди. Ёши каттароғи Толибжоннинг олдига келиб, давай, «зув зувакам» ўйнаймиз, деб қолди.

— Бу қанақа ўйин? — деди ҳайрон бўлиб Толибжон.

— Ху анави тошгача нафас олмай «зув» деганча чопиб бориши. Боргунча ким нафас олса ютқизади.

— Бўпти,— деди Толибжон.

Ўртанча жияни унинг енгидан тортди.

— Ўйнаманг, тоға. Буни нафаси жуда узун. Элликта са-нагуенингизча ҳам сув тагида туролади.

Бола шарт қўиди:

— Ким ютқизса йигирмата ёнгок беради.

— Менда ёнғок йўқ. Ютқизсан нима қиласман?

— Белингиздаги қайишингизни берасиз. Бўптими?

— Бўпти,— деди Толибжон болаларча ўйинга қизиқиб.

Бола нафасини ичига узоқ ютиб тош томонига «зув»лаган-

ча югуриб кетди. У тошга етиб шу «зув»лаганча яна қайтиб келди ҳамки, нафас олмасди.

Боланинг ранги окариб, кўкраги ичига тортиб кетганди.
— Бўлди, бўлди, жиян. Энди навбат менга.

Толибжон ҳам нафасини ичига тортиб тош томонга караб югуриб кетди. Унинг «зув»лаганини болалар эшитиб туришарди. Толибжон тошга етмаёқ нафас олиб юборди. Болалар чувиллашиб ютқаздингиз, ютқаздингиз, қайишни ечинг, дейишарди.

Толибжон белидан камарини ечиб болага узатди. Бола камарни баланд кўтарганча чопиб кетди. Бошқалари кўчани ҹантитиб унинг орқасидан югуришди. Кенжа жияни ҳам эмаклаганича уларга томон кафти билан тупрокли ерни таптап уриб борарди.

VIII

Толибжоннинг қиласиган иши йўқ. Эрталаб туриб тонг отишини томоша қилади. Қайтиб келиб онаси билан ўтган-кетганлардан гаплашади. Куни билан жиянларини эргаштириб сой бўйларида айланади. Болаларга турли ўйинчоклар ясаб беради. Уларнинг телба-тескари гапларидан завқланиб, ўз болалигини эслайди.

Ишга ўрганган одамнинг бекор қолиши бир фожиа эканини Толибжон энди билди. Шундай дикқат бўлган кунларнинг бирида Толибжон кечаси хонтахтага бағрини бериб КПСС Марказий Комитетининг парткомиссиясига хат ёзди. Биргина танқиди учун салкам йигирма йилдан бери сарсон-саргардон бўлиб юрганини, партия аъзоси бўлатуриб биронта фойдали иш қилишига имкон беришмаётганини бирма-бир ёзди. Китоб шаҳар почтасидан заказной қилиб жўнатди. Унинг бу хил кайфиятини кампир сезиб юради. Бир кун у Толибжонни ёнига чақириб бир гап айтди:

— Зерикиб қоляспсан, болам. Эрмакка бўлса ҳам бирон ишнинг бошини тутсанг бўларди. Бунака зерикиб ўтиранг бир кун эмас, бир кун яна дайдиб кетиб коласан. Шундан кўрқаман. Менинг ҳам беш кунлигим борми-йўқми, мени тупроққа қўйиб, кейин қаёққа кетсанг ўзинг биласан.

Толибжон, ҳеч қаёққа кетмайман, эна, ота-онам ўтган ерларда яшамоқчиман, деди.

— Балли, болам. Шунча дарбадар кезганинг бўлади.

Толибжон қачондан бери айттолмай юрган гапни энди очик айтишга аҳд қилди.

— Тошкентда бир рўзгорга етадиган юким бор. Олиб келсам, дегандим. Бу жойга ўзларингиз сифмай қолибсиз. Мен

қайга сигаман. Шу атрофдан чоғроқ бўлса ҳам бир бошпана олсам, сизга яқинроқ жойда яшасам дейман. Мирвали марказдан уч-тўрт хонали жой бераман, дейди. Энди жўн умр кўрмоқчиман. Ҳашаматли, дабдабали умрни кечириб бўлдим. Сиз қатори, қўни-қўшниларингиз қатори яшамокчиман.

Унинг гапи кампирга маъқул келди.

— Шу, болам, Мирвалига жудаям элакишаверма. Қўли очик, дали-гули бўлгани билан юрга маъқул келмайдиган қиликлари кўп. Унга қўшилиб сен ҳам бадном бўлиб қолма. Ёлғизлик қурсин, болам. Ёлғизлик умрни эговлаб кетади. Бирон мўмин-қобили учраса бошингни икки қилиб олсакмискин!?

— Йўқ, эна,— деди Толибжон.— Умримни буёғини якка ўтказмоқчиман. Хотиним билан ўғлимнинг хотираси мени ёлғиз кўймайди. Ҳамма вақт бирга.

— Ўзинг биласан. Қаришинг бор. Иссик-совуғинг бор ётиш-туришинг бор. Ёнингда биттагина ҳамдаминг бўлса дегандим-да, яна ўзинг биласан. Қариб, боши ёстиққа етганда хотин киши ҳар ерга сиғиб кетаверади. Мана, мен сиғяпманку. Эркак қариганда ҳеч бир кунжи-кавакка сиғмайди... Шу яқин ўртадан ҳовли оламан, дейсан. Қандоқ бўларкин? Ахир, бу уй, бу ҳовли отангдан қолган. Сенинг жойинг. Куёвга айтай, анави этакка том солсин. Сен ўз уйингга ўзинг эга бўл.

Толибжон онасининг сўзини қайтарди.

— Эна, бу гапингиз менга маъқул келмади. Бу уй Зайнабники. Шунча бола билан яна том солиш унга оғирлик қиласди. Агар сиз рози бўлсангиз, ҳовли этагига бир уй бир айвон куриб ўша ерда яшай. Сизни ҳам ўша уйга олиб ўтаман. Бирга яшаймиз.

Кампир жимиб колди. Елкалари силкинардию кўзида ёш кўринмасди. Ажаб, кўрмайдиган кўзга ёш ҳам келмас экан.

Кампир эшитилар-эшитилмас пи chirладi:

— Умрингдан барака топ, болам. Ўғил, ўғил экан. Шунинг учун ўғил тугилган уйда тўй бўлиб кетади. Бери кел, пешонангдан бир ўпиб қўяй. Эзилиб адойи тамом бўлган энангни бoshingga kўtarдинг.

Толибжон энгашиб кампирнинг кўкрагига бош қўйди. Кампир унинг бошини силади. Елкаларини силади.

Толибжон жуда олисда қолиб кетган гўдаклик йилларига қайтиб боргандек эди. Ўз онаси бағрида эркаланаётгандек эди.

Кампир уни бағридан қўйиб, тимирскиланиб чойнак қидира бошлади. Толибжон унга долчинли чой қуйиб узатди. Кампир бир-икки ҳўплаб пиёлани ёнига қўйди.

— Энди бундай қил, болам. Кийиксовди момомга бормаганимга ҳам кўп йиллар бўлиб кетди. Ҳар йили етти тангадан

atab ташлаб кўйганман. Шу атаганларимни обориб Кийиксовди момомни зиёрат килиб кел. Биламан, сен янгича одамсан. Бунақа ишлардан ҳазар киласан. Мен учун бор, болам. Бештўрт кундан бери даданг тушимга киряпти. Кийиксовди момом ҳам тушимга киряпти. Ўзим боролмайман. Оборсанг ҳам йўлига чидамайман. Ҳеч бўлмаса, мен бўлиб бор.

Толибжон хўп, деди. Эрта билан болаларни етаклаб бориб келишини айтди.

У Кийиксовди момо тўғрисида болалигига кўп афсоналар эшитган. Узок-яқиндан зиёратчилар келиб жонлик сўйиб, тавоб қилишларини ҳам эшитган. Аммо ўзи бориб кўрмаган эди.

Кенжা ўғлининг бўйнига сочик бойлаб қайчи билан сочини олаётган Зайнаб гапга аралашди:

— Эна, билиб гапиряпсизми? Акам у ерга борсалар гапсўзга қоладилар. Райком у ерга одам қўйган. Ким келса рўйхатга олиб ўтиради. Борманг, ака.

— Яхши одамни хотирласа нимаси хукуматга малол кепларкан. Кийиксовди момом авлиё бўлмаса, чорёрлардан биттаси бўлмаса...

Толибжон онасини юпатди:

— Бораман, эна, бораман.

Сочикқа тушган ўғлининг соchlарини тугиб, ичкарига опкириб кетаётган Зайнаб акасига борманг, дея яна таъкидлади.

Зайнабнинг ташвишланишига ҳам асос бор эди. Яқинда ферма мудири Кийиксовдига бориб эчки сўйиб қон чиқазгани учун партиядан ўчирилиб ишдан олинган эди. Райком бир неча марта ғазаб қилиб келиб Кийиксовди мақбарасини бузиб ташламоқчи бўлди. Кексалар уни отанг яхши, онанг яхши, деб зўрга қайтаришганди.

Толибжон кечаси Кийиксовди афсонасини ўйлаб ётди.

Қадим-қадим замонларда, Лукмони Ҳаким ўтган даврларда Зарафшоннинг икки қирғоғида Катта Қобу билан Кичик Ко-бу деган кальялар бўлган экан. Ҳар бир қалъада ўн беш мингдан одам яшаган экан.

Иккала қалъа шунчалар мустаҳкам эканки, юз йил давомида биронта кўчманчи қўшини уларни забт килолмаган экан. Қалъа деворлари тепасидаги дарчалардан камон андоzlар дарёдан келганини дарёда, қуруқдан келганини курукда ўқка учираверарканлар.

Иккала қалъа бир хонликка итоат қиларкан. Хоннинг амри-фармонларини бўйин товламай адо этаркан. Ҳулласи, иккала қалъа аҳли бир-бири билан аҳил, бир онанинг боласидек яшаркан.

Босқинчилар нима бўлса ҳам бу аҳил одамларни бир-

биридан жудо килиш, ораларига низо солиб, кейин босқин килишга аҳд қилишипти.

Уларнинг бу режалари ҳам оға-ини бўлиб кетган қалъа аҳли ўртасига низо сололмапти.

Боскинчилар ўйлаб-ўйлаб қалъага вабо тарқатишни кўнгилларига туғиб қўйишипти.

Бир неча сахрои саводгар қиёфасида Катта Қобуга мол олиб кирипти. Улар ҳайдаб келган зотдор сигирларни қалъа аҳли талашиб-тортишиб сотиб олишипти.

Орадан уч кун ўтиб, шу сигирларнинг сутини ичган одамлар бирма-бир ўла бошлабди. Ўн кунга қолмай бутун қалъага вабо тарқаб кетибди.

Кичик Қобуга бу хабар етиб, хон ташвишга тушиб қопти. Бу фалокатнинг олдини олиш чораларини ўйлай бошлапти. Вазирларни ҳузурига чақириб маслаҳат солибди. Шунда бир доно вазир, Ургут тарафда бир муқаддас булоқ бор, атрофи минг йиллик чинорлар билан қуршалган, икки минг ёшли бир чинор кавагида табиб кампир яшайди, факат шу кампиргина вабонинг давосини билади, депти.

Хон шу кечасиёк кампирга чопар юборипти. Борган чопарлар бўлган воқеани оқизмай-томизмай кампирга айтиб берипти. Кампир қатор ўсган чинорлар кавагидан биттадан еттита хум олиб уларга берипти. Кейин шундай депти:

— Хар бир хумдаги суюкликни юз сатил сувга қўшинглар. Қалъанинг етти дарвозасида исириқ тутатиб одамларни тутундан ўтказиб ташкарига чиқаринглар. Чиқаётганларида шу дори қўшилган сувдан бир хўпламдан ичиринглар. Молларни алоҳида дарвозадан чиқаринглар. Уларга ҳам шундай қилиб дори ичиринглар. Қалъада қолган жамики озиқ-овқатни куйдириб юборинглар. Қалъадаги уйларнинг хаммасида исириқ тутатинглар. Ташкарига чиқкан аҳоли уч кунгача қалъага киритилмасин. Унгача халқ Кичик Қобуда яшаб турсин.

Чопарлар еттита хумни хуржунларига солиб, йўл-йўлакай адирлардан исириқ териб қалъага қайтиб келадилар. Хонга бўлган воқеани айтиб берадилар. Хон кампир айтган ишларни тўхтовсиз адо этишга фармон беради.

Вабо тарқаган Катта Қобудан ўн беш мингга якин одам ташкарига олиб чиқилади. Қалъа ичидаги исириклар тутатилади. Иттифоко шу кеча жала куйиб, бўрон бошланади. Ташкарига чиққанлар орасида кариялар, бетоблар, гўдаклар бор эди. Улар селу жалалар, бўронларга дош беролмайдилар. Аммо кичик қалъанинг дарвозалари беркитилади. Бизга ҳам вабо юқади, деб ҳеч кимни ичкарига киритишмайди.

Хоннинг қўшиллари Катта Қобуда яшарди. Улар ўз қарин дошларининг бу хил юзсизликларидан беҳад ғазабга кели-

шади. Қилич-қалқонлар, найзалару ойболталар билан Кичик Қобуга ҳужум қилишади.

Бу түполонларни олисда күчманчи босқинчилар қўшининг сардори томоша қиласди. У ўз қўшинига, биронтанг ҳужум қилмайсан, найза отмайсан, улар ўзларини ўзлари қириб тамом қиласдилар, дейди.

Беш кун омонсиз жанг бўлади. Кечалари қилич-қалқонларнинг жаранглаши, одамларнинг дод-фарёдлари эшитилиб турди. Тонг отгунча сахронинг олис-олисларини Кичик Қобудаги ёнғиннинг шуъласи ёритиб турди.

Олти кун деганда қилич-қалқонлар овози эшитилмай қалъя жимиб қолади.

Кўчманчилар қўшини қалъага келганда биронта тирик жонни кўрмайди. Иккала қалъя ичи ўликларга тўлиб кетган, еру деворлар конга беланган эди.

Одамларнинг бу ноахиллекларидан дили оғриган табиб кампир бош олиб тогу тошларга чиқиб кетади. Мана шу Замбуруг қоя тагида харсанг тошлардан ватан тикиб, одамлардан олисда танҳо яшай бошлайди.

Бу кимсасиз кампир ялангликка эрта баҳор ўзига етарли-ча қилиб буғдой сепаркан. Яна арпа сепаркан. Ҳосилни ўриб олгандан кейин қўл тегирмонда тортиб ун қилиб оларкан. Шундоккина эшиги тагидан оқадиган жилғада гиж-гиж балиқ сузиб юраркан. Кампир куни билан эчкисини эргаштириб тоглардан гиёҳ териб, кундузлари хилма-хил дорилар тайёрларкан. Баъзан кечалари ҳам ой тўлган пайтда баргларнинг товланишига қараб энг ноёб гиёҳларни топаркан. Тоғдаги паррандалару даррандалар унга ўрганишиб қолишган экан. Илон-чаёнлар уни чақмас экан. Бўрилар унинг ёнидан бемалол ўтиб кетавераркан. Айқлар ҳам унга даф қилмас экан.

Тоғ ёнбағирларини қалин қор босган пайтларда кампир эшиги олдидаги охурга турли овқатлар тўкиб қўяркан. Ҳўраксиз қолган кийиклар шу ердан тамадди қилиб кетаркан. Эшиги очиқ қолган пайтларда какликлар уйнинг ичига бемалол кириб дон чўқийверар эканлар.

Бир томон ёнғокзор, бир томонда пистазор... Кампир гўшт емас экан. Ноң, ёнғоқ, жийдаю туршаклар, олма қоқилар унинг овқати экан.

У овчиларни ёмон кўрар экан. Кампирнинг қарғишидан қўрқиб овчилар бу томонларга келишга қўрқишаркан. У қарғаган одам ё майиб, ё бирон тузалмас дардга чалинади, деб ўйлашаркан. Унинг кулбасига узок-узок юртлардан табиблар келиб, у тайёрлаган дориларни олиб кетишаркан. Кампир улардан пул олмас экан. Улар кампирга туз, кийим-кечак опкёлиб дорига алиштириб кетишаркан.

Мана шу кампир тонг сахарда тоғда гиёх териб юрса ўнгирдан қандайдыр ғалати овоз эшитилибди. Буталарни кайириб ўнгирга энгашиб караса, бир кийик копконга тушиб типирчиләётган эмиш. Жониворнинг қопқонга илинганига анча бўлган шекилли, у холдан тойган, копқон қисган оёғидан кон оқармиш. Кампир гиёх тўла саватини ўнгир четида колдириб пастга тушади. Куч билан копқонни айириб кийикнинг оёғини чиқазиб олади. Кийикнинг туришга мажоли йўқ эди. Кампир унинг ўёқ-буёғига қарайдио бирдан ғалати бўлиб кетади. Кийик ҳомиладор экан. Дўппайган корни лип-лип учармиш. О, жонивор, ой-кунинг яқинга ўхшайди, деб ўйлабди кампир. У кийикнинг қорнини беозор силабди. Нимадир типирчиләётгандек бўлибди. Дока рўмол тагидан танғиган пешонабогини ечиб, кийикнинг ярадор оёғини танғиб боғлабди. Чўққида ялтираётган офтоб нури сирпаниб ўнгирга тушади. Баданига иссик ўтган кийик силкиниб ўрнидан турибди-да, бир дам кимирламай қоп-кора кўзларини кампирга тикиб, кейин аста-секин юриб ўнгирдан чиқиб кетибди. Кампир унинг кўзларида аллақандай миннатдорлик аломатини сезгандек бўлибди.

Кампир беш-ён кунгача унинг кўзларини унупотмайди. Маъюс қоп-кора кўзлар нималарнидир ифода қилмоқчи бўлганди. Бу жониворнинг тили бўлсанки, айта қолса. Шу кўзлар, шу бегуноҳ маъюс кўзларда халоскор инсон боласига айтадиган аллақандай гап бор эди.

Орадан беш-ён кун ўтиб, кампир ўша кийикни сўқмоқда ўт чимдиб юрганида кўради. Энди у ёлғиз эмасди. Оркасида нимжонгина, юрганда титраб турадиган ингичка оёқлари зўрға гавдасини кўтараётган кийикчаси бор эди.

— Ҳа, жонивор, кўз ёрибсан-ку!— дейди пицирлаб кампир.

Ҳамма кийик бир кийик. Уларни бир-биридан фарқ килиш кийин. Кампир унинг ўша кийик эканини оёғига бойланган латтадан билади. Унинг ярадор оёғида ҳали ҳам пешона боғ танғилганча турарди.

Кампир оёқ остида ўсган ўтдан қисимиға сикқанча юлиб, кийик томон юра бошлайди.

— Ма, жонивор, ма!— Кийик ундан қочмайди. У тутган ўтга бўйини чўзиб келаверади.

Кампир уни бўйнидан силайди. Тиз чўкиб оёғидаги латтани еча бошлайди. Кийик индамай туриб беради.

Эртасига кампир Замбуруғ чўққида бир отлиқнинг корасини кўради. Ажаб, бу томонларга овчи йўламас эди, бу ким бўлди экан, деб ўйлади кампир. Хуркиган кийиклар пастликка қараб кочади. Нотаниш кимса отига қамчи босиб кийиклар

орқасидан қувади. Бир ош пишгунча вакт орасида ўша отлиқ сўқмокдан эгар кошига кийик боласини ўнгариб кампирга карамай ўтиб кетади.

Кампир ҳанг-манг бўлиб қолади. У ўзини бу ердаги жондорларнинг сокчиси, деб биларди. Мен борман, бу томонларга овчи йўламайди, деб ўйларди. Овчига эргашиб она кийик югуриб бораради. Елини тирсиллаб, тўлишиб кетганидан дуруст чополмасди. Орқа оёкларини кериб ўтириб колар, куччаниб ўрнидан туарди-ю, яна югуради. Энди отлиқ кетиб бўлган, сўқмок адоги чанг-гўзондан кўринмас эди.

Ўша куни то коронги тушгунча кийик йўлга қараб умидвор ётади. Сахар пайти яна келади. Яна ўша томонга қараб ётаверади. Кампир унинг ахволига чидаёлмайди. Ёнига боради. Кийик кўзларида юм-юм ёш билан унга маъюс бокади. Кампир унинг бўйнидан, елкаларидан силайди. Аста шохидан тортиб туришга ундайди. Кийик итоаткорона ўрнидан туриб, кампирга эргашади. Кийикнинг елинлари шишиб кетганди. Кампир уни эшик олдида қолдириб ичкаридан пакир олиб чиқади-да, чўкка тушганча пов-пов соға бошлайди. Ҳар гал кампирнинг бармоқлари елинига текканда кийикнинг баданлари дириллаб, териси лип-лип учарди. Бўғзидан куйилиб чикаётган хўрсиник кампирнинг елкаларига иссиқ тегарди.

— Ҳа, жонивор, оппоқ сутинг ўз болангга буюрмади-я!

Елини бўшаган кийик енгил тортиб аста сўқмокқа қараб кета бошлайди. Кампир пакир тўла сутни тоғорага қуйиб кулба орқасига қўяди.

Айниқса ёз ойларида кампирнинг юмушлари жуда кўп бўларди. Ўт ўриб офтобга ёяр, куриганларини гарамлаб томга босарди. Эртаги арпани ўриб, донини шопиради.

Тоғни калин қор босиб, жониворлар емиши қор тагида колиб кетган паллаларда кампир томдан ҳашак олиб тушиб, уйи атрофига ёйиб ташлар, тўрт-беш бўйра эни қорни кураб ерни очарди. Унга дон сепиб ташларди. Оч қолган тоғ ҳайвонлари ана шу ҳашакларни егани келишарди. Какликлар, ёввойи капитарлар бир-бирларини ҳуркитиб дон чўкишарди.

Бу жониворлар кампирдан ҳуркишмасди. Унинг олдида бемалол юраверишарди.

Кампир бўтқа тўла тоғарани сўқмокқа опчиқиб, ичига оғир тош ташлаб қўяди. Агар шундай килмаса ҳайвонлар овқат талашиб тоғарани ағдариб юборишарди. Овқат исини туйган ёввойи мушуклар, шоқоллар ва бошқа ҳайвонлар бир зумда ёпирилиб келишарди-ю, бўтқани еб, яна гойиб бўлишарди.

Боласидан айрилган кийик ҳар тонг кампирнинг эшиги олдида пайдо бўларди. Кампир унинг елини бўшагунча тизиллатиб соғиб оларди. Баъзан кунига икки мартадан келади-

ган пайтлари ҳам бўларди. Кампир уни силаб, жонивор, келавер, елининг тўлдими, олдимга келавер, дея соғиб уни енгиллатарди.

Бу хил келишлар кийикка одат бўлиб колади. То сутдан колгунча келиб-кетиб юради. Кейин кун оралаб, ҳафта оралаб келадиган бўлади. Чўққиларга ёқсан кор аста ўрмалаб пастликларга ҳам оппоқ рўйжасини ёзганда кийик келмай кўяди. Киш чилласи анча оғир келди. Кор сўқмоқларни тизза бўйи босди. Жониворлар хўраксиз қолди. Кампир уйн атрофини кураб дон сепар, кучок-кучок хашак ташиб йўлга ёярди. Эрталабгача уй атрофида туёқ дупурлари, кийикларнинг пишириб олган нафаслари эшитилиб турарди. Бир куни тонг маҳали кампир ташқарига чиқса, икки кийик курт-курт хашак чайнайти. Улардан бирини кампир дарров таниди. Унинг олд ўнг оётида териси шилиниб жун ўсмай қолган жойи бор эди. Таниш кийик ёнида шохлари буралиб кетган бақувват кийик кочишини мўлжаллаб сергак турарди.

— Жониворгина-я, жуфт топибсан-ку,— дейди у овоз чиқазиб.

Кийик ундан чўчимайди. Жуфти тисарилиб сал нари кетади.

Бутун кишлоқ кампирнинг кийик соғишини билиб олган эди. Баъзан у кийик соғадиган маҳалда дараҳтлар, тошлар орасидан қараб туришарди. Бу атрофдагилар ёввойи кийикни соқкан одамини кўришмаган эди. Айникса кийикнинг ўзи тоғдан тушиб кампирга ўзини соғдириб, яна чўққиларга чиқиб кетиши ҳаммани ҳайрон қолдиради.

Ана шундан кейин, кампирнинг номи Кийиксовди она, Кийиксовди момога айлачган эди.

Кийиксовди момо салкам юз ёшда оламдан ўтади. Бутун кишлоқ мотам тутиб уни ўзининг тош кулбаси ёнига кўмиб, сағана кўтаради.

Уни кўмаётганларида оломон тепасида кушлар фарёд уриб чиркиллаб айланишади. Кийиклар оломонга яқин келиб, юмюм кўзёш тўқадилар. Айиклар тошлар устига чиқиб, ўкириб-ўкириб йиглайдилар.

Кушлар тоғлардан анвойи гуллар уруғларини тумшуқларида опекелиб кабр устига сепадилар. Эрта баҳор келиши билан кабр устида кимхобдек бўлиб гуллар очилади.

Кийиксовди момонинг қабри қадамжога айланади. Бу тоғларга келганлар унинг кабрини тавоб қилмай кетмайдилар. Бу кабр яқинида севчилар ҳам ўқ чиқазмайдилар. Табиатнинг сокин ва лекин бенихоя гўзал масканига турли томонлардан сўқмоқлар очилади...

Бу афсонами, ҳақиқатми, Толибжон билмасди. Ёшлигиде эшитганлари афсонадан кўра ҳақиқатга якин эди. У олис юртларда юрган кезларида Кийиксовди момо воқеасини эслаб турарди. Ҳар гал эслаганда коя тошлар куршовидаги қалдрон қишлоғини кўргандек бўларди. Қушларнинг чуғурини, булоқлар жилғасининг шилдираганини эшитгандек бўларди. Кийиксовди момо афсонаси унинг таржимаи ҳоли билан коришиб кетгандек эди.

Аншан металлургия комбинати қурилиши пайтида қўлига Чеховнинг ҳикоялар китоби тушиб қолади. Унда кийик овчиси тўғрисида бир ҳикоя бор эди. Бир овчи кийик отади Ўлжасини елкага олиб, тоғ сўқмоғидан келаётганида орқадан қандайдир ожиз туёқ товушини эшитади. Ўгирилиб қараса, ҳозиргина отган ва ўлигини елкалааб келаётган кийикнинг боласи эргашаётган экан.

Бу воқеа Толибжонга жуда қаттиқ таъсир қилганди. Ҳикояни ўқиб бўлиб, анча пайтгача ҳаяжонини босолмай юрганди. Бу ҳикоя ўша олис Хитой шаҳрида унга Кийиксовди момо афсонасини эслатиб қўйган ва бир неча кун она-юртини согиниб шу томонларга талпинган эди

* * *

Катта Ўзбекистон тракти тоғ бурама йўлларидан ошиб Китоб шаҳрини оралаб ўтади. Китобга етмай чап томонда катта йўл бор.

Бу жойда автобус кутган йўловчилар кўп бўлади. Улар Варганзе, Паландара, Ҳазрат Башир томонларнинг қишилари. Ўнг томонга кетган чоғроқ йўл Қоплонбоп қишлоғига бориб қадалади. У ёнига йўл йўқ. Факат ёлғизоёқ сўқмоқлар, холос Олисда кейинги пайтда ўзлаштирилган Макрит далалари кўзга ташланади.

Машина Ҳазрат Башир бурилишига келганда Толибжон кабина томини тапиллатиб урди. Шитоб билан келаётган машина асфальт йўлда ярим метрча сурилиб бориб тўхтади. Асфальт бетида бир қадамча кора узунчоқ из қолди. Толибжон пастга сакраб тушдию чўнтагидан пул излай бошлади. То у пул чиқазгунча шоғёр моторга газ бериб, жўнаб қолди.

Совхоз марказига магистраль йўл билан кетса камида йиғирма беш километр йўл босиш керак. Қоплонбоп билан борганди атиги етти километр юрса етади. Аммо бу йўлдан машина боролмайди. Ёлғизоёқ йўлдан отда, эшакла бориш керак. Ёш-яланг велосипед мотоциклда қатнайди.

Толибжон келгандан бери бу йўлдан ўтмаганди. Ёшлика
юрган йўлларни қўмсаб, бола пайтида дадаси билан неча мар-
та келган Қоплонбопни кўриш ниятида эди.

Қоплонбопнинг кок ўртасидан Нуқрасой шитоб билан окиб
ўтади. Бу сув тоғдан шаршара бўлиб қуйилади-ю, тўппа-
тўғри Қоплонбопга окиб келади. Бу ажаб сўлим қишлоқдан
бирон километр пастликда Дукат қишлоғи бор. Авваллари
иккаласи бир қишлоқ бўлган эди. Аҳоли ўртасига низо тушиб
бир-биридан ажраб кетишган. Қоплонбопликлар ниҳоятда соғ-
лом, чиройли бўладилар. Эркаклари ғоз қоматли, кора сокол
ҳар қандай ишни ҳам эплаб кетадиган қишилар. Қизлари ба
мисоли кийикнинг ўзи. Кўзлари катта-катта, қоп-қора, кип-
риклари юзини тўсгудек. Кўкракдор, бўйинлари узун. Юрганда
қоматларини эгмай дадил юрадилар.

Дукатликлар унинг акси. Ранги заҳил. Қомати букик қи-
шилар. Аёллари битта фарзанд кўриб қоладилар. Юз-
лари сарғайиб, ажинга тўлади. Қадлари букилиб қолади. Эр-
каклари қирқ-қирқ беш ёшлардаёқ меҳнатга ярамай кўяди.

Авваллари қоплонбопликлар Дукатга қиз берардилар. Уза-
тилган қизлар дардга чалиниб қолавергандан кейин, қоплон-
бопликлар улар билан қудачилик кilmай кўйишган.

Толибжон Нуқрасой ёқалаб келаркан, шуларни ўйларди.
Нега бунака? Иккови ҳам Нуқрасойдан сув ичади. Боди-ҳа-
воси ҳам бир. Толибжон илгари бу тўғрида ўйламасди. Не-
гадир, ҳозир шу томонга келаётгани учунми, бунинг сирини
билигиси келди.

Қоплонбоп шу ерликларнинг таърифи билан айтганда, ер
юзининг энг сўлим жойи. Самарқандда саратон ҳарорати
қирқ даражага чиққанда Қоплонбопда мўътадил ўттиз икки
даражада қимирламай туради. Ёз ойлари Қоплонбопни одам
босиб кетади. Ҳамма хонадонлар уйларини ижарага кўйишади.

Аслини олганда, қишлоқ турган-битгани тошдан иборат.
Бу жойда боғ ҳам қилиб бўлмайди, дэҳкончилик ҳам. Жами
меҳнатга яроқли эркакларarraю пойтешасини кўтариб Са-
марқанд, Каттақўргон тарафларга устачилик қилишга кетадилар.
Баъзилари Тошкентга кетадилар. Тошкентда ким кўп,
янги иморат қурадиган кўп. Айникса ер қимирлагандан кейин
синчли уйга ишқибозлар кўпайиб кетган. Қоплонбопликлар
синч иморат қуришда тенги йўқ эди. Шунинг учун ҳам улар
тўрт-беш киши бўлиб яхлит иморатни байлашиб олишади.
Пойдеворидан то томигача битказиб, уйнинг калитини эгасига
бергунча ҳамма ишни ўзлари бажаришади. Қишлоқда қари-
картанглару аёллар қолишади. Улар то эркаклар пул топиб
келгунларича ижарадан даромад қиласидилар. Бу жойларда са-
моварларга, ошхоналарга одам сигмай кетади. Дор келади.

Кўзбойлоғичлар, найрангбозлар, тош кўтарадиган полвонлар, тоғдан ҳатто айик ўйнатадиганлар ҳам келишади. Шахрисабз Китоб марожнийчилари қишидаёқ келиб ўнгирларга хашакка ўраб муз кўмиб кетишарди.

Қоплонбоп ахолиси ижтимоий фойдали ишлар билан деярли шугулланишмасди. Шунинг учун ҳам район катталари на клуб, на маданий-маишӣ бино қурган. Биттагина тепасига «ОМЕХТА» деб ёзилган магазин бор, холос. Унда саноат моллари ҳам, озиқ-овқат ҳам сотилади. Ҳатто велосипед билан китоб ҳам шу дўконда.

Ёз ойлари сайл бошланганда Зарафшон воҳасининг турли жойларидан келган одамларни учратиш мумкин эди. Ўша кезларда бозор кизирди. Ёймачилар қулфми, сичкон тутадиган қопконми, изолентами, сақичми, чекичми, ипга ўтқазилган шода ўрик магизми, зирами — ёйиб ташлашарди. Улар ёзиб кўйган клеёнкада тўтиё, аччиқтош, қалампирмунчоқ, сурма, укпаргача бўларди. Бир томонда тўн бозори, бир томонда пиҷоқ, жун пайпок бозори, бир томонда дўппи, ранг бозори..

Бу томони Тошкент, у томони Душанбагача Қоплонбоп тўнига ишқибоз кўп. Ипак сатиндан жуда ҳам майдо қавик килиб тепчилган тўн учун атайлаб Термиздан, Қаршидан хаridорлар келарди.

Айникса ранг бозори жуда гавжум бўларди. Тоғдан тушган чўпонлар ҳар қанча ранг бўлса бирпасда талаб кетардилар.

Улар эчкилардан тараб олинган тивитларни, тиззагача чиқадиган пайпокларни тўқийдиган жун ипларни бўяш учун ранг харид килардилар.

Бешик, беланчак, киз сумак, ўғил сумак, ип ўрайдиган урчук, заранг чўмич, ўрок бозори қозондек кайнарди.

Икки-уч жойда магнитофон вангилилайди. Аллақайда, тўйдами, базмдами ёзиб олинган насиҳат қўшикларга харидор кўп эди...

Эҳ-хе... Қоплонбоп бозорида нималар бўлмасди. Қарсиллатиб сақич чайнаган қизлар, самолёт тасвири туширилган чодир тешигидан каллани чиқазиб кўйиб суратга оладиган фоточилар... Бирига кавказча бешмет кийдириб, бирининг елкасига ёғочдан ясалган бешотарни осиб кўйиб суратга олади. Ёш келин-куёвлар бир-бирларига бошларини тегизиб туриб, тилла тиши борлар кулиб туриб, кўл соати борлар кафтини иягига тираб туриб суратга тушадилар. Новвойларнинг қўли-қўлига тегмайди. Кабобпазлар олдида ёш-яланг ғужгон ўйнайди. Чойхоналарда ошхўрларга қозон етишмайди. Қассоблар кунига нечталаб қўй сўйиб, етқизишолмайди. Янги сўйилган қўйнинг гўшти совумай туриб талаш бўлиб кетади.

Неча юз йилдан бери Қоплонбоп шундай гавжум яшайди. Ундан икки-уч километр наридаги, худди шу Нуқрасой оқиб ўтадиган, сердарахт Дукат бундай пайтларда жимжит бўлади. У томонга ҳеч ким бормайди.

Қоплонбопнинг боди-ҳавоси бекарор эди. Саратон пайтида ҳам осмонни булат ўраб бирпасда шатир-шутур жала куйиб беради. Одамлар ўзини панага уради. Йўллардан, тепаликлардан куйилиб келаётган бўтана селлар ўтиб кетгунча бошпана тополмаганлар чопон ёпиниб ўзларини қайга уришни билмай зир югуришади.

Тоғ ёнбағрига қалдирғоч уясидек қилиб уйлар қуриб ташланган эди. Селлар уларнинг бир-икки бўйра эни келадиган ҳовличаларида нимаики бўлса пастга -- Нуқрасойга оқизиб кетарди. Бундай селлар келганда ахлатхоналар ҳам тўлибтошиб, отхонаю молхоналарда уйилиб қолган гўнглар ҳам Нуқрасойга оқиб тушарди.

Тоғ ўнгирларидағи олис қишлоқ қишилари худди шундай сайл пайтларинда бозор қилиб кетардилар. От, эшак миниб келган чўпонлар болаларига ҳалволар, хўроқандлар олиб кетишарди. Йигитлар севгилиларига хина, сурма, рангли шиша қадалган зирақлар, узуклар харид қилишарди.

Саратоннинг тафти қайтиб арик бўйлари заҳ тортганда, сувлар тиниқиб осмонда мезонiplари сузган пайтларда Қоплонбоп жимжит бўлиб қоларди. Қишлоққа бирор кирмас, йўловчиликлар айланма йўлдан ўтиб кетаверардилар. Куз салқинида кечаси билан караҳт бўлган пашшалар офтоб деворларни илитганда яна тирилиб қовун пўчокларини талайдилар. Олисга, пул топгани кетган эркаклар ҳам бири қоп орқалаб, бири чамадон кўтариб Қоплонбопга қайта бошлайдилар. Ҳар куни болалар сўқмоққа чиқиб, дадаларини кутадилар.

Йилнинг бундай пайтида Чироқчининг чияли бозори авжга чиқади. Бу бозорда ваҳимачиларнинг гапига қараганда самолёт ҳам сотилар эмиш.

Толибжон Қоплонбопга кирмай сўқмоққа чиқди. Олисда қишлоқнинг шовқини эшитилиб туради. Бир неча жойда баробарига кўйилган магнитофондан ҳар хил қўшиқ тараляпти. Дорбоз киндикка келган бўлса керак, дўмбиранинг бир маромда дириллаши эшитилади. Бу шовқинларни карнайнинг ват-вати босиб кетади. Толибжоннинг ёнгинасидан янги сўйилган қўйининг ўпкасини судраб бир ит ўтиб кетди. Соч-соқоли ўсиб кетган ялангоёқ бир йигитни тўрт-беш киши ушла, ушла ўғрини, деб кувлаб келарди. Ўғри Толибжонга рўпара келишдан қўркиб, сўқмоқдан ўнгга бурилди-ю, сойга ўзини отди. Орқасидан қувиб келганлар пастга тушишга журъат қилолмай кирғоқда тўхтаб қолишли.

Милиционер ҳуштагини

чуриллатганча қолаверди. Ўғри сойнинг ҳар ер-ҳар ерида дўмбайиб турган хўл това тошларга оёқ тираб, нариги киргоқقا чикиб, кўлидаги тугунни баланд кўтарди-ю, чап қўли билан киндингидан пастини кўрсатиб масхара килди. Кейин тошлар орқасига ўтиб, йўқ бўлиб кетди. Кувиб келганлар уни сўкиб-сўкиб, орқаларига кайтдилар.

Толибжон Дукатга кирмай шағал тўкилган йўлга чиқди. Йўлнинг бир томони адирга туташган тошлок, паст-баландликлар, бир томони текис паҳтазор эди. Бу ерларга Нукрасайдан электрнасосда сув тортиларди. Олиса ёнма-ён ўсан, ҳар баҳор пиллачилар каллаклаб кетадиган кекса тут тагида беш-ўн одам ўралашиб туришарди. Толибжон бунга унча аҳамият бермади. Яқин келганда уларнинг нимадандир дарғазаб бўлиб турганларини билди. Йўл четида бўғзига пичок тортилган бир букача жон таслим қилаётган бўлса керак, орқа оёғини ҳар замон бир ожиз силкитиб кўярди. Одамлар жим. Толибжон ҳайрон бўлиб бир букачага, бир одамларга каради. Ҳеч кимдан садо чиқмади. Толибжон тутга суяниб афтода бир аҳволда ўтирган хотинни кўрмаган экан. Унга кўзи тушди-ю, кўнгли алланечук бўлиб кетди. Озгин, ранги сарғайиб, юзига бемаҳал тушган ажинлар бу хотиннинг дукатлик эканини билдириб турарди. Толибжон тинмай папирос тутатиб турган йигитдан сўради:

— Нима бўлди?

— Нима бўлганини кўрмаяпсизми? — деди йигит.— Фўзани пайхон килди, деб директор бўғзига пичок тортворса бўладими. Невараси армиядан келишига сўймокчи бўлиб боқиб юрган эди. Ноинсофликни каранг-а!

Хотин индамас, жон таслим қилаётган букачага маъюс караб ўтиради. Кексароқ бир одам гап котди:

— Нима қилиб анграйиб турибсанлар, кони ивиб колмай туриб сарамжон қилиш керак. Кони ичиде колса, гўштини еб бўладими?

Букача бўғизлангандан кейин кўп уринган бўлса керак, жунлари тупроққа қоришган, йўл четлари, гиёҳлар усти, ҳатто тутнинг бужур танасига ҳам қон сачраган эди.

Одамлар бири унинг оёғидан, бири шохидан судраб тут тагига олиб келишди. Шоп мўйловли йигит белбогига осилган қиндан пичок чиқариб йўл четидан энгашиб тош танлай бошлиди. Охири у истаган тошни топиб бир туфлади-ю, пичогини қайрашга тушди.

Катта йўлда кетаётган Мирвали узокдан ғўза орасида юрган молни кўради-ю, машинасини шағал тўкилган йўлга буриб, тут олдига келади. Бир хотин тутга суянганича ухлаб қолган. Букачаси бемалол ғўзани пайхон қилиб, хом қўсак-

ларни еб юрипти. Икки кўзи конга тўлган Мирвали ухлаб колган хотинни бир тепади. Хотин кўзини очиши билан тепасида газабга тўлган директорни кўриб дағ-дағ титрай бошлайди. Тепки еган жойининг оғриғига ҳам эътибор бермай, алам билан ўрнидан туриб директорга тик қарайди.

— Нима гуноҳ қилдим, ярамас?

Мирвали қўли билан ғўза орасида юрган букачани кўрсатади. Хотин мудраб колгандаги аркон қўлидан чиқиб кетганини билади-ю, тили калимага келмай ғўлдираб колади. Директор ғўза орасидан букачани ҳайдаб чиқади. У этигининг кўнжиidan пичоқ чиқараётганда хотин кўлига ёпишади.

— Жон укам, ундан қилманг. Бола-чақанғизни роҳатини кўринг. Бундай қилманг. Неварагинамнинг келишига атаганман. Онамдан қолган зирагимни, узугимни сотиб олганман буни. Етимгинамнинг келишига бокяпман, жон укам...

— Бу биринчиси эмас. Ўн кун олдин ҳам ғўзага кирган. Ўшанда ҳам армиядаги неварангни писанда қилиб ялингандинг.

— Қандоқ қиласай, жон укам. Касалман. Дармоним йўқ. Ўтирасам мудраб кетяпман. Бу дунёда омонатга ўхшайман. Кетарман ҳам, тинчиб ҳам коларсан.

Хотиннинг титраб-қақшаб ёлворишига қарамай Мирвали пичоқ яланғочлаб букача томон юра бошлади. Бу орада йўловчилар қўпайишиб қолганди. Одамлар ўртага тушиб қўришиди. Директор юашамади. Хотиннинг чиркиллаб турганига эътибор бермай тут баргига интилган букачанинг шохидан қайириб туриб, бўғзига пичоқ тортиб юборди. Бўғзидан повиллаб иссик қон отилаётган букача ўйноқлаб ўзини тут танасига зарб билан урди. Шагал йўл устига отилиб тушди-ю, шалвираб осилиб қолган бошини ўнглаёлмай ҳали ўзини ўтга отар, ҳали тупроққа мункиб кетарди. Одамлар ўзларини четга олиб, телба бир алпоздаги молнинг азоб чекишига алам билан қараб туришарди.

Хотин Мирвалининг қаршиисига келиб ёқасига чанг солмоқчи бўлди. Мирвали қўлини қайириб ташлади. Хотин яна интилди.

— Худоё, у дунё, бу дунё икки юзинг қаро бўлсин. Урушда шаҳид бўлган эримнинг арвоҳи ёқангдан тутсин. Умринг қамоқларда ўтиб кетсин,— шундай дея туриб у тиззалади-ю, икки қўлини осмонга кўтарди.— Омин!

Мирвали ерга бир тупуриб машинасини гуриллатганча кетди.

Орқадан ғазаб билан қараб турган мўйловли йигит баланд овоз билан, даюс, деди. Кейин шундай гап айтганидан кўркиб,

ён-веридагиларга каради. Улар, бу гапни сен айтмадинг, биз эшитмадик, дегандек, кўзларини олиб қочишди.

Толибжон хозир идорага бораман, бунақа ноинсофлик қилгани учун Мирвалига қаттиқ-қаттиқ гапираман, деган ниятда шахдам юриб совхоз маркази томонга қараб кетди.

Мирвали идорада йўқ эди. Уни дам олгани меҳмонхонага кириб кетди, дейиши.

Мирвали кундузлари шу ерда овқатланиб, душга тушардида, бирон соат мирикиб ухлаб оларди.

Меҳмонхона кичкинагина, сердараҳт боғча ичиди эди. Деворлари тошдан тикланган меҳмонхонада катта зал уй бор. Унда бемалол етмиш чоғли меҳмон кутиш мумкин эди. Жавонларда кимматбаҳо биллур идишлар, хитой, япон, немис чиннилари териб қўйилган. Жавон тортмаларида тилла суви берилган вилка-қошиқлар қалашиб ётибди. Деразаларга атлас парда тутилган. Бурчакда япон телевизори. Бир бурчида қўш колонкали радиола.

Деворларда Расулбек олган фотосуратлар. Тог, дарё, чўл манзаралари ниҳоятда усталик билан туширилган. Бу суратларнинг деярли ҳаммасида Мирвали бор. У чўпонлар даврасида. У пенсионер отахонлар билан. У минбарда нутқ сўзламокда...

Бу ерга деярли хеч ким кирмасди. Фақат жуда баланд даражали меҳмонлар келганда шу жойда кутилади. Мирвали қаҳрамон бўлганда табриклагани келганларни шу жойда кутганди. Министрлар, марказком секретарлари, пойтахт муҳбирлари учунгина бу хонанинг эшиги очиларди. Баъзан Мирвали кечқурунлари Расулбек Чияли бозоридан топиб келган антиқа видеокассеталарни қўйиб, ҳиринг-ҳиринг кулиб томоша қиласди. Бу ленталарга кўпинча ахлоқсиз, кўргани бирорвга айтса айб бўладиган воқеалар ёзилган эди.

Бирон раҳбар одам Мирвалига танбеҳ бердими, уялтирдими, ҳар қалай кейинги пайтларда видео йўқ бўлиб қолди.

Меҳмонхона тўғрисида шифил ҳосилга кирган нокзор. Орқа томон узумзор. Йўлкаларга мусулмон гиштига ўхшаш чор бурчак сопол плиталар ётқизилган. Икки четида анвойи гуллар очилиб ётибди. Ҳаммаёқ тоза. Йўлларда биронта барг кўринмайди. Боғда ишлайдиганлар битта барг тушса, битта, иккита тушса, иккита, дарров супуриб олишади. Ошхонада ҳаммавақт, қоқ ярим кечадами, сахар пайтидами Мирвали меҳмон бошлаб келса, бир ошнинг харажати тайёр турарди. Мирвали холодильникка тушган гўштни емасди. Шунинг учун ҳаммавақт янги сўйилган қўйнинг битта сони докага ўралиб толда осиғлик турарди. Ошхона орқасидаги катакда куркалар, бир ойлик жўжахўролар боқиларди.

Ошхонанинг ўнг томонида катта-кичик иккита тандир. Каттасида мёҳмонлар келганда, кичигида ҳар куни нон ёпиларди. Мирвали тамаки пояси ёкиб киздирилган тандир ногинни яхши кўрарди. Шунинг учун тандир ёнида боғ-боғ тамаки поялари уюб кўйилган.

Толибжон тепасига келиб, ўзи қани, деб сўради. Шофёр бош кўтармай жавоб қилди:

— Дам олгани кириб кетдилар. Бирон соат ухлаб оладилар.

Толибжон уйғонгунча уни кутишга аҳд қилди. Дастёр йигит тол тагидаги дастурхон ёзилган столга патнисда у-бу қўйди. Чой олиб чиқиб Толибжонни ўтиришга ундаdi.

— Овқат тайёр. Сузиб келай, а?

У жавоб кутмай пилдираганча ичкарига кириб кетди-да, тарелкада қовурилган гўшт опчиқиб қўйди.

Толибжон очиқкан эди. Ортиқча мулозамат кутмай ея бошлади.

Мирвали чўмилганда ич кийимларини алмаштирган шекили, меҳмонхона бекаси татар опа дорга майка, труси ва сочиқ ёйиб кириб кетди. Шундан кейин у елкасига ип йигирадиган дастгоҳни қўйиб бир этак тивит билан қайрагоч тагига ўтди. Бир оздан кейин дастгоҳнинг муттасил ғувиллаётган ари овозини эслатадиган товуши келди.

Толибжон овқатдан сўнг босиб-босиб кўк чой хўпларкан, бояги шахтидан анча тушгандек эди. Қонга беланганд буқача, тут танасига суюнган рангпар хотинининг ёш тўла кўзлари сал нари кетди.

У ўрнидан туриб беихтиёр татар опа ип йигираётган томонга юра бошлади. Толга суюниб, опанинг ишларига қараб турди. Опа бир қўлида бир сиким тивит, бир оёғида чарх тепкисини босади. Пилдираб айлананаётган урчуқ тивитни ҳўплаётгандек ўзига тортиб ўрарди. Толибжон бу ишга шунчалик берилиб кетдики, опанинг тепасига келганини ҳам билмай қолди. Опа бош кўтариб унга қаради.

— Ну, синга қизиқ што ли? — деди у ҳайрон бўлиб.

— Сиз ишингизни килаверинг, опой. Бир оз томоша қилай,— деди Толибжон.

Шу топда Толибжон болалигига онасининг чарх йигиришини эслади. Эчкидан тараб олинган тивитлар тўпланиб қолганда айвонга чарх олиб чиқиб, ип йигиради. Ўнг қўлида чарх айлантириб, чап қўлида урчуққа тивит етказиб бериб турарди. Бу ҳам худди шундай. Факат бунда парракни тепки босиб айлантирилади.

Толибжоннинг миясига ярқ этиб бир фикр келди. Орқа-

сига ўгирилиб шофёрни излай бошлади. Шофёр бола ювиб, артилиб ялтиратилган этикни меҳмонхонага опкириб кетаётган эди.

— Мирзажон, ичкаридан битта винтелейтор олиб чиқинг,— деди.

Ичкарига кириб кетган Мирзажон шинурини ерга судраб винтелейтор олиб чиқди. Толибжон унинг қўлидан олиб ўёқбүёғига қаради-да:

— Отверкангизни опкелиб манави парракни чиқазиб ташланг,— деди.

Мирзажон ҳайрон бўлиб елкасини бир кисди-да, зум ўтмай багажникдан отвёрка, омбир келтириб бирпасда парракни чиқазиб олди. Толибжон опойнинг фартуги чўнтағидан чиқиб турган бўш урчуклардан бирини сўраб олди. Шофёр билан иккovi уриниб паррак ўрнига урчукни ўрнатишиди. Хозиргина Толибжон овқатланган столни кўтариб қайрагоч тагига олиб келишиди. Унинг бужур танасига электр розеткаси ўрнатилган эди. Толибжон винтелейтор вилкасини розеткага тикиши билан урчук пириллаб айлана кетди. Кўзлари қувончдан яшнаб кетган Толибжон хаяжон билан Мирзажонга қаради. У қойил, каллангизга қойил, Толиб тоға, деб юборди. Уларнинг қилаётган ишларини кузатиб турган опой яқин келиб ҳайрон бўлиб колди.

— Мана, опой, ишингизни осонлаштиридик. Қани, озрок тивит олиб келинг-чи.

Опой тивит олиб келиб бир бармоқчасини чўзди-да, лаби билан тивит учини хўллаб урчукка ўради. Кейин винтелейтор тугмасини босди. Урчук айланиб унинг қўлидаги тивитларни хўплаб ўрай бошлади. Бир зумда қисим тўла тивит урчукка ўралиб бўлди.

Опой яна тивит олиб келди. Винтелейтор урчуғи зум ўтмай уни ҳам ўраб ташлади. Улар учови бу ишга шунчалик берилиб кетишган эдики, ичкаридан Мирвали чиққанини, келиб ёнидан қопқоғига ёқут ўрнатилган занжирли соатига қараб битта урчукка неча минутда ип ўралиб бўлишини кузатиб турганини сезмай қолишган эди.

— Бу иш кимнинг калласидан чиқди? — деди Мирвали шофёрига қараб.

У боши билан Толибжонни кўрсатди.

— Каллангга қойилман. Ўқиган одамсан-да, калланг ишлайди. Биласанми сен ҳозир нима ўйлаб топдинг? Ҳазина топдинг, совхоз учун юз минглаб пул топдинг. Дукату қоплонбоплиларга жарақ-жарақ пул топдинг.

Совхознинг санаб, саноғига етиб бўлмайдиган оқ эчкилари бор. Улардан йилига бир марта тивит тараб олинар, икки мар-

та жун қирқиларди. Олтмиш тоннадан ортиқ тивитни совхоз давлатга сотарди. Мирвали ҳозир шу тик турганича хомчүт қиласа, бу йил эчкилар сони икки баробар ошади. Эчки кўп туғадиган жонвор. Улардан тараб олинадиган тивитларнинг бир қисмини ип йигириш учун олиб қолса бўлади.

Мирвали дўстини бағрига босиб, уни ичкарига судради. Иккови қоғоз-қалам олиб ҳисоблашга тушиб кетишиди. У жуда тўғри, аниқ ҳисоб киларди.

— Менга қара. Қоплонбопдан совхозга сариқ чақалик фойда йўқ. Улар бизни эмиб ётишипти. Эркаклар эрта баҳорда кетиб, кузда қайтиб келади. Хотинларнинг қиши билан қиласидиган иши йўқ. У жойларга на экин экиб бўлади, на бир гиёҳ ўстириб. Нима дейсан, ўша ердаги қаровсиз ётган масжидни цехга айлантиrsак. Мана шунаقا винтеляторлардан икки юзтасини олиб келиб уларга ип йигиртиrsак... Хўш, қалай? Агар шу иш яхши натижа берса рўмол тўқийидиган цех очамиз.

Мирвали шундай деб деразадан бош чиқариб винтеляторда ип йигираётган Опойни чакирди.

Опой ишини тўхтатиб дераза тагига келди.

— Менга қаранг, битта рўмолни неча кунда тўқиб битка-засиз?

Опой бир оз ўйланиб туриб жавоб қилди:

— Ну, бўш вақтимга қорий. Сплошной занимата этсам икки кунда бир рўмол бита.

— Битта шунаقا тивит рўмол бозорда неча пул туради?

— Чиялининг бозорида юз элликка бера. Государство жетмишга сота.

Мирвали яна қоғоз-қаламга ўзини урди.

— Кўрдингми, ошна. Агар шу ишни йўлга қўйсак, Қоплонбоп билан дукатли хотинларнинг итини туваги олтиндан бўлиб кетади. Эрлари ҳам дайдиб кетиб қолмай, бола бокадиган бўлиб қолади,— Мирвалига бир янгиликнинг учини чиқариб қўйсанг бўлди, у ёғини ўзи илиб кетаверарди.

Иккови ташқарига чиқиб Опойдан бир соатда йигирган ипни кўрсатишни сўрашди.

Телефон жиринглади. АТС кизлари Тошкентдан телефон қилишганини, Соғлиқни сақлаш министри Деҳқонободга кетатуриб тўхтаб ўтмоқчи бўлганини айтишипти. Мирвали кийингани ичкарига кириб кетди. У қайтиб чиқиб Толибжонга, ишининг бўлса эртага гаплашайлик деди-ю, шошиб идорага чиқиб кетди.

Толибжон у кетгандан кейингина нима учун келганини

эслади. У буқачаси бўғизланган хотиннинг аламини олмоқчи эди. Бўлмади.

Толибжон гаражга телефон қилиб, биронта бўш машина бўйса Етимқишлоққа обориб ташласин, деб илтимос қилди.

IX

Мирвали идорадан чиқиб машина кутиб турган эди, чинор тагида хаёл суреб ўтирган бир аёлга кўзи тушди. Аввалига у биронтаси ўтиргандир-да, деб қўя колди. Умуман, унинг ҳозир тоғ йўлига чиқиб министрни кутиб олишга унчалик хошиши йўқдек эди. Министр шу йўлдан Қашқадарё томонга ўтиб кетади. Лекин унинг айтадиган гапи бор. Дукатликларнинг аризаси юзасидан гаплашмоқчи. Мирвалига колса умуман дукатликларни бу жойдан кўчириб юборса. Ҳаммаёққа касал тарқатади, бу маразлар. Илгарилари хам улар маҳсус медпункт, кичикроқ — йигирма-ўттиз ўринли касалхона куриб беришни талаб қилишган. Шу тўғрида гап очган облздрав бошлигини Мирвали қайриб ташлаган эди. Мана, дукатликлар яна бош кўтариб қолишиди. Ариза ёзмаган жойи қолмаяпти. Редакциялар-ку, хатга тўлиб кетган. Аммо Мирвали унчамунча амалдорларга сўзини бериб қўядиганлардан эмасди. У фақат биринчини тан олади. Биринчи эса уни ўғлим, деган. Шундоқ бўлгандан кейин ким унга тик кела олади.

Чинор тагида ўтирган аёл ўрнидан туриб бу томонга қарди. Мирвали уни таниди. Бу Жайрона эди.

Мирвали уни илгари бир кўрган. Бу қиз Тошкентда интуристда таржимон. Аввалиги иили у совхозга араб аёллари делегациясини бошлаб келганди. Мирвали унинг қадди-коматига, сутга чайқалгандек оппоқ юзи, зулукдек қошларига, чақнаб турган кўзларига боқиб, жинни бўлай деганди. Шу қизга ўзини ўқтам кўрсатиш учун, унинг эътиборини қозониш учун дастурхонга ноз-неъматларни тўкиб ташлаганди. Шу қизни деб делегациядаги аёлларнинг ҳаммасига қимматбаҳо совғалар берганди. У қизни четга чақириб, унга алоҳида совға тайёрланганини айтиб меҳмонхонага олиб кирган. Чўнтағидан бриллиант кўзли зирақ чиқазиб бу сизга, бошқалар кўрмасин, деб тайинлаган. Қиз ҳарчанд йўқ деса ҳам қўймай, зирақни сумкасига солиб қўйган эди.

Ташқарига чиқишиди. Араб аёллари патнисни тапиллатиб уриб рақсга тушишарди. Мирвали Жайронани билагидан ушлаб даврага тортди. Қиз бояги совғадан кувонганиданми, ё ўзи шунаقا шўх, қувноқми, ҳарқалай қўймичи устидан шол рўмол бойлаб, бир рақсга тушиб кетди. У белидан пастини силкитиб ўйнаганда араб аёллари ҳам четга чиқиб қолишиди.

Мирвалининг назарида даврада бел силкитиб ўйнаётган Жайрона унга икки-уч марта миннатдор илжайиб кўйгандек бўлди.

Ўша куни делегация аъзолари совхоз боғида тунаб қолишиди.

Мирвали Жайронадан бир нафасгина боғда сайд қилишни сўради. Киз ҳам йўқ демади. Иккови чироги ўчирилган боғда алла-паллагача гаплашиб айланиб юришиди. Жайрона очиккина киз экан. Улар қайтиб келишганда, ҳаммаёқ жимжит ошпаз ҳам, меҳмонлар ҳам донг котиб ухлашарди. Мирвали бир қадаҳдан конъяк ичишни илтимос килди. Киз бош чайқади.

— Келинг, Жайрон, бундан кейин кўришамизми, йўқми. Шу учрашувимиз учун, шу ойдин кеча учун, шу эсиб турган қаймокдек тоғ ҳавоси учун биттадан ичайлик.

Жайрона унинг гапини қайтаролмади. Қаршисида қадаҳ ушлаб, ёлбориб турган йигит республиканинг энг атокли, энг ўқтам, пичоғи кескир, кўли узун кишиларидан эди. Кўксисида Олий Совет депутатлариги нишони, «Олтин Юлдуз». Жайрона қадаҳни кўлига олиб, сиз учун, танишганлигимиз учун, деди. Икковлари ичиб юборишиди. Мирвали яна қадаҳларга қўиди.

— Энди бўлди,— деди Жайрона.— Буёғи ортиқчалик қиласи, Мирвали ака.

— Ундай эмас, сиз мен учун ичдингиз. Аслида мен сиз учун ичишим керак эди. Келинг, сиз учун ичайлик. Она Ўзбекистонимизда бир бекиёс гўзал қиз борлиги учун, ўша бекиёс гўзал қиз — сиз эканлигингиз учун, мендек бир бенаво, нотавон, тоғу тошларда санқиб юрган дайди йигитта сиз билан ёнмаён туриш баҳти насиб қилгани учун кўтарамиз.

Мирвали гапираётганда қиз кийқириб кулар, э, оширвордингиз-ку, деб ожизгина эътиroz билдириб турарди. Ичиб юборишиди. Мирвали шундан кейин уни қўлтиқлаб ой ишкомлар орасига парча-парча оқ нур тўкиб турган йўлдан юриб кетди. Узокдан Мирвалининг нималардир деяётгани, қизнинг bemalol кийқириб кулаётгани эшитилиб турарди.

Тухум килмайдиган товукқа дон бермайман, дейдиган Мирвали ўша оқшом доғда қолди. Бу қиз у сепган донни чўқиб кочганди.

Ўшандан бери Мирвали Жайронани кўрмади. Неча марта кўриш истагида Тошкентга боргандга интуристга кирди, аммо уни учратолмади. Бир борганида уни Японияда, яна бир борганида Лондонда, лейишди. Мана ҳозир у ўз оёғи билан бу ерларга келиб турипти.

Жайрона Мирвалини кўриб, ёнига кела бошлади. Мирвали ҳам беихтиёр у томонга бир-икки қадам ташлади.

— Э, баҳайр, келинг, келинг...— Мирвали бошқа гап тополмай унга маҳлиё бўлганча туриб қолди.

Шу ўтган икки йил орасида Жайрона яна тўлишипти. Қарашлари мастона. Унинг тўлғаниб келаётган гавдасида эркак зотини довдиратадиган аллақандай бир сеҳр бор эди.

— Келинг, келинг,— деди яна Мирвали.— Биз томонларга қайси шамол учирди.

Жайронанинг келганига анча бўлган шекилли, ҳоргин кўринарди.

— Укамдан хабар олгани келгандим,— деди у паст овозда.

Мирвали ҳайрон бўлди. Укаси бу ерда нима қиласди?!

— Укам университетнинг геология факультетида ўқииди. Бир ярим ойдан бери шу тоғларда...

— Э, бўлди, бўлди,— деди Мирвали.— Улар тоғда дайдиб юришипти. Қачон келдингиз? Самолётдами, поезддами?

— Автобусда,— деб жавоб берди Жайрона.

— Уни қаранг-а! Жуда чарчагандирсиз? Укангиз узоқда. Тоғлар орасида. Яхшиям менга йўлиқдингиз, бўлмасам, у томонларга боролмай сарсон бўлардингиз. Бугун ўнг ёнбошингиз билан турган экансиз.

Ювиб, яхшилаб артилган оппок «Волга» улар ёнига келиб тўхтади. Одатда Мирвали «Жигули», «Нива» машиналарида юради. «Волга»ни факат Тошкентдан келадиган меҳмонларни кутгани чикканда юргизарди. Бугун Соғлиқни сақлаш министрини кутиш учун шофёрга атайнин «Волга»ни тайёрлашни буюрган эди. Мирвалининг фикри бузилди. Ичиди шайтон васваса қилди. Ўз оёғи билан келган ўлжани қўлдан чиқазмайман энди, деди-ю, машинадан тушиб унга илҳақ бўлиб турган шофёрга юзланди.

— Меҳмон кутишга бошқа машина чиқади. Сен манаву синглимни Маржонсойга ташлаб келасан.

Мирвали шофёрни четга чақириб: — Жуда ҳам тез юрма. Мени Майдонтол олдида кутиб тур. Орқа пардани тушириб қўй. Тушундингми? — Кейин у кабинага чиқаётган Жайронага эшитдириб,— магнитофонга яхши ленталарни қўйиб, зериктирмай олиб кет,— деди.

Мирвалининг юраги дукиллаб уради. Гўё унинг бутун ўй-хаёллари ҳозиргина жойидан қўзғолган машинада кетгандек эди. У эсини йигиб орқасига қайтди-ю, телефон олдида чой ҳўплаб ўтирган навбатчига нимадир деди. Кейин телефон трубкасини олиб бояни улашни буюрди.

— «Нива»ни боққа олиб кир. Абдулазизга айтаман у-бу солиб қўяди. Орқага икки канистр бензин ташлаб қўй. Ҳозир ўзим боққа ўтаман.

Мирвали идорани айланиб боғ томон кетди. Боғ жимжит эди. Ошхонада кечки овқатга тайёргарлик кўраётган ошпазни, Аблаз, деб чакириди.

Абдулазиз кўлларини фартуфига арта-арта югуриб чиқди. У директор меҳмонни бошлаб келди, деб ўйлаган бўлса керак, андак саросимада эди. Унинг бу ҳолатини Мирвали сезди.

— Меҳмон бу ерга келмайди. Бошқа жойда кутадиган бўлдим. Нимайики пишган нарсанг бўлса, Расулбекнинг машинасига бос. Аяма, мўлроқ бўлсин.

Бу пайт Расулбекнинг «Жигули»си ҳовуз олдига келиб тўхтаган эди. Расулбек билан Абдулазиз коробкаларга жойланган нарсаларни «Нива»га таший бошладилар.

Унгача Мирвали меҳмонхонага кириб, «Олтин Юлдуз» ва депутатлик нишони кадалган костюмини кийиб, ўзига оро бераб чиқди.

— Бўлдиларингми? — деди у амирона.— Анавундан биринки шиша ташлаб кўйдингларми?

Абдулазиз, хотиржам бўлинг, дегандек кўз қисиб кўйди. Шофёр рулга ўзим ўтираман, деб ўйлаган экан, «Нива» кабинасига кириб буйруқ кута бошлади. Мирвали унинг ёнига келиб, туш, ўзим минаман, деди. Шофёр хафсаласи пир бўлиб пастга тушди. Мирвали кетар олдида:

— Коммутатордаги қизларга айтиб кўй, мени ким сўраса эрталаб тоққа жун кирқимиға чиқиб кетган, қачон қайтишини билмайман, десин,— деб тайинлади.— Ия, зарур гап эсдан чиқиби-ку, телефонни олиб кел!

Телефон сими узун, ўн-ўн беш метр келарди. Абдулазиз югуриб бориб телефонни кўтариб келди. Икки кафти билан ушлаб кабинада ўтирган Мирвалининг трубкани олишини кутарди. У трубкани кўтариб, Турғуновни ула, деб буюрди. Бир оздан кейин,— менга қара, мен министрни кутгани чиқмайман. Ўзинг чиқ. Ҳозироқ йўлга туш. У нима деса директор билади, албатта айтаман, деявер, бўптими? У ёрини ўзинг келиштирасан. Мен тоққа чиқиб кетдим...— деди.

Трубкани шакиллатиб ташлади-ю, моторга газ берди.

Майдонтолга бурилганда, узокда оқ «Волга»га кўзи тушди. Демак, кутишяпти. Унинг юраги дукиллаб ура бошлади. Тезроқ етиб борақолсаю тенги йўқ, бекиёс гўзал қизнинг ёнгинасида ўтиrsa. У газ педалини охиригача босди. Машина гўё ҳавога кўтарилиш олдидан тезлик олаётган самолётга ўхшарди. Фидираклари ердан узилиб яна тушар, яна ердан узилиб худди ҳавода сузаётгандек бўларди. Мирвали «Волга» яқинига борганда бирдан тормоз берди. Машина тошу шағалларни анча жойгача суриб бориб, гийқиллаб тўхтади. У

пастга тушиб машина моторини титкилаётган шофёрдан сўради:

- Нима гап?
- Тортмаяпти,— деди шофёр.— Нима бўлганини билолмаяпман.

Мирвали уни жеркиб ташлади:

— Сенга неча марта айтганман, трамблёрни алмаштириб ол, деб. Бу ахволда тепага тортолмайди. Яхшиям келганим, бўлмаса колиб кетаркансизлар,— у шундай деб узр сўрагандек орка ўринидикда ўтирган Жайронага қараб олди.— Сен қайтиб кетавер, ўзим обориб қўяман. Расулбекнинг машинаси ўтмадими? — деб сўради Мирвали.

— Ўтди, мунча ховлиқади-я, шунакаям чангитдики, йўлни кўролмай қолдим. Икки-уч минут чанг босилишини кутиб тўхтаб турдим.

Шофёр изза бўлган бир алпозда багажникдан пакетларни олиб, «Нива»нинг орқасига эҳтиётлаб қўйди. Жайронанинг ранги оқариб кетган, гапиришга хам мадори йўқ эди. У эрталаб нонушта қилганича туз тотмаган эди. Мирвали унинг ахволини кўриб, дарров пайқади.

— Очикканга ўхшайсиз. Ўтилинг, сал юриб овқатланиб оламиз.

Жайрона машинага чиқди. Мирвали моторга аста газ берди. «Нива» тоф томонга бир текис ўрмалаб бораарди. Тераклар куршовидаги сайхонлик кўринди. Мирвали машинани тўхтатиб орка юхонадан буқланадиган стол ва икки стулча олиб ўрнатди. Кейин боя Абдулазиз олиб чиқкан кастрюлкани столга олди. Сумкадан ноң, кошиқ ва санчклилар олиб, бирпасда дастурхон тузатди.

— Қани, Жайронахон, бир тамадди килиб олайлик.

Жайрона ортикча илтифот кутмай келиб ўтирди. Кастрюлкадан тарелкага сузилган ковурмадан ховур чикиб турарди. Жайрона, олинг, олингни кутмай ея бошлиди.

— Қитдек-қитдек қиласизми, а? — деди Мирвали.

Жайрона бош чайқади.

— Келинг, озрок, йўл азобини босиш учун.

У шундай деб, машина юхонасидан бир шиша арман конъяги ва иккита пиёла олиб столга қўйди.

— Қани, ўзингиз очасизми, ё ўзим очиб берайми?

Жайрона нима дейишини билмай, оғзида овқат билан унга ҳайрон қараб турарди. Мирвали шишани олиб оғзидағи зар қопқоғини чиқарди-да, кулқуллатиб икки пиёлани тўлдирди.

— Вой, мен бунча ичолмайман, ака.

— Кўнглингиз кўтарганча-да, синглим,— деди унинг бўш келганидан дадилланиб Мирвали.

Уни кўярда-кўймай икки-уч бўлиб ичирди.

— Ана энди, чарчок ҳам унтилади, иштаҳа ҳам очилади.

Унинг гапи тўғри чикди. Жайронанинг чарчоги босилган-дек бўлди. Иштаҳаси ҳам очилгандек эди. У тўйиб қовурдок еб олгандан кейин, Мирвали шиша тагига бостириб кўйган салфетка когозга кўлларини, лабларини артиб ўрнидан турди.

— Кечирасиз-да. Бу киз мунча очофат экан, деб ўйлагандирсиз. Жуда ҳам очиккан эдим. Қорним тўйиб, энди уяляпман.

Жайронана институтни кизил диплом билан битириб, учтўрт йил чет олларда ишлаб келди. Араб, инглиз, форс тилларини худди ўз она тилидек яхши билади. У туристик саёҳатларда таржимон бўлиб, кўп мамлакатларни кезган. Тортинчоқлик, ниманиб ўтириш унга бегона эди. Европаликларнинг кўп қиликлари унга шундоккина ўтиб кўя қолганди. У чет эл туристларини Самаркандгами, Бухорогами олиб боргандада уларга кўшилиб тиззадан юқори шорти кийиб олар, орқаси ботик креслоларда оёгини чалиштириб ўтираверарди. Буни у уят деб санамасди. Мирвали унинг хипча бели, оппок томокларига сукланиб қарап, киз эса унинг бу қарашларига парво қилмасди. Чунки у йигитларнинг бу хил қарашларига ўрганиб кетган эди.

Теракзор орқасидан сой оқарди. Мирвали уни қўлтиклаб ўша томонга бошлади.

— Мана, қаранг, шунака тиник сувни кўрганмисиз? Йўқ, йўқ. Яхшилаб қаранг, нимани кўряпсиз? Балиқларни кўряпсизми?

Сойда скимга карши бир карич, бир ярим карич катталиқдаги балиқтар пилдираб сузишарди.

Улар балиқларни томоша килгани пастига тушишди. Жайронана тошга кокилиб кетмасин, деб Мирвали уни белидан ушлаб олган эди.

— Ия, бу маринка балиғи-ку.

— Ха,— деди Мирвали,— бизда уни Ойбалиқ дейдилар. Қаранг, ранги ҳам ой рангида. Олиб ерга ташлаб кўйсангиз, ярим доира бўлиб питирлайди. Худди яримта ойга ўхшайди.

Мирвали балиқ тутмоқчи бўлиб иккита тошга оёгини тираб энгашди. Оралиқдан беозор сузуб ўтаётган балиқларга чанг солди. Тутолмади. Жайронана, тутолмадингиз, тутолмадингиз, деб қийқириб, чапак чаларди. Мирвали кирғокка чикиб унинг икки тирсиллаб турган билагидан сикиб ушлади.

— Ойбаликни тутолмаган бўлсам ҳам манави тилла балиқни тутдим.

Жайронана яна қийқириб кулди. Мирвали унинг қоп-кора киприклар қуршовида қолған кўзларига тикилди.

— Онангиз сизни кийикнинг кўзига қараб туриб тукканларми, дейман. Отингиз ҳам Жайрона, кўзларингиз ҳам қоматингиз ҳам, юришларингиз ҳам жайроннинг ўзи.

Жайрона индамади. Юкорига чиқишиди. Мирвалида йигитлик қони жўш ураётган бўлса ҳам, ўзини зўр билан босиб турарди. Шошилма, Вали, улгурасан, бу ҳуркович кийик энди ҳеч қаёқка қочиб кутулолмайди, дея ўзига таскин бериб стол, стулларни йиғиштириб юхонага жойлади.

— Қани, кетайлик. Қоронғига қолиб, адашиб юрмайлик тағин,— деди кабинага чикаркан.

«Нива»нинг орқа эшиги йўклигидан Жайрона ҳам олд ўринидикка ўтира колди.

Йўлга тушишиди. Кеч кириб ажиб бир сўлим пайт бошланди. Ёнбағирлар кўм-кўк. Бу тарафларда машиналар кўп қатнамаганидан чанг-тўзон бўлмас, тез-тез ёмғир қуйиб турганидан дарахтларнинг шундоғам беғубор барглари ювилиб хандон писта мағзидек оч-яшил тусда кўринар эди. Йўлнинг бир томони азамат тошлар қалашган ёнбағирлик, бир томони сой. Унда юқоридан шитоб билан қўйилиб келаётган тиник сув тошларга урилиб, қирғоққа сапчиб оқарди. Жайрона бу хил манзараларни факат хужжатли киноларда, телевизорнинг киносаёҳатчилар программаларида гина кўрган эди. Ҳозир андаккина конъяқ кайфи унинг кўраётган манзаралариша шоирона бир тус бағишлиарди.

— Магнитофон қўйиб берайми? — деди Мирвали.

— Француз ёки араб эстрадаси кўшиклари бўлса, майли. Шашмақомаларга унча хушим йўқ.

— Ундоқ бўлса гаплашиб кетарканмиз,— деди Мирвали кулиб.— Қай юртларда бўлганингизни, нималарни кўрганингизни айтиб беринг. Гаплашиб кетсан, йўл қискаради.

— Қайси бирини айттай? Кўп жойларга борганман. Франция, Италия, Лондон, Мадрид, Кохира... жуда кўп...

— Дунё кезаман, деб эрга ҳам тегмабсиз. Ёшингиз ўтиб қариб қолиши ўйламайсизми? Ахир, рўзгор тутиш ҳам керак-ку.

Жайрона афсуслангандек, бир уҳ тортди.

— Гапингиз тўгри. Мана, ёшим ҳам ўттиздан ошди. Ўз тенги йигитлар уйланиб кетишиди. Энди мени ким оларди? Ё хотини ўлган, ё хотин кўйган киши олади. Мени ёшимдаги йигитлар уйланмай вактни ўтқазишмайди. Қари қиз бўлиб қолиш пешонамда борга ўхшайди. Ташвиш қилманг, ака, ўтирган қиз ўрнини топади, дейдилар-ку, ўзимга ўхшиаган умрини ўтқазиб юрган биронтаси топилиб қолар. Юрган қолади. Кўрган қолади. Эрга тегиб битта болали бўлгандан кейин бунақа юришлар қаёқда дейсиз.

— Сиз ҳуснингизга ишонасиз. Масжид бузился меҳроби қолади, дейишади. Қариганингизда ҳам ёш йигитлар оёғингиз тагида ўралашиб юришига ишонасиз. Сиздақалар кари киз бўлиб қолмайди. Кечирасиз, қанча ойлик оласиз? — Мирвали шундай деди-ю, чакки сўрадим, деб пушаймон қилди.

— Бир юз етмиш сўм оламан.

— Кам экан. Бир юз етмиш сўм пардоз-андозингизга ҳам етмайди-ку. Агар мен хукумат бўлсан ҳуснингиз учун ойлигингизга яна уч юз сўм кўшардим.

Жайрона хандон ташлаб кулди.

— Подоходний билан бездетнийга ушлаб қолармидингиз? Мен сиз ўйлаганча ночор, муҳтоҷ банда эмасман, Мирвали ака. Уйда кечалари машинка босаман, аспирантларнинг кандидатлик диссертацияларини кўчираман. Институтга кирадиганларга араб, инглиз тилларидан репетиторлик қиласман. Журналлар учун араб, форс тилларидан хикоялар таржима қилиб бераман. Пулим ўзимга етади.

Мирвали ичиди, тирикчилиги барибир ночор, деб ўлади. Бу импорт кўйлаклар-у, туфлилар, тақинчоклар, ҳар бири саксон сўм турадиган француз атиrlари учун унинг топгани нима ҳам бўларди. Топган-тутганини ниҳоятда тежаб сарфласа керак. Қаранг, кўрган одам шу гўзал қизнинг ҳам ташвиши бормикан, деб ўйламайди. Бу хил аёллар кийиниш учун тақиниш учун овқатдан тежайди.

Мирвалининг унга раҳми келди. Агар хўп деса, ҳозирнинг ўзида сумкасига сиққанча пул солиб кўйишга ҳам тайёр эди.

— Жуда антика кийинар экансиз. Ҳар қандай хотиннинг ҳам кўзини куйдирадиган кўйлаклар...

— «Березка» деган магазин бор, биласизми! Валютага соатади. Чет эл туристлари у ердан деярли савдо қилишмайди. Ўшалардан ўзимизнинг пулимиизни валютага алиштириб оламан. Кейин, чет элга чиққанимда ойлигимга чек беришади. Чекни биласизми?

— Биламан,— деди Мирвали худди шуни кутгандек,— қанақасидан керак, менда ҳар қанақасидан бор.

Жайрона унга ҳайрон бўлиб қаради.

— Ростданми? Сизда қаёқдан бўлади?

Мирвали жавоб ўрнига бир кўзини қисиб кўиди.

— Машинангиз тепаликка келганда тортмайди,— деди Жайрона қатъий оҳангда.

— Нера? — деди ҳайрон бўлиб Мирвали.

— Мана, кўрасиз. Яхшиси коронги тушмай тўғрилаб олинг Иккинчи свечаси чиқиб кетган.

Мирвали унинг гапига парво қилмай кетаверди.

— Машинани аямас экансиз. Ўзингизники эмас-да.

— Шошманг, сиз қаёқдан биласиз??

— Биламан,— деди Жайрона.— Қоҳирада икки йил, Бомбейда бир йил машина минганман. Аммо Лондонда эплаб минолмаганман. Авария қилишимга оз колган. Посол машина минишимни тақиқлаб қўйган. Биласизми, у томонда машина нинг рули ўнг томонда.

Мирвали ҳанг-манг бўлиб қолди. Бу киз бало экан. Кўрмаган жойи, килмаган иши қолмаган. Нимани гапирсанг олдингдан тўсиб чиқади.

Йўл юкорилади. Машинанинг тортиши қийналиб кўксовга ўхшаб йўтала бошлади. Ҳар йўталганда кузов силкиниб кетарди. Жайрона шчитга қаради. Стрелка сувни юз даражага етай деб қолганини кўрсатарди.

— Сув қайнаб кетди, тўхтатинг,— деди Жайрона.

Мирвали машинани тўхтатиб, пастга тушди-да, капотни очди. Мотордан кўтарилиган қайнок ҳаво юзига урилиб ўзини орқага ташлади. Жайрона ҳам тушди. Мотор ёнида оқ чинни свечага уланган сим осилиб турарди.

— Ана кўрдингизми? Жойига тиқиб қўйсангиз олам гулистан. Машина ҳам қийналмайди, ўзингиз ҳам.

Мирвали унинг айтганини килди. Яна йўлга тушишди. Энди мотор бир маромда гуриллар, юкорига кучанмай ўрмаларди.

Мирвали фақат машина минишини биларди. Бирон жойи бузилса, гаражга ташлаб бошқасини миниб кетаверарди.

У киз олдида шу оддий нарсани билмаганидан хижолат чеккандек анча жойгача индамай кетди.

Йўл тоғ ўнгиридан чиқиб кенг яланглик бошланди. Жайрона ташвишланиб сўради:

— Етай деб қолдикми? Қоронги тушяпти-я!

— Тўғри йўлни кўчки босган. Кўчкини биласизми? Тоғдан тош қулаб йўлни тўсиб қўйган. Айланма йўлдан кетяпмиз. Ўн бир километр фарқ қиласди.

Ўнг томондан қип-қизил бўлиб баркашдек ой кўтарила бошлади. Мирвали машина фарасини ёқди.

— Қоронгига қолиб кетдик. Юриш сал оғирроқ кўчади.

Олисни кўрсатувчи фара йўл ўртасига сурилиб тушган харсанг тошларни ёритди.

— Оббо,— деди Мирвали— буёқда ҳам қўчки сурилибди-ку. Энди ўтиб бўлмайди. Орқага қайтишнинг иложи бўлмаса.

У шундай деб кабинадан сакраб пастга тушди. Уёқ-буёқка аланглаб, нималарнидир ўйлаган бўлди.

— Мундоқ қилсак. Чап томонга озрок юрсак меҳмон кутадиган базамиз бор. Ўша ерда тонг отдирашимиз.

Жайронанинг бўшашибгина айтган, орқага қайта қолайлик, Мирвали ака, деган гапларига у эътибор бермай, иложи йўқ, иложи йўқ, дея машинани орқаси билан юргизиб, чап томондаги икки тегирмон сув оқадиган сой устидаги омонат кўприкка қараб солди. Машина лопиллаб нариги томонга ўтиб олди. Йўл тор бўлса ҳам анча текис эди. Мирвали кийналмасдан руль бошқариб борарди. Бир оздан кейин йўлнинг ўнг томонида каттагина горнинг оғзи корайиб кўринди. Мирвали машинани гор ичига бурди. Ичкари қоронги эди. Фара илдизлар осилиб турган гор деворларини ёритиб сал боргач, яна ўнгга бурилди. Шундан кейингина тахминан ўн беш сотихча келадиган ялангликка чикишли.

Атрофи баҳайбат тошлар билан куршалган бу яланглик худди эртаклардаги сирли жойларга ўхшаб кетарди. Яланглик адогида гуж арчазор, тепадан бир тегирмон сув қуиилиб туритти. Сув қаёқка сингиб кетяпти, билиб бўлмасди.

Машина арчазор орасида тўхтади.

— Етдик, тушайлик энди,— деди Мирвали.

Жайрон ҳайрон бўлди. Бу қанақа жой? Уй йўқ-ку. Ҳаммаёк тош. У машинадан тушмай ўтираверди. Мирвали қоронгида қаёққадир кетди. Бирпастан кейин оғир бир нарса гуриллаб сурилди. У кайтиб келиб кабинадан картон қутини оларкан, юринг, деди.

Жайронга юраги бетламайроқ унга эргашди. Уч метрча қоронги йўлакдан ўтиб тўхтاشди. Мирвали тимирскиланиб, ниманидир қидирди. Кейин бир тавақали темир эшик фийқиллаб очилди. Йўлак ёришиб кетди.

Ичкарига киришлари билан Жайронага йўл бераман, деб Мирвали нимагадир қокилиб, инграб юборди. Полга тараққаб нимадир тушди.

— Ҳа, даюс, шу ерга қўярдими-я! — У аёл киши өлдида беихтиёр сўкиб юборганини сезиб қолди-ю, узр сўради.— Кўрмайсизми, оёқ остига қўйипти.

Зал араб мебеллари билан жиҳозланган. Ёнидагиси оппоқ булғор мебеллари қўйилган ётоқхона. Аждар сурати солинган хитой чойшаблари ёпилган қўш каравот. Пар ёстикларининг бурчак томони юқорига қаратиб қўйилган. Кираверишда ошхона. Деворларига атир гул туширилган чех кафеллари ёпиширилган. Бурчакда баллонли . Унга ёнма-ён қора кафелли ваннахона.

Ҳамма хоналар нихоятда дид билан безатилган. Ҳар бир хона остонасига учи гажакка ўхшаб қайрилган ҳинд шиппаклари ташлаб қўйилган.

Жавонларда рангли чех, немис биллур идишлари. Хитой япон чинни сервизлари.

— Кани, энди ўзингиз хозяйкалик қиласиз,— дея оёгини кўрсатди Мирвали,— инвалид бўлиб қолдим.

Жайрона ошхонага кирди. Газ плитаси устидаги қозон ҳали совимаган эди. Копкоини очиб қаради, хасип.

Демак, бу ерда кимдир бўлган. Кетганига ҳали ярим соат ҳам бўлмаган. Таомлар бошқа ерда пиширилиб, қозони билан олиб келинган.

Жайрона коридорда қолган сумқасини кўтариб ёткقا кирди. Зум ўтмай, узун ҳалатининг бофичини йўл-йўлакай бойлаб чиқиб келди.

— Сиз ўтириинг, бўёғига мен хизмат қилай.

Мирвали дастурхон устидаги докани очи. Стол усти анвойи мевалар билан тўлиб кетган эди. Хандон пистадан тортиб чакилган бодомгача, данак қорилган тоғ асалидан тортиб, каклигу бедана гўштигача бор эди.

— Мирвали ака, хасип совуб копти. Сиз бирпас дам олиб туринг, хозир иситиб чикаман,— деди-ю, яна ошхонага кириб кетди.

Бу жойларда тез-тез электр ўчиб турса керак. Ошхонадаги стол четида беш-ўнта шам ётарди. Мирвали оёгининг оғриғига чидамай эшик қалитларини столга ташлаганини сезмапти. Жайрона қалитларни кўлига олди-ю, ўйланиб қолди. Мияси яшин теззатида ишлаб кетди. Еитта шамни тарелкага ётқизиб қўйди-ю, газ плитасининг духопкасига тиқди. Ўт олдириди. Сал фурсатдан кейин плита эшигини очган эди, шам ҳолвайтардек эриб ҳил-хиллаб копти. У шошиб қалитларни олди. Эриб турган шамга иккала қалитни бостириб, газни ўчирди. Ана ундан кейин хасипли қозон тагига ўт ёқди. Шамли тарелкани олиб холодильникнинг музхонасига тиқди.

— Бўлдими? — деган овоздан чўчиб кетган Жайрона, хозир, хозир, пича сабр килинг,— деб гудранди.

То хасип исигунча у икки марта Мирвалининг олдига кириб:

— Оёғингизни оғриғи босилдими? — деб сўради.

Мирвали жавоб ўрнига болдирини силаб, ўзини-ўзи зўрлаб илжайди.

— Хозир сузиб келаман.

Жайрона шундай деб, сервантдан лаган олиб ошхонага қайтди. Холодильникни очиб тарелкани олди. Шам котиб оппоқ бўлиб турарди. У аста қалитларни чиқазиб, салфетка қоғоз билан шам илашган жойларни артиб, олдинги ўрнига қўйди. Қалит изи тушган шамни қоғоз пакетга солиб супурги, швабра турган бурчакдаги пакир орқасига яширди. Бу пайт қозон қайнаб, ҳаммаёқни хасип ҳиди тутиб кетган эди. Жайрона бир лаган хасип кўтариб кирганда Мирвали ўрнидан ту-

риб, дастурхонга караб ўй ўйлаётган эди. Хасип дастурхонга кўйилди. Мирвали қўлини кўксига қўйиб, ялингандек деди:

— Агар малол келмаса, сервантнинг пастки эшигини очсангиз.

Жайрона эшикни очди. Очди-ю, ҳанг-манг бўлиб колди. Сервантнинг паст хонаси француз, арман конъяклири билан тўлиб кетган эди. Ҳатто қўшқулокли амфорада юонон конъяклари ҳам бор эди. Жайрона узоқ юртларда буларнинг барини кўрган, аммо бу ерда бўлишига сира-сира акли бовар қилмас эди.

— Сизга қайси бири маъқул? Ёкканини олинг.

Жайрона гўё сеҳрлангандек эди. Мирвали нима деса итоат-корона бажаарди. У «Наполеон» деган француз конъягини олиб столга қўйди. Мирвали шиша бўғзидағи зар қопқоқни пичок билан тилиб, пўкагини тиши билан суғуриб олди. Оч хаворанг қадахнинг иккитасига тўлдириб қўйди.

— Қани, сайр ҳам сайр, саргардон ҳам сайр. Яхшиям шу жойни курдириб қўйган эканман. Бўлмасам, бўриларга ем бўлиб кетардик. Олинг, тортинимай олинг. Ёмон ниятим бўлса йўлдаёқ сизга даф қилардим. Сизни қаттиқ ҳурмат қиласман.

Жайрона ҳуркиброк қадахни қўлига олди. Мирвали то у ичіб юборгунича караб турди-да, кейин бир зарб билан қадахни бўшатди.

— Овқатга қарайлик.

Икковлари иштаҳа билан овқат ейишга тушиши. Мирвали Жайронадан бу жойда қаёқдан иссиққина овқат пайдо бўлиб колди, деган саволни кутган эди. Агар шуни сўраса министрни кутишга хозирлик кўриб қўйгандим, деб айтмолчи эди. Лекин Жайрона сўрамади.

Бу жойни Расулбек билан икковидан бошқа хеч ким билмасди. Имаратни курган усталар жуда узоқда. Аллақачон Юнонистонга кетиб бўлган. Бетон ишларини маҳбуслар бажаришган. Бу жойга фақат югурдак — Расулбек келарди. Мирвали кандок иш буюрса нима учун, деб сўрамасди. Фақат, фақат бажаарди, холос. Мирвалининг шоффёри ҳам бу жойни кўрмаган. Гоғу тошда юрадиган чўпонлар бу жойни ҳарбий аҳамиятга эга, деб яқин келишға кўркишарди.

Тоғлар пастак коялар билан ўралган. Коялар учи худди салом беряётгандек эгилиб, кор-ёмғирлардан тўсисб турарди. Бир ён тубсиз жар. Баҳайбат арчаларнинг куриганmallаранг шоҳларида кечалари бойўғлининг хунук сайраши эшитилади. Этларни жимиirlатиб юборади. Аммо тонг маҳали оҳангларга тўлиб кетади. Тонготар пайти булбуллар пайдар-пай сайрайди. Тошдан-тошга сакраб кийиклар подаси жарликка сув ичгани ўтиб кетади. Осмони фалакда бургут қанотини таранг ёзib

учади. Ҳали ҳеч кимга юзини кўрсатмаган қуёш тифи унинг қанотига тушади. Гўё бургут қанотини оловли нурда қайраётганга ўхшаб кетади. Туллаб хунук тортган тулкилар сахар пайти фафлат босиб мудраб қолган қушларни тишлаб ўтадилар. Ёввойи мушуклар ўзларини офтобга соглани чўққи томонга ўрмалай бошлайдилар...

Бир вақтлар рўза ойида ўғрилар ҳам рўза тутишар, ўғирлик қилишмасди. Улар бир ой рўза тутиб покланардилар. Ўшандай кезларда ҳалқ эшигини кулфламай ётарди. Дўкондорлар ҳам ташвишсиз ухлардилар.

Мирвали ана щундай тонг пайтида баланд бир това тош устига чиқиб табиатнинг бу ғуборсиз ҳавоси-ю, нораста нафасидан покланиш учун то офтоб пешонасига тушгунча ҳеч нарсани ўйламай, э, худо, э, худо, гуноҳларимдан ўт, тавба қилдим, ўзинг паноҳингда асра, деб пичирлаб ўтиради.

Қора кечада бу уйда бўлиб ўтган қора ишлардан шу билан поклангандек енгил тортарди.

Мана ҳозир у ширакайф. У шу топда қаршисида бир жаҳон бўлиб ўтирган тенгсиз гўзал қизнинг зулукдек қошларига, мастона кўзларига, гарданида ўримга кирмай қолиб бакабақасига яқин жойгача эгилиб келган зулфларига маҳлиё бўлиб ўтирибди. Энди шу қиз уники. Қиз нима дейди, кўнадими, кўнмайдими, унга барибир. Шу топда биргина Мирвалининг хоҳиши етарли. Қизнинг бундан буёқдаги ҳаёти шу бугун, шу топда ҳал бўлади.

Мирвали катъий ишонч билан ўрнидан турди. Келиб қизнинг ҳалати ёқасидан сал-пал кўриниб турган елкасига қўлини сукди. Ёқасини суриб ялангоч гарданини силай бошлади.

Қиз хушёр тортди. Қаршисидаги кўзлари ҳирсиётга тўлган кишининг ҳозир ҳар қандай зарбага тайёр эканлигини сезиб турарди. У ўрнидан туриб тисарилиб, нари кетди. Мирвали бориб уни бурчакка қисди.

— Қаршилик қилишнинг фойдаси йўқ, Жайрон. Энди сен менини бўлдинг.

Жайрона ортиқча ҳаяжонга тушмади. Аста унинг кўксидан итарди.

— Қўйинг, қўйинг, Мирвали ака.

Мирвали турган ерида костюмини ечиб, диванга улоқтириди.

Ташқарида машина сигнал берди. Мирвали тўхтаб кулоқ солди. Кимdir келди. Бу томонларга ким келиши мумкин. Мирвали Расулбекми, ким бўлди экан, деб ўйлади. Ҳар қандай ташвиш бўлганда ҳам мен боримда бу томонларга келмайсан, деб қасам ичирган әди-ку? Нима бўлди экан? Фавқулодда, зудлик билан хабар қилмаса бўлмайдиган воқеа бўлдимикин?

Мирвали костюмини олиб шошилганча ташқарига отилди. Машина олдида Расулбек безовталаниб турарди.

— Нима бўлди? — деди Мирвали паст овоз билан.

— Мени кечиринг, хўжайин. Шавкат Расулов телефон килдилар. Қаерда бўлса ҳам зудлик билан топиб келинглар, ниҳоятда муҳим гап бор, дедилар. Етиб бормасангиз бўлмайдиган гапга ўхшайди, хўжайин.

Мирвали Шавкат Раҳимовнинг гапини қўмондон буйруғидек биларди. Шу пайтда қидириптими, демак жуда зарур гап. Ишқилиб тинчлик бўлсин-да...

У шошиб орқасига қайтиб ичкарига кирди. Жайронада ҳамон бурчакка қисилганча кўзлари жавдираб турарди. Мирвали унга яқин келиб, иягига қўл юборди.

— Толенинг бор экан, Жайрон. Зарур иш билан идорага кетдим. Эрталаб келаман. Ҳар эҳтимолга қарши устингдан кулфлаб кетаман. Бемалол еб-ичиб, ухлайвер. Бу жойда сенга ҳеч ким даф қилмайди.

У шундай деди-ю, шошилганча чиқиб кетди. Ташқари эшик қарсилаб ёпилди, калитларнинг шақирлагани эшитилди. Оғир бир нарса қалдираб сурилди. Бир зумдан кейин мотор гуриллади-ю, зарб билан силкингани эшитилди. Ҳаммаёқ жимжит бўлиб колди.

Жайронада хуши ўзига келиб, атрофни кузата бошлади. Деворнинг бир томонига туркман гилами осилган. Бурчакда япон телевизори. Ажаб,— деб ўйлади Жайронада,— шу баланд тоғлар орасида телевизор кўрсатувларни олармикан? У яқинроқ бориб қаради. Пастак курсида видео магнитофони устига салфетка ташлаб кўйилган экан. Унинг ёнида етти-саккизта видеокассеталар...

Қозикка «Коника» деб аталган япон фотоаппарати тасмасидан осиб кўйилган. Жайронада аппаратни олиб ғилофидан чиқарди. Қанча сурат олинганини кўрсатадиган рақамга қарди. Ўн етти кадр сурат олинипти. Аппаратни жойига илиб кўйди. Видеони токка улаб кассеталардан бирини кўйди-да, кнопкани босди. Экран ёришиб лишилаб турди-ю, бирдан Париж, Эйфель минораси кўринди. Минора узоклашиб экранда ёзув пайдо бўлди. Бу фильмнинг номи эди. Жайронада уни илгарилари бир кўрганди. Бу француз контрабанда шахвоний фильмни эди. Жайронада уни тўхтатиб бошқа кассетани кўйди. Буниси япон каратэчи қизлари тўғрисидаги фильм. Уни бир оз томоша қилгандан кейин ўчирди-ю, бошқасини кўйди. Экранда Мирвали трусичан тошга суюниб илжайиб турипти. Аппарат узоклашди. Унинг ёнида ўн етти ёшлардаги чиройли бир қиз унга зарда қилгандек орқа ўгириб олган.

Мирвали уни бир силтаб тортган эди, бағрига келиб тушди. Кейин уни шарт күтариб сувга сакради.

Экранда қизнинг юзи. У юзига билинар-билинмас ҳуснбузар тошган дўмбоққина қиз эди. Ичган бўлса керак, кўзлари сузилиб кетяпти.

Бир минут экранда ҳеч нарса кўринмай лишиллаб турди. Кейин тўшакда ётган Мирвалининг масти башараси пайдо бўлди. Унинг ёнида соchlари хурпайган бир аёл ётарди. У ҳам ёш. Кирган бўлса ўн тўққиз-ийгирмаларга кирган. Мирвали уни тинмай ўпар, бағрига босар, кийқириб куларди. Қиз кайфининг зўрлигидан ўзини эплаёлмас, унга монелик қилолмай ўзини ўёқ-буёқка ташларди. Мирвали уни яна бағрига тортиб кўкракларидан тинмай ўпа бошлади.

Эндики кадрларга Мирвали туфлисини икки қўлига ушлаб олган бир қизни пастликдан опичлаб чиқаётгани туширилганди. Қизнинг икки кўзи жиққа ёш. У қўлидаги туфли билан Мирвалининг боши, елкаларига тасирлатиб уради. Мирвали эса унга парво қилмай, лўқиллаб юқорига интиларди.

Жайронга бир соатдан ортиқ Мирвалининг ишрат ўйинларидан баҳс этувчи рангли кино лавҳаларни кўрди. Кадрларда унинг қизлар билан кечирган «севги» дақиқалари акс этган эди.

Жайронга қозиқдан фотоаппаратни олди-ю, бояги кассетани бошкатдан кўйиб, ҳамма эпизодларни бирма-бир суратга тушира бошлади.

Тун узоқ. Тонг отишига ҳали аллақанча вақт бор. У нима килишини билмай ётоқхонага кирди. Шифонъер эшигини очиб каради. Ҳеч қандай кийим-бош йўқ. Узун ингичка эшикни очди. Токчаларда сочик, чойшаб, кўрпа гилофлари тахланган. Пастдаги тортмани бери сурди. Унда хилма-хил атиросунилар. Етти-саккиз кутичада француз духиси. Кейинги тортмада тиш пастаси, соқол оладиган машинка ва бир неча пачка лезвие. Қоғозга ўроғли яна нимадир бор. Очиб кўрди. Тошкент, ГУМ, деб тамға кўйилган қоғозга ўроғли ўн чоғли янги, ҳали очилмаган фотоплёнкалар...

Жайронга улардан бирини олиб очди. Зар қоғозни халатининг чўнтағига солиб қўйди. Кейин плёнкани электр ёруғига тутиб турди-да, яна қайтиб зал уйга чиқди. Чироқни ўчириб, фотоаппаратдаги плёнкани чиқариб, янги лентадан колган қора қоғозга эҳтиёт қилиб ўради. Устидан бояги зарқоғоз билан обдан нур кирмайдиган қилиб ўраб ташлади. Унга ҳам қаноат қилмай дастурхонда боя Мирвали очган шоколаднинг зар қоғозини пайпаслаб топиб, уни ҳам плёнка устидан ўради. Кейин чироқни ёқиб боя нурланган плёнкани кассетага ўраб

аппаратга жойлади. Ўн етти раками келгунча ғалтакни айлантириб аппаратни филофига жойлади-да, яна илиб қўиди.

Энди у, бу қафасдан кутулиб кетиш йўлини қидирарди Чикиб кетишнинг сира иложи йўқ эди. Деразаларга йўғон-йўғон темир новдалардан панжара ўрнатилган. Эшик қўш кулф билан бекитилган. Жайрона нима қилишини билмай ваннахонага мўралади. Одам бўйидан баландликда бир патнис эни дебраза бор эди. Унга ҳам темир панжара ўрнатилган. Боя Мирвали қоқилиб кетган кутига кўзи тушди. Тепасига қўш рюмка тамғаси туширилган кути негадир тўла очилмай колиб кетган ёнида омбур ётарди. Жайрона омбурни олиб ваннахонага кирди. Панжара тўрт еридан михланган эди. У залдан стул олиб келиб деразага бўй чўзди. Омбур билан михларни сугуришга киришди. Жуда узун мих экан, ҳадеганда суғурилавермасди. Икки соатча уриниб атиги иккита михни аранг суғуриб олди. Қўллари қавариб, терга тушиб кетди. Қолган иккитасини суғуриб ўтирмай панжарани бир томонга суро бошлади. Панжара худди ёшикчага ўхшаб бир ёкка очилиб қолди. Энди унга бемалол одам сифиши мумкин эди. Жайрона деразага бўйлаб ташқарига қарамоқчи бўлди. Дераза орқаси озғирноқ одам сиғадиган узун туйнук эди. Жайрона сурилиб-сурилиб туйнук охирига етди. Тоза тоғ ҳавоси димогига урилди. Ой тўлишган бўлса керак, тошлар қиров рангида элас-элас кўриниб турарди. Пастга қаради. Ер тахминан салкам тўрт метрча пастликда.

У тисарилиб-тисарилиб, яна ваннахонага қайтиб чиқди. Залга кирди-ю, диванга ўтирганча ўй-ўйлай бошлади. Ҳаёлига бирон жўяли фикр келмасди. Кейин бирдан фикри тиниклашибди-ю, ётоқхонага кириб иккита чойшаб кўтариб чиқди. Бирини бирига маҳкам килиб боғлади. Ана энди бўлди, деб ўйлади. Бир учини панжарага бойлайману осилиб тушаман.

Соатига қаради. Бешдан ошипти. Ҳадемай тонг отади. Сўқмоклар сал ёришиши билан йўлга тушаман, деб тонг отишини кута бошлади. Пакетдаги шамни эҳтиёт қилиб сумкасига жойлади. Яна коридорга чиқиб оёқ остидаги кути тепасига келди. Радиола экан. Ичидан паспортини олиб муқовасининг ич тарафига қаради. Кейин ичкарига кириб, хат ёза бошлади. Юкларини кўтариб, ваннахонага кирди. Боя иккитасини бирбирига улаган чойшабни чамалаб кўрди. Калталик қилмасмисин, деб ўйлади. Яна битта чойшаб опчиқиб улади. Энди етади, деган қаноатга келди. Боя қандай азоб билан деразатуйнукдан судралиб ташқарига бош суккан бўлса, яна ўшандай судралиб туйнук охирига етди. Тонг отган. Тошлардан шудринг кўтарила бошлаган эди. Жайрона чойшаб учини лапанглаб турган панжарага маҳкам килиб бойлади. Тиши билан тугунини тортиб текшириб кўрди. Кейин мункиб кетишдан

кўркиб, ярим белигача туйнукдан ташқарига чиқди. Чойшабни икки кўллаб қаттиқ үшлади-ю, бутун гавдасини ташқарига олди. Оркаси тош деворга гурсиллаб урилди. Чойшабни қўйвормади. Сидирилиб кафтларини шилиб юбормаслиги учун жонжакди билан чойшабга ёпишиб олган эди. Худди цирк акробатларига ўхшаб аста пастга туша бошлади. Охири оёғи ерга тегди.

Чойшабни қўйиб юбориб қаддини ростлади. Тепага қаради Бу томонда дераза борлиги билинмасди. Оддий тоғ горчаси бўлиб кўринарди. Жайрона сумкасини елкага олиб хилват май дончадан чиқиб кетишга йўл излай бошлади Тошлардан сакраб-сакраб тепаликка чиқди. Яна пастга тушди. Кечаги арчазорга кўзи тушди. Айланниб ўша томонга ўтди. Кеча уйга қаердан киргандарини билолмади. Ҳаммаёқ тош. Биронта бош суккудек жой йўқ.

Арчазор олдидағи ялангликда кечаги «Нива» турарди. Жайрона кўркиб кетди. Мирвали келгану уни кутиб турганга ўх шади. Сумкасидан кичкинагина тўппончасини олиб у ёқ-бу ёққа аланглади. Аста бориб машина капотини ушлаб кўрди Муздек. Демак, Мирвали кеча идорага бошқа машинада кетган. Жайрона яна оркасига қайтди. Кечаги, эшикка олиб борадиган горни кидира бошлади. Унинг бир кўнгли то шу эшикни топмагунча кетмайсан, деяётгандек эди. Аммо ортиқча ҳаяллашнинг иложи йўқ эди. Мирвали келиб колса, ҳамма иш барбод бўлиши аниқ эди.

Жайрона сумкасини машина ичига отиб кабинага қаради Калит йўқ. Руль тагига бош суқиб электр симларини сугуриб олди. Бирини бирига улаб газ берди. Машина йўталгандек бир силкиниб қўйди. У яна газ берди. Мотор ўт олди. То кизигунча бир дам кутиб турди. Кейин йўлни чамалаб аста юргизди...

Мирвали кун ёйилганда келди. Машина йўқлигини кўриб ҳайрон бўлди. Битта-яримта ҳайдаб кетмадимикан, деган гумон кўнглидан ўтди. Шошиб тошлар қалашиб ётган жойга келди. Бир ярим одам бўйи тошни кучаниб сурга бошлади. Бу тош галтакка ўрнатилган эди. Қалдираб сурилди. Бўйи ва эни бир ярим метр келадиган гор оғзи очилди. Мирвали ичкарига шошиб кирди. Калит солиб темир эшикни даранглатиб очди. Жайрона, Жайрона, деб овоз берди Жавоб бўлмади. Ҳамма хоналарга кириб-чиқди. Жайрона йўқ эди. Ювинаётган бўлса керак, деб ваннахонага эшигини итарди. Ичидан берк эди. Такиллатди. Жавоб йўқ. Ўзини бир бало қилиб қўймади-

микин, деб юрагини ваҳм босди. Елкаси билан эшикни гурсиллатиб икки-уч урди. Охири эшик очилиб кетди.

Дераза панжараси кийшайиб колган. Унда чойшаб оқ байроқдек хилпираб турарди.

Мирвали бутун уринишлари бекор кетганидан аламда гурсугарс юриб залга чиқди. Столда хат. Шошиб ўқий бошлади «Хурматли Мирвали ака!

Мени кечиринг. Сизни кутмай кетиб колдим. Сиздан асло хафа эмасман. Хеч нарсангизга тегмадим. Мен тўғримда ёмон хаёлларга борманг. Аслида ўзим шунақа «жиннироқман» Йигитларга бош эггим келмайди. Қандок килаій, онам мени шунақа килиб түккан бўлса. Мен шунақа югурик жайронман. Менга хеч канака овчи ўқ етказолмайди. Тошкентга борганингизда мени йўқлаб туринг. Ҳар қалай «қадрдон» бўлиб колдик.

Сизга ҳурмат билан Жайрона

Мирвали хатни ўқиб бўшашиб ўтириб колди. Бу ярамас қизяна у сочган донни чўқиб қочди. Хатнинг мазмунига қараганда унчалик дили оғримаганга ўхшайди. Бу тош қальсадан омонэсон кутулиб кетганига шукр қиляпти, шекилли.

Лекин Мирвали ниҳоятда эҳтиёткор одам эди. Тулки корда из колдирмаслик учун думи билан изларини супуриб кетганидек, у ҳам бирон жойда из колдирмасди. У хоналарни бирбирилайниб жиҳозларни кўздан кечирди. Телевизорни ушлаб кўрди. Қўйилмапти. Қўйилган бўлса корпуси иссик бўларди. Қозикдан фотоаппаратни олиб кадр рақамига каради. Ўн еттинчи кадрда тўхтаганича турипти. Видеокассеталарни бирбири кўлига олиб каради. Ҳаммаси жойида. Демак, у хеч нарсага тегмаган. Факат, факт омбурнинг хоҷада колгани чакки бўлган экан. Битта шу омбур панд берган. Аттанг. Ярамас Расулбекнинг пандавакилиги бу.

Барибир хатнинг рухи унга анча таскин берарди. Унда зарда, алам сезилмасди. Тошкентда кўришайлик, қадрдон бўлиб колдик-ку, дегани уни анча тинчитди.

Мирвали келаётганида табиати ниҳоятда равшан эди. Шавкат Раҳимович унга яхши гаплар айтди.

— Ўғлим, омонмисиз? — деди жуда мулоҳимлик билан.— Хабарингиз борми, Москвадаги оксоқолимиз хозир Олма-отадалар. Бугун-эрта бизга келадилар. Аэропортда нон-тузни сиз олиб чиқасиз. Сизга шундай шарафли вазифа топширипмиз. Орденларни такиб келинг. Ундан ташқари, отахонимизга Самарқандни кўрсатмоқчимиз. Ўшанақаси озрок дам бериш учун сизнинг довонингизни мўлжалладик. Сизга маҳсус одам кетган. Нимаики гап бўлса ўша кишидан эшитасиз Олий дара

жадаги меҳмонимиз рафиқалари билан келадилар. Онахонга бирон арзирли совға бўлиши керак. Борган оҳам айтади Маслаҳатлашиб оласизлар. Совхоз ишларига алоқадор даннйларни тайёрлаб қўйинг. У киши сўраб қолсалар довдираб юрманг, ўғлим.

Мирвали унинг ҳар бир гапига хўп, ота, хўп бўлади, ота деб турди.

У ана шундай ширин кайфиятда келганди. Маишат ҳам мана шу кўтарикиликка яраша бўлади, деб ўйлаган эди

Ҳамма ўйлари чиппакка чикди. Жайронга уни доғда колдириб тош қафасни парчалаб қочипти.

Яна бир ёмон иш шуки, Мирвали муюлишга келганда ҳар галгидек, шоғёрга жавоб бериб юборган эди. «Нива»да қай таман, деб ўйлаган эди. Энди «Нива» йўқ, уни олиб келган машина кетиб қолган. Бу ерда хабар қилиш учун на телефон бор, на рация.

Мирвали гаранг бир аҳволда эди. Пиёда юриб төғма-тоғ довонма-довон ошиш осонми?

У нима бўлса ҳам бирон чўпоннинг отини оларман, деган ўй билан эшикка қўш қулф уриб, гордан ташқарига чикди

X

Ҳар куни то бошларига офтоб келгунча ухлайдиган болалар төғам Кийиксовдига оборади, деб вактлигина туриб олишган эди. Улар ўртоқларига аллакачон Кийиксовди момога борамиз, деб мактаниб қўйишган, шунинг учун ҳам икки-уч бола эшикдан бош суқиб, уларнинг йўлини пойлашарди.

Толибжон ҳар куни катта йўлга чикиб, Самарқанд — Китоб, Панжикент — Шахрисабз маршрутида қатнайдиган автобусларда газета олиб келарди. Бу болалар ҳам унга эргашиб бориб-келишарди. Бекат гавжум эди. Унда кавказли бир йигит кабоб сотади. Ланғиллаб ёнаётган кўмир тепасига қўйилган чойдиш ҳамма вақт вақирлаб қайнаб туради. Толибжон болаларни қатор ўтқизиб қўйиб, кабоб олиб беради.

Кабобчидан сал нарида бир неча хотин ерга клеёнка ёзиб кийикўти, равоч, қурут сотиб ўтиришади. Йўлнинг соя тарафида доимо бир эски «Москвич» туради. Эгаси фанер кутига асал тўла шиша банкаларни қўйиб, төғ асали, деб сотади. У асли Нишоннинг Қовчин қишлоғидан, асали ҳам пахта гулини эмган ариларники. Аммо ҳар гал автобус келганда йўловчилар гурра ёпирилиб бу «төғ асали»ни талаб кетишади. Кейинги автобус келгунича, йигит «Москвич» бағажнигидан янги «төғ асал»ларини олиб кути устига териб қўяди.

Бозорча тоғ йўлларида қор эриб қатнов мавсуми бошланиши билан биринчи автобусни даста-даста чучмўмалар билан кутиб олади. Бу пайт адирлардаги лолалар хазон бўлиб, тўпик бўйи келиб колган бугдойзорларда лолакизгалдок алвон кўрпасини ёпиб ташлаган бўлади. Лола сайрига тўймай қолган одамларнинг тоғ лоласини кўриб кўзлари яшнаб кетади. Самиркандга қайтаётган, Термизга ўтаётган машиналарнинг орка ойналари лолаю чучмўмаларга тўлиб кетарди. Қовчинлик асалчи йигит ҳам савдо мавсумини бошлаб юборарди. Кабобчи кўрасидан чиқкан тутун ёнбагирларда сузарди. Ана шундан кейин сал фурсат ўтмай, «бозор»чага равоч чиқади. Витаминга ташна йўловчилар равоч харид киладилар. Шундоқкина пастликда шовиллаб оқадиган сойдан болалар мой балиқ тутиб чиқадилар. Ой қулогидан тол навдасини ўтқазилиб шода килинган балиқчалар анча пайтгача типирчилаб турадилар. Йўловчилар дунёда тоғ сойининг балигидек ширин балиқ бўлмаслигини биладилар. Савдога «чиқкан»ига қаноат кilmай болалар яна тутиб чиққунларича кутиб турадилар. Июннинг ўрталарига бориб бозорчага олма чиқади. Бу ернинг олмасига дори сепилмайди. Ҳашоратдан холи тоғ куршовидаги олмазорлар кўкламда ёмғир суви, ёзда томирлари оралаб сизиб ўтадиган булоқ сувларини шимиради. Чанг-ғубордан холи боғларда етилган бу олмалар минг дардга даво эди. Асфальт йўл четида олма тўла пакирчалар тизилиб кетарди.

Тинимсиз ўтиб турган автобус, машиналардан тушган йўловчилар бир зумда бозорчани «ялаб» кетишарди.

Эртаги олма товсилиши билан кетма-кет ўрик чиқади. У томони Қарши, бу томони Жizzах ўриклари қоқи бўлган, тунука томларга ёйилган ўриклар қуриб қоплаб бўлинган пайтда, бу ерларда энди ранг олади. Август этагига келиб гарқ пишиди. Тоғ ўригидан туршак солиб бўлмайди, ундан киём ва компот пишириш керак. Тоғ ўригидан пиширилган компотдан табиий ванилин хиди келади. Бунаقا ажаб хушбўй киёму компотларни шаҳарликлар ҳаддан ташкари яхши кўришади. Бу йўлдан ўтганки одам бор, бир-икки пакир харид қилиб кетмаса кўнгли жойига тушмайди.

Ана шундан кейин бозорчага дўлана чиқади. Кетма-кет кузги олма, нон бозори бошланади. Анзур пиёзини сўрайдинларнинг саноги йўқ. Йўл четларида ёнғок тўла қоллар калашиб кетади.

Токка кор тушиши билан автобусларнинг қатнови ҳам сийраклашиб, кор тепадан пастга аста-секин ўрмалашни бошланганда бутуилай тўхтайди. Факат азамат юк машиналари «Алка»лар қишин-ёзин баробар қатнаб туради.

Сўнгги йўловчиларгина каклик бозорини кўриб қоладилар. Тўрт-беш йўловчи — харидорга ошланмаган тўлки, бўрсик териси тегиб қолади.

Йўлларни одам бўйи кор босади. Чўққиларни, ёнбагири йўлларни булат ўрайди. Ниҳоятда тиник бир жимлик бошлигади. Бу сукунатни булатлар тепасидан учиб ўтадиган реактив самолётнинг гуриллаши бузади.

Хонадонлар атрофида чўққидан хўрак излаб тушган ҳайвонларнинг излари қолади. Какликлар очиқ эшикларга кириб келадилар...

Толибжон бугун катта йўлдаги гавжум бекатга бормайди. Онасига берган ваъдасига биноан, Кийиксовдига боради. Бугунги газеталарни автобус шофёри кабобчи йигитга ташлаб кетаверади.

Нонуштадан кейин Зайнаб битта халтага ион, қанд-курс, ёнгок, тутмайиз, қуруқ чой солиб берди. Бир қофоз копга кумғон солиб, кайтишда ҳам шунга солиб келинглар, бўлмасам ҳаммаёғингизни курум килиб юборади, деб тайинлади. Кетар олдида кампир Толибжонни ёнига чакириб, болам, Кийиксовди момомга тиловат кил, тиловат қилишни биласанми, деб сўради. Толибжон, билмайман, деб жавоб килди.

— Ҳай, майли. «Қулху оллоху аҳад»ни уч марта ўқисанг куръон ўрнига ўтади,— деди.

Толибжон, уни ҳам билмайман, деди хижолатлик билан.

— Ҳай, майли,— деди яна кампир.— Сен кетавер, шу ерда туриб ўзим ўқиб қўяман. Савоби сенга тегсин деб, момога илтижо қиласман.

Толибжон онамнинг дили оғримасин, деб хўп, хўп, она, деганча чиқиб кетди. Кампир орқадан жавраб колди:

— Ҳой, тентаккиналарим, тогангни бевошлиқ қилиб қийнаманглар. Форларга кирманглар, жар ёқасига борманглар, юмронқозиқ уясига қўл сукманглар, илон-чайилар чакиб олмасин. Қушларнинг боласига тегманглар, онаси қаргайди...

Толибжон болаларни эргаштириб йўлга тушди. Шай бўлиб туришган қўшни болалар ҳам эргашишди.

Одатда ота-оналари бу болаларнинг чўкки томонга боришларига ижозат беришмасди. Бу чўққиларда, бу ўигирларда қанчалаб бола адашиб бўриларга ем бўлган. Улар болаларига, Толиб тогангнинг измидан чиқма, айтганини кил, деб тайинлашган. Болаларнинг ҳаммасида тўрва. Улардан ташқари биррида компас, бирида дурбин, яна бирида батарея чирок. Толибжон ундан:

— Куппа-кундузи батарея чирокни нима киласан? — деб сўради.

— Форга кирамиз, Толиб тога. Фор ичи жуда коронги. Чироқ бўлмаса ҳеч нарсани кўриб бўлмайди,— деди бола.

Тоғ болалари пишик, тадбирди бўлади. Бу ҳам ўшалардан эди. Олдинда кеча Толибжон билан зув-зув ўйнаб камарини ютган бола мактаниб кетяпти. Бошқалари унинг «чет элдан келган» камарига ҳавас билан караб қўйишади. Бир боланинг халтаси оғирроқ, ичиди тош борга ўхшарди. Толибжон ундан, тўрвангда нима бор, деб сўраганда у, оҳак тош билан томатдан бўшаган банка, кейин пича кирсовун бор, деб жавоб қилди.

— Ия, буларни нима қиласан?

Бола жуда билағонлик билан, зўр иш килмоқчилигини билдирадиган ҳаракат қилди.

— Булок тепасидаги катта қоратошга отимизни нимада ёзамиз? Оҳакни банкага солиб тепасига совун япроқлаб соламиз, кейин сув қўйсак вакирлаб қайнаб кетади. Қатикка ўхшаб оппоқ атала бўлади. Ўша билан тошга ҳаммазининг отимизни ёзаман.

— Дуруст, дуруст, тадбирли бола экансан.

Бола, шунақа, биз шунақамиз, дегандек бир қаради-ю, олдинга тушшиб югуриб кетди.

Йўл-йўлакай дурбин кўлма-кўл ўтарди. Компасли бола йўлни жуда яхши билса ҳам унга караб, буёқ шарқ, буёқ гарб, деб мактаниб борарди. Компас ҳам қўлдан-қўлга ўтиб туарди.

Толибжон болаларнинг беғубор, аммо алмойи-алжойи гапларидан завқланиб жимгина борарди.

Ўн уч ёшлардаги бўйи чўзилиб колган бир бола гапга аралашмас эди. Толибжон уни яхши танийди. Отаси Равшанбек деган чўпон эди. Толибжондан беш-олти ёш кичик бўлса керак. Ҳозир Толибжон унинг башарасини унугиб юборипти. Эслашга ҳаракат қилса ҳам, эслолмади. Равшанбек бедарак йўқолган. Кўп қидиришиди, кўрдим деган одам бўлмади. Бу бола отаси йўқолгандан кейин муштдек боши билан рўзгор тебратади. Ўзини ўтга-чўққа уриб, пул топарди. Автобус бекатида эрта баҳордан то қор тушгунча равоч сотади, балиқ сотади. Ўрик териб келади, кийикўт теради, тоққа чиқиб кетиб кош қорайганда ёнғоқ тўла иккита қопни эшакнинг гарданига айри ташлаб келади. Шу эшак жонивор билан қанчадан қанча равоч, ўригу дўлана ташиди. Бувиси, Толибжон болаларни Кийиксовдига олиб борармиш, деб эшитиб, уни атайин уларга кўшди. Отангга атаб Кийиксовди момом макбарасига шам ёқ, деб тайинлади. Атаб қўйган еттига тангани рўмолчасининг учига тугиб берди.

— Бор, болам, болаларга қўшилиб сал ёзиласан. Муштдек кина бошингга рўзгор ташвиши тушди. Отанг бўлса сени шу аҳволга солиб қўярмиди, бор, боравер, мени ўйлама, мен бир худо карғаган одамман,— дея орқасидан мунгли караб қолди.

Мана, у ўзидан кичик болаларга қўшилиб, Кийиксов-дига кетяпти.

Толибжон уни ёнига чакирди.

— Бирга гаплашиб кетайлик, Азизбек

Азизбек жуда кўхлик йигит бўлиб ўсаётган эди. Овози дўриллаб, иягидаги туклар муртга айланади бошлатди. Қарашлари ўйчан. Онасига ўхшаяптимикин, отасигами? Лекин боланинг ичи тўла қандайдир алам, пинҳоний изтироб туғён килаётгани билиниб турарди. Онасини жуда кўхлик дейишади Қўёни-кўшнилар орасида, қадамини чакки босарди, деган гаплар ҳам бўлиб ўтганди. Ҳатто бешик тўйида бир хотин, касофати эрига урди, деб айтганини ҳам эслашарди. Толибжон Азизбекни қандай килиб гапга солишини билмай ўйланиб туриб, кейин сўради:

— Катта энанг соғ-саломатмилар? Бир кириб, кўриб чикай дейман...

Толибжон ўёғига гап тополмай тўхтаб қолди.

— Ҳали бақувватлар. Ўзларига ўзлари овқат пишириб ейдилар.

Толибжон хайрон бўлди Савол назари билан Азизбекка каради. Азизбек унинг нима демокчилигини сезиб жавоб килди

Катта энам аямни қўлларидан овқат емайдилар

— Нега?— деди Толибжон.

Бола жавоб беришга қийналди. Анча жойгача индамай борди. Айтиш жуда ҳам қийин бўлган аллақандай аламли, изтиробли бир гапни тилига чиказолмай қийналарди. Толибжон буни сезди. Айтмай қўяқолса ҳам майли эди-я, деб мавзуни ўзгартирмоқчи бўлиб турган эди, Азизбек катъий деди

— Мирвали тоғани бир кун эмас, бир кун ўлдириб кетаман. Уни ёмон кўраман. Дадамни шу йўқ қилган. Биламан, биламан. Уйда дадамни иккита қўшогиз милтиги бор. Орқасидан пойлаб бориб, отиб ташлайман.

Боланинг овози бўғилиб, охири кейинги гапларини айтолмай, юзини тескари бурди. Этаги билан кўзини, бурунларини артиб олди.

— Катта энам кечалари Мирвали тоғани карғаб чиқади Аямни карғайди. Кейин ув тортиб йиглайди. Мен ҳам бўйнига осилиб йиглайман.

Болалар бирдан чувиллашиб қолишиди. Дурбин кўлма-
кўл ўтиб талашиб бўлиб кетди.

— Толиб тоға, Толиб тоға, осмонга каранг, бургут бола-
сини учирма қиляпти. Мана, дурбиндан каранг.

Толибжон бола берган дурбин билан чўқкига қаради.
Офтобда оппок қорлари чақнаб, кўзни оладиган чўқкининг
шундок ёнгинасида баҳайбат бир бургут, гоҳ мункиб, гоҳ
учишга интилаётган бургутчанинг у ёнидан-бу ёнига ўтиб,
баъзан тагидан кёлиб туртиб, уни йўлга соларди. Бургутча
канотларини пирпиратар, ўзини эплаёлмай ўқ теккандек
паастга шитоб билан мункиб кетарди. Она бургут шўнғиб
худди уни илиб олаётгандек, тагига киради-да, яна учишга
ундарди.

Чувиллашиб келаётган болалар бирдан жимиб қолишиди.
Тўхтаб орқага тисарилиши: илон!

Ёлғизоёқ йўлда, қайнок тупроққа бағрини бериб ётган ба-
ҳайбат бир илон безовталаниб бошини кўтарди. Кейин ху-
жумга тайёрланаётгандек кулча бўлиб бошини тизза бўйи кў-
тарди-да, айри тилини ўйнатиб қимирламай туриб қолди.

Болалар уни тошбўрон қила бошлидилар. Шунда у думи
билан тупроқни чангитиб шу чанг-тўзон орасига кириб йўқ
бўлди. Толибжон дурбинни кўзига тутиб чўқки томонга
қаради. Бургут энди йўқ, олис-олисларга боласини эргаштириб
кетиб бўлганди.

Азизбек унинг ёнгинасида индамай борарди.

Толибжон унинг дадасини эслади. Ювошгина, камгап
йигит эди. У уйланганда Толибжон Тошкентда эди. Бодомгул
деган чиройли бир кизга уйланди, деб кулоғига чалинганди.

Ҳакиқатан Бодомгул ҳаддан ташқари чиройли, шаддод
киз эди. Бу атрофда ундан хушвоноз киз йўқ эди. Чирмандани
чертисиб қўшиқ бошлаганда ўйнаган ҳам ўйнарди, ўйнамаган
ҳам. Қишлоқ тўйлари усиз ўтмасди. У ўзининг чиройлили-
гидан ўзи завкланарди. Қошидан бир энлик юқорида бир
текис қирқилган патига*, қулоғининг остига тўғрилаб қир-
қилган сатанг соқолига беҳи уруғи ивтилган сув суреб
ялтиратарди. Йигитларнинг кўзи қўйсин, деб, дуррани чап
томонга сал кийшайтириброк тангирди. У сира пардоз қил-
масди. Чунки шундоғам унинг ним кизил лаблари, сарикка
мойил оқиши чехраси ҳар қандай пардоздан кўримли эди. У
бекасам камзул кийиб даврага тушганда, силкиниб чирманда
чертганда давралар жимиб коларди. Айникса, ўртага ёқилган
гулхан атрофида айланиб қўшиқ айтиётганда, юзи алангадан

* Пат пешонадан қирқилган соч.

яшнаб кетарди. Бўйнидаги кизил, кўк мунчоқлар, қулогидаги балдоқлари ялтираб йигитлар кўксига учкун бўлиб сачарарди. Ана шундок киз Равшанбекка насиб қилди. У тоғ-тошларда эчкилар сурви кетида чангга беланиб юраркан, факат шу бекиёс гўзал хотинини кўмсаб, чўккилар тепасига чикарди. Олисда қуюқ кумушранг туман ичида эласт-элас кўриниб турган кишлогига каради.

Областнинг илғор чўпёнлари катори, бир йили Равшанбекка Мехнат Кизил Байрок ордени чикади.

Равшанбек бу қувончили воқеа муносабати билан уйида зиёфат беради. Ёр-биродарлар, қариндош-уруғлар, совхоз активлари йиғилишиади. Мирвали бу зиёфатга бир танача етаклаб келади. Уни дастурхоннинг тўрига олишиади. Зиёфат авжига чикади. Ширақайф меҳмонлар, Бодомгулдан эшитайлик, шу бугун айтмаса қачон айтади, деб туриб олишиади. Битта туғиб янада яшнаб кетган Бодомгул ловуллаб ёнаётган оловдек атлас кўйлакда чирманда билан ўртага тушади. Мирвали кўради-ю, оғзи ланг очилганча ёпилмай колади. Бодомгул силкиниб-силкиниб чирманда чертиб, гоҳ баланд, гоҳ паст тиник овозда терма айтади. Мирвали тумонат йигилган бу зиёфатда Бодомгулдан бошкани кўрмайди, ширақайф овозларни эшитмайди, қулоги факат Бодомгулининг тошдантошга урилиб тушаётган тоғ сувининг кўнғироғидек овозини эшитади холос.

Мирвалининг нияти бузилди. У билан учрашишнинг минг хил йўлини излади. Охири совхоз хаваскорларини телевизорга чикаришни Тошкент билан келишиб, марказдаги клубда уч-тўрт кун репетиция килишга уни чақиртириди. Бодомгулни ҳар куни машинада олиб келиб кўйиб юришди. Шундай кунларнинг бирида бирга овқатланамиз, деб уни Чорчинорга чақиртиришди. Расулбек уни машинада опкелиб ўзи хозир келаман, деб кайтиб кетди. Бу ерда Мирвалидан бошка хеч ким йўқ эди. Расулбек йўлнинг ярмида машина ичида магнитофон кўйиб ўтириди: агар бирон машина бу томонга ўтмоқчи бўлса, нозик меҳмонлар бор, деб кайтармокчи.

Бодомгул табиатан енгилроқ аёл бўлганидан Мирвалига тез кўникди. Ана шу кундан бошлаб ораларидаги муносабат тезлашиб кетди. Мирвали унга шу қадар берилиб кетдики, бир кун кўрмаса туролмайдиган бўлиб қолди. Равшанбек токка кетган пайтларда ҳатто уйига ҳам бемалол борадиган, баъзан кечалари ётиб қоладиган одат чикарди.

Равшанбекнинг онаси Мирвали келган тунда неварасини бағрига босиб йиғлаб чиқарди. Бир кун тонг маҳали Мирвали чиқиб кетаётгандага кампир уни тўхтатиб яхшиликча насиҳат қилди. Ялиниб-ёлворди:

— Болам, гулдек рўзғорини бузманг. Биттагина арзанда боласи бор-а. Ўғлим пайқаб қолса жуда хунук ишлар бўлиб кетади, шуни биласизми?

Мирвали ундан тап тортмай, сиз бу ишларга аралашманг, кампир, деди-ю, чиқди-кетди. Мирвалининг қўлидан ҳар иш келишини кампир яхши биларди. Унга тенг келиб бўлмайди, тик қараганий йўқ қилиб юборади.

Кампир қон йиглаб колаверди. Мирвали келиб-кетишидан тийилмади! Кампир ўғлига айтай деса орада гап қочиб, болам шикаст еб қолади, деган йўй билан аламини ичига ютди. Тонг отгунча невараси Азизбекнинг пешонасини силаб, ёмонларга ўлим тилаб чиқадиган бўлди. Яхшиликча келинига насиҳат килмоқчи бўлган эди, Бодомгул гапни калта қилди:

— Хафталаб тогу тошларда йўқ бўлиб кетадиган ўғлини гизни йўлига кўз тикиб ёш умримни ўтказайми? Дунёга икки марта келмайман-ку.

Ана шундан кейин кампир келинининг қўлидан овқат емай қўйди. Уни ҳаром билиб, кирини ҳам ўзи ювиб, қозонтовоғини ҳам бўлак қилди. Аммо лом-мим деб боласига бу тўғрида оғиз очмай кўз ёшларини ютди.

Кампир ўғлини сўнгги бор токқа кетиш олдида, хотинининг соchlарини силаб хайрлашаётганда кўрган. Ўшанда унинг жигар-бағри қон бўлиб оқкан эди. Равшанбек ўша кетганича қайтиб келмади. Дом-дараксиз кетди. На тириги, на ўлиги топилди. Вертолёт билан ҳам неча бор тоғлар устидан учишди. Ҳар бир ғор, ҳар бир ўнгирни қадамба-қадам қараб чиқишиди. Топишолмади. Кампир боласига аза очоммай, на қора кийишини, на оқ кийишини билади. Бодомгул бир-икки ой паришонхотирроқ бўлиб юрди-ю, яна аслига келиб сертакин бўлиб қолди. Бўйнида марваридлар, бармоқларида бриллиант узуклар пайдо бўлди. У кийган кўйлакларни бу яқин орада бирон аёл киёлмайди.

Бу гаплардан Толибжоннинг хабари йўқ. Фақат Азизбекнинг бояги Мирвали тоғани отиб ташлайман, деганидан, бола дадасининг ўлимини Мирвалидан кўряпти, деб ўйлади Наҳотки шундай бўлса? Наҳотки Мирвалининг қўли одам ўлдиришга кўтарилса! Мумкин эмас. Толибжон гўдакнинг эзилиб турган юрагини баттар эзмай, деб бу тўғрида бошқа гап очмади.

Пастак бир дўнгликдан ошганларидан кейин ёлгизоёқ йўй ёнғокзор орасига кириб кетади-да, кўз аранг илгайдиган ялангликка бориб чиқади. Унда офтобда ялтираб жилга оқади. Тошлар орасидан қуйилаётган сув яна тошлар орасига кириб кетади. Яна ер бетига чиқиб илондек тўлғониб-тўлғониб тошларга урилади-да, икки-уч арикка бўлиниб ювош

тортади. Энди шу билан унинг шўхликлари, бевошлиқ лари тугайди.

Ёнғоқзор орасида шағар тўкилган катта йўл. Чорва учун очилган бу йўлдан қўюқузилар, эчкилар, қорамоллар ўтади. Ҳар замон орқасидан ожиз чанг кўзғаб машина ўтиб қолади. Кийиксовди момонинг мақбараси шу яқингинада. Азамат ёнғоқ тупларининг сербарг шоҳлари уни тўсиб турипти.

Болалар қиш кунлари тепадан чанада сирпаниб тушгандек пастга қараб югуриб кетишиди. Факат Толибжон билан Азизбек шошилмай, аста, бир маромда одимлаб боришаарди.

Болалар катта йўлни қўйиб, ёнғоқзор оралаб бир-бирларини кувиб кўздан ғойиб бўлишди. Шошилмай пастга тушган Толибжон Азизбек билан болалар кетган йўлдан ёнғоқзорга киришиди. Ҳар ёнғоқ тупларики, кучоққа сифмайди. Бош кўтариб қараган киши осмонни кўрмайди. Қуюқ барглар пастга тангадек офтоб туширмайди. Ҳар бири мушукдек келадиган кирпилар ўёқдан-буёқка югуришади. Бу салқин жойларни ёзда ҳам тарк қилмайдиган олақарғалар хазон титкилаб юришипти. Улар одам шарпасини сезди дегунча патирлаб кўтариладилар-да, сал нарига бориб яна қўнадилар.

Нимкоронғи ёнғоқзор оёқлаб қолди. Офтобда «яшнаган яланглик нури кўзларни камаштириди.

Толибжонлар келганда мақбара олдида ёнбошига «Узтелерадио» деб ёзилган микроавтобус турарди. Мақбара орқасидаги сўрида икки-учта баҳши тиззасига дўмбирасини қўйиб, ёши олтмишлардан ошиб қолган шаҳарли бир аёл билан қизгин баҳслашиб ўтиришипти. Бериги сўрида — телепрограмма бўлса керак, сокол қўйган бир йигит билан кўкси очиқ енгиз қўйлак кийган, сочи ўғил болаларнига ўхшаб тузалган қиз оёкларини саланглатиб ўтирипти. Чинор танаисига қокилган патнисдек тунукада ёзув. Толибжон яқин келиб, ёзувни ӯқиди.

«Ушбу Кийиксовди она мақбараси инсоннинг табиатга, жониворларга бўлган буюк муҳаббати рамзи сифатида ДАВЛАТ МУҲОФАЗАСИГА олинган».

Тошўчоққа биратўла тўртта қумғон қўйиб тагига ўт калаётган йигит Толибжоннинг олдига келди.

— Сўрилар банд эди-я, меҳмон. Анаву ерга шолча солиб бераколай. Тошкентдан опа киночиларни олиб кептилар, шунга...

Толибжон бу опа қим экан, деб ҳайрон бўлиб турган эди, йигит топқирлик билан жавоб килди:

— Танимайсизми, бу опа бизнинг тоғлардаги хотинлардан, баҳшилардан кўшиклар, достонлар ёзиб оладиган Алавия опа бўладилар-ку. Кўп яхши, кўп покиза аёл бу киши.

Телевизорга ҳам тез-тез чиқиб турадилар-ку. Манаву ёзувни кўрдингизми, шуни ҳам опа Тошкентдан ёздириб олиб келдилар,— у шундай деб чинор танасига қоқилган тунукадаги бояги ёзувни кўрсатди.

Толибжон билан болалар мақбарани айланиб уёқ-буёкларини кўриб бўлгушиларича, йигит ёнғоқ тагига шолча солиб ўртага дастурхон ёзиб кўйди. Болалар йўл юриб, анча чарчашган эди. Бир-бирларини босиб шолча устида думалай бошлидилар. Бахшилар билан берилиб сухбат қилаётган Алавия опа уларнинг беозор шўхликларига илжайиб қараб қўярди. Кейин у ўрнидан туриб кўзойнагини қўлига олди-да, бир-бир босиб болалар тепасига келди.

— Ха, болаларим, Кийиксовди энани зиёрат килгани келдингларми? Балли, балли сизларга,— кейин у сухбатга қулоқ солиб турган Толибжонга юзланди:— Болаларингизми?

— Йўқ, жиянларим,— деб жавоб қилди Толибжон.

Опа сўрида оёқ осилтириб ўтириб толиқкан эди. Болалар қаторига келиб, оёқнинг чигилини ёзай деб чордона қуриб ўтириб олди. Толибжон ундан,— Кийиксовди момо тарихда бўлганми, у ҳақдаги ривоятлар тўғрими,— деб сўради.

Опанинг овози отинойиларнинг овозига ўхшаб фақат битта нотада юрар экан. У киши шошилмай Момо тўғрисида гапира бошлади:

— Тарихда шундай одам ўтган. Тарихий манбаларда бу онахоннинг номи тез-тез учраб туради. Ҳақиқатан ҳам бу табаррук онахон ҳайвонлар феъли атворини жуда яхши билганлар. Ҳатто йиртқич ҳайвонлар ҳам у кишининг кўзларига бир караганда гипнозланиб қолган. Онахон кирқ уч ёшида бева қолиб танҳоликда кун кечирган. Ҳайвонлар билан дўстлашиб, ўшалар билан овуниб умр ўтказган. Минг тўққиз юз йигирма еттинчи йилда келганимда ҳам бу мақбарани зиёрат килганиман. Эмизуки боласидан ажralган кийикни қандоқ қилиб соғғанлари тўғрисидаги ривоятни шу ердаги кексалардан ёзиб олгандим. Академиянинг фольклоршуносликка багишланган тўпламларида бир неча марта нашр қилинди. Ўша келганимда «Номоз ўғри» романига материал йиғиб юрган Абдулла Қодирий билан шоир Чўлпонни шу ерда учратганман. Қодирий Чўлпонга шундай деган эди:

— Абдул Ҳамид, шу ривоятни бир достон қилмайсизми? Жуда ўқишли бир нарса бўларди. Ривоят насрдан кўра назмга яқин. Сиз буни жуда эплардингиз. Қадимги юонон афсоналаридаги Клеопатраларни ёздингиз. Бу ундан яхши чиқади. Инсоннинг табиат билан бирлиги, жондорлар билан дўстлиги тўғрисидаги бу достон ёшларимизга табиатни горат қилиш эмас, уни авайлаш, унга меҳр қўйишни ўргатарди.

Чўлпон Қодирийнинг бу илтимосини бажонидил қабул қилди.

— Агар ўрни келиб колса мен ҳам янги романга кири-тишга уриниб кўраман. Шу жойларга «Номоз ўғри»ни олиб келаман.

Достон ёзиши дилига туғиб юрган Чўлпоннинг бошига турли шўришлар тушиб, ниятини амалга ошиrolмади. Абдулла Қодирий ҳам янги романни бошлаёлмай армони-ҳасратда оламдан ўтиб кетди. Ўшанда Қодирий Кийиксовди момо Эрону Хиндистонда, Туркия билан Афғонистон тарафларда ҳам машхур, деган эди. Ривоятларга Караганда, Бобораҳим Машраб Каттақўргонга келганда сўфи Оллоёр уни Кийиксовди момо зиёратига олиб келган эмиш. Манаву мақбарани Амир Темур қурдирган. Устидаги лавҳа битилган кўк тошни Улуғбек ўрнатган. Бу тарихга битилган аниқ гап. Ҳар қалай бу жойни эҳтиёт килиш керак, дин пешволарининг даромад манбаига айлантириб олишларига йўл бермаслик керак...

Толибжон ҳам, болалар ҳам унинг гапларига диккат билан қулоқ солардилар. Толибжон қараса улар орасида Азизбек кўринмади. Уёқ-буёққа аланглаб тополмади.

Азизбек Кийиксовди момо мақбарасини кучоклаб, сагана гиштларини силарди. Кўзёшлари селоба бўлиб илтижо қиласиди:

— Момо! Момогинам! Дадам қайда? Айтинг, сиз биласиз, моможон! Кийикларингиздан, осмонда учиб юрган күшларингиздан, бўрилардан, тулкилардан, айклардан сўранг, дадам қайдалигини айтишсин. Жон момо, дадамнинг дарагини айтишсин. Мен дадагинамни соғиниб кетдим. Катта энам йиглайвериб кўр бўлай деяпти. Кечалари тиқ этса эшикка караб, йўл пойлайди. Момогинам, дадамни топиб беринг, топиб беринг. Ёлвораман. Совуқда қолган кийикларингизни бокиб, қўйиб юборганман. Кушларингизга дон сепаман. Қор ёқкан пайтларда кийикларингизга атаб йўлларга хашак уйиб қўяман. Дадам қани? Дадагинам қани? Топиб беринг, жон момо!

Толибжон унинг тепасига келди. Сагана пастида Азизбек сочган тангалар ётарди. Толибжон уни қўлтиғидан олиб турғазди.

— Бўлди, бўлди, Азиз. Ўзинг эсли боласан-ку. Қўй, қўй энди, жиян! — У шундай демоқчи бўларди-ю, ўпкаси тўлиб айтадиган гапи бўғзига келиб туриб қолганидан, ҳиқиллаб гапиролмасди.

Болалар шолча устидаги дастурхонга тўрвалардаги бор нарсаларни тўкиб Толибжон билан Азизбекнинг келишини кутардилар.

Толибжоннинг дили вайрон бўлди. Томоғидан овқат ўтмади. Ҳали гўдаклик ўй-хаёллари онгини тарк қилмаган бу норасида бошига тоғдек ғам ағдарилганидан, унинг вояга етганда ҳаётда алами бор, руҳи майиб, бир умр кулолмайдиган кимса бўлиб кетишини, одамларни ёмон кўриб колишини, хеч кимга ишонмаслигини, то умрининг сўнгги дамигача юрагини илон-чаёнлар буйдалашини ўйлаб дод, деб юборай деди.

Алавия опа жуда ҳушёр аёл эди. Тога-жиянлар орасида аллақандай дилгирик борлигини билиб баҳшилар томонга кетди. Болалар жимгина ўтириб, тушлик қилишарди. Улар кун пешиндан оққанда орқага қайтиши. Толибжон тоза ҳавода, чиройли манзараларни кўриб бир оз кўнглим ёришар, деб ўйлаганди. Кийиксовди момо зиёрати ҳам татимай кетди. Қулоғида Азизбекнинг момога ноласи эшитилиб турарди: «Момо! Момогинам! Дадам кайда? Айтинг, сиз биласиз, моможон!..»

Йўлнинг ярмига келишганда узокда, харсанг тошда орка ўгириб ўтирган бир одамнинг қораси кўринди. Ким бўлди экан? Зиёратга келганлардан бири бўлса керак, деб ўйлади. Харсангда ўтирган гавда болаларнинг шовқинини эшитиб ўрнидан кўтарилиди. Ўгирилиб қаради. Кимсасиз бу тошлар орасида одам боласига дуч келганидан севингандек, икки кўлини силкитиб булар томон кела бошлади.

Бу — Жайрона эди. Унинг кўйлак этаклари буталарга илинганидан йиртилиб, лахтак-лахтак бўлиб, осилиб қолган. Тошларда, шагалларда юраверганидан туфлиси йиртилиб, бармоқлари чиқиб турарди. Толибжонга унинг юз-кўзлари жуда таниш. Уни қаердадир кўргандек, гаплашгандек.

Жайрона ҳолдан тойган, аранг оёқда турарди. У Толибжонга бир муддат тикилиб қолди. Кўзларидаги қўрқув аста ўча бошлиди.

— Сиз... сиз Толибжон Усмонович эмасмисиз? — дея базўр овоз чиқарди.

Толибжон ҳам уни таниди. Овозидан таниди. Бу овоз бир ярим йил Асвон тўғони қурилишида унга ҳамроҳ бўлганди. Толибжон олис араб ютида ишлар экан, Жайрона унинг шахсий таржимони бўлган эди. Шаддод, бир гапирсанг иккенин қайтарадиган, кўп ўқиган, кўп мутолаа килган, мулоҳазали қиз эди. Бутун қурилиш аҳлининг кўзини ўйнатиб оловдек кийиниб юрарди.

— Сиз, сиз Жайронасиз, тўғрими?

Жайрона бош иргаб тасдиқлади.

Бу пайт болалар «зарур бир иш» билан банд эдилар. Йўл ёқасидаги икки том бўйи тошга тармашиб чиқиб,

оҳак билан ўз номларини ёзардилар. «Тўхли, Хуршид, Барот, Мирзакарим, Обид, Сангин, Жаҳонгир, Азизбек, Рашид». Рўйхатнинг энг тепасига «Толиб тоға» деб ёзилган эди. Аввалига хира кўринган ёзувлар офтобда қизиган тош саҳнида оппоқ бўлиб қуриди кўйди.

— Бу томонларда нима килиб юрибсиз, Жайрон? — деди ногаҳон учрашуудан ҳайрон бўлган Толибжон.

— Сўраманг. Гап кўп. Укам шу томонларда геологлар партиясида практика ўтаётган эди. Топдим, кўришдим. Қайтишда йўлдан адашдим. Эрталабдан бери сарсонман. Ўзингиз нима килиб юрибсиз;

— Мени уйим шу яқин жойда. Жиянларни айлантиргани чикқандим

— Битта илтимос, Толибжон ака, юравериб ҳол-жоним қолмади. Мени катта йўлга чиқазиб кўйсангиз.

— Хўп, хўп, жоним билан, аммо шу ахволда шаҳарға қандоқ борасиз? Бу кеча бизникида дам олиб, сахарда йўлга чиқсангиз қандоқ бўларкин?

Жайрона бош чайқади.

— Шу бугун кетишим керак. Толибжон ака, мени бу ерда кўрганингизни, илтимос, бирорга айтмасангиз. Кейин тушунтириб бераман. Албатта, айтаман.

Толибжон хўп деди-ю, тош устида уймалашаётган болаларга кетдик дея ишора килди. Сал йўл юришгандан кейин оркадан ёнбошига «УЗТЕЛЕРАДИО» деб ёзилган микроавтобус келиб ёнларида тўхтади. Алавия опа деразадан бош чиқариб, қай томонга борасизлар, деб сўради. Толибжон ҳозир ўнгга бурилиб кетишлигини айтди-да, агар шу кетишида Тошкентга бораётган бўлсанглар, мана бу синглимизни ҳам олакетсанглар, деб илтимос қитди У айтганча экан. Толибжон Жайронанинг автобусга чиқишига ёрдамлашиб юборди, машина жилди. Ҳар куни бир бор ёмғир ювиб ўтадиган шағал йўлда хирагина чанг кўтарилди холос.

Келаётгандаги шошилмай оркада юрган Азизбек қайтишда шошиб олдинда бораради.

— Мунча шошасан, Азизбек? — деди Толибжон унга етиб олиб.

— Энам уйда ёлғиз. Мендан хавотир олиб остонала ўтиргандир.

— Нега ёлғиз бўлади?

— Аям кетиб колганлар. Мирвали тоға марказдан бир ўзига уч хонали уй берган. Ўзи кўчириб олиб кетди. Энам икковимиз колганмиз.

У Толибжонга ялт этиб қаради.

— Билиб қўйинг, Толиб тоға, мен директордан қасдимни оламан.

У шундай деди-ю шағал йўлда елдек югуриб кетди.

XI

Толибжон хотини ўлиб, бошига оғир жудолик тушган кунларда бу киз унга кўп меҳрибончиликлар қилган эди.

Толибжон хотинини кўмгандан кейин юраги бўм-бўш бўлиб қолди. Уйга кирса ҳувиллаб қолган уй ютаман дейди. Мусоғир юртида дардлашадиган ҳамдардинг бўлмаса, кимга йиглаб, кимга кўнглингни очасан. Яхшиям Жайронага бор экан. Кунига шу яради.

Жайронанинг ўшандага унга таржимон килиб тайинланганига тўрт ойча бўлган эди. Шефнинг бошига мусибат тушган ўша кезларда Жайронага унга ҳамдам бўлди. Кечалари то зенаб уйқу элтгунча ёнида бўлди. Баъзан унинг кимсасиз уйидаги ётиб қолган пайтлари ҳам бўлган.

Одам тафтини одам кўтаради, деганлари нақадар зўр гап эканини Толибжон ана ўшандага билганди. Куни билан қурилиш обьектларида иккови бирга бўлишар, ишдан қайтишгач, Жайронага ошхонага кириб кечки таом тайёрлар, бирга тамадди қилишарди.

Жайронага пазанда аёл эмасди. Пиширган овқати гоҳ ёғли, гоҳ ёғсиз, гоҳ тузи баланд, гоҳ тузи паст бўларди. У ўзининг овқат пиширишга укуви йўқлигини яхши биларди. Таомни ўртага кўйганда, албатта: қорин тўлса бўлди-да, деб қизиқчиликка айлантиради. Ниҳоятда пазанда хотинининг ширин-ширин овқатларига ўрганган Толибжон учун бу овқатни ейиш анча мушкул эди. Аммо етти ёт бегона аёл вақтини аямай, унга атайлаб овқат пишириб, олдига олиб келса, емаслик ноинсофлик бўларди. Толибжон умрида ҳеч ҳаҷон бунака ширин овқат емаганман, деб мақтаб кўярди.

Жайронага ҳеч ким Толибжонни ёлғизлатиб кўйма, холидан хабар олиб тур, деб тайинламаган. У одамгарчилик, колаверса юртдошлик бурчини ўтаётган эди.

Толибжоннинг аҳволи танг эди. Дард устига чипкон, деганларидек, безгакка чалиниб қолди. Кўрфаз этакларидағи кўлчаларда пайдо бўлган чивинлар безгак тарқатарди. Толибжон тўрт кун ўзини билмай иситмада ўртаниб ётди. Безгак хуруж қилганда аввал қалтиратиб совук қотдиради. Кейин бирдан ҳарорат ошиб кетади. Ҳар гал иситма хуруж қилганда Толибжон терлаб, кийим-боши шалаббо бўлиб кетарди.

Жайрона уни ечинтириб, баданларини артиб, тоза кўйлак кийдириб қўярди.

Хадеганда иситма қайтавермади. Докторларнинг дорилари, уколлари ҳам кор қилмасди. Жайрона элчихона боғбонининг маслаҳати билан безгакка чалинган кўп беморларни даволаган бир кампирни бошлаб келди. Кампир саксон ёшларга борган бўлса ҳам ҳали тетик, қадди расо хотин эди.

Уни умрида неча мартараб заҳарли илонлар, чаёnlар чақкан экан. Илон, чаён чақкан кишиларни тупуги билан даволар экан. Кампир Жайронага мастава тайёрлашни буюрди. Устига «Кибрит» деб ёзилган гугурт кутичасида олиб келган иккита қора қўнғизни олов куракка қўйиб куйдирди. Кейин уни майдалаб муручга аралаштириди-да, маставага солди. Иштаҳаси йўқлигидан овқат емай қўйган Толибжонга зўрлаб ичирди.

— Бўлди. Эрталаб отдек бўлиб кетасан,— деди у.— Аммо кечаси иситманг кирк даражага чиқади, кўрқма. Ҳарорат бирдан тушади.

Кампир кетди. У айтгандек кечаси Толибжон иситмада куйиб ёнди. Алаҳсираб хотинини чақирав, ўғлини, қаёкларда юрибсан, деб койирди. Тердан кўрпа-тўшаклар шалаббо бўлганди. Шу алфозда ухлаб колди.

Толибжон иш билан бўлиб навбатдаги безгакка қарши уколни олмаган эди. Бепарволиги панд бериб ана шундай азобли дард аламини тортарди.

Эрталаб кўзини очганда танида безгакдан асар колмаганди. Аммо куввати йўқ эди.

Жайрона унинг ёнидан жилмас, ўз жигаридек унга меҳрибончиликлар киларди. Кирин ювади, ўзини ювинтиради. Уйини йигиштириб, кўзи сал илиниши билан халта кўтариб бозорга югуради. Оғзига ёқадиган нарсалар топиб келиб, едиради.

Толибжон дармонга кириб ўзига кела бошлаганда Жайронага қандоқ килиб миннатдорчилик билдиришини билмай кийналарди.

Бир куни иккови балконда чой ичиб ўтиришганда Толибжон дилидаги гапини айтди:

— Жайрона, ҳеч ким ўзга юртда дардга чалинмасин экан. Ўз юртингда оғрисанг, юртингни ҳавоси ҳам дори бўлади. Аммо мусофириликда жуда ғариб бўлиб қоларкансан. Яхшиям сиз бор экансиз. Минг раҳмат. Бўлмасам ким билади, нима бўларди. Ҳеч қачон сизнинг яхшилигингизни унутмай ман. Ўлмасам сизга бу яхшилигингизни ўн чандон ортиқ килиб қайтараман.

Жайрона кулди. Бу яхшиликни сизга қарзга берадётганим йўқ, ахир одаммиз-ку наҳотки пича яхшиликка ҳам миннат

килсак, шу тузалиб кетганингиз килган яхшилигингиз,— деди.

Жайрона бирпас жим колди. Кейин дилига келган гапни айтсанмикан, айтмасаммикан, деган мулоҳаза билан остики лабини сўриб узок шифтга қараб ўтириди.

— Бир гап айтсан хафа бўлмайсизми?

Толибжон, майли, айтинг, деди.

— Толибжон ака, сиз курашга ярамайдиган, иродаси бўш одам экансиз. Сиз Толстой назариясига амал киладиган кишилардансанз. Биласизми? Толстой зулмга қарши бош кўтарма, деган тояни олдинга суради. Сиз бир марта бош кўтириб ерпарчин бўлдингиз. Иккинчи бош кўтиришга юрагингиз дов бермай кўйди. Такдирга тан бериб, ўзга юртларда сарсон бўлиб юрибсиз. Зўравонликка карши бош кўтиришга ожизлик қилиб қолгансиз. Гапнинг очишини айтсан, мен сизга қойил эмасман. Эркак одам олов бўлиб яшаши керак. Бутун иродасини, кучини, аклини ўзининг ҳак эканлигини исбот қилишга сарфлаши керак. Сиз нима киляпсиз, э... — Жайрона хафсаласи пир бўлган одамдек кўл силтаб кўйди.

Толибжон ер ёрилмади-ю, ерга кириб кетмади. Бир хисобда унинг гаплари чин эди. Толибжон такдирга тан бериб яшаётга нини сезмасди. Шу топда сезди. Буни унга Жайрона айтди.

— Бу ерга келиб нима иш киляпсиз? Ҳозирги қилаётган ишингизни шу ердагилар ҳам бемалол қила олишади Бир мамлакатдан иккинчи мамлакатга келиб киладиган иш эмас бу. Сизни мутахассис сифатида юборишган эмас Кувгин килишган. Тўғрими?

Толибжон бош иргаб унинг гапини тасдиклади.

— Ана, ўзингиз ҳам биласиз буни. Нега индамайсиз? Нега бош кўтириб ҳақлигингизни исбот қилолмайсиз? Нега Москвага ёзмайсиз? Нега политбюрога хат юбормайсиз?

Толибжон бир хўрсиниб олди.

— Ким билан олишганимни билмайсиз-да, синглим. У жуда катта одам. Бутун Ўрта Осиёда энг мартабали киши Ундан баланд одам йўқ.

Жайрона э, кўйинг-э, дея ўринидан туриб кетди

Бемор одамининг дилини оғритиб қўйдим деб яна кайтиб келиб жойига ўтириди.

— Мендан хафа бўлманг. Бир кизишиб кетдим-да.

Толибжон бошини кўтармай жавоб килди:

— Аммо рост гапни айтдингиз.

Жайрона қатъий гап килди:

— Уйланинг, Толибжон ака. Ўзингизга ўхшаган иродасиз, бўшашган аёлга эмас, олев бўлиб ёнадиган, йикилса ер

тишлайдиган, тишли, тирнокли аёлга уйланинг Бўлмасам давр шамоллари сизни учиреб кетади. Бўронларда оёк остида колиб кетасиз. Мен айтганни қилинг Юрганда оётидан ўт чақнайдиган хотин олинг.

Толибжоннинг кўнглидан ялт этиб бир гап ўтди. У айтадиган аёл ўзи эмасмикан? Кўнглига келган гапдан ўзини койиди. Мени бошига урадими? Ёшим элликдан ошган бўлса, юртимда бўйига етган ўғлим бўлса? Якин орада келин кўрадиган одамман.

Бу тўғрида ораларида бошқа гап айланмади. Жайрона унга дори ичириб то кўзи уйқуга кетгунча бошида ўтириди. Кўзлари бирам чиройли. Худди жайрони кўзларига ўхшайди. Энгашиб унинг кўлтиғидан градусникни олаётганда соchlари осилиб юзидан сирпаниб ўтади. Ундан аллакандай баҳор иси анкиб кетади. Шунда Толибжон ўзини-ўзи бошқаролмай қолади. Аста кўлларидан ушлайди. Бармокларини силайди. Жайрона кўлини тортиб олмайди, кўйиб беради. Толибжон бирдан ўзига келади. Кўлини унинг кўлларидан олади. Мени кечиринг, дейди-ю кўзига караёлмай юзини ўгиради.

Толибжон тамоман тузалиб кетолмайди. Асабийлик дардига мубтало бўлади. Сал нарсага қизишиб кетадиган, бирор билан гаплашганда силтаб ташлайдиган бўлиб қолади. Буни Жайрона билади. Дарбадарлик, хотинининг ўлими, унга жабр қилган одамга бош кўтаролмаслиги уни шу кўйга солган.

Элчиҳонадагилар маслаҳатлашиб уни Ватанига кайтариб юборишга қарор қилишади. Жайрона аэропортгача кузатиб чиқади. Шунда Толибжон ўзига бениҳоя кўп ва самимий меҳрибончилик қилган бу кизга дил-дилдан миннатдорчилик билдиради.

— Жайрона, келинг, акаларча пешонангиздан бир ўпиб хайрлашай.

Жайрона пешонасини эмас, юзини тутади. Нозик қўлларини унинг бўйнига чирмаб, лабини лабига босади, мен боргунимча уйланиб қўйманг, деб ярми ҳазил, ярми чин бир гап қиласди. Толибжон то самолётда Тошкентга келгунча бу гапнинг мағзини чакишига уринади. Кўнглида унга нисбатан қайнок бир ҳис уйғонганини сезади. Сезади-ю, тарки одат, амри маҳол, дегандек, журъатсизлиги кўнглидаги бу гапни нари суриб кўяди.

У Тошкентга келганда ҳам Жайронани тез-тез эслаб қўяди. Якин беш ой бўлдики, уни эсламай қўйганди.

Бугун ваҳший тоғлар орасида у билан юзма юз келди. Ҳеч ўйламаган, кутмаган бир пайтда олдидан чиқди.

— Эрга тегдимикин? Ё хали ҳам сўккабош бўлиб юрибди-ми?

Толибжоннинг кўнглида ухлаган хотиралар уйғониб кетди.

XII

Бир ойдан ошники, Толибжон дунёда нималар бўлаётганидан бехабар. Газета йўқ, телевизор ҳали ҳам ишламайди. Довонда ўрилиш бўлганми ё бирон иш килишяптими, йўл бекилиб, транспорт қатнови учун сой ёқасидан вақтинча омонат йўл килинган. Бу йўл бекатдан икки километрча пастликда. Автобуслар ўша томондан ўтиб кетаверишади. Толибжон ўргангандан гавжум бекат энди жимжит. Кабобпаз ҳам кўрасини кўтариб сойликка тушиб олган. «Тоғ асали» сотадиган йигит йўл бекилмасдан олдин довоннинг нариёғига ўтиб кетган. Йўл қачон очилади, умуман довонда нима иш килишяпти, Толибжон билмасди. Мирвали ҳам ишлари кўпайиб кетиб Толибжондан хабар олмай кўйган. У бева кампирнинг буқачасини бўғизлагандан бўён Толибжоннинг ундан анчагина кўнгли олинган, Азизбек ҳам дилига хирадлик солиб кўйган эди.

Толибжон аввалгидек сокин сойликка тушиб кетганича, кечгача минг хил хаёллар суреб яна қайтиб чикарди. У ҳар гал қайтаётгандан гувала деворли ҳовли остонасида Азизбекни учратарди. У ўша-ўша камгап, бирорвага қўшилмас, ўз ўйлари билан ўзи овора эди.

Тўғри, Толибжон бу орада икки марта Қоплонбоп билан Дукатга бориб сой бўйларида айланиб юрди. Бу кезишларда хаёлан режалар тузиб чиқди. Лекин унинг режалари Мирвалига маъқул бўлармикан?

Қоплонбопдан ўтадиган сойни қувурдан оқизиш керак. Токи сойга селлар ҳар хил нажосатни ювиб тушмасин. Мана шу ифлосланган сувдан дукатликлар колит касалига мубтало бўляптилар. Шундоқ катта, миллионер, имкониятлари ҳар кандай харажатни писанд қилмайдиган хўжалик учун бир километр ерга қувур ётқизиш кийин бўлмаса керак. Қоплонбопликлар учун бир тегирмон сув оқадиган лоток қўйса бемалол етади-ку.

Толибжон кўнглида хомчўт килган бу режасини Мирвалига айтсан ёқадими, йўкми, деб ўйларди. Ахир унинг тухум қилмайдиган товукка дон бермайман, дейиши аник. Ё. ўппа-тўғри обкомга ёзсинми? Йўқ, аввал ўзи билан гаплашай, деб ўйлади Толибжон.

Мирвали ғалати феълли одам. Ишига аралашадиганларни унча хуш кўрмайди. Бирорнинг маслаҳатини олмайди ҳам. Ил-

гарилари келиб ҳолинг не, деб Толибжоннинг кўнглини овлаб кетарди. Энди уни бутунлай унутиб юборди. Бормисан, йўқмисан, демайди.

Толибжоннинг эса қиласиган иши йўқ. Саланглаб ўёкка боради, буёқка келади. Қўл учида кун кўриб турган бир ветвачнинг рўзгорига шерик бўлиб ўтирипти. Халқда: меҳмоннинг иззати уч кун, деган гап бор. Тирик товоң бўлиш ҳам етар, деб ўйларди Толибжон.

У қаёқка боради? Тошкентга кетай деса, у ерда унга кимнинг кўзи учиб турипти. Бирон ишнинг бошини ушлай деса бу кишлокда унга мос иш йўқ.

Мирвали унга бир-икки ишни айтиб кўрди. Албатта Толибжон эплайдиган иш. Фақат Мирвали бир сирдан бехабар. Агар Шавкат Раҳимов Мирвали уни ишга олганини эшитса иши чаппасига кетиб қолади.

Толибжон ўйлай-ўйлай диққинафас бўлиб кетди. Кампир энасига, бир айланиб келай, деб уйдан чиқди-ю, боши оқкан томонга кета бошлади.

У юриб-юриб, терскай тарафдаги адирга чиқди. Қишлоқ болалари шу тарафда қўй-эчклиларини бокишаради. Эллик чокли эчки тошдан-тошга сакраб, ўтлаб юришипти. Қўйлар пастликда. Болалар эса қумғон тагига ўт қалаб гурунг қилишяпти. Толибжон улар даврасига қўшилиб, гапларига қулок сола бошлади.

Дунёда ҳали гуноҳга қўл урмаган, виждони азоб берадиган хоинликларга дуч келмаган ўй-хаёллари ўзидек беғубор инсончалар... Атрофда худди шу сабийлардек покиза, суви ҳам, ҳавоси ҳам, дов-дараҳтлари ҳам иффат пардасини йўқотмаган, инсон тафаккури яратмиш кимё мўъжизаларига, бирни бор қилмоқ учун ўнни йўқ килувчи фан «ютуқлари»га рўпара келмаган бир поклик хукмрон эди.

Қумғон вақирлаб қайнаб кетди. Алюмин кружкада чой ҳўплаганда лабининг куйишига қарамай болаларнинг оғзи гапдан бўшамасди. Уларнинг алмойи-алжойи гапларидан Толибжон мирикиб кулар, хузур қиларди.

— Биласизми, каклигимнинг биттаси ўлиб колди!

— Нега?— деди ҳайрон бўлиб Толибжон.

— Хўрозга бостирган эдим, бечора какликнинг орқаси битиб қолди-да, тезак ташлаёлмай уч кунда ўлди.

— Э, ўл-э, шуни гап деб гапирасанми? Уял-э...

Бола ўйлаб-ўйлаб бошқа нарса айтмоқчи бўлди:

— Битта гап айтами? Бирорга айтмасанглар айтаман. Кийиксовди момом урсин, деб қасам ичсанглар айтаман.

— Бўпти, қасам ичамиз.

— Бир кун воҳли туриб какликларимни ёввойи мушук

олиб қочмадими, деб ховлига чиксам, Мирвали тоға биззи девордан ошиб тушяптилар. Аввалига кўркиб кетдим. Мирвали тоға бармоқларини лабларига босиб, тиссс, дердилар-да, ёнларидан битта ўн сўм чикариб, кўрганингни бирровга айтма, деб эшигимииздан чиқиб кетдилар. Бирпасдан кейин Равшанбек тоғам девор нахрасидан қараб, жиян, шаттан бирор тушмадими, деб сўрадилар. Мен йўқ, ҳеч ким тушмади, ёввойи мушук ўтди, дедим. Анчадан кейин Равшан тоғанинг сўкинганини Бодомгул кеннойимнинг йиғлаганини эшилдим. Ана шу.

— Ва,— деди бир бола.— Мен бирон қизик гап айтсанми, деб ўйлагандим.

Гапи қизик чиқмаганидан хижолат тортган бола ҳафсаласи пир бўлиб хўриллатиб чой ича бошлади.

— Ундан кўра индийский кинога билетсиз кирганингни айт. Толиб тоға, эшилинг, жуда боплаган.

Бола эндини қизик бўлади, деб гап бошлади:

— Қоплонбопди қулубига индийский кино келганди. Билетимиз йўқлиги учун эшикда ўтирган киши киритмади. Шошма, боплайман, дедим. Болалар билан битта тирик какликдан гаров ўйнадим. Четга чиқиб дўппимнинг астарини ағдариб кийдим. Сочларимни тўзғитиб кўзларимгача туширдим-да, контроль тоғанинг олдига бориб ёлғондакам ҳикиллаб йиғлаб туравердим.

— Нега йиғлайсан? — деди контроль тоға.

— Аям шу киного кириб кетган. Уйда келинаямни тўлғоқ тутиб қолди. Мендан бошка ҳеч ким йўқ. Келинаям ўлиб қолади, деб қўркиб кетяпман.

Контроль тоға ўйланиб туриб шундай деди:

— Уйингда ой-куни яқин келининг бор экан, кинода нима қиласан мочагар! — Кейин менга қаради.— Бор, кириб аянгни қақириб чиқ.

Ичкарига кирдим-у, дўппимни ўнглаб, соchlаримни тўғрилаб, одамлар орасига биқиниб маза қилиб кинони кўрдим. Шу.

Болалар унинг ҳикоясидан котиб-қотиб кулишарди. Толибжон бу боланинг муғомбирлигига, топафонлигига қойил қолди. Ичida, бу боланинг калласи ишлар экан, ўқиса яхши одам бўлади, деб қўйди.

Пастдан бир отлиқ чиқиб келди.

Болалар уни дарров танишди.

— Откулок тоғам келяптилар,— деб чувиллаша бошлашди.

Унинг «Откулок тоға» деб аталишига сабаб бор эди.

Бундан тўрт йил олдин апрель ойининг охирларида тоғдан сел келади. Мана шу тоғанинг бригадасидаги куртак ёзib колган олма кўчатларини ювиб кетади. Мирвали Биринчи Май куни ҳамма байрам килсин, деб далада ишларни

тўхтатади. Совхоз марказида сайл уюштиради. Сайёра бозор келади. Морожнийчилар, кабобчилар келишади. Катта қозонда ош дамлашади. Уёги Карши, бүёғи Самарканд театрдан артистлар келади. Эркагу аёл, ёш-яланг совхоз марказини тўлдирган. Ўйин-кулги авжида. Бирдан Мирвалининг дала айлангиси келади. Машинани ўзи бошқариб далаларни айланниб чиқади. Охири мана шу Эрали тоганинг ерларига ўтади. Қараса бригада аъзолари байрам қилмай қайтадан кўчат экишяпти. Мирвали машинадан тушиб, улар олдига келади.

— Нима киляпсизлар?

Байрам тантанасидан кечиб олма кўчати экәётганимизни кўрган директор хурсанд бўлади, леб ўйлаган бригадир Эрали мақтанганнамо дейди:

— Кўчат экяпмиз, олма бўлади, ўртоқ директор.

— Май ойида эккан кўчат кўкариб олма бўладими? Отнинг қулоги бўлади,— дейди Мирвали уни масхара қилиб Эралига мақтов ўрнига майна бўлгани жудаям алам килади Шартта икки тиззаси билан ерга ташланади. Қўлларини осмонга кўтариб нола килади.

— Э, худо, агар борлигинг рост бўлса, шу кўчат эккан жойларимизнинг бир-икки гектаридан директор айтган нарсадан чиқазиб берасан. Омин!— дейди.

Мирвали аввалига ҳайрон бўлиб туради-да, кейин бирдан қах-қаҳ уриб кулиб юборади.

— Енгдинг. Енгдинг мени, номард.

У шундай деб, машина бағажнини очади. Боя теплицадан олган лимон, бодринг, помидор солинган қутини кўтариб ариқ бўйига қўяди. Кейин қоғоз коробкадан уч шиша ароқ олади-да, Эралининг ўз қўлига беради.

— Экиб бўлганларингдан кейин майшат қилларинг.

У машина томон кетар экан,вой номард-е,вой ярамас-е мени боплади-ку, деб ҳириң-ҳириңг кулади.

Ана шундан бери Эрали чавандознинг номи Отқулок тоға бўлиб кетганди.

Отқулок тоға ҳаддан ташқари содда, тўпори одам. Бир муддат Мирвали билан оралари бузилиб юрди. Кейин, шу одамнинг нимасидан хафа бўламан, деб Мирвали уни кечирди Илгаригидек гаплашиб кетишиди.

Мирвали Олий Совет сессиясида аксар шоир Ғафур Ғулом билан ёнма-ён ўтиради. Шоирнинг олтмиш ёшлиқ юбилейи нишонланишини эшитиб, Мирвали унга:

— Юбилей қилиб, биз томонларга борсангиз совхозимизда тўхтаб ўтинг. Бизда адабиёт муҳлислари кўп. Бир адабий

кеча килайлик. Ундан ташкари, сиз Олий Советга биринчи марта биз томонда сайлангансиз,— деб илтимос килган эди.

Кунларнинг бирида обкомдан телефон қилиб,Faфур акани таклиф килган экансиз, совхозингизни программага киритиб кўйдик, палон куни келади, деб айтиши.

Адабий кечада уни табриклиш ва тўн кийдириш Отқулоқ тогага топширилади. Бу одам умрида шеър ўқимаган, шоир ким, композитор ким — унга барибир эди. Мактаб директори икки кун унга гап ўргатади: «Адабиётимизнинг карvonбошиси, денг. Шеъриятимизнинг фахрисиз, денг. Ўзек Совет адабиётида социалистик реализм методи асосчиларидан бирилар. Сизнинг «Шум бола», «Ёдгор» киссаларингиз, «Вакт», «Сен етим эмассан» каби фалсафий шеърларингиз халк орасида машҳурдир. Биз бу ноёб шеърият дурданаларидан баҳраманд бўлганимиздан ғоятда миннатдормиз, деб айтасиз. Тушундингизми? Эсингиздан чикмайдими?»

Тоға хотиржам бўл, деб уни тинчтади.

Тантанали кеча бошланади. Катта клубга одам сигмай кетади. Мактаб болалари шеърлар ёдлаб келишган, ўқитувчилар шоирни куттуғ олтмиш ёш билан табриклиш учун жуда чиройли нутклар ёзиб келишган.

Биринчи бўлиб Отқулоқ тогага сўз берилади. Мирвали президиум столига икки кўлинини тираб туриб уни яхшилаб таърифлайди.

— Ҳозир устоз шоиримизни муборак олтмиш ёш билан кутлаш учун совхозимизнинг энг илгор маккажўхорикори, илгор боғбони, фронтовик, зўр чавандоз, катор орденлар соҳиби...— шу ерда келганда у Отқулоқ лейишга тили бормай, асли отини тополмай анча довдираб туриб қолади. Кейин ўзидан сўрайди,— лақибингдан бошқа асли отинг нима эди?

Пастдан Эрали, Эрали, деган овозлар чикади.

— ...Сўзни ҳозиргина яхшилаб таъриф килинган маккажўхорикор Эралига берамиз.

Эрали мақтовларни эштиб эриб кетган экан, айтадиган гапларини тамоман эсидан чиқазиб кўйиб Faфур Ғуломга мўлтираб караб туради. Бир минут туради, йўталиб кўяди. Икки минут туради, йўталиб кўяди. Кейин кўлтиғидаги тўнни ёзиб унга тутади.

— Бу майда кавиқ тўнни Ургут бозоридан етмиш сўмга олганмиз.

Кейин унинг бошига дўппи кийдиради.

— Буни Шаҳрисабз бозоридан олтмиш сўмга олганмиз.

Ана ундан кейин кийикни учбурчак қилиб бир учига жез пойнакли карки сопли пичоқ солинган киннинг бандидан ўтказиб белига боғлайди.

— Буни Чирокчидағи пичоқчига машина рессоридан юз сўмга ясатганмиз.

Ҳамма ишни кўнгилдагидек қилдим, деб ўйлаб залга қараб керилиб туради-да, одамлар ундан яна нимадир кутаётганини сезиб:

— Шу,— дейди.

Мирвали ер ёрилмайди-ю, ерга кириб кетмайди. Унга икки кун тинмай нутк ўргатган ўқитувчи стул тагига кириб кетади.

Меҳмонларни кутиш учун бокка дастурхон тайёрлатиб кўйишган эди. Мирвали меҳмон шоир одам, кўп катта дастурхонларни кўрган, уятли бўлиб қолмайлик, Расулбек дастурхонга аралашмай кўяқолсин, врач Седона дастурхон тузатсан, деб тайнинлаган эди.

Седона столни гулдек килиб ясатибди. Ўртага билур вазада гул. Ҳар бир ликопча тагига салфетка бостирилган. Бир томонга кошик, бир томонга санчки билан пичок кўйилган. Ичимликлар алоҳида столда. Ўзи пиширган бўлса керак, аллақандай пироглар, тортлар дастурхонга тортилган эди.

Мирвали буларни кўриб Седонанинг дидига тан беради Рафур Гулом кириши билан Седонага кўзи тушади. Ичиди, бай-бай-бай, одам боласи ҳам шунака кўҳлик бўладими-я деб кўяди. Умивальникда кўлинни ювади. Седона унга охорли сочиқ тутади. Шунда унинг димогига жуда хушбўй, ҳаддан ташқари хушбўй атири хиди урилади. Шоирнинг боши айлануб, гангіб қолади.

Овқат пайтида Седона унинг тўғрисига ўтириб қолган эди Рафур Гулом ярми чин, ярми ҳазил килиб дейди:

— Ҳой киз, тўғримда ўтирма, бошкаёққа бориб ўтири!

— Нега?— дейди Седона хайрон бўлиб.

— Кўзим тиниб кетяпти. Сендан бошқа ҳеч нарса кўринмаяпти. Ҳудди кўзимга офтоб тушаётганга ўхшайди Мунча чиройлисан, ҳой киз?

— Билмасам,— дейди ийманиб Седона.— Онам шунака килиб тукқан бўлсалар мен нима қилай?

— Йигит пайтим бўлса албатта опкочиб кетардим, тоғ болалари почча, деб юришарди.

Ҳазил-мутойиба билан зиёфат ҳам тугайди. Меҳмонлар кўзгалишади. Мирвали баланд овоз билан:

— Почча, каёққа шошяпсиз, куёв чорларни ўтказиб кетардингиз-да,— дейди.

Ҳамма баробар кулиб юборади. Шу кулги товушлари орасида чинни пиёланинг жарангига ўхшаган бир овоз ажралиб туради. Бу Седонанинг овози эди.

Faafur Fулом кетар олдида Mirvaliga бир конверт беради-да, шоффира, ҳайда деб буюради. Машина жойидан кўзгалади. Mirvali машина кўздан нўколгунча қараб туради-да, конвертни очади. Пул. Ичилади бир парча коғозда ёзув

«Тўн учун етмиш сўм. Дўппи учун олтмиш сўм. Пичок учун юз сўм. Еган овқатимиз учун эллик сўм. Жами — икки юз саксон сўм» деб ёзилган эди.

Mirvalining бутун вужудидан тер қуилиб кетади Xозир бориб Эрали Отқулокни то оғзи-бурнидан кон келгунча дўйпослайман, дея ўёқ-буёкка қараб уни тополмайди. Эрали аллақачон жуфтакни ростлаб колган экан Шундан кейин Эрали унга кўринмай юради Mirvali уни уришга-ку, урмади-я, аммо ургандан баттар кийнади. Беш йиллик якунида уни ордендан ўчиритириди. Совхоз бўйича эні кўп хосил кўтарган бўлса ҳам уни қурултойга обормади Эрали неча чакириклардан бери район советига депутат килиб кўрсатиларди. Бу галги сайловда уни ҳатто қишлоқ совет депутатлигига ҳам ўтказдирмади. Mirvali унга шунча тўсқинликлар килгани билан сира аламидан чиколмасди Олий Совет мажлислирида Faafur Fуломга кўринолмай четчетларда ўтириб юрди. У ҳар гал мажлисга боргандайкки юз саксон сўмни олиб борар, уни Faafur Fуломга беролмай қайтарди. Бир кун у Эралини топиб: ўзинг пиширган ошни ўзинг ич, деди-ю Faafur Fуломга обориб бериш учун икки юз саксон сўмни Эралининг қўлига топшириди. Уни Тошкентга жўнатди. Бир ҳафта йўқ бўлиб кетган Эрали Тошкентдан хандон-хушон қайтиб келди. Одамлар уни худди ҳаждан келгандек ўраб олишди. Эрали аввал Mirvaliga учрашиб Алишер Навоий, Пушкин, Муқимилярнинг саломларини етказди.

— Навоий айтдиларки, Mirvaliga айт, шу якин ораларда Пушкин билан Муқими ҳазратларини олиб бораман. Xозирча мендан унга салом айтинг, деб тайинладилар.

Mirvali кулишини ҳам, кулмаслигини ҳам билмай серрайганча туриб қолди. Ахир, Навоийнинг ўтганига беш юз йилдан ошган бўлса, Пушкиннинг ўтганига икки юз йил бўлай деб турган бўлса, Муқимийга ҳам етмиш-саксон йил бўлай деяпти. Faafur aka бу Отқулокнинг соддалигини билиб роса лакиллатганга ўхшайди.

Дарҳакиқат шундай бўлганди. Faafur Fулом уни гапга солиб кўрса, соддаликда ёш боладан ҳам ўтаман дейди.

Эрали борган куннинг эртасига шоирнинг уйига чеккасидан соқол кўйган таржимон келиб килган таржимларини ўқиб берадётган эди. Сал ўтиб шоир Ҳабибий Кўкондан келган Чархийни бошлаб келиб қолди. Faafur Fуломнинг шайтонлиги

гутиб таржимонни Пушкин деб, Ҳабибийни Навоий деб, Чархийни Муқимий деб Эралига таништиради.

Эрали шундок буюк одамлар билан ҳамсухбат бўлганидан ўзида йўқ шод эди. Fafur Fулом Ҳабибийга юзланади:

— Ҳазрат, шу Эралигина жуда пок, ҳалол одам. Совхозда жўхори, тамаки экади. Шуни бир дуо килиб қўйсангиз.

Ҳабибий ҳам шумгина одам эди. Боплаб уни дуо килади.

— Азиз авлиёлар қўлласин, тангри мининг шу мўмин-қобил бандаси Эралигинага тайёр дастёр бўлиб қолган фарзанд ато қилсин. Шу бандагинанинг хонадонида бўйига етган қизлар туғилсан, Омин!

Fafur Fулом кўзида ёлғондакам ёш билан омин, деб бошлаб беради. Эрали Ҳабибий — Навоий гапираётганда ҳов тақсир, ўргилай тақсир, деб туради. Fafur Fулом Эралига ишора килади:

— Туринг, қуллук қилинг, этакларини ўпинг.

Эрали ихлос билан қуллук қилади. Икки кўзи жикка ёшга тўлиб унинг этакларидан ўпади.

Эрали бу гапларни чойхонада одам гавжум пайтида мақтана-мақтана айтиб берди. Одамлар қаҳ-қаҳ уриб кулишар, дунёда шунака ҳам содда одам бўладими, деб ҳайрон қолишарди.

Мирвали ундан қасдини олгандек бўлди-ю, бари гуноҳларидан ўтди. Яна бояги-боягидек бўлиб кетишиди. Барибир тўй-ҳашамларда, гап-гаштакларда уни гоҳ Александр Сергеевич Пушкин, гоҳ Алишер Навоий, гоҳ Мавлоно Муҳаммад Амин Ҳўжа Муқимий деб чакиришарди. Эрали бора-бора бу номларга ҳам кўнишиб кетган эди.

Толибжон у тўғрисидаги латифанамо, аммо рост ҳангомаларни кўп эшитган, аммо ўзи билан бақамти келиб юзма-юз гаплашмаган эди. Мана, у пастдан амиркон локдек йилтираган отини миниб хотиржам чиқиб келяпти.

Қанчалаб кўпкариларда соврин олган отни кўрган болаларнинг кўзлари яшнаб кетди. Чой чойда, нон нонда қолиб болалар гурра йўлига чикишиди. Болалар уни орқаворатдан Отқулоқ десалар ҳам, олдида Эрали тоға деб аташарди. Эрали келиб отдан тушди. Истиқболига чиқсан Толибжон билан қуюқ сўрашди. Бу пайт болалар отнинг ёлларидан силашар, бири қанд, бири нон тутарди.

Толибжон Эралини икки-уч марта кўрган бўлса ҳам гаплашмаган эди. Бирпас гаплашмоқчи бўлди.

— Тоғ кезиб қопсиз-да, оқсоқол,— деди Толибжон унга қумғондан чой куйиб узатар экан.

— Шу десангиз, укагинам, оёқни мазаси йўқ. Куз келди дегунча осколька урган жойи зирқираб жонимни суғуриб

оламан, дейди. Шунга товга мумё қидириб чиқкан эдим. Тополмадим. Бу геологлар бошимизга битган бало бўлди. Пастликлардаги етмагандек, энди вертолётда келиб одам чиқолмайдиган жойлардагисини ҳам қийратишяпти. Тоғлар ҳам оёқ-ости бўлиб кетди, укагинам. На какликни қўйишади, на қўённи. Бургут нима, бирорвга жағи тегмаса, тили тегмаса, тоғ-тошлар тепасида савлат тўкиб, ҳаммаёқка файз киритиб юрган беозор бир қуш. Шулардан ҳам бир-иккитасини отиб туширишди. Нима қиласан, ярамас, гўштини еб бўлмаса, патини болиш килиб бўлмаса... Бунақада жамики жонворлар тоғнинг тожиклар томонига ўтиб кетади. Жонворларни қийратгандарни Кийиксовди момонинг арвоҳи уради.

Толибжон унинг гапларига қулоқ соларди-ю, икки қўзи отда эди. Жонвор қоп-кора, зулукдек. Манглайида узунасига ўсма баргидек оппок қашқаси бор. Колган жами ери кора баҳмалдек силлиқ. Икки қулоги диккайган, бўйни узун. Кўзлари одам қўзига ўхшаб атрофга жуда зийрак бокади. Толибжон дунёга донги кетган араби отларни ҳам кўрган. Уларни бу от олдида оддий юккаш от деса ҳам бўлаверади.

— Зўр от экан,— деди беихтиёр Толибжон.

Эрали отга меҳр билан қараб қўйди.

— Бу Қора Лочиннинг неварааси.

Толибжон Қора Лочин қанақа от, билмасди. Фақат Дуқат яқинида шунака, Қора Лочин деган қишлоқ борлигини эшиганди. У томонларга йўли тушмагандан қанақалигини билмасди.

— Унга бобосининг номини берганман. Яқинда икки ёшга киради. Катта тўй килиб бердим. Икки бўзак, бўйи бир ярим метр келадиган кўчкор сўйдим. Юртга ош бердим. Атроф қишлоқлардан жами уруш ветеранларини айтдим. Биткомбинатга обориб ўзига ўлчаб баҳмал ёпчиклар тикирганман. Тошкентга бир борганимдаFaфур Fуломга учраган эдим. У киши билан қардронлигимиз бор. Яхши узанги излаб юрибман, дегандим, бир Йўлдош чавандоз деган ўртогиникига оборди. Бояқиши килиб ўринидан туролмайдиган бўлиб колган экан. Келинларию неваралари хизмат килиб кечгача бизни меҳмон қилишди. Faфур Fулом мени у кишига таништириб, отимнинг таърифини килиб кетди. Гап орасида бир яхши узанги кераклигини қистириб ўтган эди, жуда зийрак, хушёр одам экан, ўғлини чакириб қулогига бир нима деди. У кўлинини кўксига қўйиб, хўп, хўп, деганча оркаси билан юриб чиқиб кетди. Бир оздан кейин кийикқа тугилган оғир бир нарсани отасининг олдига қўйди. Йўлдош чавандоз кийикни очган эди, бафармони худо, кўзларимга офтоб

тушгандек қамашиб кетса бўладими. Накш чекилган бир жуфт узанги.

Чаваздоз узангиларга узок тикилиб турди-да, бир хўрсиниб олди.

— Мана шу буюм сизга мендан совға. Бу узангиларга оёқтираб не-не улокларда соврин олганман. Энди қаридим. Биз томонларда от ҳам йўқ, улок ҳам бўлмайди. Бир яхши чавандоз оёғига тирак бўлсин. Олинг, иним.

Тошкент тарафларда кўп саховатли, мард инсонлар бўлади-да. Ёнимдан ҳамёнимни чиқазиб, «Победа» олишга йиғиб юрган пулларимни дастурхон устига тўқдим. Йўлдош чавандознинг қошлари чимирилиб кетди.Faфур Fулом зарда билан пулларни тўплаб ҳамёнга тикиб қўйди-да:

— Айб бўлади, Эрали иним. Ҳамёнингизни киссага солиб қўйинг, керак бўлади,— деди.

Шундок кимматли нарсани бекордан-бекорга олиб кетишга хижолат чекардим. Белбогимдаги карки сопли пичокни шартта кини билан чиқазиб олдига қўйдим.

— Хеч бўлмаса шуни олинг, ака. Мени хижолат қилманг,— дедим.

Йўлдош чавандоз пичокни олиб, ўёқ-буёғига қараган бўлди. Тигини тирноғига ботириб кўрди.

— Зўр пичок. Китобники шекилли. Устаси ҳунарвон экан.

Кечгача ўёқ-буёқдан гаплашиб ўтириб, Чавандознинг кўнглини олдик. Кетаётганимизда у кўзда ёш билан Faфур Fуломга илтижо қилди.

— Faфур, унака узоклаб кетма. Фаниматга ўхшайман. Қазойим етса лаҳадга ўзинг қўй,— деди.

Fафур Fулом кайтиб бориб унинг елкаларидан кучиб, юзларидан ўпди. Пешоналарини силади:

— Сен ўлмайсан, қадрдоним. Ахир иккимиз не-не балоларнинг оғзидан чиқмадикми. Омон бўл, дўстим. Энди тез-тез келиб тураман.

Қайтиб машинага ўтирганимизда Faфур Fулом камгап бўлиб қолди. Мени автовокзалга опчикиб қўйди-ю, сўзсиз хайрлашибди. Ўша узангини баҳмалга ўраб сандикка солиб қўйганман. Шахрисабзга бориб бир кекса устага эгар заказ қилдим. Хотинимнинг кумуш билагузугини ҳам обориб берганман. У ер-бу ерига кумуш қаданг, деб тайинладим.

Толибжон ҳар қанча таърифли той бўлса ҳам бунча ҳурмат жуда ортиқча-ку, деб ўйлаб ўтиради. Охири сўрашга мажбур бўлди:

— Мунча энди, нима бўлса ҳам битта от-да. Жудаям ортиқча меҳр қўйворибсиз, оксоқол.

Эралининг энсаси қотгандек кийналиб илжайди

Сиз Кора Лочинни билмас экансиз. Билмасангиз, билиб қўйинг Кора Лочин урушда яраланганимда жангдан олиб чиккан. Яраланиб госпиталга тушганимда бутун СССРни айланиб мени кидирган.

Эрали хотираларга берилиб кетди-ю, бошидан ўтганларни шошилмай айта бошлади:

— Қирқ иккинчи йилнинг ҳали ердан қор кетмаган эрта кўкламида тоғ кишлокларидан урушга от олиши. Икки юз эллик от чавандози билан армияга кетди. Мен ҳам Кора Лочинимни миниб йўлга тушганиман. Ҳаммамизни пойизга уриши. Орқадаги икки вагонда ем-хашак запас қилинган. Қозогистоннинг Кизил Ўрта деган жойида икки ой машк килиб отишга, килич уришга ўргатиши. Тахминан июнь ўрталари бўлса керак, Смоленск деган жойда вагондан тушдик. Ҳаммаёк ўрмон. Йўлларда мажакланган танклар борми, машина-ю, тўп-замбараклар борми, сочилиб ётарди. Уч кун ўрмон оралаб кетдик. Тўплар, отишмалар овози эшитила бошлади. Хулласи, бизни эртасига ёк жангга ташлашди. Үн кун кечалари немис окопларига бостириб борамиз. Якин келганига килич соламиз, узокроқдагисига ўқ узамиз. Йигирма икки кун жанг қилганимиздан кейин немис устимизга самолёт солди. Бай-бай-бай ана қиёмату, мана қиёмат ҳали у ёнимда, ҳали бу ёнимда бомба портлайди. Бир маҳал карасам, тиззамнинг пасти жизиллайди. Силаб кўрсам, илик шилимшиқ нарса. Осколька теккан экан. Шу орада соним ҳам жизилляпти. От жонивор кон ҳидини билади Остимда ўйноклаб кетди. Эгар, ёпқич шилп-шилп кон бўлиб кетди. Бошим айланиб кўзим хирадаша бошлади. Эгар устида чайқалиб-чайқалиб охири куладим.

Немис бизни куршовга олиб кела бошлаган эди. Суворийлар орқага, ўрмон ичига караб қамчи босиши. Мен ҳамон бир оёғим эгарда, ерда судраляпман. Кора Лочин ярми тупрокқа тўлган окопга ўмганини бериб тиззалади. Елка-ю сағри ер билан баробар бўлди. Судралиб аста ўзимни эгарга олдим. От бир мункиб турди-ю, қамчи босмасимдан ўрмонга караб ютурди. Орқамдан автоматчилар тариллатиб ўқ узиб туришипти. Бир маҳал орқамга карасам, мотоцикли билан кувишяпти. Кора Лочиннинг нўхтасини бир силкиган эдим, ё ба фармони худо, канот чиказдими, билмайман, туёғи ерга тегмай учеб берди. Йўлдан чиккан карагайларга ана уриламан, мана уриламан дейман, йўқ, Лочин шунака бурилишлар киладики, ақалли шинелимнинг этаги тегмай ўтиб кетаман. Немис орқада қолиб кетди. Мотоциклъ пот-поти ҳам эшитилмай колди. Шундан кейин нима бўлди, билмайман. Ўрмон

ичкарисидаги дала госпиталида брезент палатада ётибман. Қора Лочин палатага ҳар замон бир бош сукиб менга караб кўяди. Эртасигаёқ мени машинага солиб темир йўл томонга олиб кетишиди. Ҳар замон бош кўтариб бир қарайман. Машина орқасидан Қора Лочин жонивор елдек югуриб келяпти. Мени санитария вагонига олишаётганда носилкадан бош кўтариб карадим. Қора Лочин безовта қараб туритти. Кўзида ёш борга ўхшаб кўринди. Ким билади, менга шунақа туюлиб кетдими, ўпкам тўлиб йиглаб юбордим. Поезд жўнаб кетди. Деразадан қараб турган санитар йигит, отингиз поезд оркасидан чопиб келяпти, деб айтди. Ҳозирги футболни телевизорда айтиб турадиганларга ўхшаб от канака чопаётганини, кокилганини, олиса кўринмай колиб кетганини бирма-бир айтиб турди. Юрак-бағрим эзилиб кетди. Бу отни болалигидан боккандим. Тоҳир-Зухра киносида Тоҳир мингандан от бор-ку, ўшанинг боласи эди. Жиззахдаги от заводидан иккита тўрту-тўртлик туркман гиламига айрибош қилиб олгандим. Шундок вафодор от уруш йўлларида колиб кетганига сира-сира чидамасдим. Олис юртларда туғишган жигарим колиб кетгандек, ичимга чирок ёқса ёришмасди. Вагон олдида мўлтираб тургани ҳеч кўзимдан кетмайди. Ўйлайвериб, озиб чўп бўлиб кетибман. Икки ой госпиталда даволашди. Операция қилиб, чап ёғимнинг икки жойидан осколька олиб ташлашди. Ярам битгандан кейин инвалидга чикариб, уйга жавоб беришиди. Келибманки, ҳар куни неча марталаб отхонага кираман. Ёллари илиниб колган қашлогичларни силаб йиглайман.

Кунларнинг бирида ҳассага таяниб пастликдан чиқиб келаётгандим, тепада йигирма-үттиз чокли киши катта йўлга қараб жим туришибти. Олдиларига бориб мен ҳам қарадим. Пастликдан судралгандек бир от чиқиб келарди. У юрганда тез-тез мункиб кетар, оксоқланиб аранг юарди.

От шу алпозда судралиб анча яқин келиб қолди. Болалар пастга гурра югуришиди. Иккитаси қайтиб келиб от эгарига милтиқ билан каска осиб кўйилганини айтди. От менга каеридир Қора Лочинни эслатарди. Оёқ оғригини ҳам унутиб от томонга югурдим. У менинг Қора Лочиним эди. Озиб, ковурғалари кўриниб қопти. Ёллари ўсиб осилиб ётибди. Оёқларидаги тақа едирилиб тугаб, түёклари сидирилиб гўшти чиқиб қопти. Қора Лочинимнинг бўйнига осилиб, хўнг-хўнг йиглай бошладим. У жониворнинг баданлари дирилларди. Тоғ йўллари тошлок бўлганидан унинг юриши ниҳоятда кийин эди. Ерга юраги бетламай оёқ тегизарди. Шартта тўнимни ечдиму пора-пора қилиб йиртдим. Тўрттала туёғининг тагига қалин қилиб пайтава қилиб ўраб чикдим Пешо-

насидан, юз-кўзларидан ўпиб-ўпиб уйга етакладим. Орка миздан тумонат эргашди.

Одамлар бу от энди ўнгалмайди, дейишди. Мен уларнинг гапларига парво қилмай, туёқ ярасига малҳам қўйдим. Ҳар куни дурадгор устанинг уйидан қопда кипик олиб келиб тагига тўшайман. Юрганда оёғи зиркирамасин, деб шундай қиласман. Икки ой деганда Қора Лочин аслига қайта бошлади. Лекин ҳалиям уни ташқарига опчиқмайман. Түёғи обдан тузалгани йўқ. Тақа уриб бўлмайди. Баъзи-баъзида ҳовлида йўлига кипик сепиб етаклаб юраман. Ёлларини тараб, келинчакларнинг гажагидек қилиб қайчилаб қўйдим. Ҳар куни бир марта илиқ сувга латта ҳўллаб аъзойи баданини артиб чиқаман. Икки ой ўзим емадим, унга едирдим. Орадан уч ой ўтказиб оёкларига така урдирдим. Етаклаб катта йўла опчиқдим. От жонивор йилтирайди. Машиналарда, автобусларда ўтганки одам бор, бир қараб қўяди.

То туёғи тузалгунча отхонада диккинафас бўлган Қора Лочин дала йўлларини соғинганиданми, очикликка чиққанига суйинганиданми, остимда ўйноклаб бораарди. Худди цирк отларига ўхшаб бўйнини бир томонга ташлаб ёлларини силкитиб-силкитиб йўртарди. Қишлоқ хонадонлари олдидан, гузарлардан ўтаётганимизда одамлар фронтчи отга ажиб бир ҳурмат билан қараб колардилар. Жангга оти билан кетиб қайтмаган узангидошларимнинг ота-оналари, бола-чақалари қўзларida ёш билан орқамидан қараб қоладилар. Чоллар, кампирлар Қора Лочиннинг бўйинларини, ёлларини, сағриларини силаб, боламни қайга ташлаб келдинг, жонивор, қани энди тил-забонинг бўлса-ю, болагинам қайларда ётганини айтиб берсанг, деб пичирлашарди. От жуда зийрак жонивор бўлади. Уларнинг нима деяётгандарини билаётгандек, гуноҳкорларча бош эгиб қўзларини ердан узмай тураверарди.

Беш йил уни кўпкарига солдим. Беш гал соврунни олдик Ҳар гал кўпкаридан қайтаётганимизда ғалабадан қайф килган Қора Лочин ерга түёкларини каттиқ-каттиқ уриб эркаланниб, танткланиб, ўйноклаб келарди.

Шу беш мартадан кейин уни кўпкарига солмай қўйдим. Энди у анча ёшга бориб қолган, мағлублик нималигини билмай қўяқолсин, дегандим. Аммо пахта байрамларида бўладиган кўпкариларга оборардим. Лекин даврага ташламасдим. Жонивор остимда ўйноклаб даврага интилаверарди. Жиловни маҳкам тортиб, интилишига йўл бермасдим. Ўшандай пайтларда уйга қайтганимизда хомуш бўлиб қоларди. Ерга туёғини каттиқ ташламасди. Бошини эгиб, ақалли бирон марта бўл-

син кишинамай азадан кайтаётгандек бўлиб коларди Жонивор галаба гаштини суролмаганидан ўқинса керак-да.

Байрам парадларига уни ясатиб олиб чикардим. Минбар олдидан ўтаётганимизда музика оҳангига мослаб туёк ураг калласини силкитганда ёллари бўйининг гоҳ ўнг томонига, гоҳ чап томонига ошиб тушарди. Минбардагилар ҳам, томоша килаётгандар ҳам кийкириб фронтчи от шаънига ол-кишлар ёғдиришарди. Кора Лочин жангга жўнаган ва кайтмаган отлар номидан намойишга қатнашаётганини ҳамма биларди. Одамлар кўлларидаги гулдасталарни бизга отишарди Албатта бир-икки гул унинг ёлига илашиб коларди. Мен ҳам Кора Лочин ҳам ўзимизда йўқ шод эдик.

Кейинги икки-уч йил уни тизгину нўхталардан холи калиб кўйдим. Эрталаб дарвоза очишим билан у ҳам ташқарига чиқади. Пастликка, туманлар судралган дарё томонга бир дам караб туради-да, аста-секин ўша томонга энади. Кеч пайти коронгу тушмай яна отхонага кириб келади. Кишлокларда кўрганки одам бор, унинг ёлларини тараб, бўйинларини силайди. Урушдан ўғли кайтмаган хотинлар этакларида унга ем тутадилар. Тул қолган келинчаклар, чавандозимни кайларга ташлаб келдинг, лочиним, деб бўйинларига осилиб йиғлашади. Чойхоналар олдидан ўтаётганда одамлар еб турган нонларини бурдалаб этакларида унга тутадилар. Кора Лочин бунга ўрганиб колган. Кечгача адирларда, сой бўйларida ўт чимдимлаб келади. У мухбирлар айтганидек, қарилик гаштини суриб юарди.

Жониворни бияга кўйдим. Амиркон локидек коп-кора ялтирок қулуни бўлдик. Қулунимиз дунан бўлди, гунон бўлди.

Бир куни, июль ойининг ўн еттинчи куни эди. Буни аниқ биламан. Ўлсам ҳам ўша кунни унотолмайман. Келаётсам, кўчамизда одамлар ўёдан-буёкка қочиб юришипти. Болалар додлаб гурра-гурра югуришяпти. Қарасам, Кора Лочин ўзини ҳар томонга ташляяпти. Деворларга бошини уради. Дараҳт таналарига урилиб гурсиллаб йиқилади. Ўрнидан туриб, яна телбадек дуч келган томонга ўзини отади. Одамлар Кора Лочин кутурипти, деб ўлашипти. Йўқ, у кутурмаган. Нима бўлганини биламан. Эрталаб кетаётганимда химизатор йигит йўл четларида ўсган ўтларга дори сепаётган эди. Алдрин деган бир дори бор. У сепилган гиёҳни еган жониворки бор, азоб нобуд бўлган. Мажлисларда одамлар Мирвалига шу дорини септирма, деб неча марта худонинг зорини қилишган. Кулогига олмайди. Мана энди Кора Лочин ҳам шу доринини курбони бўляпти.

Югуриб бориб, жонхолатда Кора Лочиннинг бўйнига осилдим. От мени танимади. Олд оёкларини осмонга кўтариб бир силкингандан арикка бориб тушдим. Жонивор шу алпозда ярим соатдан ортиқ ўлим билан олишди. Охири ҳолсизлашиб, ёнбоши билан гурсиллаб йикилди-ю, бошқа туролмади Икки-уч марта бошини кўтариб осмонга қаради.

Осмон кўум-кўк эди. Тумшуғида ниманидир осилтириб лайлак учиб ўтарди. У худди сувда сузаётгандек жуда осуда учарди. Кора Лочин лайлак то чинорнинг куриган оппок шохлари орасидаги сават уясига кўнгунча кузатиб қолди-ю, бирдан бошини ерга ташлади. Кўзларини кулранг парда босди. Орқа оёғи икки-уч марта ожиз силкингандек бўлди

Эсимни йўқотиб кўйгандим. Хаёлимга нима кепти, денг От ҳам ўйлармикин? Ўйласа нималарни ўйлаётганикин, деган гап хаёлимдан ўтса бўладими. Жанг майдонларидаги портлашлар, даҳшатли замбарак овозларини эшитаётганикин? Олис фронт йўлларидан бу ергача уч ярим ой юриб кечирган азоб-уқубатларга тўла йўйларни кўраётганикин? Кечган дарёлари, ошган довону чўли-биёбонларни кўраётганикин? Кўпкарилардан ғолиб чикиб, уйга гижинглаб қайтганиларини эсладимикин?

Июль ойининг ўн еттинчи куни Кора Лочин шон-шуҳратларга тўла умрини поёнига етказган эди.

Бу тог ораларида яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам тез тарқаб кетади. Кора Лочин билан урушга кетиб қайтмаган узангидош дўстларимнинг ота-оналари, бола-чақалари бирпасда етиб келишиди. Омон қайтганилардан ўттиз чокли чавандоз елдек учиб келди.

Кора Лочинни иззат-хурмат билан тупрокка кўйдик Чавандозлар отларини етаклаб кабри атрофида айланишиди

Кора Лочиндан бир зурёд қолди. Худди отасининг ўзи дейсиз. Отини Кора Жайрон қўйдим. Уч ёшга кирганда булатга сакрайдиган, туёғилан ўт чакнайдиган от бўлди Кўз тегишидан қўрқиб, кўчага опчиқмайман. Тог оралиқ ларидаги ялангликларда миниб юраман. Хотиним ёлларига кўзмунчоғу туморлар осиб ташлади. Мен сизга айтсанм, Кора Жайроннинг бобоси, хў ўша Тохир минган Корабайр бир марта Жиззахдан ўғирланган. Уни Асакадаги Турсунбой Холиков деган пичоги кескир раисга эски пулга эллик мингга сотиб кетишган экан. Корабайр асли Будённийни учётида туаркан. Уни қидириб-қидириб Асакадан дарагини топишади. Раис отни бермайди. Будённий Усмон Юсуповга кўнғирок қилгандан кейин Холиков отни беришга мажбур бўлади. Отни бечора байталга кўёлмаган экан Догда колади Барибир думига қадалган дўланани олиб колади

Шу Турсунбой Холиковни кидириб бориб дўланани сўраб олмоқчи бўлдим. Аввалига кўнмади. Кейин инсофга келиб белбогининг катидан чиқариб берди. Пул берсам олмади. Ана шу дўланани катта бобонгдан колган, деб Қора Жайроннинг кўймичига қадаб кўйдим. Бу дўланана ҳар кандай бало-казолардан асрайди. Танига дард йўлатмайди, дейишади.

У томони Кавказдан бу томони Тожикистону Туркменистандан отингни сотасанми, деб харидорлар кела бошлади. Гўрни сотаманми? Одам ўз боласини ҳам сотадими?! Қора Жайрон фарзандимдек гап-ку. Ҳатто биттаси мойи артилмаган янги ГАЗ—24 миниб келиб эшигим тагига кўндаланг килди. Шуни ол, отни бер, деб туриб олди. Кўнмадим. Ҳеч бўлмаса отни бир кўрай, деб ялинди. Кўрсатмадим. Доғистондан бир йигит келди. Қўлимга иккита эллик сўмлик тилла заём тутқазди. Ҳар бирига ўн минг сўмдан ютуқ чиқкан. Любой савдогар ўн минг ютуқли заёмни йигирма минг сўмга олади. Ўзим ўн беш минг бериб олганман. Иккенини сотсанг, қирқ минг бўлади, отни менга бер, дейди.

Бетига эшикни карсиллатиб ёпиб уйга кириб кетдим. То коронги тушунча эшик тагида ғингшиб ўтириди. Кечаси хабар олгани чиқсан, кетиб колган экан. Юрагимни ваҳм босди. Бунақада бир кун эмас, бир кун Қора Жайронни ўғирлаб кетишади, деб ўйладиму Панжикент томонга отни олиб ўтиб кетдим.

Қанчалаб кўпкариларда соврин олган Сангин деган йилкичи чавандоз дўстим бўлгучи эди. Шуни йўклаб бордим. Панжируд якинидаги яйловга йилки ёйган экан. Топиб бордим. Мени кўриб севиниб кетди. Хотинига қозон осишни буюрди. Анзур пиёзи солинган хушхўр шўрва ичиб, қимиз симириб қизишиб олганимдан кейин шундок, шундок, дедим. Шу Қора Жайрондан зурёд олмоқчиман, байталларингга кўяйлик, дедим. У ҳам Қора Жайроннинг таърифини эшитган экан, ўрнидан туриб отнинг сағрисига шапиллатиб уриб, асби хўб, деди. У аввалига отини ташлаб кетади-ю бирон ўн кундан кейин келиб хабар олади, деб ўйлаган экан. Мен то байтал бўғоз бўлгунча ёнида бўлишимни айтдим. Биламан, у Қора Жайронни уч-тўрт байталга кўймокчи. Шунча байталга чопган от — от бўладими? Унда факат аравага қўшишга ярайдиган бўлиб қолишини биламан. Ўша ерда қолиб кетдим.

Сангин уордан еттита байтални ажратди-да, менинг ихтиёrimга берди. Мен уларни Қора Жайрон билан алоҳида ажратиб яйловга ёман. Уюр бошқа тарафда, булар бошқа ёқда. Қора Жайрон аслзода от эмасми, аввалига байталларга парво қилмади. Бирон икки кун ўтиб унисини исказ, бунисини исказ, охири ўмгонида ярим ойга ўхшаган оппок

тамгаси бор байтал билан искашиб қолди. Қора Жайроннинг бу қилиги менга ўтиришмади. У танлаган байталнинг туёғи сариқ эди. Туёғи сариқ от кўпкаригаям, улоккайм ярамайди. Сариқ туёқда тақа яхши турмайди. Юмшоқ бўлганидан тез едирилиб гўшти чиқиб қолади. То Қора Жайрон у билан обдан тил топишмай туриб ундан айиришим керак. Сангин билан икковимиз арқон ташлаб уни уюрган айириб катта уюрга обориб кўшдик. Қора Жайрон кишинаб, туёғи билан шағалларни титкилаб яқин борганини тепа бошлади. Икки-уч кун шундай жиннилик қилиб юрди-ю, ҳайвон экан-да, сариқ туёқни унугиб бошқа байтал билан искашиб кетди. У уордаги бошқа байталларга қайрилиб қарамас, факат ўзи танлагани билан алоҳида ўтлайдиган эди. Сангин байталларни қайириб уюрга олиб кетди. Мана шу икки от кетидан юрдим. Қора Жайрон танлаган байтал худди циркнинг отларига ўхшарди. Жилови тортилмаса ҳам бўйнини орқага тортиб гижинг туриш киласди. Юрганда ҳам худди аллақандай куйга ракс тушаётганга ўхшарди. Асли шундокими ё Қора Жайронга ёкиш учун шундай қиляптими, билмасдим. Орадан бирон хафта ўтиб байтал ювощ тортиб қолди. Энди ўйнокилаб юрмас, бўйнини гижинг қилиб кишинамасди. Сангин унинг бу ҳолини кўриб ўрисчалаб, всё, деди. У шу биргина сўз билан байталнинг она бўлаётганини билдирган эди.

Байтал кўпинча бағрини ерга бериб мудрарди. Сангин эса уни ётгани қўймас, зах ерга бағрини бериб ётишига йўл қўймасди.

Байталнинг савдосини битишмоқчи бўлдим. Сангин бу байтал совхозники эканини, сотишга ҳаққи йўқлигини айтди. Кейин ўзидан бир маслаҳат чиқди.

— Олиб кетавер, жўрам. Сен менинг қирқ йилги узангидош жўрамсан. Олиб кетавер. Қулунлагандан кейин йўлинг тушса ташлаб кетарсан.

Қадрдон дўстимга қайта-қайта раҳматлар айтиб, бир отимни икки қилиб қишлоғимга қайтдим.

Онам раҳматли баъзан кеч пайтида ухлаб қолсам, уйғотиб юборар эдилар. Болам, кунботар пайтида ухлама, ёмон бўлади, дердилар. Шунака маҳал ухлаб қолган эканман, юрагим сикилиб, ҳовлида айланиб юрдим. Қоронғи тушиб осмонда юлдузлар милтирай бошлади. Биз томонларда юлдузлар катта бўлади. Қарасанг, кўзни олади. Уйқум қочиб, уёққа юраман, бўёққа юраман, кўнглим нотинч. Худди бир палакат бўладигандек. Хўроз икки чакириди ҳамки, кўзимга уйқу келмайди. Осмони фалакда чирогини пирпиратиб самолёт ўтиб кетди.

У кетгандан кейингина гулдураши эшитилди. Төгу тошлар гулдираб узок-узоклардан анча пайтгача акс садо келиб турди. Итлар улиди. Қўю сигирларнинг безовта маърашлари эшитилди. Кейин дунё сув қўйгандек жимиди-колди.

Айвоннинг устига суянганча кўзим илинган экан. Қанча мизғиганимни билмайман. Бир нарса тараклаб кетди-ю, шошиб кўзимни очдим. Тонг ёришиб келаётган экан. Офтоб тиғ урган чўккининг уни ялт-ялт қилиб кўзни оламан, дейди. Отхона томонга жонҳолатда югурдим. Эшик очик. Қора Жайрон йўқ. Йўлакка югурдим. Дарвоза ланг очик. Пастликда тарака-турук туёқ товуши келяпти. Тирмашиб дўнгга чиклиму пешонамга шапатилатиб урдим. Бегона одам Қора Жайронни пастликка қараб қамчилаб елдириб кетяпти. Чирқиллаганим-ча колавердим.

Дунё кенг, мамлакатнинг у бурчидан-бу бурчига юриб етолмайсан. Осмон узок, ер қаттиқ, қайга бораман. Биронта Қора Жайронни кўрдим, деган мард топилмади. Кўнглімда факат, факат бир умид учкунлаб ичимни ёритиб турарди. Қора Жайрон кайда бўлмасин, бир кун эмас бир кун мингган чавандозни эгардан ирғитиб қайтиб келади. Шу умид мени ушлаб турарди.

Омонқўтонлик йигитлардан тўрттаси Москвада «Волга» арzon бўлади, деб белига пул туғиб кетишган эди. Шулар иккита «Волга» миниб қайтиб келишди. Эрали чавандоз нотоб бўлиб қопти, деб кўргани киришди. Шунда биттаси ғалати гап айтиб қолди.

Каспийнинг у томонида машинани баржага урамиз, деб кутиб турган эдик. Красновод томондан келган баржалан папак кийган, белидаги қайишга ханжар таккан корасокол йигит булутдек бир отни етаклаб тушди. Худди Қора Жайроннинг ўзи. Ичимда, Қора Жайрон дунёда битта десам, яна битта бор экан, деб қўйган эдим. Яқинига бордим. Жилов тутган корасокол йигит, иди, иди, деб мени от яқинига йўлатмади. Демак, демак, ўша от Қора Жайрон экан-да.

Шу гапни эшитдиму Қора Жайрондан умидимни уздим. Кавказ тоғларининг қайси бир сўқмоғида менинг Қора Жайроним йўртиб кетаётганиниң, деб ўқсиб-ўқсиб йигладим.

Бутун бир кишини ғаму андуҳ билан ўтказдим. Тоғ этакларидан қор кетиб, пастликлар яшилланиб қолган апрель ўрталарида байталим қулунлади. Карасам, боласи кора сакичдек ялтираб турипти. Кўзларим яшиаб кетди. Севинганимдан қийкириб юборай дебман.

Шунга андармон бўлиб, Қора Жайрон кўзимдан сал нари кетгандек бўлди. Эртаю кеч фикри-зикрим шу кулунда бўлиб

қолди. Уни юваман, тараиман, эндигина мўй тортиб келаётган ёлларини меҳр билан силайман. Онаси уни мендан қизғаниди. Тепмокчи бўлади. Калласи билан нари суриб ташлайди. Барибир мен қулунга сўйкалиб боравераман. Кунгай тарафларда ердан тафт кела бошлаганда қулун билан бияни етаклаб олиб чикаман. Яғринини офтобга соламан. Жониворнинг қоп-кора сагриси офтобда ялт-ялт қилиб кўзни олади. Ўтган-кетганинг кўзи тегмасин, деб уларни овлоクロқ жойда офтобга соладиган бўлдим. Шундай қилиб қулуңчамни ортмоклаб юриб оёққа турғиздим. Мен унга, у менга ўргандик. Қайга борсам орқамдан эргашади. Ота-боболари Қора Лочин, Қора Жайронлардан ёдгор бўлсин, деб унга Қора Бахмал деб ном кўйдим. Шу номга ўргатдим. Чақиришим билан қулокларини дик қилиб қарайди. Қулун эди, дўнан бўлди. Дўнан эди, ғуонон бўлди...

Эрали чавандоз шундай тўлиб-тошиб гапирадики, дунёда отдан бошиқа ҳеч қандай мўъжиза йўқдек. Дунёнинг бирдан-бир мўъжизаси шу отдан иборат эди.

Болаларнинг силаб-сийпашига ўзини қўйиб берган бу отчинакамига гўдакларнинг қора баҳмалдан тикилган ўйинчок отига ўхшаб кетарди.

Эрали гапириб-гапириб кўнглини бўшатгандек эди. Ичи тўлиб турган экан, бир тўкиб солди-да.

У совиб қолган чойни бир симиришда бўшатиб ўрнидан турди.

— Энди мен кетай.

У кетди. Лекин Толибжоннинг юрагида қандайдир илик. майин бир меҳр қолди.

XIII

Бугун давон бозори гавжум бўлди. Ўтган машина бир тўхтамай иложи йўқ. Бирор кийик ўти, бирор анзур пиёз. бирор кечки ўрик, бирор қурут харид қиласди.

Азизбек бугун балиқ олиб чиккан. У уч кундан бери тутган балиқларини ҳовлидаги сув тўлдирилган бочкага ташлаб йигаётган эди.

Эрталаб туриб балиқларни уч кило, уч килолик қилиб ўн бир бўлакка бўлди. Уларнинг ой қулоғидан тол навдаси ўтказиб шода қиласди.

Айвонда жун савалаётган кампир сўридаги шода-шода балиқларга караб:

— Болам, жуда кўпайиб кетибди-ку, кандок оборасан? Кўтаролмайсан. ярмини обор. Колганини эртага опчиқарсан.— деди.

Азизбек бош чайқади

— Бугун сотоврмасам бўлмайди. Эртагача айниб қолади
Ўттиз кило юк нима бўпти. Зингиллатиб олиб кетаман.

У шундай деб баликларни шодаси билан копга солиб
орқалаб опчикиб кетди.

Довон бозорида ҳаммавакт балиқ бозори чақкон бўлади
Азизбек келиши билан тол соясига клеёнка ёзиб, балиқ
шодаларини териб қўйди. Атрофини йўловчилар ўраб олишиди

— Шодасига қанчадан сўраяпсан?

— Олти сўмдан.

— Инсофинг йўқ экан. Тўрт сўмдан берай, хўп, де

Азизбек кўнмади. Харидор нархни сал кўтарди.

— Бешдан берай. Тўртта шодасини оламан. Хўп, де.

Азизбек савдолашиб вакт ўтказгудек бўлса баликлар
айнаб қолиши мумкин. Ана шунинг учун беш сўмданга
кўнақолди.

Харидор қизиқиб кетиб битта йигирма беш сўмлик
узатиб ҳаммасига балиқ олиб қўя қолди Бешта шодани
кўтариб машинаси томон кетди

Йигирма минутларга колмай Азизбек баликларни сотиб
бўлди. Ерга ўтириб олиб пулларини санашга тушди Роппа
роса эллик беш сўм бўпти.

Азизбекнинг бирпасда шунча пул ишлаши бошқа бола
ларга алам килди Биттаси унга эшитдириб

— Онаси бузук, Мирвали тоға билан қочиб кетган —
деди

Азизбек қалтираб кетди Шу гапни айтган бола томон
хезланиб интилди:

— Нима дединг? Яна битта кайтар.

— Ёқдими? Яна эшитгинг келяптими? Айтганим бўлсин
Сени аяиг жалаб.

Азизбек унинг ёқасига чанг солди. Иягига калла урди
Бола орқага икки-уч қадам тисарилиб — гандираклаб борди
лекин йиқилмади У жонҳолатда ердан тош олиб Азизбекка
ўқталди

— Яқинимга келсанг, шу билан бошингта соламан.

Азизбек уни писанд килмай бораверди. Бола кочди Кета-
туриб қўлидаги тошни отди Тош Азизбекнинг тиззасидан
пастига тегди

— Шошма қўлимга тушарсан, — деди болдирини силаркан
Азизбек.

Ҳозиргина савдоси яхши бўлганидан қувонган Азизбек-
нинг кўнгли вайрон бўлди. Қишлоқда онасининг Мирвали би-
лан кетиб қолганини ҳамма биларди. Бу тўғрида сира Азиз
бекнинг олдида гапиришмасди Ўртоклари гаплашиб тўрганда

унинг қораси кўриниши билан жимиб қолишарди. Шунда Азизбек албатта аямни гапиришяпти, деб ўйларди. Ичлари куйиб кетарди.

Хозир у қишлоққа қайтаркан, аясининг бу килмишидан ўзини кўярга жой тополмай юм-юм ёш тўкиб, аччик қисматидан ўқиниб келарди.

Ўнга бурилиш жойида совхознинг оқ «Волга»си турарди. Азизбек аясини олиб кетган бу машинага нафрат билан бир қаради-ю юзини четга ўғириб жадал кета бошлади. У тахминан машинадан йигирма қадамларча узоклашган эди, орқасидан, «Азизбек» деган овоз келди. Бу овоз унга қадрдон, бешикда ётган пайтидан, қон-қонига, жон-жонига сингиб кетган эди. Шартта ўғирилиб қаради. Дўлана тагида турган Бодомгулнинг сурма босилган кўзлари Азизбек томон илтижо билан бокиб турарди.

Аяси сочини кестирипти. Ўсмир болаларга ўхшатиб кестирипти. Тилла тиш кўйдирипти. Бўйнида шода-шода марварид. Оёғида учи бигиздек ингичка олчаранг туфли. Кўйлагининг этаги тиззасидан тўрт энлик юкорида. Бармокларида, қулокларида бриллиантлар ялтирарди.

Азизбек онасини кўрмаганига бир ярим ой бўлганди. Тушларига киради. Катта энасига билдиримай бурчак-бурчакларда йигларди. Онасининг овозини эшитиб баданига ширин бир нарса ўрмалаб кетди. Хозир бораман, бағрига отилиб, ўкириб-ўкириб йиглайман, деган ўй бир онда хаёлидан югуриб ўтди.

Аммо қархисида турган хотин унинг онасига ўхшамасди. Бу бошқа Бодомгул эди.

Азизбек онаси томонга ўгрилганча қимирамай туриб қолди. Унга интилмади. Бодомгул боласи томон кела бошлади.

— Бегим. Бегжоним. Соғиниб кетдим, болам. Бери кел.

Азизбек жойидан қимирамади. Онасига қарамай юзини терс ўғириб тураверди.

Бодомгул келиб, уни бағрига босди. Кучли атири ҳидидан нафаси қайтган Азизбек онасини ўзидан нари итарди.

— Соғинмадингми, болам? — деди овози титраб Бодомгул.

Азизбек индамади.

— Ахволингни қара. Кийимларинг ҳам тўзиб кетибди. Мен сенга костюм, этик олиб келдим. Ундан кейин...

Бодомгул гапини тугатмай машина томон жадал кетди. Ундан шошиб битта тугун олди. Яна қандайдир кичкина қоғоз коробка ҳам олди.

— Мана, мана,— деярди у ўғли томон шошиб келаркан.— Зўр костюм. Финларники. Кўрганда ўртокларингни кўзи ўйнайди. Сенга атайлаб, бўйингга осиб юрадиган маг-

нитофон олиб келдим. Зўр ашулаларни ёзволиб эшитиб юрасан. Этикка гарч солдириб тикдирдим. Юрганингда гарч-ғурч қилади.

Бодомгул кўлидаги нарсаларни Азизбекка узатди. Азизбек икки қадам орқага чекинди.

— Керакмас. Керакмас...

— Нега унақа дейсан, болагинам. Мен сени олиб кетгани келганман. «Волга»га солиб опкетаман.

Азизбек бошини кўтариб онасига ёмон қаради.

— Менга унақа қарама, болам. Онангман-а.

— Катта энамни кимга ташлаб кетаман. Аҳволи нима кечади?

— Ҳафтада, ўн кунда бир хабар олиб турасан.

— Катта энамни ташлаб ҳеч қаёқка кетмайман. Сиз билан кетмайман. Сизни ёмон кўраман. Мирвали тоганиям ёмон кўраман. Сиз... сиз...

Бодомгулнинг қошлари чимирилди.

— Нима? Менга нима қипти?

Азизбек онасига сиз бузук хотинсиз, деб айтолмади. Лахча чўғ бўлиб турган бу гап томогида туриб қолди.

— Мирвали тоға сени яхши кўради. Ўзим ўғил қилиб оламан, деяпти. Юр, кетайлик. Велосипед олиб бераман.

Азизбек бошини сарак-сарак қидди.

— Кетинг, кетинг, ая. Агар яна келсангиз, ўзимни отиб кўяман. Ўртоқларим, мени жалаб хотиннинг боласи, деб эрмак қилишяпти. Кетинг. Ҳозироқ кетинг.

Азизбекнинг овози хиркираб гапиролмай қолди. Унинг кўзларидан ўт чакнаётганга ўхшарди.

— Мана кўрарсиз, Мирвали тогани албатта отиб ташлайман. Дадамнинг ўчини оламан.

— Дадангни у ўлдирган эмас, эсингни йифиб ол.

— Мени сиздака онам йўқ. Кетинг!

Азизбек шундай деди-ю, кескин бурилиб тупрок йўлда жадал юриб кетди.

Бодомгул кўлидаги нарсаларни унга узатганча, орқасидан юурди.

— Болам, болагинам. Пешонамда биттагина боламсан. Үндай қилма. Агар сен хўп десанг, уйга қайтиб келаман. Бирга турамиз.

Азизбек орқасига қарамас, йўл-йўлакай жавраб борарди:

— Керакмас, келманг. Уйимизга қадам босманг. Сиз ёмон хотинсиз.

Бодомгул тўхтади. У ҳаммавақт ўғлим измимдан чиқмайди, деб ўйларди. Яқин бир ярим ойдирки, у ишқ ўйинларига берилиб, айш-ишрат оғушида энтиқиб. Мирвалининг эркалаш-

ларидан худди туш кўраётгандек мавҳум бир оламда яшаркан, кишлоқда Азизбек исмли боласи борлигини бирор дақика хаёлига келтирмаганди. Энди ишқ оташлари ўчиб, бадани совуганда боласини эслаб қолди.

Ишқ ўйинлари бир гуруллаб ёнган гулханга ўхшайди Кимнингдир кўксини бир дақика иситади, олов тиллари билан унинг хисси-хирсиётларини жунбишга келтиради.

Бу хил олов ўйини дарров сўнади. Устини лаҳзада кул босади.

Бодомгул кўксига Мирвали ёққан гулхан ўча бошлаган эди Ишқ ўйинлари поёнига етай деб колганди.

Бодомгул кўксини иситган, кўзларига анвойи нурлар жилвасини намойиш килган, факат тушлардагина бўладиган бир сирли олам аста-секин асли ҳолига қайтаётган эди. Бодомгул ана шу маstonавор оламда энтикиб-энтикиб яшаркан, ҳаётимнинг бўёғи нима бўлади, деб ўйламаган эди.

Энди ўйлаяпти. Танида ишқ оташи совуганда, булутларгача учирив олиб чиккан муҳаббат кайфи тарқай бошлаганда боласини эслаб қолди. Дунёда бирдан-бир суянадиганим, орзу-умидларимни рўёбга чиқарадиган ўғлоним, деб йўклаб келганди.

Ёшлигига бошига рўзгор ташвиши тушган болалар бирдан улгайиб қоладилар. Гап-сўзларда, юриш-туришларида катталарга хос одатлар пайдо бўлади. Айниқса орият биринчи ўринга чиқиб қолади.

Бодомгул ҳақидаги гаплар Азизбекнинг ич-этини тимдаларди. Юрагида онасига нисбатан газабми, нафратми, ўзи ҳам ҳали билмайдиган бир алам яшарди. Баъзан: қани энди онам пок, бегубор бўлсаю худди болалигимдагидек остонаяга ўтириб уйга келишини интизорлик билан кутсан, деб ширин хотираларга берилиб қоларди. Бирон одам бу бола Бодомгулнинг ўғли деса эзилиб, Равшонбекнинг ўғли деса кўкси тоғдек кўтарилиб кетарди.

Энди Бодомгулга ўз боласи, келин бўлиб тушган қадрдон қишлоғи, оға-ини, опа-сингил бўлиб кетган қўни-қўшнилар begona бўлиб қолганди.

У кайтиб машинага чиққанда шофёр кўлидаги тугунга қараб бош чайқади.

— Ўғлингиз анчагина ўжар кўринади.

Бодомгул индамади. У ўз ўйлари билан овора эди. Дунёда ҳамма нарсадан мосуво бўлган бу аёлнинг ҳозирги ахволи жуда аянчли эди.

Машина уни икки қаватли уй олдига ташлаб, кайтиб кетди. У энди зинага оёқ босаётганда орқасидан бир аёл кишининг, келдингизми деган товуши эшитилди. Бодомгул

ўгирилиб қаради-ю, уни танимади. Бир вақтлар ниҳоятда чиройли бўлгани билиниб турган, энди хасталикданни ё турмуш мاشаққатлариданни ранги синикқан, юзига бемаҳал ажин туша бошлаган бу аёлни илгари бирон марта кўрмаганди.

— Менда ишингиз бормиди? — деди ҳайрон бўлиб Бодомгул.

Хотин ҳа, деб бosh иргади. Лекин Бодомгул унга уйга киринг, деб айтмади.

Хотин истехзо билан деди:

— Йиғлабсиз-а? Ҳали кўп йиғлайсиз, синглим. Вактида биз ҳам қон-қон йиғлаганмиз.

Бодомгулининг зардаси қайнаб кетди.

— Нега унақа дейсиз? Менга бунака дейишга нима ҳакқингиз бор? Ўзингиз ким бўласиз?

Хотин унга ўқрайиб қаради.

— Ҳакким бор учун гапиряпман. Ким бўласан, дедингиз? Кимлигимни айтами? Мирвалининг сиздан олдинги ўйнаши бўламан. Бўйнингиздаги шода-шода марваридлар аввал менинг бўйнимда эди. Мирвали омон бўлса бу марваридлар ҳали кўп хотинларнинг бўйнини безайди. Сиз ҳарқалай текисгина экансиз. Бир ярим ойдан бери ишқ ўйинида мастсиз. Мирвали ҳеч бир аёл билан икки ой бирга бўлмаган. Кўрпа кўтарадиган пайтингиз келиб қопти. Бу ишлар менинг бошимдан ўтган. Маслаҳатимга кулок соғинг. Кетинг бу уйдан. Мирвали шарманда қилиб ҳайдамай туриб кетинг. У осонликча ҳайдамайди. Шип-шийдон қилиб ҳайдайди. Бармоқларингиздаги узукларни, бўйнингиздаги марваридларни олиб, кейин ҳайдайди. Обрўйингиз борида кетиб олинг, синглим.

Хотин унга раҳми келгандек бош-оёқ бир қараб чиқдида, шўринг қурсин, дегандек маъноли илжайди. Кейин ҳайр ҳам демай кетаверди.

Бодомгул унинг орқасидан беҳуш қараб қолди. Иккинчи қаватга судралгандек аранг кўтарилиди-ю, уйга кириб ўзини диванга отди.

У алам билан куйиб-ёниб, ўртаниб йиғларди.

XIV

Тоғ болаларининг қувончи чексиз эди. Эрталабдан хонадонларда телевизор экранлари ёриши. Болалар деразаларга парда тутиб сабрсизлик билан мультфильм бошланишини кутишарди. Экранда гулга тўлган боғлар, чексиз яйловлар, тоғ этакларида булутдек ўралган қўйлар, чўқкилардан куйилаётган шаршаралар, олма-анорга, ковун-тарвузларга тўлиб кет-

ган гавжум бозорлар, «карилик гаштини сураётган» кексалар, оталари елкасида кўлларида шар ушлаб параддан ўтаётган гўдаклар, тоғ-тоғ «оқ олтин» хирмони уяётган «зангори кема»лар...

...Тугрукхона. Доя хотин кўлида янги тугилган чақалоқ. У болани баланд кўтаради. Ташқарида нурга йўғрилган рангин далалар, боғлар. Гёй шуларнинг бари сеники, деяётган-дек.

Оқ либосга бурканган келинчак билан «ҳаёт завқидан маст» куёв. Улар қучоқ тўла гулдаста билан мотамсаро она ҳайкали томон кетмоқдалар.

Адиrlарда лола териб юрган болаларнинг бошлари аранг кўринади. Кўчани тўлдириб карнай-сурнай билан куёвнав-карлар келишяпти. Автобуслар, машиналар тўхтаган, ҳамма уларга завқ-шавқ билан қарайди.

Далаларда атлас кўйлак кийган қизлар гўза чопик қилишяпти. Куёвлардек кийинган, кўкси орденларга тўлган чўпон сурув-сурув кўй орқасидан най чалиб кетяпти. Унинг юзида табассум, қарашлари маъноли, хаёллари порлоқ эртани кўриб тургандек.

Дала шийпони худди келин тушган уйдек ясатилган. Дастурхонда турфа ноз-неъматлар. Ариқ бўйида оппоқ ҳалат кийган ошпаз палов дамляяпти. Жизиллаб турган кабодан кўтарилаётган нимранг кўкиш тутун пахтазор бўйлаб таралади. Фўза чопик қилаётган сўлқилдоқ баҳтиёр колхозчи қизлар ҳар кунги бўладиган тушликларга ўрганиб кетишган бўлса керак, овқатга занг урилса ҳам ишни тўхтатмаяптилар. Тепаларидан барака дорисини сочиб ўтган самолёт учувчисига мамнун қўл силтаб кўядилар...

Новвой тандирдан узилган лоладек патирларни бетига сув сачратиб саватга ташляяпти. Кўксига иккита орден қадаган бригадир опа дастурхон четига оппоқ крахмалланган салфетка билан қошиқ-санҷқиларни териб чиқмоқда...

Авж пардага кўтарилаётган куй тугамай туриб, экранда «фильм тугади» деган ёзув пайдо бўлди.

Нихоят, экранда телетомошибинларга кўпдан таниш, қадрдан бўлиб қолган диктор киз кўринди.

— Телекамералар, радио микрофонлари Тошкент аэропортидаги ҳалқаро линиялардан учадиган самолётларни қабул қилувчи маҳсус майдончага ўринатилган. Бутун Ўрта Осиё регионидаги барча республикаларнинг раҳбарлари шу ерда Тошкент меҳнаткашларининг минг-минглаб вакиллари шиорлар, транспарантлар кўтариб олганлар. Уларнинг қўлларида тўлдасталар, юзлари та табассум ...

Сочларига анвойи ленталар таққан пионер кизлар юкори мартабали меҳмонга гулдасталар тутиш учун сабрсизлик билан кўкка боқадилар. Кўп ўтмай осмон бурчида азамат ҳаво лайнерилинг қораси кўринди. Ҳукумат раҳбарлари жим бўлиб қолишган. Улар Тошкент тепасида фахрий доира ясаётган «Ил—62» ҳаво лайнеридан кўз узишмайди. Ана, гулдирос солиб самолёт ерга келиб кўнди.

Кутиб олишга чикқанлар олдида «ҳаммамиз учун хурматли» Шавкат Раҳимович дадил юриб борарди. Самолёт эшиги очилиб, трап кўйилди. «Ўзбек пахтакорларининг отаси»— меҳрибон отахонимиз, биринчи бўлиб юз кўрсатди. Музика янгради. Пионерлар қафасдан қўйворилган қушлардек самолёт трапи томон учдилар. Раҳбаримиз гулларга кўмилиб кетди. Бирдан экранда Мирвали Рихсиев кўринди. У кўлида раҳбаримиз томон оппоқ дастурхонга кўйилган нон-туз кўтариб борарди. «Ўзбек пахтакорларининг отаси» нондан бир тишлам ушатиб тузга ботирди-да, оғзига олиб борди. Кейин у Мирвалининг елкасига қоқиб, нимадир деди.

У ҳамма раҳбарлар билан кўришиб бўлгач, аэропорт биносига қараб юра бошлади. Илгариги келишларида бошини бир томонга сал эгиб, жуда чаккон одим ташларди. Бу гал ундай эмас, тез-тез мункиб кетар, қаёқка келиб қолганини билмаёттандек атрофга аланглаб кўярди.

Аэропорт томида бирваракайига саккизта карнай ват-ватлаб қулокларни коматга келтирди. Минг-минглаб одамлар қўлларидағи байроқчаларни силкитиб азиз меҳмонни табриклидилар. «Азиз меҳмон» эса боя оғзига соглан нонни ҳамон ютолмай лунжидаги ҳўллаб ивитиб борарди...

Тошкент кўчалари. Юз минглаб одамлар йўл четларида кўл силтаб отахон тушган машинани кузатиб қолдилар...

Диктор қиз: «Тошкент аэропортидан олиб кўрсатган репортажимизнинг маҳсус сони тугади. Шу билан, Ўзбекистон телевидениясининг кундузги эшиттиришлари ниҳоясига етди», деб эълон қилди.

Мультфильм кутиб ўтирган болалар ҳафсаласи пир бўлиб тарқаб кетишиди.

Ўша куни кўча-кўйда, гузарларда, бозорларда: «Ўзбек пахтакорларининг отаси» Мирвалининг елкасига қоқиб кўйди, деган гап бўлди. Унинг дўстлари, қойил қилди, душманлари куйиб ўлсин, деса, душманлари, энди у билан олишиб ўтиришнинг фойдаси йўқ, деган хулюсага келишди. Чойхонада телевизор кўрганлар орасидан бири, отахонимиз пишиб коптилар, юзларига нариги томоннинг шарпаси тушиб копти, деб юборди. Бу гапни эшитганлар ўзларини эшитмаганга солиб, бу гапни сен айтмадинг, мен эшитмадим, шу гап шу ерда

қолсин, телевизор кўрмай мен ўлай, дегандек ерга қараб ўтираверишди.

Толибжоннинг бу томонларга келганига ҳам икки ойдан ошди. Бу орада тўрт-беш марта Мирвали билан гаплашди. Тоғларга чиқди. Унинг қилаётган ишларига қараб турив, дўстининг қанчалар ишбилармон бўлиб кетганига, жуда қийин, мураккаб ишларни ҳам чўчимай дадил амалга оширишига, гайратига, тузган режаларига, шу режалар ҳар қандай қийин бўлишига қарамай бошлаб юборишига тан бермай иложи йўқ эди. Тоғларда булатдек судралиб юрган сон-саноқсиз эчкilar, Америка фермерлариникидан ҳам яхши зотдор корамоллар боқиладиган чорва жойлари, кафтдек текис жўхоризорлар, ниҳоятда дид билан парвариш қилинган боғлар шу Мирвалининг режаси-ю, тиришқоқлигидан эканини биларди. Мирвали хўжаликни қаттиқўллик билан бошқаарди. Бирон одам унинг измидан чиқиб ўзича бир иш қиломасди. Ҳамма нарса ҳисобда, ҳамма нарсанинг саноги бор эди.

Республиканинг номдор пахтакор районлари йилига тўртта «Жигули» ололмаган пайтларида Мирвалининг гаражида ўндан ортиқ «Жигули», беш-ўнта «Москвич», бир-икки «Волга» мойи артилмай турарди. Бу машиналарни у энг яхши чорвадорга, энг яхши пахтакорга тантанали вазиятда топширади. Омборларда уну гуручлар бир-икки йилга етадиган запаси билан турарди. У совхоз аҳлига томорқага макка, беда эктиромасди. Бола-чақангга егулик нарса эк, деб мажбур қиласди. Молингга канча хашак керак бўлса ана тоғ, ана адир, истаганингча ўриб ол, дерди. Совхоз марказидаги универмагда энг яхши нарсалар бўларди. Импорт костюмлардан тортиб модний этикларгача. Бу молларни ташқаридан келадиганларга сотдирмасди.

Марказдаги катта новвойхонада ёпилган нонларни ўзи контролъ қилиб турарди. Ўлим-нетим бўлганда ўзи бош бўлиб жами маъракаларини ўтказарди. Тўйларга бошчилик қилиб, кёвними, келинними кам-кўстига карашарди.

Шундок бўлишига қарамай, уни кўпчилик куш кўрмасди. Кўчадан келаётганда оstonада неварасини ўйнатиб ўтирган чоллар аста уйга кириб кетишарди. Тўрт-беш киши тўпланиб гурунг қилиб турганда унинг қораси кўриниши билан ҳар тарафга тарқаларди.

Мирвали анчагина ўзидан кетган эди. Феъли айниб турганида райком секретари келганда ҳам қабулхонада кутдириб қўяр, эртага келсин, деб муомала қилиб юборарди. Обкомнинг биринчи секретари телефон килганда вақтим йўқ, деб трубкани босиб қўйган пайтлари ҳам бўлган.

Хоҳ амалдор, хоҳ мухбир бўлсин унинг боғларидан, полизларидан тўртта бодринг, ё тўртта олма кўтариб кетган эмас. Канчаки хосил бўлса бари тарозига тушар, хатга битиларди.

Тоғларда яшайдиган эркин, хеч кандай тартибга бўйин бермайдиган асов, жангари йигитлар ундан кўркишарди Ўғрилик килган, тартиб бузганлардан биронтасини у каматмаган. Унинг маҳсус йигитлари жиноят килгани тутиб, тоғлар орасига обориб, обдан калтаклаб, шалхак килиб сурдалиб-сурдалиб уйига келарди-ю, бир умр харомдан ҳазар киладиган бўлиб коларди. Мирвали бу тоғлар орасида мушти билан, қамчини билан тартиб ўрнатган эди.

Толибжон Коҳирага кетаётганда Одессада «Грузия» теплоходида Ўзбекистондан Европа саёҳатига отланиб турган туристлар билан учрашганди. Улар орасида машҳур адаб Абдулла Каҳхор ҳам бор эди. Толибжон унинг китобларини ўқиб ғойибдан хурмат килиб юарди. Унга шу адаб билан сұхбатлашиш насиб килган эди. Шунда Абдулла Каҳхор ундан, иним, қаердан бўласиз, деб сўраганди.

Толибжон туғилган жойини айтганда адабнинг кўзлари яшнаб кетганди.

— Ажойиб жойнинг фарзанди экансиз,— деганди у Улуғбек, Жомий, Навоий кадами теккан ерларда ўсган экансиз. Самарқандда Тахти корача довони орқали Темурланг Шаҳрисабзга ўтган. Улуғбек хазинасини Тахти корача довонига яширган. Навоий Самарқанд таҳсилини тугатиб шу довондан ошиб Ҳиротга қайтган. Бобур шу довондан Кобулга кочган. Лекин бу жойларнинг одамлари антика бўлади. Дириекторларингизни яхши танийман. Унинг асли қиёфасини чизиш кийин. Бир танда икки одам яшаётганга ўхшайди. Бири бекиёс ишбилармон, ташкилотчи, бири ёвуз. Иккови ҳам авж пардада. Бири бирини сикиб чиқараман, демайди. Иккови ёнма-ён мустакил яшайди. Бир танга иккови навбатма-навбат ҳокимлик килади. Бири уйғонганди, бири мудрайди...

Абдулла Каҳхорнинг бу гапи Толибжонга сал айил ботган эди. Мана энди унинг гаплари нақадар чин эканини тан оляпти.

Унга ким насиҳат қиласди? Кимнинг гапини олади? У хеч кимнинг қўли етмайдиган баландликда. У ҳаммадан доно ҳаммадан зўр. Унга тик бориб ҳам бўлмайди, ёнбошидан ҳам келиб бўлмайди.

Факат биргина одам уни йўлга сола олади. У ҳамма учун хурматли Шавкат Рахимов. Ким юрак ютиб унга гап

айта олади? Айтганда ҳам ўғлим, деб ардоклаган Мирвалига танбех берармикин?

Бугун мамлакатнинг энг баланд мартабали отахони унинг кўлидан туз татиди. Елкасига қоқиб, меҳрибонлик билан миннатдорчилик билдириди. Шундок бўлиб турган бир пайтда ким бетлаб унга тик бора олади?!

Толибжон ана шундок жумбоклар чигалига ўралашиб колганди. Юраги сикилиб кўчага чиқди. Азизбек ҳали ҳам оstonада ер чизиб ўтирипти. Бу боланинг нияти бузук, кўнглига шайтон уя қурган, деб ўйлади ўзича Толибжон.

Сойга тушиб шаршаралар тагида бирпас дилхираликни ёзмоқчи бўлиб турган эди, пастликдан «Нива»нинг ўрлаб чиқаётганини кўрди. Ким бўлди экан? Мирвали ҳали Тошкентдан қайтмаган? Куёви бунака машинада юрмайди. Бирон ўткинчи машина бўлиши мумкин эмас. Бу йўлнинг боши берк. Халта йўл.

Машина асфальт ётқизилмаган шағал йўлдан силкиниб-силкиниб Толибжоннинг олдига келиб тўхтади. Ундан Расулбек тушди. Жуда ташвишли эди у. Остонада ўтирган Азизбекка ғалати бир қараб олди-да, Толибжоннинг тирсагидан ушлаб четга тортди. Йўлни кесиб юк машиналари кабинаси-нинг томи баргларини сидириб кетган кекса тоғолча оркасига ўтишиди.

— Бирон ёққа кетиб қолмадимикин, деб тавишда эдим. Хайрият шу ерда экансиз. Ишлар чаток, Толибжон ака.

— Нима гап бўлди? — деди ташвишланиб Толибжон.

— Мирвали Тошкентда. Нима қилишимни билмай олдингизга келдим. Бодомгул ўзини осиб кўйипти. Нима қиласиз, Мирвалининг келишини кутамизми ё... Ҳайронман, марказда уни ҳеч ким танимайди. Ҳамма кариндош-уруғлари қишлоқда. Қаерга кўмиш керак?! Энди маслаҳат сиздан.

Толибжон ўйланиб колди. Бодомгул қариндош-уруғларининг юзига оёқ тираб Мирвалига элакишиб кетиб қолган. Қишлоқда унинг номини ҳам атамай кўйишган эди. Маъракасини шу ерда ўтказишга кўнишармикан?

— Мундок килсак,— деди Толибжон.— Ҳар қанча маслаҳат бўлса қайнонасидан чиқади. Жуда доно, бамаъни кампир. Ўша нима деса шу бўлади.

Иккови Азизбеклар уйи томон юра бошлаши. Толибжон шу топда жуда чиройли ҳалқ мақолини эслади. Ёғ ялаганда ёт, қон ялаганда кариндош кунингга ярайди.

Азизбек ўрнидан туриб уларга йўл берди. У икковига ҳам ҳайрон қараб турарди. Ким билади, унинг хаёлидан нималар ўтди экан. Балки у булар дадамнинг дарагини топиб ёлдиларми, деб ўйлаётганимикин?

Бечора дадасидан жудо бўлгани етмагандек, энди онадан ҳам айрилди. Қариб ана кетаман, мана кетаман, деб турган бувиси ҳам оламдан ўтиб кетса ким билан қолади? Қаёқка боради? Нима қилади?

Кампир айвонда қуритилган тоғ райҳонини уқалаб чўпхаслардан тозалаб ўтиради. Бош кўтариб Толибжон билан Расулбекни кўрди-ю, юзида аллақандай кувончга ўхашаш бир нима пайдо бўлди.

— Сандиқни очаверайми? Фойибимдан хабар топиб келганга ўхтайсизлар.

Лекин келган меҳмонлар чехрасида таскин берувчи бирон белги сезмади. Ташибшиланиб ўрнидан тура бошлади. Расулбек орқадан келаётган Азизбекка ўгирилди:

— Сен кўчада ўйнаб келгин.

Азизбек жойидан қимиirlамади. Толибжон кампирнинг ёнига келиб елкасидан беозор босиб, ўтиришга унади.

Кампир саросимада эди.

— Тўғрисини айтинглар, яширманглар, Равшанбегим бу ёруғ жаҳонда борми? Бор бўлса бор денглар, йўқ бўлса, йўқ денглар. Кутавериб кўзларим тўрт бўлган.

Толибжон билан Расулбек учун топиб келган шум хабарни айтиш ниҳоятда қийин эди. Расулбек кампирга юзланди.

— Эна, неварангиз кўчага чикиб турсин, уни олдида айтадиган гап эмас бу.

— Бор, болам, бор. Бир айланиб келгин.

Бироқ Азизбекнинг қандайдир фалокатни сезгандек кетгиси йўқ. У катта энасининг ҳам гапини олмай қайсаарлик қилиб ўтириб олди. Ноилож қолган Толибжон ердан кўз узмай гапира бошлади:

— Энажон, энди қандоқ қиласиз. Бодомгул пешонамизга сиғмади...

Унинг гапи оғзида қолди. Азизбек сапчиб ўрнидан туриб кетди-ю, қафасга тушган шердек ўкириб юборди.

— Даюс, даюс Вали тоға. Мирвали тоға даюс...

Расулбек унинг қўлидан юлқиб тортиб ўтқизди:

— Ўзингни бос, бола! Сабр қил. Кўз ёшларинг ҳали керак бўлади. Энди сен катта йигит бўлиб колгансан. Сабрли бўл. Сенга маслаҳат солгани келганмиз. Эс-хушингни йигиб гапга кулоқ сол.

Толибжон узилиб колган гапини улади:

— Энажон, сиз хонадоннинг каттасисиз. Сиз нима десангиз, шу бўлади. Йўқ, ўшакла дафн килиб юбораверинглар дессангиз...

Кампир унинг гапини бўлди:

— Ундаи эмас. Бодомгул бу уйга ёр-ёр билан келин бўлиб тушган. Талок олган эмас. Шу уйдан чиқазамиз. Ювиб-тараб гунохларидан фориғ килиб тупрокка кўямыз Факат битта илтимосим, Мирвали жанозага келмасин, келса оламон тошбўрон килиб юборади.

Кампир мунггайиб, кичкинагина бўлиб қолди.

Маслаҳат билан Толибжон шу ерда коладиган, Азизбек билан Расулбек мурдани олиб келгани марказга кеталиган бўлишди.

Толибжон уйига қайтиб чикиб бўлган воқеани онасига айтди. Кампир нималанидир пичирлаб юзига фотиҳа тортида

— Бечора Рисолатнинг шу биттагина невараисидан бошка ҳеч кими йўқ. Толиб болам, маъракага ўзинг бош бўл. Ҳой Зайнаб, югар, кўни-кўшнини чакир. Юртга хабар килишсин Ўлим курсин, ўлимгина курсин, шунака бемаҳалда, bemavrid келади. Қокилганнинг остонасидан ўтади. Қокилганни қокиб йикитади. Шўргинанг кургур Рисолатнинг кўрган куни озмида...

Зайнаб шошиб чикиб кетди. Орқасида болалар эргашди

Етим кишлок дўппидек кичкинагина эди. Бир қумгон қайнагунча айланиб чикса бўларди. Фукароси бир-бирига қайишадиган, бир-биридан ҳамиятини аямайдиган ахил эди Тўй-ҳашамларда ҳамма баробар оёққа турарди. Бодомгул бу сокин, файзли қишлоқнинг хушовоз куйчиси эди Тўйларда ҳониш қилганда шамоллар ҳам тўхтагандек бўларди. Қушлар ҳам қўшиғига кулоқ соларди. Кечқурунлари деярли ҳамма хонадонларда магнитофон кўйилар, унда факат Бодомгулнинг қўшиклари эшитиларди. Қишлоқ тепасида Бодомгулнинг овози тошлардан, сойлардан ошиб сузуб юради

У Етим қишлоқнинг файзи эди. Булбули эди Мирвали шу булбулни кафасга солиб банди қилиб олиб кетгандан бўён қишлоқ хувиллаб, файзсиз, мунгли бўлиб колганди Бора-бора юртини унуган Бодомгулдан қишлоқликларнинг ҳам кўнгли қолди. Уни унута бошлишди. Етим қишлоқ аёллари шаънини булғаган, уларнинг бошларини ҳам қилган Бодомгул назардан қолди. Унинг қўшиклари ёзилган магнитофон тенталарини токчаларда чанг босди.

Толибжон уни кўрмаган, қўшикларини ҳам эшиитмаганди Факат таърифи узук-юлук қулогига чалинган пайтлар бўлганли.

Азизбеклар ховлиси хотин-халажга тўлиб кетди. Эшик ташкарисида етти-саккиз эркак жимгина Толибжонни кутиб туришарди. Маслаҳат билан бирорини қабристонга, бирорини ғассолга юборишди. Қишлоқ советидан стол-стуллар, чойхона-тан самовар, чойнак-пиёлалар олиб келишга жўнатишиди.

Кампир қабристонга кетаётган йигитни тўхтатиб шундай деди:

— Гўрковга тайинланглар, қазиган гўр ёнидан битта жой олиб кўйсин.

Ҳеч ким ундан нега, деб сўрамади.

Дўлана тагидаги това тошда етти-саккиз чокли чол ҳассага бағриларини бериб жимгина ўтиришарди. Ичкаридан чиккан йигит Толибжонга деди:

— Кафанлик керак. Биронта болани магазинга юборинг.

Уларга қулоқ солиб турган чол ҳассадан бағрини узиб деди:

— Қидирма, ҳеч қандай кафанлик йўқ. Бир табаррук зот қазо қилганди, беш кун бурун. Бутун районни қидириб тополмаганмиз. Якин тўрт йилдирки, область магазинларига сурп келмай қўйган. Мурдани жойнамозга кафандаганмиз.

Толибжон ҳайрон бўлди. Наҳотки, олти миллион тонна пахта топшириб битта кафанлик сурп тополмасак.

— Эҳтимол кафандикнинг кераги ҳам бўлмас. Ўз жонига қасд қилганга жаноза буюрмайди. Мурдаси ҳам ювилмайди.

Бу гапни айтган кишига ҳамма баробар ўгирилиб қаради. Бир чол даст ўрнидан туриб, унга ўдағайлаб кетди:

— Буюради, жаноза буюради, Бодомгулнинг жами гуноҳларини тангридан сўраб оламиз. Уни ўз жонига қасд қилишга ким мажбур қилганини билиб турибмиз.

Това тошда ўтирганлар, тўғри, тўғри, дейишди. Ўша гапни айтган киши, «таомилини айтдим-да», дея четга чиқди.

Чол тўғри айтган экан, кафандик қидириб кетганларнинг ҳаммаси қуруқ қайтишди. Толибжон Зайнабни чақириб, энди нима қалимиз, деб маслаҳат солди.

— Рисолат аямдан сўраб кўрай-чи.

Зайнаб шундай деб ичкарига кириб кетди. Кампир ҳамон ўтирган жойида пичирлаб, тебранарди... Зайнаб унга ҳеч қаерда кафандик йўқлигини айтди. Кампир бирпас жим қолгандан кейин чўнтағи оғзига қадалган тўғноғични тимирс-киланиб чиқаза бошлади. Каттакон калит олиб Зайнабга узатди.

— Ичкарига кир. Мехробдан тўшакларни тушириб сандикни оч. Ичиди ўлимликка атаган тугуним бор. Олиб чик!

Зайнаб ичкарига кириб кетди. Бир оздан сўнг сандик кулфининг даранглагани эшитилди. Зайнаб тугунча кўтариб чиқди-да, кампирнинг олдига қўйди.

— Ўзинг оч.

Зайнаб тугунни еча бошлади. Ичиди бир кафанлик сурп, қоғозига араб алифбосида «Гулжаҳон» деб ёзилган совун, бир шиша атири, куритилган райхон, элликтача дастрўмол ва яна қоғозга ўралган нимадир бор эди. Зайнаб уни ҳам очди. Ўнта қизил ўттиз сўмлик пул. Ювгучига аталган икки кийимлик сатин, бигта пешонабоғ бор эди. Зайнаб кампирга:

— Эна, бу пуллар энди ўтмайди. Пул алмашганига ўттиз беш йил бўлай деяпти-ку,— деди. Кампир унинг гапига парво қилмади. Нега ўтмас экан, шу пул шўроникими, ўтади, деди.

Хаммасини обор, фассолнинг кўлига бер. Қазойим етса юрт бир амаллаб кўмиб кўяр. Ўлимни кутган ўлмайди, кутмаган ўлади. Қирқ йилдан бери ана ўламан, мана ўламан, дейман. Қани, ўлим ўлгур келаколса.

Соат учлардан ошганда мурдани олиб келишди. Совхоз профилакториясининг врачи Седона билан бир ҳамширадан бошка ҳеч ким келмади. Чойшабга ўралган Бодомгулнинг жасадини ховлига олиб киргандарида ҳам, уни уйга олиб ўтаётгандарида ҳам кампир ўрнидан турмади, қарамади, пиширлаб ўтираверди. Фассол хотин ювиб, кафандаб бўлгандан кейингина уйга кириб Бодомгулнинг юзини очишни буюрди. Одатда ювилган жасаднинг юзи очилмасди. Кампирнинг гапини икки килишмади. Очишли.

Кампир Мирвали йўлдан урган кундан бошлаб ундан ҳазар килди. Ювуксиз, деб бирон марта бўлсин бетига караб кўймади. Қўлидан овқат емади. Кир-чирини ҳам, емак-ичмагини ҳам бўлак килди. Энди бугун Бодомгул бутун гуноҳларидан фориғ бўлиб абадий уйқуда ётарди. Жами гуноҳлари, эл-юрт олдидағи юзкароликлари жони билан бирга танини тарқ қилган эди. Кампир ювилиб пок бўлган келиннинг пешонасидан силади. Энгашиб манглайига аста лаб тегизди. Нимадир деб пиширлади. Қўзларидан икки-уч ёш томчиси кафандаги тушди.

Бодомгул — янги келин бўлиб тушган никоҳ тонгидагидек, нихоятда чиройли бўлиб кетганди. Қизиллик қочган оппок бетидаги мошдек холи янада қорайиб кўринарди. Кошлари зулукдек қотган. Юмук ковоклари учидаги узун киприклари бир-бири билан жиспланиб кетган эди. Атрофда аёллар фарёд уриб, айтиб ийғлаётган шу дақиқаларда кампир Бодомгулнинг келин бўлиб тушган пайтларини эслаяпти. Эрталабки келинсалом. Бодомгул ҳарир парда ёғиб энг аввал қайнонасига салом қилди. Энгашганда елкаларидан ошиб тушган сочпопуклар учидаги кўнгироқчалар бир-бирига урилиб, жаранглаб кетди. Қайнона бекиёс чиройли келиннинг юзини очиб, бир дам томоша килди. Бодомгулнинг юзи шарм-хаёдан

лов-лов ёнар эди. Киприк кўтариб қайноасига бетлаб каролмади. Лаблари, кичкинагини лаблари қимиrlади. Ассалом, дедими, нимадир деди. Кампир унинг елкаларини силаб, баҳтили бўлинг, болам, кўшгани билан кўша қаринг, деб манглайидан ўпди. Бодомгулнинг пешонаси қизиб кетган, қайнананинг лабларини куйдиргудек эди.

Кампир энди унинг муздек совиб қолган пешонасига лаб тегизди. Пайваста қошларини силади. Кейин қалтираб турган бармоклари билан унинг бетига кафан учини ёпди.

— Капалак кийган келади, кафан кийган кетади,— дея пицирлади кампир.— Капалак кийиб қелгандинг, болам. Энди кафан кийиб кетяпсан. Асли бу кафан менга аталган эди. Қандок килай, бу жон ўлгур чиқавермаса. Гуноҳларингни гарданимга олдим, болам. Дўзах ўтларида мен куяй. Сен хур-ғилмонларга кўшилиб кет. Кафанимни сенга бердим. Покиза танга аталган кафанимни бердим. Тинч ёт, болам. Орқангдан ҳеч ким тош отмайди. Бирон оғиз ёмон гап айтмайди. Кўзим тирик экан, сени ёмонотлик қилмайман. Тонгсаҳарларда тиловат қилиб гуноҳларингни сўраб оламан. Болам, мени қаргама. Мендан рози бўлиб кет. Равшанбеккинамнинг жасади топилса, ёнгинангга ётқизаман. Бирга бўласизлар.

Кампир қалтираб ёнбошига оғиб кетди. Хотинлар суюб ростлашди. Қўлтиғидан кўтариб ташқарига олиб кета бошлишди. Кампирнинг икки қўли оппоқ кафанга чулғанган Бодомгул томонга чўзилганча кетарди.

Бу тогларда кийикдек юргурган, шамолдек елган, булбуллардек нола қилган, ҳар баҳор тоғ ёнбагирларида лов-лов ёнадиган лола гулханларидек кўзларни яшнатган, тўйларга файз киритган — бутун қишлоқнинг эрка келинчаги Бодомгулнинг табиат фақат бир мартагина яратиши мумкин бўлган чехрасига энди парда тортилган эди.

Офтоб оғаётганда тобутни елкага олишди. Азизбек олдинда белини бойлаб борарди. Неча ойлардан бери токчада чанг босиб ётган ленталар яна магнитофонга кўйилди. То қабристонга етгунча хонадонларда тобут эшик олдидан ўтиши билан магнитофон кўйишар, Бодомгулнинг чирманда жўрлигида айтган мунигли кўшиклари то қабристонгача кузатиб борарди. Бодомгул худди ўз жанозасида ўзи фарёд уриб айтиб йиғлаётганга ўхшарди.

Кунботиш уфқи алвон нурларини чўққиларга санчаётган шоми ғарифонада Бодомгулни тупроққа кўйишиди.

Ҳар юртнинг машхур бир нимаси бўлади. Парижнинг жаҳонга машхур Эйфель минораси. Самарқанднинг дунёни

лол колдирган Регистони, Бухоронинг булутларга боши қадалган Минораи Калони, Етим қишлоқнинг биттаю битта шу эрка Бодомгули бор эди. Энди у йўқ. Етим қишлоқ яна бир марта етим бўлиб колди.

Мирвали уч кундан кейин Тошкентдан қайтди. Бўлган воқеани эшитиб эсанкираб қолди. У чинакамига Бодомгулни яхши кўрармиди? Улар ўртасидаги муносабат муҳаббатмиди? Ҳар қалай Мирвали Бодомгулни бирон кун кўрмай колса, кўнгли у томонга талпинаверарди. Бирга бўлган пайтларда дунёнинг жами ташвишларини унтиб, бағрига сингиб кетарди.

Мирвали юраги бетлаб кундузи Етим қишлоққа боролмади. Кош корайганда машинани пастликда қолдириб, пиёда кабристонга борди. Ҳали ой кўтарилимаган. Гўрковнинг хужрасида чироқ ёниб турарди. Мирвали гўрковга учраб Бодомгулнинг қабрини кўрсатишни сўради. Гўрков ўт-ўланлар ўсиб кетган, гўрларнинг кўпи ўприлган, ёз ўртаси бўлишига қарамай дараҳтлари барг ташлаган, тош сағаналар тагида шамлар липиллаб ёнаётган ваҳимали қабристонда Мирвалини эргаштириб борарди. У янги, устига атиги биттагина ҳасса санчилган қабр олдидা тўхтади. Бу Бодомгулнинг гўри эди. Мирвали қабрнинг оёқ томонида жуда узок чўккалаб ўтириди. Бир оғиз ҳам сўз айтмади. Бирон марта бўлсин бошини кўтариб атрофга қарамади. Шу энгашганича қимирламай, мункайиб ўтираверди. Тик туравериб оёғи толган гўрков кетишини ҳам, кетмаслигини ҳам билмай, оғирлигини дам ўнг оёғига, дам чап оёғига ташлаб, Мирвалининг ўрнидан туришини бетоқат бўлиб кутарди. Охири Мирвали икки тиззасига тиравиб ўрнидан турди. У тураётганда ичидан кучли бир хўрсиниш келди. Чўнтағидан дастрўмолчасини олиб милкларини артди. Кейин яна гўрковга эргашиб дарвозахона томон юра бошлади.

У кетар олдидা гўрковга санамасдан бир даста пул тутқазди. Ҳеч нарса демади. Афтидан, гўрков нима килишини ўзи билса керак, бош иргаб орқасидан караб колди. Мирвали узоклашгандан кейин, у хужрадан шам олиб чиқиб яна Бодомгулнинг бошига борди. Шамни ёкиб, бирпас караб турдида, кейин қуриган ўтларни шитирлатиб орқасига кайтди.

Бойўглининг хунук сайраши эшитилди. Ой кўтарилиши билан чирилдоқлар базми бошланди. Ўприлган гўрлардан бир-бирини кувиб чиқсан ёввойи мушукларнинг бўғик, ёқимсиз миёвлашлари эшитила бошлади.

Еттинчи лампа аранг ёритиб турган хужрада гўрков куръон тиловат қиласади.

Мирвали довонга келганда одам тирбанд эди. Машиналар, автобуслар тиқилиб кетган. Дўнгликтаги омонат минбар атрофи алвонлар билан ўралган. Радист йигит микрофонларни созлаяпти. Йўлнинг энг баланд жойида устига парда тортилган ҳайкал баландлиги супаси билан бирон ўн беш метрча келиб қолар. Пастликда яна бир ҳайкал. Чодир ёпилганидан унда нима акс эттирилганини билиб бўлмас эди Ёш-яланг йўл ёқасига туташ тоғ этакларига чиқиб олган Ҳар бир тош, ҳар бир харсангда одам. Кўчма ошхоналарнинг йиғма столларида ҳар хил таомлар Кабобпазнинг қўли-қўлига тегмайди. Автолавка олдида одам ғужон ўйнайди. Офтобда куйиб кетган одамлар тинмай шиша оғзидан минерал сув ичадилар. Қўлтиктаёкли, хассага таянган, кўкси орден-медалларга тўла уруш ветеранлари бир тўда, бир тўда раккосаю ҳофизлар. Довоннинг бериги томони ҳам шундай. Қайнар, Макрит, Ўрус томондан келган машиналар тизилиб кетган.

Мирвали машинани минбар яқинига келиб тўхтатди «Нива» эшиги очик. Шофёр бола рация трубкасини қулоғига тутиб нималардир қичкирятти. У Мирвалини кўриб трубкани жойига кўйди

— Ҳали Дарғом кўпригидан ўтишгани йўқ. Ўтиши билан хабар қиласди.

Мирвали Омонқўтонга ҳам ана шундай рацияли машина кўйган. Раҳбарларнинг машинаси ўтиши билан хабар қиласди

Асли бугунги маросим кеча ўтиши, Москвадан келган «Ўзбек пахтакорларининг отаси» маросимга катнашиши керак эди. Тошкентдан телефон қилиб, отахон катнашолмайдиган бўлиб қолдилар, эртага ҳаммамиз учун ҳурматли Шавкат Раҳимовнинг ўзлари катнашадилар, деб хабар килишган эди Мирвали кечаси телефон қилиб кимлар келишини сўраб олган. Шунга қараб дастурхон тайёрлаган, айтадиган гапларни дилига тутиб кўйган эди. Умуман Мирвали Раҳимовнинг ҳар келишига албатта битта янгилик тайёрлаб қўярди Мактабми, клубми, кўприкми у киши келганларида очиларди Мана бугун у кишини ниҳоятда севинтирадиган воқеа, уруш қурбонларига тикланган ёдгорликни очиш маросими. Албатта ўзлари лентани қирқадилар. Бугунги бўладиган оламшумул воқеа туфайли Шавкат Раҳимович Мирвалининг аллаканча гуноҳидан ўтадилар. (Биринчийнинг номига канчалаб шикоя хатлари боришини у биларди.)

Мирвали атрофга аланглаб Толибжонни қилира бошлади Эрталаб, олиб келинглар, деб унга машина юборган эди

Анчадан бери ҳолидан хабар ололмагани туфайли орага мабодо гинахонлик тушган бўлса шу бугунги тантанада ёзилиб кетади, деб ўйлаган эди. Толибжон кўринмади.

«Нива»даги рациядан хабар келди. «Меҳмонлар Даргом кўппригидан ўтишди. Учта енгил машина. Ёнибонига «Телевидение», «Кинохроника», деб ёзилган иккита автобус. Олдида ГАИ машинаси...»

Мирвали копқоқли ён соатига қаради. Минбарга чиқиб радиостдан микрофон ишлайдими, деб сўради. Радист микрофонни чертиб кўрди. Тоғлар этагида ўқ узилгандек радио карнайлари гумбурлаб кетди.

Мирвали микрофонга яқин келиб бир йўталиб олди.

— Гапимга қулок солинглар. Ўн беш минутдан кейин раҳбарлар етиб келишади. Йўлдан четга чиқиб туринглар. Нурали баҳши, Абулғози ота, Борот полвон, пионерлар вакили, минбарга яқин жойга келиб туринглар. Илтимос, ёш болалар оёқ остида ўралашмасин.

Тўда орасидан кўлида дўмбираси билан саллали Нурали баҳши, кўлтиқтаёкли, кўкрагида иккита Шуҳрат ордени бор абулғози ота, қаҳрамон бригада бошлиги Борот ака ва сочига лентани капалак килиб тақиб олган ўн икки ёшлардаги қизча минбар олдига келишди. Мирвали микрофонга аввал бир пуф-лаб, гап бошлади:

— Эрали, Эрали чавандоз, суворийлар пастликда тахт бўлиб туришсин. Ўзим команда берганимда парад бўлиб минбар олдидан ўтасизлар.

Область ва район раҳбарлари етиб келишди. Мирвали минбардан тушиб, улар билан кўришаркан, нималардир, деб кулдирган бўлди. Ҳар гал Шавкат Раҳимов бу томонга келганда албатта область ё районда бирон ўзгариш бўларди. Мирвали раҳбарга ким яхши, ким ёмон ишләётгани, кимлар ўз вазифасига нолойик эканини тушунтириб кўярди. Раҳбар учун унинг гапи гап эди. Кимларни ўзгартириш, ўрнига кимларни кўйиш режаси билан Сурхон томонга ўтиб кетарди. Бугун Мирвалининг хандон-хушон кўришишидан уларнинг кўнгли таскин топгандек бўлди. Йўқса, у область ва район раҳбарлари билан бу хилда гаплашмасди.

Омонқўтондаги рациядан хабар келди:

«Машиналар довонга ўрлай бошлади. Тезлик кирқ километр. Область ГАИсининг машинаси олдинга ўтди. Йўл бошлаб боряпти. Унинг орқасида Республика ГАИсининг «Волга»си. Тезлик ўзгармаса тўққиз минутда етишади...

Мирвалининг кўрсатмаси билан милиция ходимлари одамларни йўлдан четга сурниб, карнайчи, сурнайчию ногорачи-ларни шай туришга ундашди. Оломон бирдан жимиб колди. Ён-

багирларидаги тошларга чикиб олган ёш-яланглар қараб туришипти. Сал фурсатдан кейин улар: келишяпти, деб кичкира бошлиши. Мирвали бошчилигидаги область ва район раҳбарлари йўл четига чикиб меҳмонларни кута бошлиши. ГАИ машинаси тепасидаги карнайдан, йўлдан четга чикинглар, каршидан келаётган машиналар четга чиксин, деган овоз эшитилди. Олдинда ГАИ машинаси, кетидан тўртта О ракамли кора «ЗИЛ—134», орқасидан «Чайка» Мирвалилар турган жойга келиб тўхтади. Мирвали чаққонлик билан бориб кора машинанинг эшигини очди. Ундан Шавкат Раҳимов тушди. Тушди-ю, Мирвали билан кўпдан кўришмаган ота-болалардек кучоқлашиб кўриши. Раҳимов уни бағридан қўймай туриб, нимадир деди. Мирвали бош силкиб жавоб қилди. Орқадаги «Чайка»дан генерал Лукмонов тушди. Мирвали у билан ҳам кадрдонларча сўраша кетди. «Волга»лардан муҳбирлар, фоточилар, энг оркадаги «Чайка»дан Жайронада чиқди. У орка эшикни очиб кимларнидир тушишга унади. Бўйнига фотоаппарат осган, жинси шим, чий баҳмал костюм кийган иккекекса нотаниш киши тушди. Мирвали улар билан ҳам кўришгани борди. Жайронада унга маъноли жилмайиб меҳмонларни таништира бошлади:

— Франция қаршилик харакатининг иштирокчилари. Республикаизга меҳмон бўлиб келишган. Ҳаммамиз учун хурматли ўртоқ Раҳимовнинг таклифлари билаҳ бүёққа келишяпти.

Кейин у меҳмонларга француз тилида Мирвалининг кимлигини тушунтириди. Улар бош силкиб, шундок муҳтарам одам билан танишганларидан миннатдор эканликларини изҳор килишди.

Мирвалининг юрагини ваҳм босиб кетди. Бу манжалаки кўпчилик ўртасида ўша воеани гапириб колмасмикин. Айниқса Шавкат Раҳимовнинг ўзлари шу жойдалик пайтларида обрўйим уч пул бўлмасин-да, деб ўйларди. Аммо Жайронада ҳеч гап ўтмагандек, унга қараб жилмайиб турарди.

Меҳмонлар Раҳимовга эргашиб минбарга кўтарилиши. Митингни Мирвали очди.

— Қадрли дўстлар. Халқимиз Ватан учун кўксини қалқон қилган, жон олиб, жон берган, юртимизни фашизм балосидан ҳалос этган қаҳрамонларни асло унумтайди. Курбон бўлғанларнинг хотираси ҳамиша дилларимизда. Шу тоғлар орасидаги кичик-кичик қишлоқлардан минг тўқиз юз қирқ иккинчи йили икки юз эллик чавандоз ўз оти билан фронтга жўнади. Шулардан ўттиз бир нафар чавандоз ва бир от қайтиб келди. Бугун биз Ватан учун жон берган икки юз ўн тўқиз чавандоз ва икки юз қирқ тўқиз

жангчи — отларимизга ёдгорлик очамиз Уларнині порлок хотираси хамиша кўз олдимиизда турсин. Бизнинг социалистик Ватанимизда хеч ким ва ҳеч нарса унутилмайди... Ўртоклар ёдгорлик лентасини киркишни хаммамиз учун ҳурматли ўрток Шавкат Раҳимовдан илтимос қиласиз.

Чапаклар янгради. Раҳимов тахта зинадан Мирвали етагида пастга тушди. Устига чодир ёпилган ёдгорлик олдида кайчи кўйилган патнис ушлаб турган киз ёнига келди Қайчини олиб лентадан бир каричини кесиб олди. уни олдиндан тайёрлаб кўйилган тўғногич билан костюмининг ёқасига қадаб кўйди Шундан кейин тасмани охиста тортиди Ёдгорлик ёстидан чодир сирпаниб пастга тушди.

Мармар супа тепасида ўн метр баландликда нуроний бир она гавдаланди. Унинг бир кўлида кийик боласи Ёнида шоҳдор она кийик йўлга караб туритти. Онанинг қўллари пастликка караб чўзилган.

Хар ер, хар ердан «Кийиксовди энам» «Кийиксовди момом» деган товушлар эшитила бошлади Карнаилар ват-ватлаб ногоралар тараклади. Уларнинг акс садолари тоғ ўғирларида айтаниб-айланиб, яна қайтиб охиста пастликларга эниб кетарди.

Кино ва телепрограммалар ёдгорлик атрофида айланиб суратга ола бошладилар

Мирвали йўл бошлаб тахминан юз метр наридаги устига чодир ёпилган яна бир ёдгорлик томонга юрди Яна бир киз патнисда кайчи тутди. Раҳимов кесиб олган лентани Мирвалининг кўкрагига қадади-да, тасмани тортиди Парда сирғалиб тушганда бир метрча баландликдаги супачада коп-кора бир от пайдо бўлди. Унинг эгари кошига автомат билан каска илинганди. От довонга, Кийиксовди момо томон ўрлаб кетаётиди. Оломон яна кичкирди

— Қора Лочин, Қора Лочин!

Яна карнай-сурнайлар, ногора-чирмандалар садоси тозу тошларга бош уриб дарёларга гулдирак солди

Раҳимов билан Мирвали чапаклар, кийкириклар остида яна минбарга чиқишиди. Мирвали микрофонга якин келди

— Азиз биродарлар, фронтга кетиб курбон бўлган чавандозларнинг авлодлари, узангидошлари уларнинг ишларини шараф билан давом эттирмоқдалар. Хозир фронтда қаҳрамонлик кўрсатган чавандоз ва бугун ҳайкали кўзингиз олдида намоён бўлган фронтчи Қора Лочиннинг оғир жанглардаги ҳамроҳи Эрали чавандоз бошчилигидаги сувориларни фаҳрий парадга таклиф қиласиз

Радист йигит магнитофонга отлар түёғи товушини эслатадиган куйни кўйди

Пастликдан чавандозлар от йўртиб чиқиб кела бошладилар. Олдинда оқ яктак кийган, кўксига қатор жанговар орденлар тақсан Эрали чавандоз эгарда мағур келарди. Унинг оркасида Чагир от мингган ёшина чавандоз, ундан кейин олмакўз Бўйра от мингган шоп мўйловли чавандоз кўринди. Кийқириқ, чапак бўлиб кетди. Кетма-кет Жийрон, Тўриқ, Саман, Чил, Тулпор, Корабайир, Чўбир мингган юз чоқли чавандоз ўтди. Улар кенг саҳнни икки айланиб минбар олдига келиб саф тортишди. Ҳамманинг кўзи ўйнади. Ҳафсала билан ювиб-таралган, қимматбаҳо тақинчоқлар билан безатилган отлар ерга туёқ коқиб кишинаб турардилар. Айниқса малла тўриқ худди капча илондек бўйинни гажак қилиб, тинимсиз кишинарди.

Шавкат Раҳимов шу пайтгача республиканинг турли жойларида етишадиган отларнинг ҳамма зотлари бир жойга тўпланганини кўрмаган эди. Бизда шунча хил от бор экан, деб завқланиб кетди. Мирвалининг қулогига нимадир деди. Мирвали пастда, от устида шавққа тўлиб турган Эралини имлади. Эрали отдан тушиб Қора Бахмалнинг ёлларини силади-да, кейин аста юриб, минбарга кўтарила бошлади. Раҳимов унинг истиқболига чиқди. У билан икки қўллаб кўришиди. Билагидан ушлаб микрофон томон бошлади.

— Қани карвон, халққа бир нима дeng.

Эрали қўлини кўксига қўйиб узр сўради. Мирвали гапга аралашди:

— Ота, унда тил-забон йўқ. Ҳў, сизга айттан эдим-ку,Faфур Ғулом билан учрашувни. Уша табриклаган йигит шу бўлади.

Раҳимов қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Унинг кулгисини микрофон ҳаммага ошкор килди. Халойик ҳам гурр-гурр кула бошлади. Раҳимов Эралининг елкасига коқиб қўйди. Кейин Мирвали митингни очди. Раҳимовга сўз берди. Ҳамма учун ҳурматли раҳбар узоқ гапирди. Инсон ва табиат, инсон ва жонзор деган гапларни айтди. Мирвалидек улдабурро, ишбилармон, юрт учун кечаю кундуз меҳнат қиласидиган азаматларни халқ ҳамма вакт эъзозлашини айтди. Ундан кейин пахтчилик соҳасидаги ишларга ўтди. Беш ярим миллион учун олиб борилаётган жанг ва шу меҳнат фронти жангчилари кўзлаган максад сари дадил бораётганликларини айтди. Ва шу билан, куни кеча Тошкентга келган кадрдои устозимиз, ўзбек пахтакорларининг меҳрибон отаси республика пахтакорларининг ишига жуда юксак баҳо бериб, азамат деҳқонларимиз план устига яна эллик минг тонна қўшиб беришга қодирликларини таъкидлаганини айтди. Биз бу ишончни

шараф билан оқлай олишимизни айтиб бутун паҳтакорларимиз номидан сўз бердим, деди.

Биринчининг путки карсакларга кўмилиб кетди. Ундан кейин пионер киз, кекса паҳтакор, уруш ветерани сўзга чиқиб баҳтиёр хаётимиз учун партия-хукуматдан миннатдор эканликларини гапирдилар. Охирида Нурали баҳшига навбат берилди.

Нурали баҳши бу томонларда жуда машҳур эди. Тоғликларнинг бирон тўйи, маъракаси, гап-гаштаги усиз ўтмасди. Нурали баҳши бирон сабаб билан катнашолмаган тўйдан одамлар, бу тўй-тўй бўлмади, деб қайтишарди.

Нурали баҳши этаги тиззадан юқори олача тўн кийган, бошида кўк салла, оғзи тўла тилла тиш. Чап қўлида ушлаб келаётган дўмбирасининг қошига ҳар хил туморлар, мунҷочлар, ипак попуклар тақилган. У катталарга бирма-бир салом бериб микрофон ёнига келди.

— Ассалому алайкум, яхшилар, яхшилару жўралар, жўралару биродарлар, биродарлару қадрдонлар. Қани айтинг қай достондан қўшиғимни бошлайин, достон айтиб кўнглингизни хушлайин. Тойирман Зуврани айтайми, Юлдуз ман Кундузни айтайми, Гўрўғли султонни сўйлайми, Равшанхондан бошлайми? Алпомишбек слка ташлаб, кўкрак кериб, мана мен деб турганда, баҳшиларга бошқа достон чикора, шуйтиб Алпомишдан ўқийин.

Нурали баҳши бир томоқ қирди. Дўмбирасининг кошини қулогига яқин обориб бир-икки тинғиллатди. Кейин аста қуйлай кетди:

— Ҳайй, хай, ҳайёҳай... Ҳайй, ҳайй, ҳаййёҳай... Алқисса, Барчин айтди:

— Алпомиш келса келибди-да, Алпомиш келди, деб мен Алпомишнинг этагидан ушлаб кета берайнми? Бу алплар ҳам умид билан олти ойга муҳлат берган. Ҳар ким майдонга от солади, отини ўздирган одам олади. Ҳар кимнинг ўз кўнгли ўзидан қолади. Менинг тўрт шартим бор, шу тўрт шартимни қилган қишига тегаман. Алпомиш қилиб олсин, ҳоҳи қалмоқларнинг бири қилиб олсин. Шу сўзимни хон тўрам-га айтиб бор,— деб бир сўз айтиб турган экан.

Ҳай, хай, ҳайёҳай... Ҳай, ҳай, ҳайёҳай...

От чопса гумбирлар тоғнинг дараси.

Ботирни ингратар наиза яраси.

Келган бўлса Кўнгирот элининг тўраси

Кирк кунлик йўл Бобохоннинг ораси.

Бобохон тоғидан пойга киламан.

Кўздан ёшин мунчок-мунчок тиздирса,
Кўшқанотнинг куйругини суздирса,
Бобохондан пойга килиб ўздирса,
Оти илдам бойваччага тегаман.
Мендаини ойимнинг холин билганга,
Оша юртдан меҳнат тортиб келганга,
Душманларга кора кунни солганга,
Ёй тортишса ёйи синмай қолганга
Мен тегаман шул ёйандоз полвонга.
Минг кадамдан танга пулни урганга
Мен тегаман шул қирагай мерганга...

Бу сўзни Барчиндан эшлитиб, Қоражон айтди:— Бу ўйни сен ўнғай топдинг, аёллик килиб, мен шуни дейман, деб Алпомиши нинг этагидан ушлаб ўтирганда, ҳодиса ишлар пайдо бўлар эди. Бу ишинг бинойи бўлди,— деб Қоражон отланиб бораётуб эди, бир кам тўқсон алп келаётуб эди. Қоражоннинг олдиндан чикиб қолди. Тўқсон алпнинг зўри Кўкалдош туриб айтди:

— Қоражон қаёқдан келаяпсан?

Қоражон айтди:— Ўзбакнинг қизиникидан келаяпман.

— Ўзбакнинг қизининг муҳлати битди, учрашдингми, нима жавоб айтди?

— Ўзбакнинг қизининг айтган сўзи шу бўлди.

Алқисса, Қоражон Барчиннинг ҳамма шартларини бирмабир тўкиб солди.

Бу сўзни эшлитиб Кўкалдош алп айтди:— Ўзбакнинг қизининг кўнгли менда, пойга бўлса, ўзиб келмок Кўкдўнанинг тани, кураш бўлса, тўқсон алпнинг бирини қўймасдан йикмоқ факирнинг тани, ёй тортишганда ҳам менинг ёйим синмай қолади: минг кадамдан танга пулни депти, беш юз қадамдан танга пулни ураман, минг қадамга борган сўнг, чоғлаб қўйиб юбораман, буёғини мужмалтоб қилиб оламан. Сен бу остингдаги олачани қаёқдан олдинг? — деди.

— Кўнгиротдан Алпомиши деган дўстимиз келган экан, бу шунинг оти.

— Шу юртлардан шул отни миниб, хотин олиб кетаман, деб ахмоқ бўлиб юуруми?

Кўса синчи деган синчиси бор эди. Синчисига айтди:— Тушиб ўзбакнинг отини кўр, қани.

Синчи тушиб Бойчиборни кўрди; қаричлаб кўрди: сағрисининг устидан қулогининг ўртасигачайин тўқсон олти қарич чиқди: айил тортуви олмиш уч қарич чиқди. Сағрисини силаб. бурнидан найча қўйиб, дурбин билан қараб кўрдиким, кўлтиғида тўрт ярим газ каноти буклам-таклам бўлиб ётириш.

- Ўзбакнинг оти қандай экан? — деди.
 — Ўзбакнинг оти андай экан. Ўзбакнинг қизига бурилмай қўя қол.— деди.
 — Чинингни айт,— деди.
 Синчи отни таъриф килиб, чин шул, деб бир сўз айтиб турган экан:

Ҳай, ҳай, ҳайё ҳай, ҳай, ҳай, ҳайё ҳай,
 Йилкичинда ўзи келган синилидир,
 Тўбишқон түёкли, марол беллидир.
 Аросат кунинда ажаб холлидир.
 Кимматбаҳо экан Ўзбакнинг оти.
 Мингашларнинг ҳақдин етар мақсади.
 Қўлтиғида тўрт ярим газ каноти,
 Асил тулпор экан Ўзбакнинг оти.
 Асил тулпор экан Ўзбакнинг оти.
 Буни минган Қўнғиротнинг бекзоти
 Ўн икки ой сен отингни боқтирсанг,
 Йўл-йўлакай йўлга гулмиҳ тўқтирсанг,
 Авайлаб ўтади Ўзбакнинг оти.
 Ўн беш кун илгари берман ҳайдасанг
 Бўшалса ўзади Ўзбакнинг оти...
 Чопа берсанг олтойчалик йўлларда,
 Ингранса ўзади Ўзбакнинг оти...

Нурали баҳши бир дам нафасини ростлаб шундай деди:

— Эй биродарлар, сўзни сўзга уласанг сўз келади. Оталар айтганки, оти борнинг баҳти бор, деб. Момолар айтганки, эй ўғлон, уч нарсани, белингдаги пичоғингни, остингдаги отингни, никоҳингдаги хотинингни бирорга берма деб. Шу уч шартни бажарсанг эл ўғли бўласан.

Бугун шу тоғларимизнинг Алпомиши Эрали чавандоз от ўйнатиб майдонга кирди. Унинг мингандан бедови Алпомиш мингандан Бойчиборнинг авлоди бўлади. Шу Қора Бахмалнинг бобоси фашистларга кирон соглан Қора Лочин бўлади. Қора Лочиннинг отаси Тойир Зувра киносида Тойир мингандан учар от бўлади. Ушбу ўқиган достонимди шу Қора Бахмалнинг авлоди-аждодига бағишлидим...

Чапагу кийкириклардан тоғу тошлар ларзага келди. Денгиз довулидек адирлар, қоялар гумбирлади. Бу гапларга тушунгандек Қора Бахмал туёқ қокди. Учаман деб талпинаётган лочиндек кўкка караб пишқириди. Кишнади, ёлларини силкитди. Сагрилари дир-дир титради...

Нурали бахши гулдурос олқишлиар, қийқириқлар остида минбардан тушди. Ҳамма учун хурматли раҳбарнинг илтимосига биноан Эрали чавандоз Қора Бахмални миниб даврани икки-уч айланадиган бўлди. Эрали чакқонтиқ билан ўзини эгарга олди. Қора Бахмал шуни кутиб тургандек ўйноклади. Давранинг ярмига етганда жўшиб кетди. Ҳудди циркнинг отидек бирам ҳунарлар кўрсатди, бирам кўрсатди. Олдинги чап оёгини бир кўтаради, ўнг оёгини бир кўтаради. Ҳудди тебранаётгандек бўллади. Ҳар тебранганде ёллари, сагрилари ялтираб-ялтираб кетади. Эрали сўликни тортмаса ҳам, бўйинни худди шахмат отларидек гажак килиб ёлларини силкитади. Гоҳо бошини чап томонга буриб, юрар йўлига бир кўзлаб киё боқади. Амрикондек қоп-кора ўмгони силкини ялт-ялт килади. Эрали чавандоз ечилиб кетди. У хозир эгар устида эмас қандайдир булувлар устида сузаётгандек. Лаб-лунжини йигиштириб ололмасди. У баъзан сувликни беозор бир силкитиб қўяди. Шунда Қора Бахмал олд оёкларини кўтариб орка оёкларида тик қотади. Эрали гоҳи-гоҳида эгар қошига бағрини бериб Қора Бахмалнинг манглайига қўл чўзади Пешоналарини силайди. Ёлларини ҳовучига сидириб ўпади Танга сочгандек яна бўйни узра селпиб юборади. Қора Бахмал бу эркалатишларни билади. Эркаланиб, тантиклиниб бошини чап томонга буради-да, ўнг томонга гир айланади. Шунда ёллари худди ўргада чир айланадиган раккосанинг улама соchlаридек ҳаволаниб боши баробар кўтарилади Оломон қийкиради. Қора Бахмални, Эрали чавандозни алқаган овозлар янграйди.

Ана шундай минг хил мақом, минг хил муком билан Қора Бахмал гижинглаб бобосининг ҳайкали олдида тўхтади Эрали эгардан тушди. Ҳайкалнииг ўёқ-буёғига ўтиб обдан тикилди. Бу от чинакамига Қора Лочиннинг ўзи эди Ҳайкалтарошнинг совхоз музейидан Қора Лочиннинг тўртбеш хил рангли суратини олиб кетгани кулогига бир кирганди Жуда ўхшатибди. Эрали супачага чикиб, Қора Лочинни силаб қўйди. Бўйнига бошини қўйиб юзларини суртди. Ҳалоскорим, қадрдоним, деб пичирлади. Ўкириб йиғлашдан ўзини тийди. Ўпкаси тўлиб, томогига иссик нафас тикилиб қолди Оломон жимиб кетди.

Бирдан одамлар автолазкага ўзларини уришиди. Қўлларига нима илинса харид қилавердилар. Эрали оркага қайтганда йўл-йўлдан одамлар чикиб, эгар олдига, от бўйнига атласми, бекасамми, гиламчами ташлайвердилар. Эрали, хой биродарлар, катта одамлар олдида мени хижотат қилманглар.

уялтирганлар, деб шунча тавалло килса ҳам, қани энди уларни тўхтатиб бўлса. Бирор кафтига қўл соатми, ён соатми, дурбинми қистириб кетар, эгар кошига совун кутидек кичкина радиоприёмниклар илиб кетишарди. Совға-саломдан отнинг бўйни тўлиб бошигача чиқиб кетди. Тўн, кийикларни Эралининг такимига қистириб кета бошлаши.

Эрали шармандалик бўлмасин, суллоҳлик бўлмасин, дея умрида биринчи марта Қора Бахмалга қамчи тегизди. От ўйноқлаб кетди. Эрали жиловни чавандозлар тўдаси томонга солди. Неки совға тушган бўлса барини чавандозлар олдига ташлади-ю, Қора Бахмални Кийиксовди момо ҳайкали олдига йўртдирди. Ўзи эгардан тушиб жиловни қўйиб юбормай, момога бош эгиб турди. Қора Бахмал ҳам эгасига тақлид қилиб бошини ерга теккунча эгди. Олд оёклари билан асфальтни тирнай бошлади. Бутун довон, минг-минглаб оломон сув куйгандек жимиб қолди. Гўё ҳеч ким нафас олмаётгандек. Эрали ҳам, Қора Бахмал ҳам бошини кўтарганда одамларнинг олқишидан, чапакларидан, кийқириқларидан тоғтошлар момақалдироқдек гулдиради. Эрали маст эди. Оёғи ерга тегмай муаллақ туриб қолганга ўхшарди.

Мирвали минбарда туриб оломон орасидан Толибжонни қидиради. Нияти уни Раҳимов билан таништириб қўйиш эди. Аксига олиб оломон орасида Толибжон кўринмасди. Пастда, шундоккина минбар тагида қўш аппарат билан навбатманавбат сурат олаётган Расулбекка кўзи тушди. Аста юриб тахта зинадан тушаётганда французлар билан гаплашиб турган Жайронанинг олдидан ўтди. Жайронана қирғий қараш қилиб маъноли бир илжайиб қўйди. Бу нима дегани экан? Бопладимми, деяптими, ё узр сўраяптими, билолмади. Кейин бориб Расулбекни четга тортиди.

— Толибни топ. Тушлик тайёрланган жойга олиб бор. Албатта топ,— деди.

— Толибжон акам шу ердалар. Ҳозир топиб айтаман.

Мирвали яна тепага чиқиб, Раҳимовнинг ёнидан жой олди.

Энди навбат артистларга, бахшиларга келди. Раҳбарлар минбардан тушиб машиналар томон юра бошладилар. Шавкат Раҳимов машина томонга эмас, Қора Бахмалнинг жиловидан ушлаб турган Эрали чавандоз томон юрди. Эрали ўзини йўқотиб, ўёқ-буёгини тузата бошлади. Белбогини тортиди. Дўпписини олиб бошқатдан кийди. Отининг ярми ўнг ярми чап томонга тушиб қолган ёлларини бир томонга таштаб қўйди. Ёнидан дастрўмолини олиб отнинг сал-пал қўпик силк-кан оғзини артди. Килган ишидан хижотат тортиб, ўн

дастрўмол билан терлаган ўз пешонасини артди. У Раҳимов билан икки қўллаб кўришди. Кейин ўнг қўлини чап кўксига қўйиб қимирламай туриб қолди.

— Яшанг, чавандоз,— деди Раҳимов.— Қойил қилдингиз. Раҳмат сизга. Асл чавандоз экансиз. Ота-боболаримизнинг удумини яхши саклабсиз.

У шундай дедио Эралининг қўлини қаттиқ қисиб машинаси томон кета бошлади. Уни кузатиб турган чавандозларнинг ичлари куйиб кетди. Ҳасад ўти танларини қиздиради...

Раҳимовнинг машинага етишига икки-уч қадамлар қолган эди. Шу пайт одамлар тўдасидан бир кампир юлқиниб чикди-ю, унинг оёқлари тагига ўзини отди. Бу Равшанбекнинг онаси Рисолат эна эди. Мирвалининг юраги орқасига тортиб кетди. Унинг кўнглига ҳозир Бодомгул тўғрисида, уни Мирвали йўлдан урди, ўлимига сабабчи бўлди, деб айтади, деган гумон келди. Раҳимов энгашиб кампирни турғизди. Нима бўлди, эна, деб сўради.

— Боламни топиб беринг, Равшанбек деган лочиндеқ ўғлим дом-дараксиз йўқолди. Кўрдим, деган одам топилмайди. Жон болам, қўлингиз ҳар жойга етади. Икки кун бўлди, келинимни ҳам тупроққа қўйдим. Бир нораста бола билан мунғайиб қолдим. Отангизни арвоҳи қўлласин, мартабангиз бундан ҳам улуғ бўлсин, болагинамни топиб беринг.

Раҳимов қовоғини солиб обком секретарига қаради.

— Бу қандай гап? Нега одамларнинг додига қулоқ солмайсизлар? Сизлар амал креслосида нима қилиб ўтирибсизлар? Бутун бошли бир одам йўқ бўлиб кетади-ю парвойипалак юрибсизлар. Ё бу ишни ҳам Мирвалига топширайликми? Унда сизлар нима иш қиласизлар? Райком қаёққа қарайпти? Яхши-яхши актив хизматчиларни кавлаштириш ўрнига мана бунақа ишлар билан шугуллансин,— у шундай деб министр Лукмоновга юзланди.— Бу ишни ўз қўлингизга олинг. Текширинг. Бир ҳафта муддат бераман. Натижасини менга ёзма равишда хабар қилинг.

Раҳимов кампирининг елкаларидан силаб, хотиржам бўлинг она, бу иш шундай қолиб кетмайди, деди. Кейин машина эшигини очди.

Кампир дуо қилганча қолди. Обком секретари билан райком секретари Қодировларнинг рангида кон қолмади. Иккови серрайиб, бир-бирига қараб колишиди. Ҳеч ким уларни, юр, демади. Раҳимов улар билан хайрлашмади ҳам.

Мирвали кўпдан тигрилган бу икки рақибини яна бир марта доғда қолдириб кетганди.

XVI

Мирвали тушликни сой бўйидаги салқин арчазорга тайёрлатган эди. Бу жой факат азиз меҳмонларга атаб қурилган. Меҳмонхона, ёзлик ва қишлиқ ошхона. Шаҳрисабз усталари ясаган ўймакор чорпоянинг ярми сой тепасига чиқарилган. Ўттиз метрларча пастлиқда сой буралиб-буралиб оқади. Ҳар бири филдек келадиган тошлардан ошиб тушаётган сув гувиллайди. Сойнинг нарёғи, қарасанг бошингдан дўппинг тушиб кетадиган баланд тоғ, худди пичоқ билан кесилгандек, уни булатларга санчилган бўлса, таги сувга ботиб кетган. Арчалар орасига экилган мажнунтолларнинг эгик бошлари мармар йўлкаларга тегиб турипти. Уч-тўрт яшар бўлиб қолган оқ тेракларнинг одам бўйи етадиган жойдаги айри шохларида булбулларнинг пиёладеккина уялари.

Қардош афғон ҳалқига озиқ-овқат, кийим-кечак, рўзғор буюмлари олиб кетаётган «Совтрансагентство»нинг «Алка» машиналари довонга кучаниб кўтариладилар. Уларнинг бўғиқ гуриллашлари бу жойга эшитилмайди.

Бу томонларда кунига бир-икки марта ёмғир шаррос куйиб ўтарди. Шунинг учун ҳам дараҳтларнинг ювилган барглари шамолда пилдираганда, гоҳ аврасини, гоҳ астарини кўрсатиб ажиб бир ўйинлар қиласди. Баъзан шамол новдаларини узоқ бир томонга қайириб турганда яшил тўнини ечиб оппоқ яктак кийгандек бўлар, шамол дастидан силкиниб ўзини ўнглаганда яна яшил тўнини елкага ташлаб олганга ўхшарди.

Ҳаво қимиздек ҳузурбахш. Тўйиб-тўйиб нафас оласан. Қушлар наъмасига қулоқ тутиб аллақандай эртаклар оламига тушиб қолгандек бўласан.

Шавкат Раҳимов минбарда, офтоб тифида ҳаддан ташқари лоҳас бўлган эди. Бу сўлим гўшага келиши билан душга тушмоқчи бўлди. Мирвали унга: агар истасангиз фин ҳаммомини тайёрлаб кўйганмиз, деганда, у, йўқ, ҳожати йўқ, деб жавоб қилди. У то душдан чиққунча Мирвали кийимхонадаги илгакка охорли чех пижамасини илиб, оёқ остига янги шиппак ташлаб қўйди.

Мирвали дастурхон тузаб юрган Расулбекдан, Толибни кўрдингми, айтдингми, деб сўради.

— Э, кўйинг уни, бормайман, катталарга тоқатим йўқ, деди.

Мирвали,вой аҳмоғ-е, деб бош чайқаб қўйди.

Рахимовга ҳамроҳ бўлиб келганларнинг кўпи йўлнинг нариги бетида ёнғоқзордаги иккинчи даражали меҳмонлар учун қурилган оромгоҳда қолишиди. Факат министр Лукмо-

новгина бу жойга ҳуқуқли эди. Лукмонов кўксига орден ленталари қадалган генераллик мундирини курси суюнчиғига кийдириб қўйди-да, пастликка — сойга шилдираб сув тўкаётган қувурни икки оёғи орасига олиб ювинди. Мирвали унга ҳам оҳорли сочиқ тутди. Муздек тоғ сувидан тани яйраган Лукмонов артина-артина Мирвалининг олдига келди.

— Ҳўжайин Шахрисабз томонга ўтмайдилар. Бир оз дам олиб Тошкентга қайтадилар. Эҳтимол Жиззахга қўниб ўтсалар. Мен қоламан. Кечлатиб кетаман. Сизга айтадиган гапларим бор.

Мирвали ҳазил аралаш сўради:

— Яхши гапми, ишқилиб?

— Яхшиям деёлмайман, ёмон ҳам. Фақат икковимизга алоқадор гап. Яхши-ёмонлиги қандоқ тушунишингизга боғлиқ.

Мирвали жиддийлашди.

— Шундоқ яхши кунда мени дикқат қилмай, айтиб қўяқолсангиз нима қилади.

Лукмонов пичинг қилди:

— Ахир милиция деган ҳар қанча яхши гап бўлса ҳам, аввал бир сиёsat қилади-да. Менам ахир милицияларнинг каттасиман. Шунака гуноҳдан холи эмасман.

Мирвали хандон ташлаб қулди.

— Милиция бирон нимадан умидвор бўлса гапини сиёsat қилишдан бошлайди. Нима бало, жиндек қуругидан керак бўлиб қолди шекилли? — У шундай деди-ю, ҳазилим айил ботмадимикан, деб унга қўрқиброк қаради. Лукмоновнинг юз-кўзида ранжиган аломат сезилмади. У ҳам пичингга пичинг билан жавоб қилди:

— Қуруғи яхши-да, могорламайди. Ҳўли тез айнийди. Ундан ташқари, тириги ҳам ёмон бўлмайди.

Мирвали аввалига бу нима дегани экан, қўй-пўй сўраяптими, бу паст, деб ўйлаб турди-ю, хаёлига бир гап лоп этиб келиб қолди.

— Тириги керак, дейсиз, ахир Жайронга ўзингизники-ку.

— Э, омон бўлинг, менга Жайронга эмас, уни оборган...

Рахимов пижама тұғмасини қадаб улар томон келарди. Лукмоновнинг гапи оғзида қолди. Кейин, кейин гаплашамиз, ҳар қалай гапимнинг ярмигача тушунибсиз,— деди.

Шавкат Раҳимовнинг табиати равшан эди. Бу сўлим гўша унга ҳаддан ташқари ёқарди. Ҳар гал Қашқадарёми, Сурхондарёгами ўтганида, кётишида ҳам, қайтишида ҳам шу жойда бир-икки соат ҳордик чиқазарди.

— Одамларга ҳайронман, шундоқ жойларимиз бор, Кавказга борадилар. Олдингдан оқкан сувнинг қадри йўқ, деб

шүни айтадилар-да. Қани энди, ташкилотларимиз шу төглар орасига пансионатлар қуришса.

Мирвали ҳадди сиғадиган одамларга кўнглидаги бор гапни айтадиганлардан эди. Раҳимовга ҳеч ким айтолмайдиган гапларни у айтарди.

— Ота, шаккоклигим учун бир қошиқ конимдан ўтинг. Бу төгларни мен ит бўлиб кўриклаб ётибман. Пансионатлар курсак, санаториялар курсак оёқости бўлиб кетмасмикин? Бу томонда одамлар қора терга тушиб, офтоб тифида далада ишласа, бу томонда минг-минглаб эчки кўтарган чангни ютиб чўпонлар юрса, тамаки захрини ютиб, ранги заъфарон бўлиб чопик қилса, шулар олдида яrim яланғоч дам олувчилар қуёшда танини кизитиб ётса, қандоқ бўларкин? Кўкон йўлидаги төгларда конлар очиляпти, геологлар ҳаммаёкни илма-тешик қилиб портлатишяпти. Парранда-ю, даррандалар аллақаёкларга бош олиб кетишяпти. Биттагина шу «Тахти қорача» омон турипти. Келинг, шуни бутун саклайлик.

Агар шу гапни бошқа одам айтганда Раҳимов силтаб ташларди. Унинг гапларини кулиб туриб эшилди. Кейин, баракалла, деб елкасига коқиб кўйди.

— Мана бу гап чинакамига юртини севадиган одамнинг гапи. Шунинг учун ҳам сизни яхши кўраман-да.

Учовлон аста-секин юриб арчазор четига чиқишиди. Олис чўқкилар, юксалган адирлар кўриниб турарди. Қуёшга терскай бўлганидан бу томонда нам узок сақланар, шунинг учун ҳам эрта кўкламдан то куз шамоллари увлагунча кўм-кўк бўлиб турарди. Адирлардан төғнинг турли томонларига асфальт йўллар чўзилиб кетган. Раҳимов бармогини бигиз қилиб тогдаги асфальт йўлларни санай бошлади.

— Бир, икки... ўн саккизта йўл. Мунча кўп. Эчкилар ўрлаши учун асфальт йўл қуриш шартмиди? Ҳар қайси йўл неча километргача чўзилган?

— Бир километрлиги ҳам бор, бир яримлиги, ярим километрлиги ҳам...

— Рона пулни сочибсиз, ўғлим. Шу йўлларга канча сарф килдингиз?

— Бир миллиону уч юз эллик минг,— деди хотиржам Мирвали.

Раҳимов афсуслангандек бош чайқаб кўйди.

— Министр, қаёққа қараб ўтирибсизлар? Биз республика бюджетига тийинлаб йигиб, кўшяпмиз. Одамлар товукка дон сочгандек миллионларни сочишяпти.

Лукмонов Мирвалига савол назари билан қаради. Раҳимов яна сўзини давом эттириди:

— Кадрдонлигимиз, ота-болалигимиз ўз йўлига. Бунақа ишларда менга орқа қилманг.

Мирвали ўзини йўқотмади, эсанкирамай дадил жавоб қилди:

— Ота, бир миллион уч юз эллик минг сарфлаган бу йўллар икки йилда тўрт ярим миллион даромад берди. Бу төглардан йилига тўрт марта хашак ўрдираман. Ўша ерда преслатиб төг-төг килиб, уйиб кўяман. Ердан қор кетмай республикадаги жами хўжаликларингиз молига хашак тополмай зир югуришади. Бу томони қирғизлар, бу томони тоҷиклар хашак қидириб қолишади. Кўнглингизга келса ҳам айтай. Ўша менман деган Попдаги директорингиз ҳам икки марта хашак сўраб келган. Уруг сепмасам, сугормасам, ўзидан-ўзи ўсиб ётган теппа-текин бойлик бўлса... Йўл курган йилимизоқ ўзини оқлаб яна озроқ даромад ҳам берганди. Мана буёғи гирт фойдага кирган.

Рахимов билан Луқмонов маъноли қараб олишди.

— Сиз ҳозир ўн саккиз томонга кетган йўлларни кўряпсиз. Манави чўкки орқасида Жом тарафга чўзилган яна шунақа йўллар бор. Уёғидагиси ўз чорвамиуз учун. Ота, яна бир келганингизда олиб чиқай. Нью-Йоркка келиб қолдимми, деб ўйлайсиз. Пресланган хашаклардан бир шаҳар пайдо бўлган. Машина билан тоғ бўйи хашаклар орасидан юриб охирига етолмайсиз. Тоғ орасида яна тоғ пайдо бўлган. Февраль ўрталаридан бошлаб бу йўллардан жамики областнинг рақами кўйилган машиналарнинг кети узилмайди. Март охирига бориб ҳамма хашакларни ташиб кетишади. Ота, ҳар келганингизда бир янги нарса кўрсатардим. Бу гал ҳеч балоси ўйқ экан, деб ҳайрон бўлаётгандирсиз. Янгилик бор. Совхозни бойитадиган, бекорчиларни ишга соладиган янгилик.

У шундай деб уларни ошхона орқасидаги икки хонали бинога бошлади.

Бино келди-кетдиларни кутадиган хизматчилар учун курилган эди. Уларни остоноада эллик ёшлардан ошган татар хотин билан унинг келиними, қизими — кўҳликкина бир жувон кутиб олди.

— Опой, қани ҳунарингизни кўрсатинг,— деди Мирвали.

Стол устида парраги олиб ташланган бир винтелеатор турарди. Аёл қўлига бир қисим тивит олиб винтелеатор тугмасини босди. Паррак ўрнига ўрнатилган урчуқ пириллаб айлана бошлади. Аёл тивит учини химариб урчуққа олиб борган эди, ҳўплагандек ўраб кетди. Урчуқ бир зумда опой қўлидаги тивитни ямлаб бўлди.

— Янгилигимиз мана шу. Ўзингиз биласиз, Қоплоибопдаги аёллар серфарзанд. Ишлаб чиқаришга қатнашмайди.

Шуларни ишга соляпмиз. Мана шу опой икки юзтасини ўқитяпти. Элликтасининг уйига шунақа винтелятор обориб берганмиз. Юз элликтасини клубга тўплаб олдига биттадан винтелятор қўйиб бердик. Фириллатиб ип йигиришяпти. Манави синглим, опойнинг келинлари бўлади. Ҳозир етмиш аёлга рўмол тўқиши машқ қилдиряпти. Опчикинг, рўмолларни кўрсатинг.

Жувон ичкарига кириб кетиб бир оздан кейин тўрт-бешта оқ тивит рўмол кўтариб чиқди. Раҳимов биттасини кўлига олиб ёзиб қаради.

— Оренбург рўмолларидан қолишмайди.

— Ундан яхши. Бу оппоқ тивит. Уларники кулранг. Экономист билан ўтириб хисоблаб чиқдик. Ип йигирадиганларнинг ойлиги ўртacha 175 дан, рўмол тўқийдиганларники 210 дан айланяпти. Ўртacha бир фабрика қуриш учун лойиха буюртирдим. Лойиха келиши билан қурилишни бошлаб юборамиз. Тивит ўзимиздан. Ота, шу давлатга топширадиган тивитнинг бир қисмини ўзимизга қолдиришга ёрдам берсангиз. Кейин яна битта илтимос. Оқ тивитга жуда паст нарх қўйилган. Қора тивитники баланд. Акси бўлиши керак эди. Қора тивитни бошқа рангга бўяб бўлмайди. Оқ тивитни истаган рангга бўяш мумкин. Шунга яраша нархи баланд бўлиши керак. Нарх-наво комитети билан гаплашиб берсангиз дегандим. Жуда сув текин нарх қўйишган-да. Чўпонларнинг хусусий эчкilarидан тараф олган тивитларини чайковчилар эллик сўмдан олиб кетишади. Москвада юз сўмдан сотишади. Бизникига етти сўм нарх қўйишган, шу ҳам инсофданми?

Бу гапларни эшитиб Раҳимов тамоман лол бўлиб қолганди. Бу йигитнинг омилкорлигини қаранг-а, ҳар бир нарсадан ҳўжалик учун фойда чиқазади. Калласи соат механизмидек тинмай ишлаб туради шекилли.

Тоғликлар серфарзанд бўлади. Аёллар бола-чақа билан овора бўлиб ишламай қўядилар. Эрлари Қарши, Жиззах, Каттақўргон томонларга қовун, пиёз экишга гектар байлашиб кетиб, кеч кузда кайтадилар. Ота-она, хотин, етти-саккиз болани боқиши осонми, ахир. Мирвалининг ўйлаб топган бу иши бутун бир кишлоқ аҳли ҳаётида революция қиласи, деса хато бўлмайди. Қойил. Савхоз учун яна бир даромад манбаи бу.

— Генерал,— деди Раҳимов,— агар Мирвалига ўхшаган яна ўттиз-киркта ҳўжалик раҳбари бўлганда кечалари тинч ухлардим. Афсуски, бунақаси битта-да.

Раҳимов ялт этиб Мирвалига қаради.

— Ўғлим, боя, митинг пайтида одамлар орасида бир киши-

га кўзим тушиб қолди. Толибжон Усмонов деган одам бўларди.
Шу эмасми?

— Янглишмабсиз, ўша,— деди Мирвали.— Бу ерга чақирган эдим, негадир келмапти.

— Келмайди. У ярамас одам. Генерал, танийсиз-а? Аниви иғвогар академикнинг думларидан.

Луқмонов дарров эслади.

— Эсимда, область партия конференциясида оғзига келганини қайтармай жавраганди.

— Бу жойларда нима қилиб юрипти?— деб сўради Раҳимов.

Мирвали яхшиям Толибжоннинг келмагани, келса нақ балога қолардим, мени бир худо асрарти, деб кўнглидан ўтказди.

— Ота, асли у Омонқўтоннинг Етим қишлоғидан. Чет злларда юриб, кўп жабру жафоларни бошидан кечирипти. Хотини ўлипти. Ўғли ҳалок бўлипти. Нервинний бўлиб колган экан, дўхтирлар, тоғларда, тоза ҳавода даволанишини буюрган экан. Бир-икки ойдан бери шу ерда.

— Бошқа тоққа борсин,— деди Раҳимов қатъий оҳангда.— Бу атрофда унинг қорасини кўрмай. Генерал, ўзингиз бир шуғулланиб қўйинг. Ҳа, айтганча, французларни қаёққа ташлаб келдинглар?

— Нариги боғда,— деди Мирвали.— Телевизиончилар билан муҳбирларга қўшиб қўйганман.

— Чакки қилибсиз, ўғлим. Улар жуда азиз меҳмонлар. Бу томонга уларни мен бошлаб келганиман. Буёкка чақиринг!

Мирвали хижолатдан қип-қизарип кетди. Қўлини кўксига қўйиб узр сўрагандек бир қимтиниб олди. Кейин улар билан яна чорпоя олдига келиб, меҳмонларни чақиргани йўлини кесиб ёнғоқзор томонга ўтиб кетди.

Раҳимов унинг орқасидан завқ билан қараб қолди.

— Жуда олов бола-да. Иши пишиқ. Режаси аниқ. Тоғларда кезгани-кезган. Тиним нималигини билмайди. Товонидан ўт чақнайди-я.

Мирвали кетаркан, ўйларди: бу генералнинг гапим бор дейиши сал ғалатироқ бўляпти-да. Отахоннинг бу оғаринларидан кейин кўнглида қанақанги ёмон нияти бўлса ичидаги қолади. У киши шундок деб турганда бунинг қўлидан нима иш келарди. Кейинги кунларда аноним ёзадиган ярамаслар кўпайиб кетган. Биламан, уларга хат бориб туради. Ишқилиб манави манжалаки Жайронга отахон олдида бўлган ишни гуллаб қўймасин-да. Хотин кишига ишониб бўладими? Отахонга рўпара келмасин, деб атайн уларни ёнғоқзорда қолдирган эдим. Лекин у мени доғда қолдириб кетди. Мен ҳам

анойилардан эмасман. Шу пас деса ётадиган, товукмижоз тайёр нарсаны кўлдан чиқариб юборганимга асти чидамайман. Майли, ноумид шайтон. Олмадек килиб кўйнимга соганимни ўзи билмай қолсин.

Бу Толибни нима килсам экан? Роса бошоғриги бўлди-ку!

Қайтишда Жайрона билан Мирвали олдинда, орқада меҳмонлар келишарди. Жайрона шайтонлик килиб силкиниб-силкиниб куларди.

— Энди кулаверасиз,— деди Мирвали маъноли килиб.— Бир эмас, икки марта мени тузлаб кетгансиз. Кулинг, кулавериинг.

Жайрона гапни илиб кетди.

— Сизни шунака тез-тез тузлаб турмаса айниб коласиз. Тузлаган яхши-да.

— Нима, сизга гўшт бўлдикми, тузлайсиз?

— Тузлаган гўшт хушхўр бўлади. Одатим шунака, тузланган гўшти жонимдан ҳам яхши кўраман. Чайнаган сари мазаси чиқади.

— Майли,— деди Мирвали тантилик килиб.— Агар ейишингиз, чайнаб-чайнаб ейишингиз рост бўлса, бутун танамни тилиб тузлаб ташланг-э, гиринг десам, номардман.

Улар ана шундай пичингу тагдор гап билан бир-бирини мот қиолмай арчазорга келганларида Раҳимов кийиниб чиқкан, министр билан тушликка ўтирмай уларни кутишарди.

Дастурхон устидаги дока очилди. Расулбек ҳар галгидек, ажойиб пазандалигини намойиш қилган. Аввал сели билан каклик дўлма тортилди. Раҳимов парҳез таом ерди. Унга ёғсиз товук шўрва билан обдан қайнатилганидан титилиб кетган товук гўшти қўйишиди. Бедана табакадан жиччагина татиб кўрди-ю, помидор сувини ичиб ўтирди. Аммо бошқалар овқатдан бош кўтаришмасди. Таом устидаги Раҳимов Жайронадан ёўради:

— Кизим, маршрут ўзгармаганми? Меҳмонларни қаерларга обормоқчисиз?

Жайрона катта зиёфатларда, жуда эътиборли кишилар давраларида кўп бўлган. Бундай пайтларда ўзини тутишни яхши биларди. Бокалга қуйилган боржомдан битта хўплаб қоғоз салфеткага оғзини артди-да, шошмасдан жавоб берди:

— Аввал Улуғбек Расадхонасини, ундан кейин Шоҳизинда ансамблини, Гўри Амирни, Афросиёб музейини кўрсатамиз. Ундан кейин Саҳиҳий Бухорий мақбарасига оборамиз.

Раҳимов унинг гапини бўлди:

— Бухорий мақбарасини маршрутдан чиқариб ташланглар. У ерда ҳозир жуда одам кўп. Ифлос. Ҳар хил қаланги-

қасангилар тўлиб кетган. У жой феодализмни эслатади. Яна қаерга обормоқчи эдингиз?

— Самарқанд чинни заводига...

— Жуда яхши. Ундан кейин кайтишида Жиззахга қўниб ўтинглар. «Москва» колхозини кўрсатинглар. Бухорога ўтмай-сизларми?

— Вақтимиз етмаса керак. Индинга Тошкентда уруш ветеранлари билан учрашув бор. Етиб келишимиз керак.

— Маъқул,— деди Раҳимов.— Энди менга жавоб, сизлар бемалол ўтириб дам олинглар. Хўш, генерал, бирга қайтамизми?

Мирвали ичидаги шу ярамасни олиб кетса эди, деб ўйларди.

— Рози бўлсангиз мен қолсам,— деди Лукмонов.— Биринкита ҳал киласидиган ишлар бор эди. Коллегияда кўриладиган ишлар.

Раҳимов, ихтиёргиз, деб ўрнидан турди. Мирвали Расулбекка имо қиласидаги эди, ошхона оркасига липиллаб ўтиб кетди. Мирвали билан Лукмонов уни машина олдигача кузатиб боришиди. Расулбек битта тугунча билан қоғозга ўроғлик кичкинагина нарса кўтариб келди.

— Ота, йўқ демайсиз. Ўзимиз тўкиган рўмол. Махсулотимизнинг олди, опа ўрасинлар.

Биринчи хижолат бўлиб олиш-олмаслигини билмай туриб қолди.

— Қандоқ бўларкин. Бу порага кирмайдими? Енгил саноат министрига кўрсатаман. Ички имкониятлардан фойдаланиш қанака бўлишини билиб қўйсии. Буниси нима?— У қоғозга ўроғли нарсага имо қилди.

Мирвали уни Расулбекнинг қўлидан олиб очди. Кичкинагина, пеницилини шишасида қандайдир оппоқ суюклик эди.

— Асаларининг сути. Пипетка билан тил тагига томизиб, бирон соат суюклик ичмай турасиз.

— Биламан,— деди Раҳимов.— Мана бунга катта раҳмат. Бу инсонни жуда тетик тутади. Рухини енгиллатади. Мехнат қобилиятини оширади.

Раҳимов шишачани олиб, шофёрга узатди.

— Машина холодильнигига солиб қўйинг.

Раҳимов ҳамма билан қуюқ хайрлашиб, жўнаб кетди. Улардан кейин Жайронага ҳам рухсат сўраб ўрнидан турди. Мехмонлар «Чайка»га чиқишаётганда Жайронага Мирвалига тагдор бир гап қилди.

— Туз-пуз керак бўлса хабар киласиз,— деди Жайронага. Бу Мирвалининг, мени тузлаб кетдинг, деган гапига ишора эди.

Мехмонлар жўнаб кетишиди. Арчазор жимиб қолди. Пастанда телевизиончиларнинг ширакайф овозлари эшитилиб турарди.

Луқмонов билан Мирвали иккови мармар йўлкадан келишар экан, генерал гапни нимадан бошлишни чамалар, Мирвали бўлса бу ярамаснинг айтадиган гапи яхшилик бўлсин-да, деб ўйларди.

Иккови аста-аста юриб, арчазордан чиқишиди. Атрофда ҳеч ким йўқ. Луқмонов ўтиришга жой излаб, катта оппоқ бир това тошга кўзи тушди-ю, бориб ўтирмоқчи бўлди. Чанг эмасми, деб бармоги билан сидириб кўрган эди, тоза экан. Ўтириди.

Бу жойдан олис тоғлар, пистазорлар, ёнгоқзорлар қуюқ туман ичидаги жуда ғалати бўлиб кўриниб турарди.

— Хўш, гапни нимадан бошлай, оғайнини? — деди генерал.

— Ия, — дея унга қаради Мирвали. — Шунчалик гап кўпми, нимадан бошлишни билмаяпсиз?

— Кўп. Жуда кўп. Тонг отгунча гаплашсак ҳам тугамайдиган гаплар.

Мирвалининг юрагини ваҳм босди. Кейинги бир-икки йил ичидаги қилган ишлари кўз олдидан ўта бошлади. Қай биридан хабар топди экан? Агар ёмон нияти бўлса мен билан гаплашиб ўтирмасди. Биттасига буюрарди, зингифлатиб олдига солиб олиб бораарди. Ё отахонга тушунтириб бошимга минг бир балоларни соларди. Йўқ, у бошқача йўл тутяпти.

Довонга кўтарилишда ўнг томонда бир машина сиғадиган йўл бор. Бу йўл охирида каттагина саҳнни эгаллаган теракзор. Мирвали шу Луқмоновнинг илтимоси билан кичкинагина, атиги беш хонали дача курган. Унда министрликдан келган генераллар, полковниклар дам олиб кетарди. Бошқа кунлари район милицияси ходимлари ичкиликбозлиқ қиладиган жойга айланиб қолган эди. Бу иш кўнглига ўтирмаган Мирвали дачага олиб бораардиган йўлни бузиб ташлади. Хоналарни кулфлатиб ташлади. Балки Луқмонов шунинг аламини олмоқчиидир...

Мирвали ниманини тахмин қилса, тўғри чиқарди. Унинг мушоҳида қилиш қобилияти кучли эди. Ҳар бир ишни, гапни мантиқдан келиб чиқиб мулоҳаза қиласарди. Шу топда республикадаги жами милиционерларнинг хўжайини, министр, генерал уни четга тортиб айтмоқчи бўлган гапларини тарозига соляпти. Бир гап бор? Ё дўпписи тор келиб қолган ё мени шилмоқчи.

— Менга қаранг, Мирвали, ҳозир жонингиз менинг кўлимдалигини биласизми?

Унинг бу гапи Мирвалига малол келди. Ахир, у кимсан Олий Совет депутати, Қаҳрамон, қолаверса, Биринчининг энг яқин кишиси. Бу генералчага у билан бу хил гаплашишга ким ҳукуқ берди.

— Нима? — деди Мирвали зарда билан. — Мени қўркитмоқчимисиз? Овора бўласиз?

Лукмонов ўрнидан туриб кетди. Мирвали ҳам турди. Бирбирини тепмоқчи бўлиб турган иккита хўрзга ўхшарди улар.

— Менга кара, гўдак. Сени уч модда билан айблайман. Бири кекирдагингдан, бири киндигингдан, яна бири оёғингдан дорга осадиган айблар. Агар биттасини айтсан, оёқларим тагида эмаклаб юришга ҳам рози бўласан.

Мирвали бўшаши. Модомики, у шу хил баланд келаётган экан, демак кўлида рад қилиб бўлмайдиган далиллар бор.

— Айтинг! — деди Мирвали сал ён бериб. — Айтаверинг Чўзманг.

Иккови яна тошга ўтириши. Лукмонов кўп маҳбусларнинг терговига қатнашган, генерал формасини кўрганда қалт-қалт титраганларнинг кўпини кўрган эди. Аммо манави ҳеч кимга бўйин бермайман деб турган олифтанинг чиранишлари совун кўпигидек ёрилиб кетишини ҳам биларди.

— Боя биринчининг оёғига йиқилиб илтижо қилган кампирнинг ўғлини танийсизми? Анави йўқ бўлиб кетган чўпонни...

— Биламан, — деди Мирвали.

— Шуни сиз ўлдиргансиз! Мана шунинг учун сиз бўйнингиздан осиласиз.

— Тухмат қиляпсиз, — Мирвали ҳеч чўчимасдан унинг кўзларига тик караб айтди бу гапни.

— У оддий чўпоң эмас эди. Буни яхши биласиз. У сизни киндигингиздан осадиган гунохингиздан хабардор эди. Учинчиси — оёғингиздан осадиган гунохингизни бир оздан кейин айтаман. Аввал биринчисини ҳал қиласлий, — у шундай деб ён чўнтағидан қаттиқ муқовали дафтарча олиб ичидан бир сурат чиқазди. — Манави ўша чўпон Равшанбекнинг ўлдириб ўнгирга ташлаб кетганингизда олинган сурати. Шундан гаплашайлик. Хўш, нима қиласми? Нима қилишимизни ўзингиз айтинг. Сиз айтганча бўлади. Агар келишолсак.

Мирвали ўзини ўнглаб олди. Аввалига у унда рад қилиб бўлмайдиган далиллар бор, деб сал-пал чўчиган эди. Энди уни лакиллатмоқчи бўлди.

— Менга каранг, ака. Хўш, шундоқ бўлган деяйлик. Қандоқ қиласам, сиз айтган дорга бўйнимдан осилмайман.

Лукмонов жавоб ўрнига бош бармоғи билан кўрсаткич бармоғини бир-бирига ишқаб кўрсатди.

— Қанча? Битта етадими?

Лукмонов яна овоз чиқазмади. Уч бармоғини кўрсатди

— Бу кўп, — деди Мирвали.

Лукмонов, сиз билан келишолмадик, деб ўрнидан турди. Мирвали уни этагидан тортиб ўтқизди.

- Бўпти. Розиман. Лекин ҳужжатларни қўлимга берасиз.
- Розиман,— деди Луқмонов.
- Энди иккинчисини... Киндигимдан осадиган гуноҳимни айтинг.

Луқмонов дафтарчасини олиб, ёзувларни ўқий бошлади.

— Совхозда эллик минг эчки бор, деб ҳужжатлаштирган-сиз. Аслида етмиш минг эчки тугилади, деб ҳужжатлаштиргансиз. Аслида етмиш минг эчкидан йигирма минги така бўлиб, эллик мингги иккитадан туғади. Ҳар йили бор эчкилар ёнига юз минг эчки қўшилади. Сиз йилига эллик минг эчкини тоғдан ошириб савдога ўтказа-сиз. Ҳар бир эчкига арzon-гаров нарх кўйиб, йигирма сўмдан пуллайсиз. Эллик минг эчки йигирма сўмдан неча пул бўлади? Ҳисобини ўзингиз биларсиз? Бир миллион сўм бўлади, тўғ-рими? Мен сизнинг тонна-тонналаб сотадиган тивитларин-гизни хисобга киритмаяпман. Ундан ҳам икки-уч юз минг даромадингиз бор. Ҳўш, буларни нима қиласиз? Ё гувоҳларни чақирайми?

Мирвали ҳар қандай танг пайтда ҳам ўзини йўқотмасди. Рақиби олдида ҳеч қачон паст келмасди. Аммо бу гал озроқ ён бермаса бўлмасди.

— Ҳўш, нима қиласиз?— деди Луқмонов.

— Нархини айтинг?— деди у аста таслим бўлиб келаёт-ганини унга сездирмай.

— Сиз айтинг!

Мирвали битта бармогини кўрсатди. Генерал энсаси қот-гандек лабларини буриб, учта бармогини кўтарди. Мирвали иккитасини кўрсатди. Генерал ҳамон учта бармогини кўта-риб туради.

— Бўпти. Мени шилишга келган экансиз. Энди оёғимдан осадиган гуноҳимни айтинг.

Луқмонов чап чўнтағидан қалам билан чизилган ҳаритага ўҳшаган коғозни олиб, тош устига кўйиб, буқланган жойларини бармоқлари билан текислаган бўлди.

— Нималигини биляпсизми?

Мирвали билмади.

— Яхшилаб каранг. Майдонтолдан бошланган йўл. Бу-ёғи қаёққа олиб боради? Қани, яна бир каранг!— Мирвали бир қарашаёқ билди.

— Бу Жайронани олиб борган гордаги пинҳона ишратхона йўли. Ичида нималар борлигини айтиб берайми? Видеомаг-нитофондаги ленталарда кимлар ва нималар суратга олинганини ҳам айт, десаңгиз айтиб беравераман.

У шундай деб, тош устига бир даста сурат ташлади. Мирвали суратларни бир-бир кўра бошлади. Ҳамма хоналар

алоҳида-алоҳида суратга олинган. Видеодаги воқеалар ҳам фотога ўтказилган.

— Йўл эсингиздами ё ўзим оборайми?— деди Луқмонов.— Қалит идорада, сейфда қолган, десангиз, мен калимни бериб туришим мумкин.

Генерал чўнтағидан иккита қалит олиб жаранглатиб тош устига ташлади.

Унинг далилларини асло рад қилиб бўлмасди.

— Биламан,— деди Мирвали ғазаб билан.— Бу ўша жалаб, Жайронанинг иши. Даюс, қўлимга тушарсан. Киндигигача тиламан.

— Хўш, буни нима қиласми?

Мирвали индамади. Ҳали ҳам ғазаб ўтида қовриларди.

— Хўш, буни нима қиласми?— деб тақрорлади генерал.

— Нархини айтинг,— деди жаҳл билан Мирвали.

— Бу иш пул билан битмайди.

— Бўлмаса нима билан битади?— деди Мирвали унга савол назари билан қараб.

Луқмонов бир муддат тек қолди. Кейин деди:

— Шу жойни менга берасиз. Вассалом. Шунда оёғингиздан осилишдан кутуласиз.

— Берганим билан сиз бу жойларга боролмайсиз. Неча жойга шлагбаум қўйганман. Ундан ташқари, сиз элга таникли одам бўлсангиз.

— Бу томонидан хотиржам бўлинг. Вертолётни нимага чиқазган.

— Шартингизга рози бўлишдан олдин битта гап сўрайман. Очигини айтинг, бу Жайрона дегани қандоқ бало? Шунинг ишими?

— Гапни кавлаштирунг.

— То шу жувонни бир кеча бағримга босмас эканман, ўлсам армоним ичимда кетади.

Луқмонов хандон ташлаб кулди.

— Чучварани хом санаманг, Мирвали. Бу Жайрона жувон эмас, ҳали киз бола. У ҳатто Миср араб республикасининг президенти Анвар Садатнинг ҳам олдига похол ташлаб кетган. Сиз ким бўпсиз.

Мирвали вой-бў, деб юборганини билмай қолди. Генерал ўрнидан турди.

— Бу ерда пулингиз йўқдир. Мен кириб, бир оз ухлаб олай. Унгача сиз бориб олиб келинг. Мен одатда бугунги ишни эртага қолдирмайман.

— Хужжатлар нима бўлади?

— Сиз берадиганингизни беринг, хужжатлар ўша заҳоти бўлади.

— Сиз менинг ўрнимда, мен сизнинг ўрнингизда бўлсан, ·
бўйнингизга беш юз минг сўм юклаб қўйсам худди менга
ўхшаб индамай бераверармидингиз?

Луқмонов орқасига қайтди. Кутилмаган бу сўроққа бирдан
жавоб беролмай пича ўйланиб турди.

— Албатта, берардим. Биласизми, Мирвали, бу бир қимор-
дек гардкам иш. Омад бир сизга, бир бошқага келади. Омадинг
келдими, ол, омадинг кетдими, бер. Мана шунда ўғил болача
иш бўлади.

— Раҳмат,— деди Мирвали.— Сиздан худди шундай жа-
воб кутган эдим. Мен пулни олиб келгани кетдим.

Мирвали шундай деб машина томон юрди.

Луқмонов унинг бу сўроғига унча эътибор бермади. Сўроқ
тагида қандоқ сир-синоат ётганини ўйлаб кўрмади. Хотиржам
ётоққа кириб кетди.

Мирвали ҳеч қачон, ҳеч кимга ем бўлган эмас. Генерал
хамирдан қил суғургандек қилиб ундан ярим миллионни
оламан, деб қатъий ишонди. Тортишмаганига, савдолашмага-
нига, ақалли бирон марта ундоқ эмас, деб эътиroz билдири-
маганига ҳайрон бўлмади.

Мирвали йўл-йўлакай ўйлаб бораради:

«Мени бўш, баёв, бемалол сигир қилиб соғса бўлаверади-
ган лақма деб ўйлаяпти, шекилли. Ҳали қараб тур, ўзингни
шилиб ширяланғоч қилиб қўйганимни билмай қоласан. Лекин
сен аглаҳ унча-мунча гуноҳларимни биласан. Биламан, кўпдан
кузатасан. Қадамимни санаб юрибсан. Сен шохидা юрсанг,
мен баргида юришимни билмайсанми? Жайронани қўлга ол-
дингми? Ишратхонанинг калити қўлингга қайдан тушди? Ун-
дан факат икки нусха бор эди. Бири Расулбекда, бири менда
эди. Уни ўзимизнинг устахонада юонон устасига ясатганман.
Равшанбекнинг ўлимини менга ёпиштироқчи. Шошма, унинг
ўлигини бўйнингга шундай осиб қўяики, қаёққа борсанг кўри-
ниб турсин...»

Равшанбек кейинги эчки ҳайдаганда йигирма кун уйига
кељмаган эди. Кунора тоф орқасига эчки ҳайдаб, чангга бела-
ниб, сўқмоқлардан юаркан, уйига сира боргиси келмасди.
Унга хиёнат қилган Бодомгулни кўришга тоқати йўқ эди.
Йигирма кундан бери ҳайдётган эчкilar ҳисобда йўқлигини
Равшанбек биларди. Аммо бу тўғрида бировга лом-мим, деб
офиз очишга кўркарди. Унга шерик бўлиб бориб келаётган
Расулбек олди-соттига аралашмай четда туради. У ана шунақа
қилган ишидан из қолдирмайдиган уста эди. Уч юз минг
сўмни ушлаб ҳам кўрмади. Нима бўлса Равшанбек бўлсин,
деб ўзини эҳтиёт қилди.

Равшанбек сўнгги отарни «эгаси»га топшириб келаётганда ҳам Расулбек у билан ёнма-ён қайтмади. Ундан тахминан икки-уч юз метр орқада қоралаб келаверди.

Равшанбек чарчаган, бутун вужуди чангга беланган, отда мудраб келарди. Замбуруғ коя тагидаги камарда милиция капитани уни кутиб турганини билмасди. Камар оғзига келганда капитан йўлини тўсди. Равшанбек довдираб қолди. Орқада келаётган Расулбек ўзини панага олди. Капитан тўппонча ўқталиб Равшанбекни отдан туширди. Расулбек бўйнидаги фотоаппаратни олиб узоқдан оладиган объектив қўйди. Равшанбек то отдан тушгунча икки марта суратга туширди. Капитан от эгаридағи хуржунни кўрсатиб, нимадир деди. Равшанбек орқасига тисарилди. Капитан хуржунни эгардан тортиб туширди. Ичидағиларни ерга тўқди. Пачка-пачка юз сўмликлар ерга тушди. Расулбек тинмай суратга олаверди. Капитан Равшанбекка нимадир деб бакирди. Равшанбек энгашиб пулларни хуржунга сола бошлади. Шунда капитан унинг бошига гуваладек тош билан урди. Равшанбек муккаси билан йикилди. Капитан пул тўла хуржунни елкалаб унинг жасадига қаради. Кейин оёғи билан суриб уни пастликка тепиб юборди. Ана шундан кейин капитан ёлғизоёқ йўл билан жадал юриб кетди.

Расулбек бу воқеани ўз кўзи билан кўрибгина қолмай, ўн беш чоқли фото кадрга муҳрлаб қўйганди.

Ҳозир Мирвали машина рулинни goҳ ўнгга, goҳ чапга асабий буриб бораракан, Расулбек айтиб берган бу воқеани яна бир марта эслади.

Мирвали қайтиб келганда Луқмонов олдига кичкинагина, папирос қутисидек магнитофон кўйиб, ўзи яхши қўрадиган ҳофиз кўшиқларини эшлитиб ўтиради. Мирвали йўталгандан кейин бошини кўтарди:

- Бўлдими?
- Бўлди, ака,— деди Мирвали.
- Машинангизни менинг машинамга ёнма-ён қилиб қўйинг. Ўша жойда гаплашамиз.

Мирвали яна машинага чиқиб, уни орқалатиб оборди-да, генералнинг қора «Волга»сига ёнма-ён қилиб қўйди. Луқмонов машина ичидаги китоб ўқиб ётган шофёри, милиция старший лейтенантига, бир айланиб кел, деб буюрди. Шофёр индамай машинадан тушди-ю, арчазор оралаб кетди. Луқмонов кабинадан бир жигарранг папка олиб Мирвалига салмоклаб кўрсатди. Кейин машина юхонасини очиб қўйди. Мирвали кўтариб келган дипломатни юхонага бепарво ташлади. Луқмонов юхона қопқоғини қарсиллатиб ёпди.

- Ҳаммасими?— деди у.

- **Хаммаси.** Икки юз минг,— деди Мирвали.
- Ия,— дея кошлари керилиб кетди генералнинг.— Бештага гаплашганмиз-ку.
- Учтасини аввал олганингиз эсингиздан чиқдими? Хотирангизнинг мазаси йўқ экан, генерал.
- Луқмонов газабдан титраб кетди.
- Ким билан гаплашаётганингни унутма. Қачон сендан уч юз минг сўм олганиман. Тухмат қилмоқчимисан?
- Бу гапдан Мирвали пинагини ҳам бузмади. Қайтага уни эрмак килиб кула бошлади.
- Кекирдагингдан отаман. Кимлигимни билмас экансан.
- Мени сенламанг,— деди ҳамон совуқконлик билан Мирвали.— Сиз билан офтобда қатиқ яламаганман. Бешигимни тебратган бўлсангиз ҳам сенламанг. Дипломатда икки юз минг бор. Қани, хужжатларни чўзинг. Ана ундан кейин боя савдосини битишганимиз кекирдагимдан отадиган айбим тўғрисида гаплашамиз. Ана ўшанда уч юз мингни қачон олганингизни айтаман. Агар олган қарзингизни исбот килиб беролмасам, уч юз минг тайёр. Ҳозирнинг ўзида бераман. Келишдикми?
- Луқмонов унинг шартларига ноилож рози бўлди.
- Гугурт борми?— деди Луқмонов.
- Мирвали машинадан битта гугурт олиб тушди.
- Мен сизга битталаб узатавераман, сиз ёндираверасиз.
- Луқмонов тўрт сахифали қоғоз узатди. Сўнги тўртинчи сахифа тагини йиртиб қўлида олиб қолди.
- Бу кейинги тўрт йил ичидан давондан оширган эчкилар ҳақида. Кимга, қанчадан сотганингиз аниқ кўрсатилган.
- Мирвали шошиб, қоғозга кўз югуртира бошлади. Унда Расулбек билан Равшанбеклар олиб ўтган эчкилар сони, кун ва ойлари аниқ кўрсатилаган эди.
- Буни кимлар ёзгани мана бу ерда. Буни ўзим куйдира-ман,— шундай дея боя йиртиб олиб қолган бир бурда қоғозни кўрсатди.— Ким ёзганини билишингиз шарт эмас.
- Мирвали гугурт чақиб қоғозларни тутди. Ярим ёнгунча ушлаб турди-да, кейин ташлади.
- Луқмонов машинкада ёзилган экспертиза хулосасини унга узатди.
- Бу чўпон боланинг ўлими тўғрисида. Равшанбек исмли чўпон эканини тасдиқлаган. Ёндирасизми ё эсадликка олиб қоласизми, ихтиёр сизда. Манавилар сизни Равшанбек билан Замбуруғ қоя тагидаги камарда гаплашиб турган пайтингизни кўрган икки гувоҳнинг кўрсатмаси. Булар тожик чўпонлари. Хотиржам бўлинг, бу хужжатлардан нусха кўчирилмаган. Кўряпсизми, регистрация ҳам қилинмаган, рақам ҳам кўйил-

маган. Бир ўқиб чиқинг-да, күйдириб ташланг. Экспертиза хулосасини күйдирмадингиз-ку?

— Эсдаликка олиб қолмоқчиман,— деди хотиржам Мирвали.

Луқмонов энди Мирвали эсанкириб қолади, ўзини унинг оёқлари остига ташлаб ёлворади, деб ўйлаган эди. Ажаб, акси бўляпти. Довдирамаяти ҳам. Кўйиб берса, ҳатто ундан баланд келмокчи. Нимасига ишоняпти?

Луқмонов папкадан ўн-ўн бештacha, саҳифалари ип билан чатилган қоғозларни олди.

— Булар устингиздан тушган аноним хатлар. Ҳаммасини оқибатсиз қолдирганиман. Биронтаси дафтардан ўтказилмаган. Вагонларда Сибирга жўнатилган куруқ мева ўрнига той-той тивит жойлаганингиз...

Луқмонов бир дам гапиришдан тўхтади. Кўзларини қисиб Мирвалига жуда ҳам даҳшатли қарашиб килди.

— Мана шу хатни ишга солиб юборсам, биласизми, шима бўларди? Сўзсиз отилишга ҳукм қилинардингиз. Бу хат бошқа бирор қўлига тушса ёруғ дунёда бир минут ҳам турмасдингиз. Бунақа жиноятни давлат кечирмайди.

Мирвали унинг бу гапларига парво кильмади.

— Шунақа деб ўйлайсизми? Вой-бў, кўркитиб юбордингиз-ку.

Мирвали қоғозларни гижимлаб ерга қўйди, гугурт чакди. То ёниб тугагунча қараб турди.

— Мана, энди тамом! Хотиржам ухлашингиз мумкин. Бу нарсаларни фақат тушингизда кўрасиз,— деди генерал.

— Аноним ёзганлар яна бош кўтармайдими?

Генерал пичинг қилди:

— Бош омон бўлса кўтаради-да.

— Жайронанинг боши омон-ку?

— Ундан хотиржам бўлинг. Яқин орада уни бирон мамлакатдаги элчихонага таржимон қилиб юборамиз. Хўш, энди қарздан гаплашайлик. Қачон қарздор бўлиб қолган эканман?

Тантана қилиш, эзгилаш навбати энди Мирвалига келганди. У костюмининг ён чўнтағидан бир конверт чиқазди. Уни очмай, қўлида ўйнаб туриб гап бошлади:

— Машинадаги дипломатни олиб ичидаги пулни санаб кўринг. Кўчадан топсанг ҳам санаб ол, деган гап бор.

Луқмонов нималар бўлаётганини билмасди. Беихтиёр бориб машина юхонасидан дипломатни олиб тош устига қўйди-ю, очиб, пулларни санай бошлади. Тўппа-тўғри икки юз минг сўм чиқди.

— Энди манави конвертни очинг,— деди Мирвали буйрук оҳангидга.

Лукмонов конвертни олиб очди. Ичидан бешта сурат чиқди. Генералнинг қўллари дир-дир титрай бошлади. Кўзойнагини олиб артмоқчи бўлди, ёнини излаб дастрўмол тополмади.

— Ўзингизни қўлга олинг, генерал,— деди сохта меҳри-бонлик билан Мирвали. Лукмонов унга ёмон қараб қўйди.

Унинг қўлидаги суратларда Равшанбекнинг ўлими, милиция капитанининг пулларни олаётгани, хуржунни орқалаб кетаётгани жуда аниқ акс этган эди.

Расулбек профессионал фотограф эканлигини яна бир марта намойиш қилган эди.

— Хўш, қалай? Ўзингизни танияпсизми?

— Сен провакаторсан.

— Сенламанг, дегандим-ку, сизга. Агар бу исботлар ҳам сизни каноатлантирумаса, яна ундан ҳам зўрини ўртага қўяман. Ёнингиздаги бояги магнитофонингизни олинг. Битта антика лента бор, қўйиб эшиласиз.

Лукмонов унга еб қўйгудек бўлиб қараб туради. Мирвали шимининг чўнтагидан магнитофон кассетасини олиб унинг олдига ташлади.

— Ўзингизнинг овозини эшилинг.

Лукмонов кассетани магнитофонга қўйди.

...Равшанбекнинг ўлимидан ўн беш кунлар ўтиб, Лукмоновнинг ўғли, милиция капитани тоқقا ўртоклари билан овга келади. Мирвали худди шундай қулай фурсатни кутиб юрарди. У Лукмоновнинг ўғлини тушликка таклиф килади. Овқат устида Расулбек олган суратларни олдига қўяди. Агар бўлган воқеани ўз оғзи билан айтиб бермаса ҳозироқ органдан одам чакириб, қаматишини, ишини трибуналга оширишини айтади. Озроқ ичиб довдираб қолган капитан ҳамма гапни айтиб беради. Мирвали унинг гапларини магнитофон лентасига тушириб олади. Капитан ўшанда бу ишни дадамнинг топшириги билан қилганман, билиб қўй, сенга қўлимдан пул бермайман, мен йўл кўрсатаман, ўзинг пул топасан, деган деб айтади. Хуржундаги уч юз минг сўмни обориб дадасига берганини бўйнига олади. Ўша гаплар мана шу лентага ёзилиб қолган.

Лукмонов ўзлининг овози ёзилган лентани эшитар экан, қафасга беихтиёр тушиб қолган шердек тўлғонарди.

— Хўш, қалай?— деди Мирвали истехзо билан.— Бу тоғларнинг чумолисидан тортиб чумчугигача саноғли. Битта бегона капалак учеб келса ҳам биламиз. Бирор келиб, одам ўлдирив, пулини олиб кетади-ю, билмаймизми?

Лукмонов индамади. Унга еб юборгудек бўлиб бир қараб қўйди.

— Чўпоннинг хуржунидан олган уч юз мингни беришингиз шарт. Бу пул бўйнингизда осилиб ётган қарз. Сиз боя одам ўлдиргансан, шу гуноҳинг учун уч юз минг берасан, деб савдолашган эдингиз. Энди шу фактни сизнинг ўзингизга сотаман. Яна уч юз минг бўйнингизга тушади. Олти юз минг тўлайсиз. Боя икки юз минг сўмни қойил қилиб олган эдингиз. Бунга тан бераман. У шундай деб тош устидаги дипломатни олиб ўз машинасининг олд ўриндигига ташлади.— Бу пул сизники. Боя айтганим олти юз мингдан икки юз минг сўмини тўладингиз, деб ҳисоблайман. Яна тўрттаси қолди. Боя ўзингиз буғунги ишни эртага қолдирмайман, деб айтган эдингиз. Иккавимиз бир хил экамиз. Мен ҳам эртага қолдирмайман. Ёнингизда тўрт юз минг борми? Тошкентга бориб олиб келасизми? Шундай қилақолинг. Мен сизга ўхшаган худбин эмасман. Рақибимга ишонаман. Манави суратларни ҳам, кассетани ҳам аввал қўлингизга бериб кўйиб, кейин ҳақимни оламан. Бўёғидан кўнглим тўқ. Суратларнинг негативи, магнит лентасининг асли ишончли жойда.

Луқмоновдаги аввалги ғурур, фўдайиш, ўзига ишонч аллақайга ғойиб бўлганди. У энди тамоман таслим бўлиб, афто даҳол бир алпозда бошини эгиб ўтиради.

Бутун республика милициясини оёққа турғизадиган, ёмон кўрган одамидан аёвсиз қасос оладиган генерал энди начор бир аҳволда эди.

— Мундок қиласайлик,— деди Мирвали.— Сиз Тошкентга бориб овора бўлиб юрманг. Яхшиси Самарқандга боринг. Ахир, ҳамма топган-тутганингиз опангизни қўлида-ку. Шундай қила қолинг. Ҳам яқин, ҳам нақд. Шофферингиз шу ерда қолади. Сизни менинг шофферим оборади. Пулни шофферимга бериб, ўзингиз қайтиб келмасангиз ҳам майли. Машинангиз пул келгандан кейин кетади.

Луқмоновнинг рангида ранг қолмади. Қошлари бир кўтарилиб, бир тушарди.

— Ҳайрон бўляпсиз-а? Пулимни қаерда саклашимни бу қаёқдан билади, деб ўйлаяпсиз. Ўйламанг. Сиз бутун республиканинг сирини биласиз. Мен сизнинг сирингизни.

Яқин йигирма йил одамларга зугум қилиб яшаган, қанчалаб бегуноҳ кишиларга жабру зулм ўтказган бу одам энди оддий бир совхоз директорига ўйинчоқ бўлиб қолганди.

— Шофферим машинани самолёт қилиб юборади. Қирқ минутда Самарқандга олиб боради. Қирқ минутда қайтиб келади. Опангиздан пулни олиб санашингизга, боринг, ярим соат кетсин. Жами бир юз ўн минут. Яъни, ўн минути кам икки соат муҳлат бераман. Келишдикми?— Мирвали шундай

деб ён соатининг копкогини очиб қаради.— Ҳозир ровна соат тўрт. Ўнта кам олтида пул қўлимда бўлиши керак. Агар айтган пайтимда келмаса, мендан гина килмайсиз. Кечки самолёт билан хужжатлар Москвага кетади. Шошилинг, генерал!

Мирвали ошхона олдида табуреткада ўтириб чой ичаётган Расулбекка қаради.

— Машинага бензин тўлатиб ол.

Лукмонов касалдан турган одамдек дармонсиз судралиб машина олдига келди. Бор-йўгини шилиб олган Мирвалига нафрат билан қаради.

— Сен одам эмас, қашкир экансан.

— Тўгри айтасиз, генерал,— деди Мирвали.— Икковимиз-нинг тупроғимиз бир жойдан олинган.

Расулбек «Волга»ни елдек учирашиб кетди. Машина орқасидан қараб қолган Мирвали:

— Шўринг курсин, шу фаҳм-фаросат билан генерал бўлиб юрибсанми,— деб қўйди.

Иккинчи қисм
ЮЛДУЗ СҮҚМОҚЛАРИ

Белингдаги пичогингни, минган
отингни, никоҳингдаги хотининг-
ни бирорвга ишонма, болам...

XII

Райкомнинг биринчи секретари эрталаб парткомга телефон қилиб, Мирвали уёқ-буёққа кетиб қолмасин, ўн бирларда бораман, деб айтиб кўйган эди. У айтган пайтида келди. Аммо эшик олдиаги навбатчи йўлини тўсди. У мен райкомнинг биринчи секретариман, кўйиб юборинг, деса ҳам кўнмади. Хўжайн ҳеч кимни киритма, деганлар, деб туриб олди. Жаҳли чиққан секретарь телефон трубкасини олиб директорга улашни сўради. Қабулхонадаги қиз олди.

— Директорга райком секретари Қодиров кепти, денг...

Киз хўп, ҳозир кириб айтаман, деганча анча ҳаяллаб қолди. Кейин трубкадан овози келди:

— Ҳозир қабул қилолмас эканлар, эртага келсин, дедилар.

Райком секретари шунча йил ҳар хил лавозимларда ишлаб бунчалик мулзам бўлмаган эди. Бу қанақаси? Ўз кўл остидаги одам шундай деб турса...

Қодиров қайтиб кетди. Райкомга келиб обкомнинг биринчи секретарига бўлган воқеани телефонда айтиб берди.

— Да-а,— деди обкомнинг биринчи секретари Маҳкамов,— жуда шишиниб кетиптилар-ку. Бурниларини ерга ишқаб кўйиш керакка ўхшайди. Мундок қилинг. Кечкурунга бюро чақиринг. Мен ҳам катнашаман. Жуда бошимизга чиқариб юбордик уни.

— Битта шу масалага бюро чақирсан қанақа бўларкин?

— Ахир, пишиб турган масалалар кўп-ку. Масалан, чорванинг қишига тайёргарлиги. Авжи ем-хашак тайёрланадётган пайт. Ахборотларини эшитайлик. Ундан кейин кўп профилли касалхона қурилиши масаласи ҳам бор. Бўпти, кечкурун ўша ерда гаплашамиз.

Аммо кечкурун гаплашиш насиб қилмади. Телефонда гаплашиб қўя қолишиди.

— Қодировмисиз? Укам, энди шундок бўлиб қолди. Бюро ни қолдиришга тўғри келади. Тошкент билан гаплашган эдим,

кўнишмади. Ҳозирча бу масала очик қолатурсин. Сиз диқ-қат бўлмай ишингизни қилаверинг.

Қодиров кеч салқинда бир-икки хўжаликнинг тамакисини кўрмоқчи эди. Кўнглига сигмади. Шофёрига жавоб бериб, ўзи уйига пиёда кетди.

Мирвали шу куни киночилар билан эди. Кино комитети у тўғрида ҳужжатли фильм қилишни планлаштирган, аллақачон ижодий группа ҳам тузиб қўйган эди.

Киночилар сал тантикрок, бачканароқ ҳалқ бўлади. Улар куни билан боғда трусичан, майкачан бўлиб, ишни нимадан бошлишни маслаҳатлашишарди. Бор этагидаги ялангликда овоз ёзадиган, электр токи берадиган автобуслар, ҳар хил пројекторлар ортилган юк машинаси турарди.

Тақирбош, серсоқол режиссёр қўлларини силкиб, олинажак фильмнинг қандоқ бўлишини Мирвалини имлаб чакирди. У анча ташвишли кўринарди.

— Келавермайсанми? Қиз боламисан, уяласан!

— Э, буёққа келинг, хўжайин. Шўримиз куриб қолди.

Мирвали режиссёрнинг гапларига астойдил қизиқиб кетган экан, шундоқ сухбатни бўлган Расулбекни саннаб олдига борди.

— Нима дейсан?

— Истроилдан айрилиб қолдик.

Мирвали бир дам эсанкиради. Истроил анчадан бери касал эди. Фўзага сепиладиган доридан кони бузилиб қийналиб ётганди. Бир марта қонини алмаштиришди ҳамки, ўзига келомади. Ана кетаман, мана кетаман, деб энгак ташлаб ётганди. Ахийри бўлмапти-да. Э, аттанг, қандоқ йигит эди-я!

Мирвали бир сўз демай режиссёр олдига борди. Бўлган воқеани айтиб кинога олиш бир-икки кун кечикадиган бўлди, деб айтди-ю, идорага қараб кетди.

Истроил кўксига «Олтин Юлдуз» тақсан қаҳрамонларнинг биринчиларидан эди. Ҳалол ишларди. У бошлилик қилган пахтачилик бригадаси сира фирромликсиз, йилдан-йилга ҳосилни ошириб борарди. Шунинг учун ҳам уни Олий Советга депутат қилиб сайлашган. У сира ўзини аямасди. Манга дори таъсир қилмайди, деб дори пуркаётган трактор орқасидан кетаверарди. Самолётдан сочганда ҳамма қочарди-ю, у далада қолаверарди.

Идора олдида активлардан етти-саккиз киши тўпланиб туришарди. Мирвали уларни эргаштириб биринчи қаватдаги каттакон хонага олиб кирди. Улар қачон дафи қилиш тўғрисида ундан гап олишмоқчи эди. Мирвали уларнинг дамини қайтарди.

— Истроил кичкина одам эмасди. У республика миқёси-даги қаҳрамонлардан эди. Маслаҳатин Тошкентга солиш керак. Қачон, нима қилишимизни ўшалар айтишади. Обком билан, ЦК билан гаплашиб, анигини айтаман.

У шундай деб столда турган телефон трубкасини олиб:

— Тошкентни тез ула. ЦКни ол,— деди.— Биринчининг номерини биласан. Код билан тер!

У яна битта телефонни олди.

— Областни ула. Обком секретарини уйда бўлса уйидан, районда бўлса райондан топ. Шошма, аввал область телефон стансасини чакир. Менинг номимдан айт, барча йўлларни очиб кўйисин!

Ҳамма жим. Ҳеч кимдан садо чиқмасди.

— Райкомга ҳам телефон қилиб кўйиш керак эди,— деди партком секретари.

У ҳали жуда ёш, факат Мирвалинигина тан олар, ундан бошқа ҳеч кимнинг гапини олмасди. Мирвали қаёққа борса, орқасидан соядек эргашиб юрарди.

— Райкомга ўзинг хабар қил. У сенинг ишинг. Бор, бошқа ёқдаги телефондан хабар қил. Бу линияни банд қилма!

Бир чол: ўликни олиб келавериш керак эди, касалхонада ётмасин, деб қолди. Мирвали уни ҳам силтаб ташлади:

— Ҳавони кўряпсизми? Тирик одам сасиб кетяпти-ку. Аввал қачон чиқазишни билайлик. Ундан кейин бүёгини ҳал қиласиз.

У гапини тугатмаган ҳам эдики, телефон зарб билан жиринглади. Мирвали трубкани олди.

— Алло, мен Мирвали Рихсиевман. Саломалайкум. Раҳмат, раҳмат. Отахон ўзларидаларми? Ёнларида одам борми? Илтимос, ниҳоятда зарур гап бор. Ҳозир айтмаса бўлмайдиган гап.— У трубкани қулогига қўйганича анча вакт кутиб турди. Кейин бир йўталиб гапира бошлади.— Ассаломуалайкум. Раҳмат. Ота, Истроилдан айрилиб қолдик... Бугун, шу топда... Нима қиласиз? Сиз нима десангиз, ўшандоқ қиласиз... Хўп. бўлади. Майли. Кутамиз. Раҳмат.

Мирвали трубкани қўйиб ўрнидан турди.

— Ҳозир отахон катталарни йигиб маслаҳатлашадиган бўлдилар. Қачон, қай тартибда маросим ўтказишимизни айтидилар. Энди гап бундок. Эртага тумонат йифилади. Саҳардан иккита бригадани кўчаларни тозалашга ташлайсизлар. Сиз ҳозир,— у агрономга қаради,— ҳозир Истроилнинг уйига боринг. Девор-тошлари нураб кетган бўлса ажаб эмас. Бориб кўринг, ремонт зарур бўлса кечаси билан одам ишлатинг. Тошкентдан келадиган раҳбарлар кўнгил сўраш учун уйига киришади. Уятли бўлиб қолмайлик. Иккала нонвойхона кечаси

билан ишласин. Беш-олти жойда самовар қайнаб турсин. Тоза чайнак-пиёлалардан беринглар.

Кейин у бир оз ўйланиб туриб, инженер йигитга қаради.

— ГАИга хабар қилинг. Етти-саккиз инспектор Қайнар томонда тахт турсин. Айтинг, дурустор қийиниб олишсин.

У иккинчи телефон трубкасини кўтарди.

— Нега жимиб кетдинг? Қидиряпти? Районда эканми? Айт, рация билан қидиришсан. «Нега вақтида айтмадинглар», деб мингиллаб юради. Топ. Қидир!

Мирвали ўрнидан туриб ўёқдан-буёқка юра бошлади.

— Эртага иккита водовоз олиб келиш керак. Иссиқда одамлар қийналиб қолмасин. Общепитта айтинглар, икки-уч юз яшик минерал сув олиб келсин.

Телефон жиринглади.

— Мен Маҳкамовман. Кенглик станциясидаман. Академик Шеглов билан станцияни кўряпмиз. Нима гап?

Мирвали обкомнинг биринчи секретарига бўлган воқеани айтди.

— Обкомга келиб шу иш билан шуғулланаман. Сизлар нима қиляпсизлар?

— Тошкентга хабар қилдик. Жавоб кутяпмиз. Нима де-йишса ўш бўлади,— биринчи телефон ҳам жиринглади. Мирвали сабр қилинг, Тошкент чақириб қолди, деди-ю трубкани олди.

— Гап бундай. Эшитяпсизми, Мирвали ўғлим. Эртага Тошкентдан бир группа одам боради. Эрталаб йўлга чиқишиади. Ўзим ҳам боришим мумкин. Маҳкамовга айтинг, область районларидан вакиллар ташкил қилсан. Мен телефонда тополмаяпман.

Мирвали орага гап сукди:

— У киши Кенглик станциясида экан, ҳозир гаплашиб турган эдим.

— Бояги гапни тайинлаб айтинг унга. Ҳозирча хайр. Телефон трубкаси ту-тулаб қолди.

— Эртага кеч соат бешларга чиқазамиз. Жасадни бугун олиб келмаймиз. Касалхона музхонасида ётатурсин. Бўлмасам иссиқда уриниб қолади. Бўпти. Ҳамма ўз ишини билиб қилсан.

Активлар бирин-кетин тарқай бошладилар. Мирвали ҳам ташқарига чиқди. Райкомнинг машинаси арча тагига келиб тўхтади. Қодиров ҳали ҳам аламдан тушмаган, Мирвали билан гаплашишга унчалик ҳоҳиши йўқдек эди.

— Гаплашсак мумкинми? Ё эртага келайликми?— деди пичинг билан.

— Менга қара, ука. Олифтагарчиликни кейин қиласан. Ҳозир битта улуғ одам ўлиб ётибди. Бунақа пайтда гина-

кудурат йигиштириб кўйилади. Билдингми? Агар хохишинг бўлмаса кетаверишинг мумкин. Битта ўликни амаллаб кўмиб олармиз.

Райком секретари Қодиров унга жавобан гап тополмади. Паст келишдан бошқа илож ҳам йўқ эди. Умуман, қаҳрамон ва депутат раислари бор район раҳбарларига кийин. Улар райкомдан ошиб катталар билан гаплашиб иш битказиб кетаверадилар. Айниқса Мирвали бор экан, районга райком чидамасди. Кўпчилик: бу районнинг райкоми кундалик газетага ўхшайди. Бир кунда эскиради, деб кулишарди. Қодиров ҳам ўзининг худди шунака эканлигини, Мирвали билан тенг келиш ўт билан ўйнашиш эканини биларди-ю, баъзан чидамай кетганда бир пов этиб ёниб кўярди. Кейин, аламининг устини кул босиб, совиб коларди.

— Кандай карорга келдинглар? — деди Қодиров паст тушиб.

— Маслаҳат пишган. Эртага Тошкентдан, область районларидан келганларни яхшилаб кутиб олсак бўлди. Буёғидан хотиржам бўлавер, — деди Мирвали. — Илтимос, район ГАИси оёққа турсин. Милицияни ҳам жалб қилинглар. Шу тиқилинчда ҳар хил қалангि-касанғилар ариза кўтариб отахонимизни безовта килмасин. Бунака ишлар ҳозир кўнгилларига сифмайди.

Қодиров ичиди, тавба, райком секретари менми ё уми, топшириқ беришини қаранг-а, деб гижиниб кўйди. Аммо тишини-тишига босишга мажбур эди.

Мирвали меҳмонхонага кирганда киногруппа аллақачон кайф килиб, биллиард суришарди. Режиссёрни четга чакириб, уларни Чорчинорга кўчиришини айтди.

— Бу ерга Тошкентдан келган раҳбарлар киришади. Бир кун минг кун эмас, чидайсизлар, — деди.

Режиссёр соқолини тутамлаб унга бир гап айтди:

— Ҳали сиз чикиб кетганингизда бир антиқа деталь ўйлаб кўйдим. Эртага мотам маросими ўтаётганда мархумнинг тепасига борасиз. Биз шу моментни суратга туширамиз. Кўзингиздан юм-юм ёщ тўкасиз.

— Ёш келмаса-чи? — деди Мирвали хайрон бўлиб.

— Буёгини бизга қўйиб беринг. Пипитка билан милкингизга бир-икки томчи сув томизиб кўямиз. Худди йигландек бўлади. Кейин, маросим тугаб, одамлар кетганда тоғ йўлидаги тошда пешонангизни ушлаб, чукур ғамга толиб ўтирасиз. Энг қадрдан дўст учун алам-изтироб чекаётганингизни акс эттирамиз. Бу дўстликка садоқат рамзи сифатида томошабиндарни ларзага солади.

Мирвали ўйлаб қараса бу режиссёр жуда кучли кўринади.
Жуда таъсирли кино қиладиганга ўхшайди.

— Бир қанча ўткир кадрлар бўлади. Чўққида парвоз этаётган бургутларга ҳавас қилиб қараб турган пайтингизни оламиз. Бу инсон парвози символи бўлади. Тонг отиш, яъни қуёш чиқиши пайтини ҳам оламиз. У томондан тоғ ортидан қуёш кўтариляпти. Бу томондан сиз тоққа кўтариляпсиз. Бу инсоннинг юксалиши тимсоли бўлади. Экранда бир сиз, бир қуёш, бир сиз, бир қуёш кўринаверади.

Режиссёрнинг анчагина кайфи бор эди. Қўйиб берса ҳали кўп гапирадиган. Мирвали унинг тирсагидан ушлаб:

— Болаларга айтинг, Чорчинорга кўчиб ўтишсин. Манави катта машиналар ҳам бу ерда турмасин,— деди.

У шундай деб меҳмонхонадан чиқиб кетди.

У эрталаб келганда кўчалар аллақачон супирилиб, сув сепиб қўйилган эди. Юк машинасида олиб келинган самоварлар ҳар икки юз метр жойга туширилар, кутида олиб келинган кўмир-ўтиналар бирпасда қаланиб ўт олдириларди. Устига оппоқ дастурхон ёпилган столларда янги чойнак-пиёлалар.

Мирвали идорага олиб борадиган йўлларни бир айланиб чиқди. ГАИ ходимларига, милиция офицерларига нималарнидир тайинлаб қайтди. Меҳмон кутадиган жойларни кўздан кечириди. Бугунги қилинаётган ишларни ташқаридан кузатяётган одам Мирвали жанозага эмас, тўйга тайёргарлик кўряпти, деб ўлаши мумкин эди. У Истроилнинг ўлигини унутиб, келадиган отахонни қандоқ хурсанд қилиб юборишни ўйларди. Қопқоғига ёқут қадалган ён соатига қаради. Саккиздан ўтипти. Ошпаз Абдулазизга радиони олиб чиқишини буюрди. Абдулазиз «ВЭФ» транзисторини столга қўйиб кетди. Мирвали радиони буради. Сўнгги ахборот берилаётган экан. Кулок солди. Иттифок хабарларидан кейин радио бир нафас тинди. Дикторнинг мотамсаро овози янгради. «Машҳур пахтакор, Социалистик Мехнат Қаҳрамони, Ўзбекистон ССР Олий Советининг депутати Истроил Маликов 19 август куни оғир касалликдан кейин вафот этди...» Диктор Истроилнинг ҳаёт йўлини, пахтацилилка кўшган ҳиссасини, олган орденларини бирма-бир айтиб ўтди. Кейин таъзияномага имзо чеккан партия-хукумат раҳбарлари, атоқли пахтакорлар номини айтди. Улар орасида Мирвалининг ҳам номи зикр этилган эди. Диктор ахборот охирида об-ҳаво маълумотини эшилдириди. «...Республика жанубида иссиқ 45 даражага чиқади...» Демак, биз томонда 42 бўлади, деб қўйди Мирвали. Жаноза пайти айни дим тортган маҳал бўлади. Телефон жиринглади. Коммутатордаги қиз Тошкентдан келадиган делегация соат ўн бирда машинада йўлга чиқиш тўғрисида телефонограмма олганини айтди. Ўн бир-

ларда йўлга чиқишиша довонга икки яримларда етиб келишади. Кутиб олишга обкомнинг биринчи секретари билан икковимиз чиқсак бўлади. Райком секретарининг чиқиши шарт эмас. Бу ердаги ишларни ташкил қилиб турсин.

Соат ўн иккиларга яқин Истроилнинг уйига олиб борадиган йўлга одам сифмай кетди. Кўчанинг икки бети қатор териб қўйилган скамейкалар билан тўлган. ГАИ инспекторлари бу томонга машиналарни ўтказмаяпти. Радиоузел юракни ўртовчи мақом куйларини тинмай эшииттириб турипти. Ҳаво қизигандан қизиб боряпти. Водопровод кранларидан бирон томчи сув келса-чи. Бир ҳафта бўлган, область халқ контроли комитетининг буйруғи билан тоғдаги кувур боши пломбалаб ташланган. Кетган харажатларни ҳисоблашяпти. Ҳар гал водовоз келганда одамлар ёпирилади. Бири коса, бири шиша банка тутиб сув ичади. Уч юқ машинасига ортиб келинган уч юз кути минерал сув икки соатга етмади. Суви бўшаган водовозлар яна Қайнарга қараб йўл олди.

Мирвали директорлик киладиган совхоз тасарруфидаги жойларнинг ҳаммаси тоғ-тошлардан иборат.

Бу жойларда фақат чорва боқилади. Тамаки экилади. Уч-тўрт минг гектар боф ҳам бор.

Омонкўтондан то Ҳазрат Баширнинг нарёғидаги силсила-ларга уланиб кетган тоғ тизмаларигача ана шу Мирвали хўжайин. Ундан берухсат бирон хўжалик бу тоғларга эчки ҳайдаёлмайди. Пичан ўрлмайди.

Совхоз катта даромад олар, республикадаги энг илфор хўжаликлар қаторида тилга олинарди. Аммо негадир Мирвалининг бунга ҳам кўнгли тўлмасди. Пахта экмасанг дурустгина оғизга тушмайсан, деб ўйларди. Аммо пахта эккулик бир қарич ҳам текис ери йўқ эди.

Тоғнинг кунгай томонида тахминан саккиз минг гектар ўр-қирли бўз ер бор. Бу адирларга сув чиқмаганидан бекор ётади. Кўклам паллаларида қип-қизил лолакизгалдоқларга бурканади-ю, майнинг ўрталарига бориб қовжираб қолади.

Мирвали кўпдан шу адирга кўз тикиб юарди. Агар сув олиб келинса минг йиллардан бери чорва қийлари қатлам-қатлам бўлиб кетган бу жойда пахтадан энг баланд ҳосил олса бўлади, деб ўйларди. Аммо бу жой бошқа область, бошқа районга қарайди. Борди-ю, шу жойни обод қилиш керак бўлса биронта хўжалик бошлиғи юрак ютиб иш бошлаёлмайди.

Дўнгликларни текислаш, сув олиб келиш унча-мунча одамнинг кўлидан келмасди. Аммо Мирвали бу ишни эплаёларди. Унинг кўли узун, пичоги кескир. Катталар билан гаплашлади, кирган идорадан бирон нимани юлиб чиқолади.

Шавкат Раҳимович бир келганда Мирвали шу адиран гап очиб қолди.

— Шу жойни менга беринг, ота. Пахта экиш қанақа бўлишини бир кўрсатиб қўяй.

Раҳимов сап-сариқ малла тўнга бурканиб ётган адирага қараб бош чайқади.

— Эплолмайсиз, ўғлим. Сув керак. Кўп сув керак.

— Сув бўлади. Битта гап айтиб қўяй, ота. Агар менга ишонсангиз ишни бошлаб юбораман. Келаси йили худди шу пайтда бир келасиз. Шу адирларнинг икки минг гектарида тизза бўйи пахта ўсиб ётганини кўрасиз. Аммо-лекин Ирсовхозстрой раҳбарларига тайинлаб қўясиз. Нима сўрасам берсин.

Раҳимов унинг гапларига ишонқирамай, хўп, деди. Мирвали учун мана шу биргина хўп, деган сўз керак эди.

Эртасидан бошлаб Мирвали адирларни икки-уч айланиб чиқди. Дирида нималарнидир хомчўт қилди. Кейин бир даста қоғоз кўтариб Тошкентга кетди. Орадан ўн кунлар ўтиб ўнлаб бульдозерлар, тракторлар, скреперлар адири томон ўрмалади.

Тахти корача довонидан бетон лоток юклаган азамат машиналар ошиб ўтиб яна кучангандан адирага чиқа бошлади.

Мирвали эса адирага кўтарилиш жойига иккита вагон-уй келтириб кўчиб кирди. Тўртта водовоз тинмай сув ташиб турипти. Саккиз ўчоқда икки маҳал овқат пиширилади.

Ҳаммаёқ чанг, ҳаммаёқ тўзон.

Катта Ўзбекистон трактидан ўтаётган машиналардаги одамлар, бу томонда нима бўляпти ўзи, деб ҳайрон қараб ўтишади.

Адирларда кечасию кундузи мотор гуриллайди. Баъзан шамол эсган пайтларда адирандаги кўтарилиш тўзонни боғлар устига тортади.

Кенглик станциясидаги олимлар хуноб. Ахир, бутун Ўрта Осиёда ғуборсиз тиник ҳаво шу ерда. Шунинг учун ҳам юлдузларни кузатиш кулай. Аммо адирандаги чанг-тўзон ҳавога таралиб осмонни хиралаштиряпти. Юлдузларни кузатиш қийинлашяпти. Тошкент обсерваториясидан, академиядан одамлар келди. Ҳатто академик Шчегловнинг ўзи келиб бу бемаъни ишни тўхтатишини талаб қилди. Министрлар Совети адирда ишни тўхтатиши тўғрисида топшириқ берди. Аммо Мирвали ҳамма топшириқларни рад қилди. Бир дақиқа ҳам ишни тўхтатмади.

Кенглик станциясида телескопнинг ноёб линзаларига чанг ўтираверганидан филоф кийдириб кўядиган бўлишди.

Мирвали ана шунақа ўжар, ана шунақа қўли узун раҳбар-

лардан эди. Айтган жойидан кесар, ушлаган жойини узиб оларди.

Адир уч ой чанг-тўзонда қолди. Термиз, Қарши, Жиззах, Мирзачўл ерларини ўзлаштираётган бульдозерларнинг ҳаммаси шу адирда. Юзлаб техника кунни тунга, тунни тонгга улаб ер сурди.

Сув хўжалиги министрлигининг техникаси канал қазиш билан банд. Уч жойга кучли насос ўрнатяпти. Уч тегирмон сув эллик метр баландликка кўтарилади. Юкори вольтли электр линиялари тортиб келиняпти.

Ноябрь шамоллари эса бошлаган кунлари адирнинг икки ярим минг гектар жойи кафтдек теп-текис бўлди.

Мирвали баъзан текисланган ердан бир сиким турпроқ олиб кафтида эзib кўради. Сап-сарик, олтинга ўхшайди. Эзгиласанг, берч бўлиб кўлингга ёпишмайди. Уқаланиб кетади.

Шавкат Раҳимов Термизга кета туриб Мирвали билан адирга чиқди. Уч ярим ой ичида қилинган ишларни кўриб ҳайрон бўлди. У бунчалик тез бўладиган иш эмас, деб ўйлаган эди.

Шунда Мирвали кафтига турпроқ олиб Шавкат Раҳимовга уқалаб кўрсатди.

— Қаранг, ота. Бу турпроқка одам экса ҳам кўкаради. Келинг, бас бойлашайлик. Келаси йили шу ердан гектар бошига олтмиш центнердан пахта олиб бераман. Агар сўзимнинг устидан чиқмасам кўкрагимдаги «Олтин Юлдуз»имни чиқариб кўлингизга бераман. Агар сўзимнинг устидан чиқсан сиз нима киласиз?

Мирвали Раҳимовнинг эркаси эди. У билан худди бирга тепкилашиб ўсган ўртоғидек бемалол гаплашаверарди.

Раҳимов унинг гапларидан яйраб кулди.

— Агар сўзингизни устидан чиқсангиз, «юлдуз»ингиз иккита бўлади. Келишдикми?

Икковлари шу жойда, ҳали жўяқ олинмаган, сув келмаган тап-тақир бўз ерда қўл олишишди.

Мана шу воқеага ҳам ўн етти йил бўлди. Адирда йигирмага яқин янгича уйлар курилди. Бу бўз ерга биринчи бўлиб Истроил пахта экди. Ўша йили ҳар гектардан ўртача олтмиш беш центнердан ҳосил кўтаришди. Шавкат Раҳимовнинг ўзи келиб Мирвали билан Истроилни табриклаб кетди. Икки йил ўтиб Истроил қаҳрамон бўлди. Аммо Мирвалининг бир «юлдуз»и икки бўлмади. Ҳар гал Мирвали Раҳимов билан учрашганда қизиқчилик орасида адирдаги қўл олишганларини эслатиб қўярди. Раҳимов унга, сабр килинг, ўғлим, мавриди келиб колар, деб қўярди.

Орадан беш йил ўтиб адирнинг пахтаси айниди. Салга

дардга чалинадиган, тўплаган хонадондан юбоғадиган бўлиб қолди.

Адир тоғ қўлтиғида бўлганинг бу сурʼатимол айланмас, дим бўларди. Тоғ бошини ўраган булутлар кечаси билан адирга шудринг тўкарди. Нам ҳаво, да ҳашораглар кўнайиб кетди. Айниқса саратонда осмонда пайдо бўлан оқ булутнинг сояси тушган жойда пахта дардга чалинарди.

Мирвали кимёвий дориларга зўр берди. Йилига неча марта-лаб сочилиган доридан ер гиёванд бўлиб қолли.

Истроил кечасию қундузи даладан чиқмас, дори сепаётан трактор кетидан юраверарди.

Мирвали дэридан кўркарди. Кейинги икки йил ичидаги у адирга бутунлай келмай кўйди. Ўз тили билан айтганда, адирга «узокдан раҳбарлик» қиласарди.

Мана энди Истроилнинг вафоти сабаб бўлиб адрадиги янги маҳаллага келди.

У бундан тўққиз йил аввал адирда бир боғ қилган эди. Аммо кўнгилдаги ҳосилни бермаганидан қўлини ювиб кўлтиқка урган эди.

Мирвали шу боқقا кираверишдаги мажнунтол тагида чой хўплаб ўтирган эди, обком секретари Маҳкамов келди. Мирвали шу одам билан анчагина чап эди. Бирининг гапи бирига тўғри келмасди. У ҳеч қачон Шавкат Раҳимов келганда у билан кутгани чиқмасди. Якка ўзи кутиб оларди. Бугун ўлим ўртага тушганидан ноилож у билан довонга боради. Аммо йўлда у билан нимани гаплашаман, деб ўйларди. Яхшиси у ўз машинасида, мен ўз машинамда кетаколайлик орага гап тушиб яна бирон дилхиралик бўлиб ўтирасин, деб ўйлади. Маҳкамов у билан кўришиб курсига ўтиаркан, ҳавонинг исиб кетганидан нолиб, дастрўмоли билан пешона терларини артиб олди. Мирвали унга чой тутди. Маҳкамов олмади.

— Яхна йўқми? — деб сўради.

Мирвали нариги боғда яхна борлигини айтди, нариги боғ довоннинг нарёғида. Мирвали атайлаб шундай деди. Маҳкамов энсаси қотиб соатига қаради.

— Йўлга чиқишган бўлиши керак. Биз ўн иккита кўзгалсан ҳам ярим соатдан мўл вақтли борамиз. Бўлмасам мен бир душ қабул қилиб олай.

Мирвали душда сув йўқлигини, умуман водопровод плом-баланганилигини айтди. Маҳкамовнинг бу гапдан хабари бор эди. Ўзини билмаганга солиб, э, шунақами, деб кўяқолди. Мирвалининг бир оғиз гапи. Шундоққина тол тагидаги курсида турган телефонни олиб бирон шиша минерал сув ёки яхна чой олиб чиқинглар, деса бўлади, биронта хонадондан дарров олиб чиқишиади. Аммо Мирвали бундай қилмади. Индамай

ўтираверди. Маҳкамов бу ўзидан кетган одамдан яхшилик чиқмаслигини билib, шефёрини чақирди. Ёнидан пул чиқарib иккита кабоб билан бирон шиша сув топиб келишни буюрди. Мирвали ўрнидан туриб шофёрнинг қўлидан пулни юлиб олди.

— Пулингизни киссангизга солиб қўйинг, ўртоқ Маҳкамов. Кейин керак бўлади. Тошкентликларнинг ҳаммаси шунаقا. Жаҳли бурнининг учида туради,— у шундай деб шофёрга юзланди.— Сиз кетаверинг, ука.

Мирвали телефон трубкасини олиб «Мингчинор» кафесига яхна чой, овқат, чалоб олиб чиқишини буюрди. Маҳкамов ўрнидан туриб, яхнани из ўзингизга буюрсин, деди-ю машинага ўтириб жўнаб кетди. Мирвали, оббо, зардангдан ўргилай, деганча орқасидан караб колди.

Маҳкамов у билан сира ёзилиб гаплашолмасди. Ҳаммавақт баланддан туриб гаплашади, дерди. Аввалги секретарни ҳам куткилайверганидан охири кетиб кутулди.

Бу райондагилар райком секретарини кундалик газетага ўхшатсалар, обком секретарларини ойлик журналга ўхшатишарди. Мирвали икковини бирпасда ўқиб эскитар, янгисини кутарди.

Ҳамма учун хурматли Раҳимов воҳада фақат шу Мирвалининг гапини гап дерди. Ҳозирги бўлиб ўтган тўқнашувни кузатиб турган одам бўлса, албатта Мирвали тушмагур бу «журнал»ни ҳам ўқиб бўпти-да, дейиши аниқ эди. Аммо тошкентлик бу секретарнинг таги бақувват кўринади. Яқин уч йилдирки, ўтирган курсисини қимирлатиб бўлмаяпти. Раҳимов уни анчагина қадрлайди. Ораларидан гап қочиб, ўрталаридан қора мушук ўтган пайтларда Раҳимов кўпинча икковини бақам қилиб, аҳил бўлинглар, деб насиҳат қиласди.

Маҳкамов партия ишларида пишган, чиниккан раҳбарлардан эди. Қаерда ишламасин, орқасидан фақат яхши гап қоларди. Унинг ҳузурига арз билан кирганларнинг чехраси ёришиб чиқарди. Унинг биттагина айби шу Мирвалининг йўриғига юрмагани. Мирвали обком бюросига бошида шляпа билан кирганда, бу ер чойхона эмас, қабулхонага чиқиб, шляпангизни ечиб киринг, деб танбеҳ берган ҳам шу Маҳкамов бўлади. Мирвали сенга бўйин эгаманми, деб қайтиб бюрога кирмай, кетиб қолган эди. Хуллас, икковининг юлдизи юлдизига тўғри келмай қолганди. Одамлар айтгандек Маҳкамов ойлик журналга ўхшамасди. Мирвали уч йилдан бери ўқииди. Аммо тиши ўтмайди. Орага одамларини қўйиб пора беришга уриниб кўришди, бўлмади. Хотин кишини аралаштиришди, кайрилиб қарамади. Хотинига қимматбаҳо

тақинчоклар тикиштириб кўришди, бўлмади. Маҳкамов ичмасди ҳам, чекмасди ҳам, хотин-халажга элакишмасди ҳам. Йигит кишини бадном қиласидиган жамики нарсалардан холи эди.

«Мингчинор»дан овқат олиб келишди. Мирвали уни қайтариб юборди-да, соатига қараб ўрнидан турди. Ўн иккидан ошипти. Демак, йўлга чикса бўлади.

Мирвали довон йўлига чикканда то йўл юкорилагунча уч жойда ГАИ нинг рацияли, радиокарнайли «Жигули»сини учратди. Демак республика ГАИси ўз ишини қиляпти. То довонгача ўн беш километрча илон изига ўхшаш эгри-буғри — серпантин йўл. Бу йўлларда машиналарнинг мотори қизиб, суви қайнаб кетарди. Шамол орқа тарафдан эсган пайтларда албатта ё моторни совутиш ё сувини алмаштириш керак бўларди. Айниқса оғир юқ тортадиган машиналар ҳаддан ташқари қийналиб кетарди.

Ҳамма учун ҳурматли Раҳимов кечагина бу томонларга келиб кетганди. Бугун яна келяпти. Албатта биргина Истроилинг жанозаси учун атайлаб келмасди. Ҳатто обком секретарлари вафот килганда ҳам телефонда кўнгил сўраш билан кифояланиб қўяқоларди.

У ҳар йили августнинг йигирманчисидан то йигирма бешинчисигача воҳага келиб, яқинлашиб қолган пахта теримига тайёргарликни текшириб кўрарди. Сурхондарё, Қашқадарё пахтакорлари активини йигиб, теримни уюшқоқлик билан ташкил этишга даъват киларди. Истроилинг ўлими айни шу кунларга тўғри келиб қолган эди.

Умумай, Раҳимов кейинги пайтда бошқачароқ бўлиб қолганди. Узок йиллар ўзи азоб бериб, косасини оқартиргмаган, оқӣбатда хасталаниб қолган кишиларнинг кўнглини олиш пайда эди.

Нима учун бирдан одамларга меҳрибон бўлиб қолганини бир ўзигина биларди. Ёш ҳам кетяпти. Остидаги курси ҳам қимирлаб қолгандек эди. Москвага тинимсиз имзоли, имзосиз хатлар бориб турипти. Ҳар қанча амалдорлик бўлса ҳам йигирма йил бўлади-да. У бўлса йигирма уч йил ҳалқининг тегасида. Энди йиқиладиган жойларга юмшоқ болишлилар қўйиш керак. Токи йиқилганда лат емасин.

Шу йигирма уч йил давомида ундан азият чеккан атоқли кишилар шунчалик кўп эдики, ўйлаб қараса, ҳаммасининг кўнглини олиб бўлмасди.

Раҳимов бўлаётган гапларни жуда яхши билади. Ҳар гапни эшитадиган қулоклари, милт этган нарсани илгайдиган кўзлари кўп. У «ҳаммамиз учун ҳурматли» деган гап авваллари самимий жаранглаганини, энди эса қандайдир истеҳзо билан, эрмак қилиб айтилаётганини ҳам билади.

Мана бугун у беш миллион учун кураш қурбони, пахта билан баробар заҳар ютиб «қаҳрамонларча» оламдан ўтган Исройл Маликовининг жасади тепасида мотамсаро туради. Эти сескамасмикан? Кўксидаги кўшалок «Олтин Юлдуз» шунаقا йигитларнинг умри ҳисобига, жони ҳисобига келганини бир дам идрок қилиб кўрармикан? У албатта мотам мажлисида нутқ сўзлайди. Юртни кийинтирган қаҳрамон, дейди. Аммо унинг — юртни кийинтирган пахтакорнинг жасадини ўрашга кафандик топилмаганини, охири болалар уйидан иккита чойшаб сўраб олиб, кафандик қилганларини билармикан? Келгуси баҳтиёр авлод сени унутмайди, дейди. Лекин у айтган келгуси авлоднинг аллақанчаси сариқ касалига мубтало бўлганини билармикан? Марҳумнинг жасадини ювиш учун икки пақиргина тоза сув топилмай заҳарланган ариқ сувида ювилганини билармикан?

Унинг кейинги пайтларда ўз ҳаётини ўйлашга юраги бетламасди. Ўйлаган сари кора қатламлар очилиб келаверарди. У орзу қилган ҳамма ниятларига етди. Энди биттагинаси қолди. Учинчи «Олтин Юлдуз»ни тезроқ олақолсайди. Ана ундан кейин амал курсисидан ўзи туриб кетарди. Аммо учинчи «юлдуз»га олиб борадиган сўқмоқлар пасти-баланд эди. Юриб етиш қийин бўляпти.

Ҳар гал Раҳимов бу тоғлардан ўтганда қорли чўққиларга бокиб, табиатнинг фусункор жилваларидан юраги шавқ-завқларга тўларди. Энди у атрофга қарамас, кеч гуллаб, кеч ҳосил тўккан мевазорларга боқмас, гуж-гуж олтин соккадек кўзни оладиган кечки тоғ ўриклари, ёнбагирларда булатдек сузаётган ўн минглаб эчкилар, чўққиларда ҳайкалдек қотган зийрак бургутлар, синкага солинган дока орқасидан кўринаётгандек нимранг туманлар қўйнида мудраган олис пастликлар энди уйга оддий, жуда оддий бир манзарадек туюларди.

Унинг юрагини кемираётган яна бир нарса: куни кеча Тошкентга келиб кетган отахон бўйнига яна ярим миллион тонна пахта юклаб кетди. Бу мўътабар отанинг бир гапини икки қилиб бўлмаслигини у яхши билади. Аслида салкам беш миллион тонна пахтани аранг етказиб бераётган бир пайтда ҳавоий ракамлар «ижод» қилиниб беш яримillion тонна деб рапорт беришга мажбур. Отахон энди олти миллион берасан деяпти.

Республика бирон йили чораккам беш миллиондан ортиқ пахта бермаганини ҳеч ким билмаса ҳам унинг ўзи яхши билади-ку. Ота бор экан, уни ҳар қандай бало-қазодан асрайди. Аммо у кишининг кечаги келиб кетиши худди видолашувга ўхшарди. Жуда пишиб, ҳилвираб қопти. Мабодо у оламдан ўтиб кетгудек бўлса борми, Раҳимов вазифасидан осонгич.

тушмайди. Ҳар ер-ҳар ерга ташлаб кўйган юмшоқ болишларга эмас, қиррали тошлар устига йиқилади. Теги йўқ миллион тонналар тилга киради...

Рахимов уҳ тортиб юборди. У ҳеч қачон бунақа аҳволга тушмаганди. Ҳозир машинанинг орқа ўриндиғида, бурчакка кисилиб, чорасиз бир алпозда ғужанак бўлиб мунғайиб ўтиради.

«ЗИЛ» енгил машинаси Кийиксовди момо ҳайкали олдига келиб тўхтади. Боятдан бери бир-бирига ёвқарашиб килиб, гапига қовушмай турган Мирвали билан Маҳкамов машина томон юра бошлишди. Орқадан яна бир «Чайка», бир «Волга» келди. Элдан бурун келиб олган кинооператор аппаратини шайлаб Раҳимовнинг машинадан чиқишини кутиб турипти. Ниҳоят, у тушди. Кинооператорга қўлини кескин силтаб, суратга олма, ишорасини қилди. Шашти қайтган оператор орқага чекинди.

Рахимов жуда руҳсиз эди. Маҳкамов буни Истроилнинг ўлимига қаттиқ куюнибди, деб гумон қилди. Аммо одамга бир қараб ичидаги гапни дарров билиб оладиган Мирвали, отахонга бир бало бўлган, деган ўйга борди.

Шавкат Раҳимов иккови билан ҳам хушсиз қўришди. Нима бўлди, деб сўрамади. Икки қўлини орқасига қилганча Кийиксовди момо ҳайкалини томоша кила бошлиди. Ҳайкал поин гулларга тўлиб кетган эди. Шу йўлдан ўтганки йўловчи бор, тоғ ёнбағирларидан териб келган гулларни ихлос билан кўйиб кетарди. Раҳимов Момо тикилиб турган томонга қаради. Қора Лочин ҳайкалини кўрди. Гуллар отнинг тиззасигача чиқкан эди. Тоғ пинжига суқилиб бир чойхона, бир кабобхона ҳам пайдо бўпти. У аста юриб Қора Лочин томон кета бошлиди. Ҳайкал атрофидан бир айланди. Тошга айланган от ҳоргин бир қиёфада, бошини ерга эгганча Момо томон кетаётиди.

Тоғнинг сарин ҳавоси, баҳмалдек тавланган ёнбағирлар офтобга терс турған ҳайбатли тоғларнинг гунафшаранг деворлари, пастилик томон буралиб-буралиб кетган йўллар унинг дилида туриб қолган губорни юва бошлаган эди. Тепага интилган отга, юкорида ўзига чорлаб турган Момо ҳайкалига қараркан, ҳайкалтарошнинг талантига тан берди. Тоғ довонида чинакам санъат асари пайдо бўлганидан, уни яратган санъаткорга таҳсинлар ўқиди. Кечагина шу ёдгорликнинг очилиш маросимига қатнашган бўлса ҳам, уни энди кўраётгандек эди.

Ниҳоят, Шавкат Раҳимовнинг чеҳраси ёришди. Юз-кўзлари олқишилар остида минбарларга чиқаётган пайтларидаги-дек мулоим, мамнун бокиб турарди.

Орқада машинадан тушган қишлоқ хўжалиги министри Тўхтабоев бошчилигидаги делегатлар жимгина унинг ҳайкал атрофида айланишини кузатиб туришарди.

У битта-битта босиб яна юкорига чиқди. Мирвалидан мотам митинги соат нечага тайин қилинганини сўради. Мирвали айтди. Бўлмасам кетдик, деди. Машина эшигини очаётуб, ёрдамчисига қаради.— Укам, сиз нариги машинага чиқинг. Мени қўриқлашнинг ҳожати йўқ. Мирвали ёнимда бўлса мени пашша ҳам чақмайди.

Маҳкамов Тўхтабоевнинг машинасига, Мирвали Раҳимовнинг машинасига чиқди.

Мирвали чиқаётганда Маҳкамовга бир қараб кўйди. Унинг бу қарashi гўё кўрдингми, сен киму мен кимман, дегандек маъно англатар эди. Машина ойналаридан ташқари бемалол кўринар, аммо ичкаридаги одам мутлақо кўринмасди. Раҳимов орқа ўриндикда Мирвали билан ота-болалардек апок-чапоқ гаплашиб боришарди.

— Ота, бир ишда ёрдамингиз керак бўлиб колди,— деди Мирвали.— Шу Қоплонбоп қишлоғи бизга жуда ортиқча юкда! Уч ой сайил. Воҳанинг ҳаммаёғидан одам келади. Дукатликлар ичадиган сув шу ердан оқиб ўтади. Жамики ахлат шу сувга тушади. Айниқса ёғингарчилик, сел пайтларда ёнбағирлардаги жами хонадонларнинг чиқиндилари ўрлардан тошиб шу сойга тушади. Ана шунинг учун ҳам дукатлилар колит касалига дучор бўлишади. Эркаклари элликка бормай чол, аёллари қирқ ёшдаёқ кампир бўлиб қоладилар. Ўйлаб-ўйлаб сайил мавсуми тугаши билан Қоплонбопдан ўтадиган сойни кувурга олсан дейман. Ўзлари учун бир лоток сув етади. Бир километр бетон кувур керак. Шуни бетон заводидан олишга ёрдам берсангиз. Облплан лимит бермаса олиб бўлмайди. Пулимиз бор, техника, ишчи кучи етарли. Бир ойга қолдирмай битказиб олардик.

— Бу нарсани ўзингиз ўйлаб топдингизми ё бошқа бирорванинг ташаббусими?— деб сўради Раҳимов.

Асли бу гап Толибжондан чиқкан эди. Гўрни айтиб бўладими? Раҳимов Толибжондан ҳазар қилмаган тақдирда ҳам, ўзим ўйлаб топдим, дерди. Ахир тивит йигириш, рўмол тўқиши ҳам ўзиники деб ўтказди-ку.

— Ўзим ўйладим, ота. Халққа раҳмим келади. Шу қишлоғнинг болаларини армияга ҳам чақиришмайди. Ҳаммасининг ранги заҳил. Қадди букик. Посёлка куриб берай, кўчиб ўтинглар, десам кўнишмайди. Ота-онамизнинг мозорини ташлаб қаёққа кетамиз, деб рад қилишади.

— Бўпти. Айтаман, лимит беришади. Ишни бошлаб юбора-

веринг, ўғлим. Бу ишингиз хайрли иш. Савобга қоласиз. Яна қандай гапларингиз бор?

Мирвали пайти келгандан фойдаланиб қолмокчи бўлди.

— Шу райкомимиз сал нобопроқ йигит чиқиб колди. Одамлар билан ишлашни билмайди. Гапининг тайини йўқ. Бурдсизроқ. Бизга иш биладиган, ўзини босиб олган одам керак. Юртга ота бўлиб, йўлга солсин. Ахир ўзингиз биласиз, биз тоғ одамларимиз, жангарироқмиз. Яхши гапга кўнмаймиз, биз билан силтаброқ гаплашмаса бўлмайди.

Раҳимов. пиchinг қилди:

— Биттаси сизми? Сизга битта гап кам, иккита гап кўп. Гапнинг бир яримтаси бўлмаса...

Мирвали кулиб юборди.

— Тоғ боласимиз-да, сал ёввойилигимиз бор.

— Ўзбошимчалигимиз ҳам бор, деб кўйинг. Майли, бир ўйлаб кўрайлик. Ўзларингдан тайин қилмаймиз. Чиқиширмаяпсизлар. Ўзларингдан чиққанини тан олгиларинг келмаса бошқаёқдан олиб келамиз. Ё мўлжалинглар борми?

— Мўлжаллаган одамимиз-ку йўғ-а, аммо Туробжон Мұҳсимов деган ўзини босиб олган киши бор. Юрт кўрган одам. Пахтани билади. Техникани тушунади. Илгарилари узок йиллар колхозга раис бўлган. Шу одам жуда бизбоп райком бўларди-да,— деди Мирвали.

— Танийман. Жудаям сиз мақтаганча эмас. Устидан биринки шикоят тушган. Текшириб кўрайлик-чи, ҳар ҳолда кўлидан иш келади. Ўлашиб кўрамиз.

Мирвали, темирни қизифида бос, деган мақолга амал қилмокчи бўлди.

— Пахта теримиғача шу ишни ҳал қилиб берсангиз яхши бўларди-да. Жуда масъулиятли давр. Бу бола ишни начава қилиб, бизни хижолатга қўйиб ўтирмасин. Кейин бетингизга қандоқ қараймиз.

Раҳимов индамади. Ниманидир ўйлаб бораради. У ўйини ўйлаб бўлди шекилли, Мирвалига қаради.

— Устингиздан шикоят тушяпти. Қўпол дейишяпти, ўзбошимча дейишяпти. Шу гапларнинг ростлигига ишона-ман.

— Иш талаб қиласиган раҳбарни ким яхши дерди. Албатта ёмон дейди-да.

— Эҳтиёт бўлинг, ўғлим, юртнинг назаридан қоладиган ишларни қилманг. Одамлар билан тил топиб ишланг. Мен сизни бир марта ҳимоя қиласман, икки марта ҳимоя қиласман, охир-оқибатда ҳимоя қилолмай қолишим мумкин.

— Сизни хижолатга қўядиган иш ғилмайман, ота. Менга ишонаверинг. Очигини айтсам, сизга менчалик

садоқатли одам бўлмаса керак. Мен сизни отам деганман. Сиз анави тошкентлик обкомимизнинг мингир-мингирига кўпам кулоқ солаверманг. Мени кўрарга кўзи йўқ. Пичинг қилгани қилган. Ҳайронман, бирон нимадан умидворми...

— Ундай деманг,— дея унинг гапини бўлди Раҳимов.— У яхши, покиза одам. Мен унга ишонаман.

— Ким билади, одамнинг оласи ичида, дейдилар.

Гап билан бўлиб совхозга олиб борадиган чорраҳа олдига келишганини билмай қолишиди.

— Ота, нима қиласайлик. Митингга ҳали икки ярим соат бор. Одамлар ишдан қолмасин, деб маросимни соат беш яримга тайин қилганимиз. Аввал марҳумнинг уйига бориб, оила аъзоларидан кўнгил сўрасак-да, кейин бокқа қайтиб, пичадам олсангиз.

— Маъқул,— деди Раҳимов.

Истроилнинг уйи адирда эди. Ўн бир йил олдин кўчиб келган эди.

Ўлар Истроилнинг уйи олдига келишганида тумонат йигилиб турарди. Раҳимов қўл ковуштириб турган одамларга бош қимирлатиб саломлашди-да, очик дарвозадан далонга ўтди. Ичкаридан хотин-халажнинг айтиб йиглаши эшитиларди. Раҳимовга, Тошкентдан келган меҳмонларга эргашиб бошқалар ҳам ҳовлига киришиди. Чоғроқ ҳовлида ярим доира ясаб турганлар олдига ичкаридан йиглаб Истроилнинг укаси чиқди. Раҳимовнинг олдига келиб ўзини йигидан тўхтатолмай хиқиллаб салом берди. Раҳимов уни елкасидан кучиб юпатган бўлди:

— Чиданг, ўғлим. Ўлим ҳар кимнинг бошида бор нарса. Акангиз чинакам юрт ўғли эди. Ҳаммамиз ундан розимиз.

Бошидаги рўмолнинг бир учини тишлаб юзини беркитган хотинлар бир четда мўлтираб туришарди. Раҳимовнинг ўзи бориб улардан кўнгил сўраб, таъзия изҳор қилди.

Мирвали Шавкат Раҳимовга ортиқча ҳаяжонланиш мумкин эмаслигини биларди. Аста бориб тирсагидан беозор тутди-да, энди кетайлик, ота, деди. Раҳимов унга эътиroz билдирилмай бирга ташқарига чиқди.

Икки бети одамлар билан тўлган кўчадан ўтишаркан, Раҳимов бир нарсага ҳайрон эди. Водовозлар олдида одамлар гужфон ўйнарди. Бирор пакир кўтарган, бирор шиша банкада, бирор косада сув олиб иcharди.

Шавкат Раҳимов, нима, сув йўқми, нега водовозларда сув ташияпсизлар, деб сўради.

— Биласизми, бу сувларни қаёқдан опкелтирияпмиз? «Қайнар»дан. Бизнинг сувларни ичиб бўйчайди. Ёзага сеп-

ган дориларимиз ариклардаги сувларни заҳарлаб ташлаган. Ҳатто молларни ҳам сувдан узокроқ жойдан ҳайдаб ўтамиш.

— Водопровод ишга тушди, деган хабарни газетада ўқиган эдим шекилли.

— Тўғри, газетада шунаقا хабар чиққанди. Аммо ҳалқ контроли комитети ўртоқ Маҳкамов топшириги билан қулоқ бошидаги қувурни пломбалатиб кўйган. Текширяпти. Битта хўжалик учун тўқсон километр ердан сув олиб кепти, бунга палон пул, палон километр қувур кетган, деб кавлаштириб ётишипти.

Раҳимовнинг астойдил жаҳли чиқиб кетди. Боя Мирвали ўтирган мажнунтол тагидаги сўрига бориб ўтириди. Расулбек пилдираганча келиб бир чойнак кўк чой билан уч-тўртта пиёла кўйиб кетди. Раҳимов газаб билан Маҳкамовга каради.

— Бу қанақаси?

Маҳкамов бу ишга аралашмаганини айтди.

— Мирвали, дўстим. Билиб-бilmай гапираверманг-да. Водопровод пломбаланганини мен ҳам шу бугун эрталаб эшидим.

— Чакиринг, ўша ҳалқ контроли комитетининг раисини!— деди Раҳимов ўзини босолмай.

Учовларидан ташқари қишлоқ хўжалиги министри Тўхтабоев бор эди. Раҳимов Маҳкамовдан пахта теримига тайёргарликнинг боришини суриштиради.

— Эртадан колхозчиларга то теримгача дам берамиз. Тўйи бори тўйини килиб олсин. Истагани Самарқандга, истагани Шаҳрисабзга борсин. Пахтадан бу йил кўнглимиз тўқ. Планни опчикиб кетамиш.

Биринчи Маҳкамовнинг гапини бўлди:

— Ўтган йили ҳам шунаقا дегандингиз. Ҳаммадан кейин аранг планни опчиққансиз. Бир минут ҳам ишни бўшаштири-маслик керак. Мана, ўртоқ министр билан Сурхондарёдан кайтишда сизга кўниб ўтамиш. Демак, далада колхозчиларни кўрмас эканмиз-да! Районларда кенгашни ким билан ўтказамиш? Илтимос, одамларга йигирма бешинчидан кейин дам беринг. Шундоқ қилинг.

Маҳкамов, хўп, айтганингизни қиласиз, деди. Шу пайт аланг-жаланг бўлиб ҳалқ контроли комитетининг раиси келди. У нимага чақирилганини билмас, сал ўзидан чўчиброқ келарди. Бу одам паст бўйли, озғин бўлишига қарамай худди кўйлаганинг ичига тарвуз ташлаб олгантек бесўнақай корин соглан кирқ беш ёшлардаги қўнғиз мўйловли йигит эди. У келиб гуноҳ килиб кўйган боладек жавдираб турарди. Раҳимов

столдаги пахта гулли пиёлалардан бирини олиб Мирвалига берди.

— Ариқдан бир пиёла сув олиб унга беринг. Ичсин!

Мирвали унинг айтганини қилди. Йигит сувни ичишни ҳам, ичмасликни ҳам билмасди.

— Нега ичмаяпсиз, йигит? — деди Раҳимов.

— Ошқозонимда язва бор. Қайнатилмаган сув ичолмайман. Унинг устига ариқ суви заҳарланган.

— Халқ қаердан сув ичяпти? — деб сўради Раҳимов.

— «Қайнар»дан водовозда ташиб келтиряпмиз.

— Водопроводларинг йўқми?

— Бор,— деди йигит.— Суви тўхтатилган. Курилишда алдамчилик, ўғрилик бўлган. Шунинг учун пломбалатиб кўйганмиз. Текширяпмиз.

— Сувни очиб кўйиб текширса бўлмайдими? Ё кувур ичидаги сув текширишга халақит берадими?

Йигит жавоб беролмади. Ерга қараб тураверди. Раҳимов жаҳлига чидолмай ўрнидан туриб кетди.

— Шунча одамни сувсиз кўйиш, бу нима деган гап эканини биласизми? Халқ сувсизликдан қийналиб кетибди-ку. Шунча одамни сув ташиб келиб эплаб бўладими? Бу фирт душманлик-ку.— У зарда билан Маҳкамовга қаради.— Нега индамай кўйиб бердингиз? Ҳозир сувни очинглар. То сув келгунча мана шу жўмрак олдидан қимирламай ўтираман. Сув келгандан кейин, ўз кўзим билан кўриб, кейин кетаман. Бу одамни муҳокама қилинглар. Жазо беринглар. Аяманглар. Мана шунақа одамлар халқни ҳукуматдан норози қиласди. Булар душмандан баттар, зааркунандадан ҳам ёмон... Боринг, боринг, сувни очинг. Бу ишни кавлаштируманг! Мен рухсат берганман. Жўнанг!

Йигит дор тагига кетаёттандек оёклари чалишиб бораарди.

Аслини олганда водопровод масаласи унчалик мураккаб масала эмасди. Мирвали бунақа контролларнинг ўнтаси бўлса ўнтасини гижимлаб ташлашга қодир эди. Қулоқ бошига чиқиб пломбасини этигининг пошнаси билан битта босганда учириб юбора оларди. Қани, унга таъна қиласиган биронта мард топилармикин. Йўқ. Мирвали пайтдан фойдаланмоқчи бўлиб, атайин бўштоблик қилган. Шундай килиш керакки, шу арзимаган масаладан Маҳкамов Раҳимов олдида довдираб қолсин. Гап эшитсан. Ана шунда Мирвали хумордан чиқади. У аллақачон то кувур бошигача уч жойга рацияли «Жигули» обориб қўйган. Трубкани олиб буюрса буйруқ рацияма-рация ўтиб қулоқдаги одамга етади. Пломбани юлиб ташлайди. У шундай қилди. Биринчининг кўзи олдида трубкани олиб буйруқ берди. Бирон ўн беш минут ўтар-

ўтмас ҳовуз тёпасидаги водопровод крани илонга ўхшаб вишиллай бошлади. Бирон кирқ минутлар ўтиб кран зарда билан зангли сув пуркай бошлади...

Раҳимов ўзини лоҳас сеза бошлади. Уёқ-буёққа юриб, лоҳасликни тарқатмоқчи бўлди. Боши айланиб, босган қадами мўлжалга тушмади.

— Мирвали, доктор борми? Қон босимимни бир ўлчаб кўйсин. Сал кўтарилиганга ўхшайди.

Мирвали врачага одам юборди. Сал ўтмай оппок чамадонча кўтарган оқ ҳалатли қиз келди. У совхоз профилакториясининг врачи Седона эди.

Биринчи енгини шимариб, билагини тутиб берди.

Седона ниҳоятда кўхлик қиз эди. Аёлларга унча хуши йўқ Раҳимов ҳам унга маҳлиё бўлиб қолди. Мирвали-ку, ундан кўзини узмасди. У Седонанинг битта холи чап ёногида, яна биттаси томогида, яна биттаси қаерида экан, деб ўйларди. Ахир, Седона — уч хол деган маънони билдиради-ку!

Шу топда Мирвалининг ўша учинчи холни жуда-жуда кўргиси келди.

Седона Раҳимовнинг билагидан тасмани бўшатар экан:

— Ташвишланманг, кон босимингиз жиччагина кўтарилипти, холос. Биз томонлар баландлик, ҳар қандай одамнинг ҳам босими ошади,— дея уни юпатди.

У шундай деб чамадончадан қандайдир таблетка олди. Раҳимовга узатмоқчи эди, раҳбарнинг ёрдамчиси илдамлик билан қўлидан олди. Таблетка устидаги ёзувни ўқиб, кайтиб берди.

— Бундан ўзимизда бор.

Ёрдамчи машинага бориб таблетка олиб келди. Раҳимов уни тилининг тагига ташлаб, бир минут жим қолди.

Овқат келди. Жиндак тамадди қилиб олганларидан кейин Раҳимов Маҳкамовга деди:

— Энди биз Тўхтабоев билан Сурхонга ўтиб кетамиз. Бойсунда область раҳбарлари кутиб туришипти. Митингга қатнашолмаймиз. Раҳмон Маҳкамович, митингда Марказий Комитет номидан, Олий Совет ва Министрлар Совети номидан, шахсан менинг номимдан шу оғир дамларда район аҳлига ҳамдард эканлигимизни изҳор қилинг.

У шундай деб ўрнидан турди.

— Ота, шунча йўлдан келиб бир пиёла чойимизни ичмай кетасизми? Нариги боққа овқат буюрганман. Бирга тамадди қиласайлик.

Раҳимов қолишга кўнмади. Адирда бурксиб турган дори ҳидидан лоҳас бўла бошлаган, тезроқ кетақолсам, деб гапни

қисқа килишга уринарди. У дори сепилган далаларда юришдан кўркарди.

Машина филга ўхшаган баҳайбат тошлар оралаб ўтган йўлдан кетаркан, Раҳимовнинг хаёлига бир гап келди. Обком секретари митингда гапирганда «...ҳаммамиз учун хурматли...» деса ҳалқнинг энсаси қотмаскин, эрмак қилиб кулмасмикин...

XVIII

Толибжон умрининг буёғини шу тоғларда, болалиги колган қишлоқда яшаб ўтказишга қарор қилди. У жаҳонни кезди. Денгизлар, тоғлар, сахролар ошди. Шоҳона меҳмонхоналарда яшаб кўрди. Лекин шу кичкинагина, азим тоғлар пинжига суқилган она қишлоғидек қадрдан жойни кўрмади. Шу ер менинг сўнгти бекатим, деди. Куёви ҳовли этагига пойдевор қўйиб, буёғига чоғи келмаганиданми, қўли тегмаганиданми, ташлаб қўйган уйни битказмоқчи бўлди. Бугун икки ҳафтадирки, у жиянларини ёнига олиб гувала думалатдиради.

Бу қишлоқ одамларининг ажиб яхши одатлари бор. Бирор иморат бошласа қўни-қўшнилар ялпи ҳашарга чикишади. Ҳар куни битта қўшни об-овқатни бўйнига олади.

Толибжоннинг иморатга уннаганидан хабар топган қўшнилар арраю пойтешаларини кўтариб келаверишиди. Бирин ходаларнинг пўстлоғини шилади. Бирин пойтеша билан тўсин чопади.

Кун ёйилиши билан Толибжон онасини ўрик тагидаги чорпояга ўтқазиб қўяди. Кампир Толибжоннинг энди ҳеч қаёққа кетмаслигидан, шу қураётган уйимиизда иккимиз яшаймиз, деб айтганидан ниҳоятда хурсанд. У ичиди, ў, болама, мен буёғига қанча яшардим, сенинг бошингни икки килсанм, шу уйда кўпайсанг, деяпман-да, дерди. Аммо Толибжон уйланмоқчи эмас, умр кетди. Эндиги топилган ҳамроҳни ярим йўлда ташлаб, баҳтиқаро қилиб кетиш номардлик, деб ўйларди.

Дарднинг келиши осон, кетиши кийин. У докторларнинг гапларини унчалик эламаган эди. Тоғ ҳавоси, тоза сув тараанг тортилган асабларини аста қўйиб юбораётганини ўзи ҳам сеза бошлаган эди. Шу уй битса Тошкентдаги уйимни топшириб, кўч-кўронларимни олиб келардим, деб ўйларди. Қишлоқ совети раисининг кабинети ёнида каттагина хона бор экан. Китобларимни шу жойга олиб келсанм. Қишлоқ болалари баҳраманд бўлармиди...

Толибжон яқин ўттиз йилдан бери китоб йигарди. Ўғлим вояга етганда ўқийди, деб ният қилганди. Салкам йигирма минг китоб кимсасиз уйда чанг босиб, саргайиб ётиби. Шуларни қишлоққа совға қиласан. Яхшигина кутубхона бўлади.

Унинг дилида ниятлари кўп эди. Эндиғи қолган умрини она қишлоғининг болаларига бағишламоқчи. Уларни ўқитиб олами танитмоқчи. Бу қишлоқ болалари учун бирдан-бир идеал — Штириц билан Раж Капур, холос. Болаларни китобга ўргатиш керак. Токи улар ишчи кучи бўлиб эмас, онгли, катта жамиятнинг билагон аъзолари бўлиб етишсинлар. Уларни ҳозирги туриш-турмуши факат жисмоний меҳнатдан бошқага ярамайдиган қилиб кўяди.

Кунларнинг бирида Толибжон дўсти Мирвалидан,— ўртоқ, болаларнинг ўқиши чатоқ-ку, ўқитувчиларинг ҳеч балони билмайди, уларинг на газета ўқийди, на китоб, улар тарбиялаган болалар ким бўлиб етишади? — деб сўраганида, Мирвали хандон ташлаб кулган эди.

— Нима, ўқиб профессор бўлармиди? Ёзиш-чизиши, ўқиши билса бўлди-да. Ундан юқорисини билса, кетиб қолади. Институтда ўқийман, деб шаҳарга талпиниб қолади. Битта ўқиган сенми, кетиб қолдинг-ку. Бошингга ташвиш тушмаса қайтиб келмасдинг. Булар ҳам шунака-да. Менга ишчи керак, олим эмас, ишчи. Илми бўлса тоғда эчки боқадими? Маълумоти бўлса пода кетидан чангга беланиб юриб, бўйнига кўза осиб хонадонлар олдидан «ошҳалол» деб чақириб юрадими? Илми бўлса тили чиқади. Агар менга қолса тоғ ораларидағи қишлоқлардаги ўрта мактабларни ёпиб, бошлангич мактаб қилиб кўярдим. Саводи бўлмаса катта бўлганда аноним ёзолмайди, билдингми?! Афсуски, бунақа қиломайман-да, замон кўтартмайди.

Бу гапларни юртнинг отаси, давлат миқёсида иш юритадиган Мирвали айтиётганига Толибжон ишонмаганди. Қизиқчилик қиляптими, уни лакиллатяптими, ё кўнглидаги гапни айтяптими, билолмаганди.

Мирвали ҳеч кимдан ҳайиқмайди. Истаган ишини қилаверади. У, ҳукumat бу тоғларни менга берган, деб ўйлаяпти шекилли. Йўқса бунчалик ҳоким бўлиб кетмасди.

Кампир сўрида ўтирволиб усталарни гапга солади. Уларни кўрмаса ҳам овозидан танийди.

— Хой, сен Эгамбердимисан? Невара-чевараларинг тинчомон юриптими? Қизинг кепқолганди. Кетдими ё ўтирпптими? Жўнатвор, қиз деган чиқиб кетган уйига бегона бўлади.

- Кетган, кетган, эна,— дейди Эгамберди.
- Бинойи бўпти. Энди келса киритма. Чиккан киз чифриқдан ташқарида, шу гапни биласанми? Хотининг раҳматли ҳалимдаккина, паришталиккина эди. Уйланмадингми?
- Ёшим ҳам кетиб қолди. Уят бўлар.
- Унака дема. Дунё шу. Кетган кетди. Энди қайтиб келмайди. Ётаринг бор, тураринг бор. Яна ўзинг биласан, бошинг болишга етганда пешонангга битта уриб қолмагин, дейман-да.
- Кампир долчин чойини хўплаб узоқ тин олади. Яна усталарнинг гангур-гунгур гапларига кулоқ солади. Гапга аралашгиси келади. Ўзини тутади. Охири бўлмайди.
- Фупромиддин. Ҳой, Фупромиддин! Илгарилари кириб, бирнас-яримпас гаплашиб ўтириб чиқиб кетардинг. Нега дарагинг йўқ?
- Олтмиш ёшлардаги жикқак чол тешасининг сопини белбоғидан ўтказиб сўрига келади. Омонатгина ўтириб кампирдан ҳол-аҳвол сўраган бўлади.
- Кампир эна, хотин уч-тўрт кун ол кетдим, ол қолдим, деб кўркитди. Шунга андармон бўлиб киролмадим. Долчин чойингизни хумори тутиб туради. Қани, битта қуйинг.
- Кампир чой қуйиб узатади. Неча марталаб айтган гапларини яна бошлайди. Фупромиддин кўнгли учун бу гапларни биринчи марта эшитаётгандек, ҳа-я, шунақами-я, деб ўтираверади.
- Барака топкур хотининг кичкиналигида жуда жикилдок эди. Битта гап айтганга ўнтани кўндиради.
- Фупромиддин бошини силкитиб-силкитиб ку эди.
- Э, энаси тушмагур-а, биззи хотин ёшли. Да бир гапга ўнни кўндиурса, карианда ўттизни кўндиради. Унга битта гап айтгину орқангга карамай қоч.
- Бай, бай, бай,— дейди кампир,— ҳалиям қолмапти-да, шу одати ўлмагур. Ҳай майли, умридан барака топсин. Ишкилиб, худо сенга тўзим берсин. Чидайсан-да, чидамай қаёқка ҳам бораардинг. Шунча невара-чевара, эвара...
- Қалампирдек заҳар гапларига ўрганиб қолган эканман. Касал бўлгандага кўркиб кетдим. Икки кун тилдан ҳам қолди-да, бояқиш. Қарғишларим ижобат бўлдими, деб ўзимни-ўзим койидим. Жа жонимдан ўтказвorgандага тилинг кесилсисин, деборган пайтларим бўлганди. Тавба қилдим, худойим, тавба килдим, деб нола қивордим. Хайрият, тили чиқди. Ҳозир бинойидек мени қарғаб ётиби.
- Отангни онасини эслайсан-а? Катта бувингни айтяпман.

— Ҳа, биламан. Эслайман. Элас-элас эслайман, жуда қариб қолган эдилар.

— Ҳа, балли,— дейди кампир.— Ўша катта бувингни бобонг Макридан опқочиб келганди. Ҳусн деганинг ой десанг ой, кун десанг кун эди. Соҳи деганинг ерга тегарди. Қишлоқ кизлари томга чиқиб, қалдирғочек тизилиб олиб уни томоша килишарди. Раҳматли тирик бўлгандага юз ўттиздан ошарди. Ҳудонинг қудрати билан болалари ўзига ўхшамади. Отасига ўхшаган қаншари пастроқ бўлиши.

— Энажон, энди борай, иш қолмасин.

Гупромиддин шундай деб ўрнидан турди. Кампир ўтириб-ўтириб яна зерикди. Ким биланцир гаплашгиси, кимгадир йигилиб қолган гапларини айтгиси келди. Охири чидамай овоз берди:

— Долимбо-е, нима қиляпсан, битта чой ичиб кет. Пойтешада болов чопавериб белларинг қотиб кетгандир. Кела-кол!

Атрофдаги усталар Долимбойга қараб илжайиши: бор, борақол, очертинг келди.

Долимбой пойтешани қалин пайраҳалар устига эҳтиёт килиб қўйиб, сўрига келиб ўтирди.

Кампир чойнак тагида қолганини силқиб қўйди. Долимбойга узатди. Кейин, Толиб-е, чой опке, деди. Нимадан гап бошлишини билмай бир оз турди. Ниҳоят гапини топди.

— Долимбой, кичкина қудангни мелиса деб эшитдим. Ростми? Мелисалик ҳам яхши ҳунар. Ёнида тўппончаси бўлса, яна нима керак. Келининг мўмин-қобилгинами, ё мелисани қизиман, деб қайнонасини токчага чиқазиб қўйяптими?

— Йўғ-э,— деди уста Долим.— Бу қиз куда аянинг олдинги эридан. Дадаси сартарош бўлган. Қудачиликни ўша билан килдик. Даромади яхши. Бутун районда ундан бошқа суннат киладиган сартарош йўқ. Топиши яхши.

— Ундоқ бўлса, дуруст. Беш-ён йилдан буён тоғда ўғил бола кўп туғиляпти. Бу ҳам бўлса қудангни ризқи-да. Сенга худо бериб қопти. Ҳозир ўтириб хисобласам, мани ҳисобимда сан бу йил олтмиш иккига киаркансан. Келаси йили пайғамбар ёшига кирасан. Мовлуд ўқитасанми?

— Йўғ-э,— деди уста Долим,— замон кўтармайди. Ёшлигимда комсомол бўлганиман. Гап тегади.

Кампир лабларини бурди.

— Ҳеч бўлмаса Кийиксовди замонга суннатга ата. Жониҳа сўй.

Харчилар

— Хо, уста бува, қараб қолдик-ку!

Долимбой ўрнидан туриб кетаётгандан кампир жавради:

— Бирпас гаплашгани ҳам қўйишмайди-я.

Остонада мункайиб ўтирган чол ёнбошига қўйиб олган пачоқ пакирдан кийшиқ-қинғир михларни олиб болға билан тўғриларди. У корин соганидан мункайиб ўтиришга жуда жуда қийналарди. У, кампир мени ҳам чақириб қолармикан, жиндақкина белимни ёзиб олардим, деган ўй билан тез-тез овоз чиқариб қўярди: «Хой болалар, чойга қаранглар, пайраха олдида гугурт ўйнаманглар, оёқ остидаги гувалаларни четга олиб қўйинглар».

Кампир уни овозидан танимади. Бу ким бўлди экан, деб ўйлади. Охири чол чидамай кетди:

— Кампир эна, шунча овоз бераман, нега мени чакирмайсиз?

Кампир овоз келган томонга каради.

— Кимсан? Танимайроқ турибман. Овозинг нотаниш.

— Ахир, мен Рассоқ буқачиман-ку.

— Овозинг ўхшамайди-ку.

Рассоқ буқачи ўрнига бошқа бирор жавоб қилди:

— Ичавериб овози шунака бўлиб қолган. Кечаси уйга келгандан болалари овозидан танимай, аввал девор нахрасидан қараб, дадасилигини билиб, кейин эшик очишиади.

— Вой омон бўлгур-э. Ўзингам арак ўлтири ни сувдек ичардинг-да, шу ичишинингга воҳлигина ўлиб кетарсан, деб ўйлаган эдим. Хайрият, жонинг каттиқцина экан. Кел, келақол, битта чой ичиб кет.

Пўстлоқ шилиб бели қотиб кетганларга алам қилди.

— Ҳў, пияниста номард, беочирт ўтдинг-а, энди мени навбатим келган эди.

Кампир Рассоқ буқачига чой узатди.

— Уруш йиллари хўпам кутирганинг-а. Ўлигинги битта буқанинг бўйнига ташлаб олгандинг. Битта ғунажинга қўйишига юз сўм олардинг. Эллигини ўзинг еб, эллигини буқангга едирадинг. Сани бошиндан ўтган гаплар шундоқцина эсимда турипти. Бир чеккадан айтиб берайми?

Улар орасида ўтаётган гапларга кулок солиб турганлар, «айтинг, айтинг, кампир эна, бизга оғиз очирмайди, сиз айтинг», деб туриб олишди. Рассоқ буқачи ўзини ўёқ-буёқка ташлаб кўрди-ю, бўлмади. Кампир чой хўплаб гапга тушиб кетди:

— Шу десанг, Рассоқвой, сан уйланганингда «Рўмолим» пластинкаси энди чиқкан йили эди. Тўғрими? Тўйингда ҳовлига патифон опчиқиб ўн етти марта қўйиб эшигтанмиз. Ўша хотининг тўйдан етти кун ўтмай қочиб кетган эди. Ундан

кейин паландаралик битта жувон хотин олдинг. Ўша йили пилла тутганларга баҳмал бериш расм бўлганди. Ўша хотининг яхшигина, соғломгина эди. Бир ойга қолмай ранги саргайиб, оқсокланиб қолганди. Сал кун ўтмай оламдан ўтиб кетди. Қанақа дарди борлигини ҳеч ким билмай қолди. Ундан кейин Равот меш томондан киз олдинг. Кўҳликкина эди. Ўшанда Охунбобоев билан қувалик теримчи Шакархон Мўминова деган жувоннинг суврати газетада чиққанди. Келинни юзини ҳеч ким кўролмай қолганди. Тўйнинг эртасига ёк чирқиллаганича сеп-сириғасини ҳам ташлаб Равот мешга пиёда додлаб, қочиб кетганди.

Уста Долим гапга аралашиб:

— Кампир эна, бу ярамас кунига иккита кирпининг шўрвасини ичади. Бедананинг тухумини хом ютади. Кассоблардан ошнаси кўп. Кўчкор сўйган куни ўқдек учиб боради.

Кампир пихилаб кулди.

— Тағинам Або Муслими соҳиб қирон бўлиб кетмаган экансан-да!

Бу гаплардан ҳашарчилар котиб-котиб кулишарди. Раззоқ буқачи пешонасини уқалаб, терга пишиб, индамай ўтиради. Кампир худди китоб ўқиётгандек, унинг таржимаи ҳолини аниқ қилиб айтарди.

— Шундан кейин сени танийдиганлар киз бермай қўйишганди. Яна уч бор уйландинг. Биттаси ўлди, биттасини ота-оналари аравага ётқизиб олиб кетишиди. Биттасини эрта саҳарда ўзини сувга ташлаётгандан ушлаб олишиди. Бечора қоронги тушиши билан қўшниларникига чиқиб кетганча эрталабгача уйга қайтмасди. Охири у ҳам кетиб қолди. Кейин кимга уйлангандинг? Ҳа, эсимда, бир ёши ўтганроқ яқкабоғлик яллачини олувдинг. Ўшанда озиб-тўзиб, деворларни ушлаб, ҳассага таяниб, пашшаларга таланиб юргандинг. Хайрият бу хотинингнинг жони қаттиқкина экан. Яшаб кетдинг. Шунга уйландингу пенсияга чиқмасанг бўлмай қолди.

Усталардан бири овоз берди:

— Нима бало, кампир хола, қишлоғимизди исправични ўйросимисиз? Ҳамма гапни китобга ёзгандек биласиз-а.

— Биламан-да, кўз ўлгур бундоқ бўлгандан кейин, ўтган-кетганларни эслаб ўтираман. Ҳаммаси ёдимга келади. Бирафи бор, бирафи урушда ўққа учиб кетган, биравлар тирикчилик, деб тўрт тарафга тарқаб кетган.

У яна Раззоқ буқачига ўгирилди.

— Хўш, хотининг қалай? Неварабаларга қоришиб ўтирип-тими?

— Ҳа, энди ўтирмай қаёққа ҳам борарди. Аммо-лекин

пардоз-андоз ўшандок. Қошидан ўсма, юзидан упа аримайди. Хотин кишининг юзи бир нурагандан кейин пардоз тутмай қўяркан. Қари артистларга ўхшаб терисини тортдирса бошка гап. Масжид бузилса меҳроби қолар дегандек асли ҳуснидан пича бор. Шўхлиги ҳам ўзига яраша.

Усталар гап қотишли:

— Букачи баъзи-баъзида уйидан қочиб чикиб кечалари самоварда ётиб юради.

Кампирнинг ичи ёлғизликдан гип бўлиб қолган экан. Ҳамқишлоқлари билан гаплашиб роса дилини ёзди. Толибжон эса ҳашарчиларнинг бир ота-онанинг боласидек аҳилликларига, онасининг улар билан очик, ўз жигаридек гаплашишига қараб юраги тўлқинланиб кетарди. Дунёнинг ҳеч ерида бунака аҳил одамларни кўрмаганди. Яхши-ёмон кунларда бир-бирининг пинжига кириши, биттасининг қувончига ҳаммаси баббаравар яйраб кетишига ҳайрон бўлиб қолган эди.

У ҳаётида ана шундай қувончли, нурли, беозор, хузур-ҳаловатли дамларнинг кўпроқ бўлишини, узоқ бўлишини истарди.

Кампир ўтирган сўрига офтоб келиб қолди. Толибжон кўтариб айвонга обориб қўяй, деса кўнмади. Қадрдон ҳам-қишлоқларидан бир қадам бўлса ҳам нари кетгиси келмасди.

— Болам, уйдан Зайнабнинг соябонини опчикиб бер. Тутиб ўтираман. Нега чарчарканман, болам. Сан ота юрtingга келиб ватан тикасан-ку, мен чарчайманми? Бу ҳашарчилар кўз олдимда ўсган болалар. Овозини эшитса ота-оналари эсимга тушади. Уларни тирик кўргандек бўламан. Чарчамайман, болам.

Дарҳақиқат, ҳозир ҳовлини тўлдириб ҳашар қилаётган чолларнинг олди олтмишдан, кети элликдан ошган кишилар эди. Кампир улар туғилганда ўттиздан ошган, юрса ер титрайдиган полвон хотин эди. Гурсиллатиб кетмон чопарди. Тоғдан бурни ерга теккундек бўлиб ўтин орқалаб келарди. Толибжоннинг отаси қирга буғдой сепарди. От-улов бўлмай қолганда шу хотин қоп тўла донни елкалаб пилдираганча келаверарди. Мана шу чоллар ўша пайтда тўрт-беш яшар бола эдилар. Улар кампирнинг кўзи олдида ўсиб одам бўлишди. Қанчаси урушга кетди. Келмаганларининг уйларида азалар очилди. Қанчаси баҳт излаб аллақаёқларга изғиб кетиб қолди. Мана шу қолганлари кампир учун бениҳоя қадрли, азиз кишилар эди. Кампир уларнинг барини сенлаб гапиради. Назарида ҳали ҳам болаю тез-тез тергаб турмаса бўлмайдиган туюлади. Шу топда биронтасини койигиси келди.

— Хой, Абдумажид. Нима бало, хотининг одамгарчиликдан чиқиб қолганми, дейман. Бодомгулнинг маъракасида ров кўриниб ров йўқ бўлди.

Абдумажид пўстлоқ шилаётган ўргини ёнига кўйиб жавоб килди:

— Бола-чақа кўпайгандан кейин эркакдир, хотиндир одамгарчиликдан чиқиб қоларкан. Бечора Хайрободга тушган қизиникида. Ой-куни яқин. Қизининг қорнига қулоғини тутиб ўтирипти.

Кўча тарафда машина гуриллаб, тўхтади. Остонада Расулбек кўринди. Иши тифиз экан шекилли, ўтиргани кўнмай Толибжонни етаклаб ташқарига олиб чиқди.

— Ака, Тошкентга зудлик билан боришингиз керак экан. Катталар телефон қилишди.

— Ким телефон қипти? Қаерга боришим керак экан? — деди ҳайрон бўлган Толибжон.

— Унисини билмадим. Мирвали билади. Эрталаб воҳли Мирвалига учрашармишсиз. Машина бераман, бориб келади, деб айтди.

Толибжон Тошкентдагиларга қаёққа кетганини айтмаган эди. Буёқдалигини қайдан билишди экан?

Расулбек эрталаб олиб кетишини айтиб орқасига қайтди.

Ўша кеча она-бала алла-паллагача ухлашолмади. Она ўз ўйи билан, Толибжон ўз ўйи билан банд эди. Толибжон эндингина ҳаловат топганимда яна иш билан оёқ-қўлимни боғлашмасмикин, деб ўйласа, кампир шу боламнинг бошини икки қилмасам, у дунёда дадасининг юзига қандоқ қарайман, деб ўйларди. Кампир охиратга ишонарди. Чолим билан юз кўришганимда, шу боламни зурёдсиз ташлаб келдингми деб таъна қилишидан кўрқаман, дерди. Майли, Тошкентга бориб келсин. Шу уй битиши билан биттасини ўраб-чирмаб олиб бераман. Кўзим тиригида шу ишни қилишим шарт...

Эрталаб Расулбек Толибжонни олиб кетди. Идора олдидағи чорпояда Мирвали чой ичib ўтиради. У тахминан бўлса ҳам Толибжонни нимага чақиртирганларини биларди. Ёдгорлик очилган куни Биринчи Лукмоновга таънадек килиб, шу иш билан шуғулланинг деганди. Толиб хўжайнга негадир ёқмай қолган. Унга панд берганларнинг бири бўлмасин тагин? Мирвали ким бўлишидан қатъий назар, Биринчи ёмон кўрган одамни ёмон кўриши, яхши кўрган одамни яхши кўриши керак эди. У бир онанинг бағрида ўсган бўлишига карамай, Толибжонга ҳам панд бериши мумкин. Кўпдан олисда жилва килган иккинчи «Олтин Юлдуз» анча бери келиб қолган пайтда, Толибжон экан-ку, ундан яқинроқ жигарини ҳам «урбон беришига тайёр. Нима бўла ҳам сир бойй бермай ях...

ликча кузатай, бориб келгандан кейин нима гаплиги маълум бўлади, қайтиб келармикин? Келмаслиги ҳам мумкин. Биринчингазабига дучор бўлганларнинг қанчаси қаёққа кетганини ҳеч ким билмайди. Толиб нега шу пайтгача Биринчи билан ораси бузуклигини айтмади? Агар унчалик жиддий бўлмаса, орага тушарди-ку.

Расулбек билан Толибжон келишди. Мирвали дўстини қўлтиқлаб бокка томон бошлади. Ичкарига киришгана унинг кўзига тик қараб сўради:

— Тўғрисини айт. Аммо яширма. Шавкат Раҳимович билан ораларингда қандай гап ўтган? Орага тушса бўладиган гап бўлса бирга борай.

Толибжон унга ялт этиб қаради.

— Нима, мени у чакирганми?

— Йўқ,— деди Мирвали.— Иккинчи чақирган. Билишимча, Раҳимовнинг сенга тоқати йўқроқ бўлса керак. Нима бўлган?

Толибжон гапни нимадан бошлашини билмай бир-икки кадам юриб тўхтади.

— Очигини айтайми? Мен уни область конференциясида танқид қилганман. Атрофини лаганбардорлар билан тўлдириб юборганини, қариндош-уругларини юқори лавозимларга ўрнататётганини, пахтачиликда кўзбўймачиликка йўл кўяётганини очик-ёруқ қилиб айтганман. Агар билсанг, чет элларда сарсону саргардан бўлиб юришларимга ўша нутқим сабаб бўлган. Халигача аламидан чиқмайди. Мени кўришга кўзи йўқ.

— Нега шу гапларни менга айтмадинг?

— Айтсам, сен ҳам мендан тониб кетардинг. Ахир, сен унинг соясисан-ку. Бу кучанишларинг, кекириб юришларинг, зўравонликларинг, давру давронларинг ҳаммаси ўшанинг орқасидан. Сен яхши одам эдинг. Сендақа ишбилармон, хўжаликни бошқаришда teng келадиган одамни кўрмаганман. Ҳеч ким киломайдиган ишларни дадил бажара оласан. Сен обком секретари бўлишга ҳам, министр бўлишга ҳам ярайдиган одамсан, факат жоҳиллигинг бор. Манманлининг бор. Қўлингда қамчининг бўлмаса ишлаёлмайсан...

Мирвали унинг гаплари қанчалик аччиқ бўлмасин, тишини-тишига кўйиб эшитиб турарди.

— Яна гапир! — деди у.— Сендан бошқа ҳеч ким бунака гапни айтишга менга бетлаёлмайди. Майли, сен гапир!

— Айтаверайми? Агар орқангда Раҳимов турмаса, сен жуда майда одам бўлиб қоласан. Сени зўриқтираётган, кўпиртираётган шу одам. Шуни яхши билиб қўйгинки, сен суюнган тогнинг таги нураб қолган. Наҳотки, аклинг етмайди! Раҳимов куни бўлаш ачнини билиб авваллари озор

берган кишиларининг кўнглини олишга уриняпти. Уларга унвонлар, орденлар олиб беряпти. Эрта-индин йиқилсам шулар орасига тушаман, чўкиб ташлашмасин, таъна тошларини отишмасин, деб шундай қиляпти. Кўзингни оч, у бир бало бўлса сен яккамохов бўлиб қоласан. Болалигимиз, бирга ўсан-лигимиз хурмати, ёшлика қилган орзуларимиз хурмати, дилимдаги гапларнинг барини айтаман. Кейин айтиш имкони бўлмайди. Тошкентга мени бекорга чақиртиргмаган. Тунов кунги митингда унинг кўзи менга тушганди. Ранги бир оқариб, бир кўкарди. Кетяпман. Балки энди дийдор кўришиш насиб килмас. Бошинг тошга текканда, мени йўлдан қайтарадиган дўстларим қаёқда эди, деб ўқиниб ўтирма. Кўлимдан келса сени бу йўлдан қайтарардим. Энди қайтариб бўлмади. Йўл бошига бориб қопсан. Яна озроқ юрсанг, тубсиз жар ёқасидан чиқасан. Гапларим қанча оғир ботса ҳам чидайсан. Азбаройи жоним ачигандан гапирияпман. Сен юрт тепасига чиқиб олдинг. Энди уларни тепкилаяпсан. Қўл остингда ишлайдиганлар ходимлар эмас, куллар. Биласанми, кўчада келаётганингда ўйнаб юрган болалар ҳам уйларига қочиб кириб кетадилар. Отанг тенги чоллар икки букилиб салом берадилар. Бу сени хурмат қилганидан эмас, қўрққанидан. Улар қанча қўркса, сен шунча хузур қиладиган бўлиб қолгансан. Билмадим, буёғи нима бўлади? Хулласи, бир-биримизни энди учратолмасак керак. Мободо ўлмай қайтиб келгудек бўлсам, сени тополмайман, сен излаб борсанг, мени тополмайсан. Икковимиз ҳам йўқ бўламиз.

Мирвалининг вужуди қақшаб кетди. Толибжон у тўғрида эмас, бошқа Мирвали тўғрисида гапираётгандек бўлди. Ўша бошқа Мирвалини ёмон кўриб кетди.

— Менга қара, келганингдан бери изимни санаб юрган экансан-да.

— Кўркма! Сени айблайдиган хужжатларим йўқ. Кўнгил сезган нарсалар билан айблаб бўлмайди.

— Хўш, кўнглинг нималарни сезган экан? — деди алам билан Мирвали.

— Кўркма, деяпман-ку! Билиб турибман, мени у овозим келмайдиган жойларга жўнатади. Қаерга бормай, яхши бир қадрдоним, жигарим котилга айланиб қолган, деб афсус-надоматлар чекиб юраман. Ҳеч бўлмаганда бу томонларга ўн йилгина олдин келганимда, сени уриб-сўкиб бўлса ҳам, ёқангдан бўғиб, судраб бўлса ҳам тўғри йўлга бошлардим. Бу йўлдан қайтарардим. Сенда буюк арбоб бўладиган талант бор эди. Минг афсуски, боши берк кўчанинг охирига етиб қолдинг. Энди қайтариб бўлмайди. Хўп, энди мен кетай. Сендан фақатгина битта илтимосим бор. Менинг учун бир

марта амалингдан фойдалан. Иккита юк машинаси бер. Тошкентда сал кам йигирма минг китобим бор. Шуни олиб келай. Қишлоғимизга кутубхона қилиб берай. Болалар ўқисин, одам бўлсин.

Мирвали юзини тескари ўгириб туриб, хўп, деди. Кейин шарт ўгирилиб зарда билан деди:

— Шу тилинг бўлса, қайга борсанг ҳам рўшнолик кўрмайсан. Биз икки хил одам бўлиб кетган эканмиз. Ишқилиб қаерга борсанг ҳам омон қайт. Қайтганингда кўксимда иккинчи «Олтин Юлдуз» бўлади. Мен ҳали узоқ яшайман. Биласанми, аламли гапларингни чидаб эшидим. Бошка одам шу гапларни айтганда тилини шартта кесиб ташлардим. Сени тилингни кесолмайман. Кўзларингда ёшлигим яшаяпти. Сенинг бу туриш-турмушинг менинг ёшлиқдаги ўт-олов, ҳали ҳаромга қўл урмаган пайтларимни эслатади. Ёшлигимни, поклигимни бир марта ўлдирганман. Энди сенда колган бўллагини ўлдиролмайман. Энди бор, кет! Яхшиликча ажрашайлик.

Толибжон афсус-надоматлар билан боғдан чиқиб кетди. Чинор тагига келганда нима қилишини, қаёқقا боришини билмай туриб қолди. Сояда кутиб турган рацияли «Жигули» шоғёри унинг олдига келди.

— Хўжайн буюрдилар. Ҳозир сиз билан гаражга борараканмиз. Орқамиздан иккита юк машинаси Тошкентгача бораракан. Юкларингизни опкелармиш.

Толибжон бир сўз демай машинага чиқди.

* * *

Эртаси кечга яқин, офтоб терскай томонга ўтган маҳалда Зайнаблар эшиги олдида икки юк машинаси билан янги, оқ «Волга» тўхтади. Бир машина борти китоб, иккинчиси ҳар хил рўзғор буюмлари, шкафлар, кўрпа-ёстиқ, кийим-бошлар билан тўла.

«Волга»ни Толибжоннинг ўзи миниб келганди. Осмондан тушдими, ердан чиқдими, бирпасда қишлоқ болалари кўчани тўлдиришди. Улар «Толиб тоғам кўчиб келдилар, Толиб тоғам кўчиб келдилар» деб чуғурлашарди. Уларнинг кувончи чексиз эди. Иморат қураётган усталар ҳам ишларини ташлаб ташқарига чиқишиди. Улар энди Толибжон бутунлай шу ерда қолмоқчи эканига ишонган эдилар. Болалар бўлак-бўлак қилиб боғланган китобларни айвонга таший бошладилар. Кексалар ўрин-кўрпаларни, шкафларни олиб киришарди.

Кампир сўрида пичирлаб ўтирипти. Толибжон унинг олдига келиб юкларини олиб келганини айтганда, у: билиб турибман,

деди. Кейин Толибжон ташкарига чикиб «Волга» багажниги-дан иккита тугун кўтариб келди. Бу жиянларига, Зайнабга, онасига совгалар эди. Сўрига ўтириб тугунларни еча бошлади. Икки катта тугунда ҳаммага етадиган кийим-кечаклар бор эди. Кейин у машинадан болалар велосипедлари, самокатлар олиб жиянларига тарқатаверди. Шу пайт унинг кўзи ҳеч нарсага парво қилмай остоноада мунгайиб ўтирган Азизбекка тушди. Кўнгли алланечук бўлиб кетди. Шодлигини, болалигини йўқотган бу боланинг ахволи юрак-бағрини ўртаб юборди.

Айвоннинг шифтигача китоб қалашиб кетди. Шкафларни қўйишга жой қолмагандан ток сўри тагига қўйишиди.

Раззок букачиникидан тоғорада устида янги ёпилган иссиқ noni билан ош чиқди. Ҳашарчилар қўлларини ювиб, сўрига, кампир атрофига чўкка тушиб ўтиришиди. Ош устида гап китоб тўғрисида кетди.

— Шу китобларнинг ҳаммасини ўқиганмисиз? — деб сўрашарди.

— Луқмони Ҳаким ҳам шунака кўп китоб ўқиб олим бўлган эканлар.

— Китоб ўқиган одамларни садағаси кетай, ўқиб-ўқиб сўғин начайли бўлишган.

— Э, нимасини айтасиз, бу китоб дегани юқканга юқаркан. Мана, Муқим тароқчини ўғли Тошкентдек шахри азимда беш йил ўқиб келиб, мактаб болаларини раз-два килиб юргутириб юрипти. Шу юқмагани-да. Шожалил утиличини ўғли олти ойгина ўқиб елкасида погону белида тўппонча билан келди. Бу юққани-да. Уйига ҳеч қўли куруқ келмайди. Кимсан, Шомовлон мелиса. Шу бола мелиса бўлиб келди-ю, қишлоғимизга нур киргандек бўлди. Тўй бўлса у келмагунча қозон очилмайди. Ўзиям мияси бутун бола бўлган. Калласи тўла илм. Газеталарни шариллатиб ўқиб ташлайверади. Ҳукуматнинг энг ишонган одами. Сир сақлашни билади. Бир куни телевизор кўриб ўтиргандик, кириб қолди. Шунда, Шомовлон, начайлик болам, менга бир нарсани тушунтириб бер, бошқа шаҳарда туриб гапираётган манави қиз қандоқ килиб бу шаҳардаги телевизорда пайдо бўлиб қоляпти, деб сўрадим. Ақллилигини қаранг: бобой, сиз бунака нарсаларга аралашманг, бу давлат сири, ҳаммага айтилавермайди, дейди. Ўшанда унга қойил қолганман.

Толибжон бу содда ва лекин беғубор кишиларнинг ўзларидек беғубор сухбатларига кулиб-кулиб қулок солиб ўтирарди.

Кеч кириб, эртага синчга гувала уришни маслаҳатлашиб

ҳашарчилар тарқалишди. Толибжон дастурхон йигиб, уёқ-буёкларни супуриб юрган Зайнабни қақирди:

— Синглим, буёққа кел. Айтадиган гапларим бор.

Зайнаб супургисини ташлаб акасининг ёнига келиб ўтириди. Толибжон ўрнидан туриб ташқарида қолган машинасига қалит солиб очди-да, жигарранг дипломат олиб, қайтиб келди.

— Зайнаб, мана шунда анча пул бор. Сенга.

У шундай деб дипломатни очди. Пачка-пачка пулларни олиб синглisisининг олдига ташлайверди.

— Омонат кассада эди. Ҳаммасини қайтариб олдим. Ўн етти минг сўм. Бу пуллар керак бўлмайдиган жойларга кетяпман.

Кампир сергакланди.

— Кетасанми? Қаёққа?

— Узоқ жойга, энажон. Ким билади, қачон қайтаман. Зайнаб, синглим, сизлардан бошқа кимим бор. Машинани сенинг номингга ўтказишга ишончнома ёзиб, тасдиқлатиб келганман. Болаларинг катта бўлгандা минар. Китобларни қишлоқ советига берасан. Орқадаги хонани кутубхона қилишади. Мирвалига айтганман. Иложи бўлса ўзинг кутубхоначи бўл. Бу китобларни ўттиз ийлдан ортиқ йикқанман. Студентлик пайтимда арзимаган стипендиямдан чегириб йикқанман. Бу пулларни кассага кўй. Болаларинг институтларда ўқисин. Пулларни ўшанда, зориқмасликлари учун сарф қил.

Толибжоннинг бу гаплари худди васиятга ўхшарди. Кампир кўнгли бир нарса сезгандек, унсиз йигларди.

— Бошингни икки қилмоқчийдим. Ўзинг мени тупроққа қўярсан, дегандим. Пешонам қурсин, мунчаям шўр бўлмаса.

Болалар ҳовлида қувонч билан самокат, велосипед миниб қийқиришарди. Кўшни болалар уларга ҳавас билан қараб туришарди.

— Вой акажоним-эй, ўзингизга буюрмаган пулни мен нима қиласман. Олиб кетинг, бирон кунингизга яраб колар,— деб кўзидан мўлт-мўлт ёш оқизиб йигларди Зайнаб.

— Пул керак бўлмайдиган жойга кетяпман, дедим-ку сенга. Олавер. Сенинг болаларинг менинг ҳам жигарим-ку. Тортинмай олавер. Анави сандиқда тикилмаган сархил матолар бор. Чет элларда юрганда танлаб-танлаб олганман. Қизларингга сеп қиласанми, келинларингга атаб қўясанми, ўзинг биласан.

Она-бала, ака-сингил алла-паллагача ухламай гаплашиб ўтиришди. Велосипедни минолмай йиқилавериб чарчаган болалар ҳар ер-ҳар ерда гўмбайиб ухлаб қолишиди. Толибжон онасини кўтариб ўри чириб ёткизиб қўйди. Ўзи ташқарига

чикиб остонада ой нурига ғарқ бўлган пастликларга тикилиб ўтираверди. Нариги ҳовли остонаси бўш. Азизбек кириб кетибди.

Ҳаммаёқ жимжит. Сой шовуллайди. Енгил эсган шаббодада япроқлар беозор сассиз тебранади.

Толибжон эрта азонда бу ҳаловат масканини тарк этади. Ўтлар чақнаган, одамлар бир-бирига пичоқ санчаётган, ўқ узаётган томонга кетади. Ким билади, у томондан кайтиш насиб қиласиди, йўқми?

Кеча уни Иккинчи бошлиқ Рибников қабул қилганди. Совет Иттифоқи билан дўст Афғонистонни бир-бирига туаштирадиган кўприк курилишига боришини, бу топшириқ партия топшириғи эканини айтди. Толибжон бу кўприкни билади. Термиз билан афғонларнинг Ҳайратон вилоятини иккига ажратиб оқаётган Аму устига куриляпти. Буни «Дўстлик кўприги» деб аташган. Толибжон ўшаққа бориши керак экан. Бу бир гап эканини Толибжон яхши билади. Кўприк лойиҳаси аллақачон тузилган, курилиш ҳам ниҳоясига етай деб қолган. Уни Афғонистоннинг безовта районларида портлатилган кўприкларни тиклашга юбориляпти. Фақат тўғрисини айтишмаяпти-да.

У Рибников олдидан чикиб келаётганда қабулхонада Жайронани учратган эди. У ичкарига кириб кетатуриб, гапим бор эди, Толибжон ака, пастда пича кутмайсизми, деб илтимос қилди.

Жайрона Рибников олдида узоқ турмади. Йигирма минутлар чамаси вақт ўтмаёқ қайтиб чиқди. Боя кабинетга кириб кетаётганда чехраси яшнаб турган эди. Энди қандайдир асабийроқ кўринарди.

Улар сўзсиз юриб тўғридаги Гагарин ҳайкали ўрнатилган парк хиёбонидан боришарди.

Анҳорнинг нариги томонидан футбол ишқибозларининг ўқтин-ўқтин ҳаяжонли қийқириклари эшитилиб турарди. Жайрона гап бошлади:

— Толибжон ака, дарбардарлик яна бошимизга тушяптику. Индамай кетаверамиزمи?

Толибжон елкасини қисиб қўйди.

— Сизни-ку билмайман, аммо мен бунақа адолатсизликка чидамайман. Ахир, мен аёл кишиман. Умрим ўтиб кетяпти. Ҳеч ким буни ўйламайди. Рўзгор қилсан, бола-чака орттирсан, дейман. Мени ҳеч кимим йўқ. Детдомда ўсганман. Дугоналаримнинг уйларига борганимда болаларини кўриб ҳавасим келади. Бегона юртларда дарбадар кезаверсан, качон бир рўзгорнинг бошини тутаман. Эртами, индин умр ҳам ҳу,

деганича ўтиб кетади. Қарирман ҳам. Гўдаклигим «Болалар уйи»да ўтгани етмагандек, қарилигим ҳам «Кексалар уйи»да ўтадими? Ана шуниси алам қиласди.

— Қаерга юборишяпти? — деди Толибжон.

— Ливанга. Сизни-чи?

— Афғонистонга,— деди Толибжон.

— Мен бормайман, деб қатъий жавоб қилдим. Борасан, дейди. Коммунистсан, бўйин товлашга ҳаққинг йўқ, дейди. Бормайман, эрга тегаман, дедим.

Толибжон жуда чарчаган эди. Жайронанинг тирсагидан олиб ҳоргин бир товушда деди:

— Жайронахон, иккита юқ машинаси мени кутяпти. Қишлоққа рўзгор анжомларини жўнатаман. Келинг, кечкурун кўришайлик. Хоҳланг меникига келинг, ҳоҳланг сизникига борай. Аммо сизга дастурхон ёзолмайман. Кутадиган одам ҳам йўқ.

Жайрона юришдан тўхтади.

— Меникига келинг, Толибжон ака. Ичим тўлиб кетган. Тўкиб соладиган одамим йўқ. Сиз аҳволимни биласиз. Ҳеч бўлмаса сизга айтай.

У шундай деб сумкасидан қофоз олиб телефон номерини ёзиб унга берди. Аввал телефон қилинг, ўзим бориб олиб келаман.

Иккови орқага қайтишди. Жайрона оппоқ «Жигули» эшигига калит солиб очди-да, Толибжонни ўтиришга унлади.

Толибжон уйга келганда шофёр йигитлар сабзи тўғраб ош ҳаракатини қилишаётган экан. У рацияли «Жигули» миниб келган шофёрга ошдан кейин қайтиб кетишига рухсат берди. Ўзини диванга ташлаб бир зумда ухлади қолди. Йигитлар ош пишганда уни уйғотишли. Кеч кириб, офтоб ўчай-ўчай деб турган пайт эди. Жайронага телефон қилди. У ўн беш-йигирма минутлардан кейин боя қўйиб кетган жойдан олиб кетишини айтди. Толибжон янги кўйлак кийди. Йигитлар ҳар қанча қисташса ҳам овқатга ўтирмади. Унинг иштаҳаси бўғилган, кўнглига ҳеч нарса сигмасди. Жайрона аёл боши билан бўлаётган адолатсизликка исён кўтаришти. Бу бўлса эркак боши билан мутелик қиляпти. Шу топда у ўзини ўзи ёмон кўриб кетди. Қишлоқда яшаб, озмунча адолатсизликларни кўрдими? Равшанбекнинг ғойиб бўлиши, неварасининг армиядан келишига атаб буқача боксаётган ногирон аёлнинг унсиз йиглаши, Бодомгул фожиаси... шуларнинг барини ўз кўзи билан кўрди. Фиринг демади. Факат бугун эрталаб Мирвалига бир-икки аччиқ гап айтди, холос. Унинг ўрнида Жайрона бўлганда чидаб туро-

лармиди? Бу бўлса, икки оғиз танқид учун ўн тўрт йилдан бери азоб тортади. Юртма-юрт дарбадар кезади. Ҳамма нарсадан жудо бўлди. Хотинидан, ўғлидан...

Кўзига остоңада ер чизиб ўтирган Азизбек кўриниб кетди.

Жайрона «Яшил гумбаз» чойхонасининг рўпарасидаги олти қаватли уйда турарди. Уч хонали уй ниҳоятда дид билан безатилган. Ҳаммаёқ ораста. Толибжон, ивирицитадиган ёш бола бўлмагандан кейин, шляпасини бир томонга, костюмини бир томонга иргитадиган эркак киши бўлмагандан кейин, қандай килиб ивирисиқ бўларди, деб ўйлади. Сервант япон, хитой, француз, бовар сервизлари билан тўлган. Чехларнинг рангли биллур идишлари электр нурида чақнаб кўзни оларди. Зал-үйнинг бир деворини эрон гилами эгаллаган. Гилам ўртасида Жайронанинг рангли фотопортрети. Ўртадаги столда факат икки кишига етарли ширинликлар, сабзавотлар. Ўртада «Камус» деб аталган француз конъяги. Толибжон ўзининг соддалигидан ўқинди. Э, нодон, аёл кишининг уйига кетяпсан, бир бойламгина гулдаста олмайсанми, у ҳам бўлмаса битта духи олсанг бўлмасмиди?!

— Жайронахон, умримда ёлғиз аёл кишининг уйига бормаганман. Гул олишга ҳам аклим етмапти.

Жайрона ҳандон ташлаб кулди.

— Тажрибангиз йўқ-да. Бу масалада ҳали норастасиз. Балоғатга ҳам етиб қоларсиз.

Жайронанинг эгнида ҳаворанг юпқа халат. Бадани ҳар хил тасмалардан холи бўлганидан бутун вужуди тўлғаниб турарди. Толибжон назарида эртаклар оламига тушиб қолгану дунёда тенги йўқ бир пари атрофида парвона бўлаётгандек.

Жайрона бир лаган вараки олиб чиқди.

— Бошқа овқатдан умид қилманг. Бори шу.

Уйни ажиб хушбўй вараки ҳиди тутиб кетди.

— Келинг, шу аламларга биттадан конъяк ичайлик.

У шундай деб «Камус»нинг тиқинини сугура бошлади. Очди. Қадаҳчаларга тўлдириб кўйди.

— Қани, Толибжон ака. Икковимиз учун. Тошларга урилиб ёрилмаган, ҳеч кимга этилмаган бошларимиз учун. Нопоклик аралашмаган мاشаққатли ҳаётимиз учун, бундан бўён ҳам худди шундай яшашимиз учун. Олинг, ака!

Толибжон кўпдан бери ичимликни оғзига олмаган. Шу бугун ичгиси келиб турган эди. Айни муддао бўлди. Сескан-масдан, афтини бужмайтирмасдан ичиб юборди. Аввалига гап гапга қовушмай турган эди, учинчи қадаҳдан кейин

«индамас» Толибжон ҳам тилга кирди. Жиндак қизишиб олган Жайрона дадиллаши.

— Толибжон ака, эртага бориб отказ қилинг. Бормайман деб очик айтинг. Ҳеч нарса қилишолмайди. Сиз чарчаган, дам олиши керак бўлган одамсиз. Мажбуран юборишга ҳақлари йўқ.

Толибжон бошини сарак-сарак қилди.

— Сизга бир гапни айтами? Бормасам, мени ўлим кутади.

Жайрона унинг гапларига тушунмади. Ҳайрон бўлиб оғзини очганча қараб қолди.

— Бормасам, барибир Раҳимовнинг югурдаклари авария килибми, бир бало қилиб мени гумдон қилишади. Сиз қолсангиз, бошқа гап. Сизга ҳеч ким қасд қилмаган.

— Мен бир муҳим операцияни охирига етказмай ҳеч қаёққа кетолмайман. Сиз ўзимизникисиз. Айтсам бўлади. Умримда қилаётган ишимни бирорвга айтмаганман. Айтиб бўлмасди ҳам. Шу бир ишни сизга айтаман. Тоғда икковимиз учрашиб қолганимиз эсингиждами?

— Эсимда,— деди Толибжон.— Укангизни кўриб келаётган эдингиз. Телестудия машинасига чиқазиб юборгандим.

— Ўшанда жуда муҳим, ҳаддан ташқари хавфли операцияга нуқта кўйиб келаётгандим. Келинг, биттадан ичайлик, бу ёгини шундан кейин айтаман.

Яна бир қадаҳдан ичишли. Жайрона тоғдаги саргузаштларини шошилмасдан айта бошлади. Толибжон бу гапларга ишонишини ҳам, ишонмаслигини ҳам билмасди. Унинг ҳар гапига наҳотки, наҳотки, деб луқма ташлаб турарди. Шу топда Жайрона унинг кўзига бениҳоя жасур аёл бўлиб кўринарди.

— Мен дўстингизни пайига кўпдан тушганман. Бу одам ҳар қандай амалдорни пулга сотиб оладиган, бениҳоя шафқатсиз, икки кўли қонга беланган жаллод. Мен кўлимдан келганини қилдим. Уёғини ўzlари давом эттиришади. Олган суратларни, тош қалъанинг планини, унга олиб борадиган йўл картасини, видеодаги қизлар суратини министр Луқмоновнинг ўз қўлига топширдим. Яна бир гап эсимдан чиқай дебди. Видеодан олган суратлардаги қизларни суриштирдим. Учтасининг сурати область газеталарида босилган экан. «Фалон исмли, бўйи ундоқ, ранги мундоқ бедарак йўқолган қизни қидирамиз», деб ёзилган.

Толибжон афсуслангандек, унга қараб турарди.

— Нега менга ғалати қарайпсиз, Толибжон ака? — деди ҳайрон бўлган Жайрона.

— Шунча меҳнатингиз бекор кетибди-ку, синглим. Ахир

Мирвали билан Луқмонов ака-уқадек қадрдон-ку. Ҳар якшанба куни Луқмонов вертолётда келиб Мирвали билан кийик овлайди. Энди мендан кўра сизнинг ҳаётингиз хавф остида экан. Луқмонов сиз тайёрлаган ҳужжатларни Мирвалига кўрсатмаган, деб ўйлайсизми? Йўқ. Аллақачон кўрсатиб бўлган. Мирвали энди сизнинг пайнингизга тушади.

— Наҳотки Луқмонов шу ишни қилса?

Жайрона ўрнидан туриб ўёқдан-буёқقا асабий юра бошлади. Ўзидан-ўзи тинмай жаварарди:

— Биз қайси мамлакатда яшаяпмиз? Кимга ишонса бўлади? Кимга ишониш керак? Бу маразлардан қачон қутуламиз?

— Оз қолди, синглим. Яна озроқ сабр қиласиз. Мамлакатимизда ҳали шунақаям ўзгаришлар бўладики, Марксни, Ленинни яхши билган кишилар бўладиган ишларни ҳозирдаёқ кўриб туришипти. Жуда кўп арбоблар супуриб ташланади. Жуда кўп қилинган ишлар бошқатдан бошланади. Одамлар ҳаммасини кўриб, билиб туришипти. Факат айтишолмаяпти. Бугун кўтариб юрган кўп шиорлар бекор бўлади. Ленинча демократияни бузажетган жуда катта амалдорлар шармандаларча олиб ташланади. Жиндак сабр қилинг, жуда оз қолди, синглим.

— Нима учун яшадим? Неча бор ўлим билан юзма-юз келиб чап бердим. Саҳролар кездим, бўронларда изғидим! Нима учун? Мана шу бир ҳовуч амалпарастларнинг шоҳона ҳаётини таъминлаш учунми? Бир йигитнинг бағрини обод қилиб рўзгор тутиш кўлимдан келмасми? Мана шу хувиллаб ётган уйда бир ўзим шумшук бўлиб телевизорга тикилиб ўтираман. Йўллар азоби энди унугилди, деганимда яна олис сафарга жўнатиб юборишмоқчи. Бу уй ўлгур яна хувиллаб қолади. Ёш умримни ким учун, нима учун ўтказдим? У генерал экан-ку, ундан катта билан ҳам олишишга ярайман. Дунёда Кремль бор. Ҳакиқатни ўша ердан топаман...

...Мана ҳозир Толибжон сойнинг шовиллашига кулоқ солиб Жайронани ўйлаяпти. Унинг дил-дилидан отилиб чиққан аччиқ фарёдлари кулоқлари остида янграб турипти.

Толибжон икки тиззасига тиралиб ўрнидан турди. Дарвоза ўйқлигидан кўчада қолган машинаси эшикларини бир-бир тортиб кўрди-да, остона ҳатлаб ичкарига кирди. Айвон чироғи ёқиқ қолган экан. Атрофида капалакчалар, чивинлар айланяпти. Кенжя жияни самокатни қучоқлаганча ухлаб ётибди. Толибжон энгашиб устига кўрпа тортиб қўйди. Ҳаммаёқ жимжит. Олам уйқуда.

Толибжон учун бу она юртидаги сўнгги оқшом эди.

XIX

Мирвали нотинч эди. Бугун у суюнган тоғларнинг бири кулади. Луқмонов хизмат вазифасини суистеъмол қилгани ҳамда пораҳўрлиги учун ишдан олинди.

Пора олганлиги исбот килинган одамнинг аҳволи нима бўлишини Мирвали яхши билади. Албатта жиноий жавобгарликка тортилади. Луқмонов тилига пишик одаммиди? Бошига қилич келганда ҳам сукут сақлай оладими?

Кечагина Мирвали ундан ўз устидан тушган хужжатларни сотиб олган, кўзи олдида ёндирган эди. Ўзи очиқдамикин? Бир бобой ҳукумат тилидан шундай деган эди: «Йикқандан кўрқма, егандан кўрқ. Йикқанини оламиз, еганини ололмаймиз». Аммо Луқмонов емаган, йикқан эди. Олдириши аник.

Одам боласининг иши бир юришмаса, кетма-кет юришмас экан. Луқмоновнинг ишдан олиниши Мирвалини қил кўприк устида муаллак ушлаб турарди. У Луқмонов билан сўнгги марта учрашганда: хотиржам бўлинг, устингиздан манави хатларни ёзганлар бу ёргу жаҳонда тирик юрмайди, деганди. Луқмонов ваъдасини бажаришга улгурмади. Мирвалининг рақиблари жазосиз қолди. Улар кимлар эди? Бу бир Луқмонов-гагина маълум. Уларнинг яна бош кўтармасликларига энди ким кафил бўлади?

Мирвалининг дар-дунёси коронғи бўлиб юрган шу кунларда саратонда чакмоқ чакқандек яна бир ъоқеа уни тамоман гангитиб кўйди.

У телевизор орқали бериладиган кўрсатувларни унча хушламас эди. Ҳаммаси ўзим билган гаплар, деб ўйларди. Аммо «Время» информацион программасини албатта кўради. Мамлакатнинг бир кунлик сиёсий ҳаёти шу эшиттиришда акс этади. Мирвали каерда бўлса ҳам — тоғу тошларда юрган пайтларда ҳам чўпонлар ўтовига кириб «Время»ни кўради.

Бугун у тоғда хуморбостига ов қилди. Аксига олиб биронта паррандани уролмади. Бекорга ўқ сарф қилиб боқقا кайтиб келди-ю, ечинмай каравотга ўзини ташлади. Уйку келмади. Кўзига Луқмонов кўринаверди. Уёқка ағдарилди, бүёқка ағдарилди, охири тажанг бўлиб ўрнидан турди.

Ёз кунлари узун, кеч кириши қийин. У нима қилишини билмай телевизор кнопкасини босди. Энди «Время» бошланган экан. Диктор «Экономика экономияли бўлиши керак» деган эшиттиришни олиб борарди. Мирвали ҳайрон бўлди. Экономика дегани маълум нарса, экономия дегани-ку. Қанақа қилиб экономияни эконом қилиб бўлади? Майли, катталар бир нарса-

ни билмаса айтармиди? Бу гапни паҳтакорларнинг меҳрибон отаси айтганлар. Жуда доно гап бўлса керагу мен тушунмаётган бўлишим мумкин, деб ўйлади Мирвали.

Икки фан доктори иқтисодни қандай қилиб иқтисод қилиш (яъни, тежамкорликни тежаш) кераклигини йигирма минут тушунтиришди. Барибир тушунтиришолмади. «Время» нинг ярим вақтини исроф қилишди, холос. Ана шундан кейин...

Мирвали учун даҳшатли воқеа юз берди. Диктор қиз паҳтачиликни ривожлантиришда энг юқори кўрсаткичларга эришганликлари учун Ўзбекистон ССРдан палончи ва палончиларга иккинчи марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвони бериш тӯғрисида СССР Олий Совети Президиумининг Фармонини ўқиб эшилтириди. Экранда Шавкат Раҳимовнинг қилўтмас дўсти, кейин «олисни қўзлаган» механизатор аёл сурати пайдо бўлди.

Мирвали худди телевизорга михлангандек қимиrlамасди. Балки шу дақикаларда у мутлақо нафас ҳам олмагандир. У учинчи одамнинг номи чиқишини кутарди. Бу одам Мирвалининг ўзи бўлиши керак эди. Йўқ. Унинг номи чиқмади. Сурати ҳам кўринмади. У ўзидан ўзи сўрарди: ростдан мени айтишмадими ё гангид қолганимдан эшитолмадимми? Ундоқ бўлса, суратимни кўрардим-ку! Демак отахон, ҳаммамиз учун хурматли отахон, ўғлим, ўғлим, деб лақиллатиб, ўз дўстини қўллаган. Ҳар гал кўришганда у Мирилининг «Олтин Юлдуз» тақилган кўкрагига бармоғини теккизиб туриб: шу битта жой бўш турсин, иккита қиламиз, деб ишонтиради-ку!

Мирвали иккинчи «Олтин Юлдуз»га олиб борадиган сўқмоқлардан эсон-омон ўтган эди. Бу пасти-баланд, кескин бурилишлари бор, тубсиз жарларни кесиб ўтган сўқмоқлардан юриб келиш осон бўлмаганди. Бу сўқмоқларда қанча ҳавф-хатар, қанча тўқнашувлар бўлган. Бу сўқмоқларда қанча қурбонлар қолган. Иккинчи «юлдуз» сўқмоқлари борса келмас, борса гумон сўқмоқлар эди. Мирвали отахоннинг қаҷонлардир номардлик қилишини сира хаёлига келтирмаган эди. Шунақа ҳам андишасизлик бўладими? Ахир, паҳтакорларнинг меҳрибон отасига бюст куйилганда унга сарфланган қимматбаҳо металдан ярмидан кўпини Мирвали берган эди-ку. Наҳотки, ўша металнинг данакдеккинасига унинг ўзинираво кўришмади.

Шу топда Мирвалининг вужудида ваҳший бир куч ғалаён қиласди. Кимнидир отиб ташлагиси, кимнидир қўллари қақшаб оғригунча дўппослагиси, нималаргадир ўт қўйиб юборгиси келарди. Унинг шу топдаги аҳволи тогу тошларда наъра тортиб юрган шернинг қафасга бехос тушиб колди.

пайтини эслатарди. Мирвали еру кўкка сифмасди. Бакиргисъ, юргургиси, бошини деворларга ургиси келарди. Умр бўйи айтганини қилдирган, бир оғиз сўзига ўнлаб одам баббаравар лаббай деб турган, эрталаб уйғонганда кексадир, ёшdir саломга келадиган, сув дегандা одамлар дарёни бошлаб кела-диган Мирвалининг умрида биринчи марта танг ахволга тушиши эди. Демак, дунёда ундан ҳам қудратли, зўр одамлар бор экан. Биттаси отахоннинг қилўтмас дўсти, биттаси «олисни кўзлаган» анаву...

Мирвали меҳмонхонада дам олаётганда боғда тиқ этган товуш эшитилмасди. Бирор кирмасди ҳам, чикмасди ҳам. Боғдаги дастёрлар оёқ учидан юришар, шивирлаб гаплашишарди.

У кечалари ёлгиз ётишдан қўрқарди. Тунлари бирон жойга борадиган бўлса, машинада оёгининг тагига кирқма қўшогиз милтиқ ташлаб қўярди. Ухлаётганда тез-тез чўчиб уйғониб кетарди-да, шошиб ёстиқ тагига қўйган пистолетини ушлаб қўярди. Назаридан кимлардир уни таъкиб килаётганга, дараҳтлар панасидан кимлардир уни нишонга олиб турганга ўхшайверарди.

Унинг нотинч ухлаши, кечалари довдираб ўрнидан туриб кетиб, кўлида пистолет билан дераза олдига келиб ташқарини кузатиши бежиз эмасди. Область прокурори, милиция органлари неча марталаб уни қамоққа олишга чоғланишди. Ҳар гал ордерга имзо чекиб, энди қўлга оламиз, деб тургандарида албатта Иттифоқнинг энг мўътабар газеталаридан бирида у тўғрида — ажойиб ташкилотчи Мирвали тўғрисида сал кам бир саҳифалаб мақола босиларди. Прокурор ҳам, милиция органлари ҳам доғда қолаверардилар.

Қонун органлари бу ишларни Раҳимовдан яшириб тайёрлашарди. Уни қўлга олиб, жиноятини бўйнига қўйиб, кейин хабар килишни мўлжалллашарди.

Область прокурори қамоққа олиш тўғрисида кечаси ордерга имзо чекди. Терговчилар, машинисткалар, секретарлар, ҳатто кабинетларни йигиштирадиган фаррошлар ҳам кетиб бўлгандан кейин ордерга имзо чекди. Оператив группани тўплаб эрталаб уни қўлга олиш тўғрисида ўта маҳфий бир шароитда топшириқ берди.

Бу хабар ўша заҳотиёқ Мирвалининг қулогига етди. Тошкент йўлига тўрт енгил машина жўнатди. Пана жойларда пусиб туришини топширди. Ўзи тонг сахарлаб совхоз машинасида довон орқали Самарқанд, Жиззах оралаб ўйлга чиқди. У орқасидан милиция машинаси кузатиб келаётганини биларди. Кескин қайрилишларда тошлар панасида пусиб турган бошқа машинага ўтиб олганини милиция ходимлари

бilmай қолардилар. Улар аввалги машина оркасидан кувиб кетаверардилар. Етиб олганларида адашганликларини билиб Мирвали алмаштирган машинани изига тушишарди. У эса то Тошкентга етгунча яна учта машина алмаштиришга улгуради. Шавкат Раҳимов рухсатсиз операция бошлаган министрни койиб, прокурорга танбеҳ бериб, ордерни бекор қиласди.

Мирвали совхозга қайтиб келгандан кейин албатта область прокурорига телефон қилиб, «салом бердик, ақа» деб эрмак қиласди. Охири шу бўлдики, Раҳимов менинг рухсатимсиз Мирвалини безовта қилманглар, деб республика прокурори билан ички ишлар министрини огоҳлантириб қўйди. Лекин Мирвали бунга ҳам қаноат қиласди. Барибир хеч бўлмаганда суиқасд қилишади, деб доим хавотирда яшарди.

Шавкат Раҳимов кўп жиҳатдан Мирвалига бойланиб қолганди. Тадбиркор, тилига пишиқ, ҳар қандай сир ичидаги қолиб кетадиган Мирвали билан ўзаро олди-бердилари бор эди.

Ҳар йили олтинчи март куни Раҳимов Москвадаги қадрдонларининг хотинларига маҳсус самолётда совға жўнатарди. Мебель фабрикасида ясатилган кутичаларда Ўзбекистоннинг энг сарҳил мевалари, Бухоро зардўзлари тайёрлаган тилла кавушлар, бриллиант кўзли узуклар, отрезлар бўларди. Бу нарсаларни тайёрлаш фақат, фақат Мирвалигинагина топшириларди. Раҳбар ходимларнинг туғилган кунларидаги юбилейларда ҳам Раҳимов совға жўнатарди. Чирчиқдаги қийин эрийдиган металлар заводида тайёрланган пўлат ғўлачалардан Шахрисабзда пичоқ ясатиш ҳам Мирвалига топшириларди. Узоқ-яқиндан Раҳимовнинг дўстлари кўп келарди. Тоғлардаги дачаларда кутиш ҳам унинг гарданида эди. Пахтакорлар отасининг күёви — генерал билан Раҳимов дўст тутинган эди. Куёвни у тез-тез Тошкентга чорлаб турарди. Куёв ов ишқибози эди. Мирвали кўп қийинчиликлар билан бу тогларга ўргатган кийикларни у қийратарди. Ҳар куни бўлмаса ҳам кунора Мирвали Раҳимовнинг меҳмонларини кутади. Бир кунда тўрт-беш мартараб меҳмон кутган пайтлари ҳам бўлган.

Уни бу хизматлари учун Раҳимов ниҳоятда қадрлайди. Устидан тушган шикоятларни оқибатсиз қолдиради. У тўғрида оғиз очган одамни раҳбарлик лавозимида узоқ ишлатмасди. У Мирвалига сирини бериб қўйган эди. Раҳимов омон экан, Мирвалига хеч ким тик келолмасди.

Шунинг учун ҳам Мирвали бу тогларда эркин бургутдек қанотини кенг ёзган эди.

Булардан ташқари у Раҳимовга нима ёқади-ю, нима ёқмайди, яхши биларди. Отахоннинг шону шавкатга тўймаслиги ҳам унга аён эди. Шунинг учун ҳам нуқул ёқадиган ишларни ўйлаб топарди. Биринчининг одатдаги воҳага сафари пайтидан фойдаланиб қоларди.

Довондан ошиб Китоб томонга кетган текис йўл ёқасидан чап томонга бурилишда иккита посёлка барпо қилган. Уларга ҳали ном берилмаган, Раҳимовнинг навбатдаги сафари пайтида қишлоқ оқсоқолларидан эллик чоғли чолни йўл ёқасига чиказиб кўйди. Раҳимовнинг яхши бир одати бор эди: кексалар билан омонлашмасдан ўтмасди. Буни Мирвали билади. Раҳимов тушган машина чоллар олдида тўхтади. Шавкат Раҳимов улар билан бирма-бир қўл олишиб сўрашиб чиқди. Менда қандай хизматларинг бор, отахонлар, деб сўради.

Бир чол Мирвалининг имоси билан олдинга чиқди.

— Шу бир илтимос билан йўл пойлаб турган эдик. Илло-билло йўқ демайсиз,— деди чол.

— Айтаверинг, отахон. Бўладиган иш бўлса бажонидил...

— Биз учун кўп ишлар қилдингиз, болам. Аммо биз сиз учун ҳеч нарса қилолмадик, ҳисоб. Мирвали шу йўл ёқасига иккита чингилин посёлка қуриб кўйди. Ҳалигача номи йўқ. Оқсоқоллар маслаҳатлашиб шу посёлкаларга қизларингизни номини берсак, биттасини, Дилором, биттасини Гулшан деб атасак, дегандик. Илло-билло йўқ демайсиз. Йўқ, десангиз дилимиз огрийди.

Шавкат Раҳимовнинг юзида сохта бир хижолатлик сезилгандек бўлди. Мирвалига маъноли қараб кўйди. Бу қараш, сендан чиқсан иш бўлса керак-да, дегани эди.

Мирвали пайтдан фойдаланиб қолди:

— Бобойларнинг илтимоси ерда қолмасин, ота, хўп, денг,— деди.

У сира қўймадинглар, қўймадинглар-да, дегандек «зўрга» рози бўлди.

Шу воқеадан кейин Мирвали унга илгаригидан ҳам яқинлашиб кетган эди.

Мирвалининг бу «фидойилиги» иккинчи юлдузга олиб борадиган сўқмоқлардан бири эди. У бунақа сўқмоқларнинг қанчасини босиб ўтди. Отахонга чап бўлган не-не арбобларни оёқдан йиқди. Махсус «мирзо»лари кўли билан қанчалаб думалоқ хатлар ёзди. Мирвали Раҳимовнинг олис ва ўрта масофага урадиган ракетаси эди. Бугун у шунча хизматларини оёқости қилди. Иккинчи юлдузни ўз одамининг кўксига кадади. Бу юрт устида депсиниб юрган, айтган

жойидан кесадиган, кўзлаган мақсадига ўша заҳоти етмаса жазавага тушадиган Мирвалини қутуртириб юборган эди.

У меҳмонхонанинг чех плиталари билан безатилган зиналарининг икки поясини бир қилиб, отилгандек пастга тушди.

Ариқ бўйида балиқ тозалаб ўтирган ошпаз Абдулазиз унинг важоҳатини кўриб, эсанкираб қолди. Мирвали унга, опкел, деб бақирди. Абдулазиз нима опкелишини билади, югуриб ичкарига кириб кетди. Зум ўтмай бақалоқ шишали француз конъяги билан бир тарелка хусайнини узум кўтариб чиқди. Мирвали конъяк тиқинини очолмай кўп уринди, яна хизмат борми, деб тўғрисида кўл қовуштириб турган Абдулазизга бақирди:

— Даюс, очиб чиқсанг ўласанми!

У шундай деб шишани унга улоқтириди. Абдулазиз чаққонлик билан илиб олди. Белбогига осилган қиндан пичогини сугуриб бирпасда тиқинни чиқарди.

Шу пайт столдаги телефон зарб билан жириングлади. Абдулазиз трубкани олгани кетаётганда Мирвали мени йўқ деб айт, деди.

Абдулазиз трубкани олди.

— Йўқлар. Ишонмайсанми? Йўқ, деяпман-ку. Нима? Шунақами? Ҳозир айтаман,— у трубканинг оғзини қорнига босиб туриб Мирвалига деди:— Тошкентдан ўртоқ Раҳимов сўраётган эмишлар.

Мирвали алам билан қичқирди:

— Раҳимов экан-ку, ундан каттаси бўлсаям йўқ, деворсин!

Абдулазиз коммутатордаги қизга худди шундай, деб айтди-да, трубкани шарақлатиб жойига ташлади. Мирвали шишага энди кўл узатган эди, яна телефон жириングлади. Абдулазиз трубкани олди.

— Топмасанг бўлмайди, деб айтиётган эмишлар. Қайда бўлса ҳам топиб келинглар, деяётганмишлар.

Мирвали ҳафсаласизлик билан ўрнидан турди. Истар-истамас трубкани олди-да, кўполгина қилиб алё, деди. У тарафдан, ҳозир улайман, деган овоз келди.

— Мирвалимисиз? Ўғлим, хафа бўлмай ўтирибсизми?— Бу Раҳимовнинг овози эди.— Хафа бўлманг. Бу гал бўлмаса, янаги гал бўлади. Мен ҳам додга қолдим, ўғлим. Душманларингиз кўп экан. Охирги дақиқагача рўйхатда учинчи бўлиб турган здингиз. Душманларингиз панд бериб қўйди. Ҳат ёғдириб юборишиди. Иложини қилолмай қолдим. Мен бор эканман, бу иш албатта бўлади. Сиз ўқинмай ишингизни қиласверинг.

Мирвали тилга кирди:

— Шундай дейсизу, ота, дўст-душман олдида бошим эглиб қолди.

Рахимов анча вақтгача индамай турди. Кейин қувончли бир гап айтмоқчидек дадил сўзлай бошлади:

— Кўйинг, бошингизни эгманг. Униси бўлмаса буниси, дейдилар. То у нарса бўлгунча бошка нарса билан курсанд қилмоқчиман. СССР Олий Совети депутатлигига бўшаб қолган битта жой бор. Сизни ўша ўринга шошилинч сайлаворамиз. Шу беш кун ичида кўкрагингизда депутатлик нишони бўлади. Менинг бу гапларимни табрик ўрнида кабул қила-веринг, ўғлим. Менга қаранг, бунақа аразлаб, қовоқ-димогини осилтириб юриш сизга ярашмайди. Эртага мен кўш қаҳрамонни табриклагани бораман. Сиз ҳам бир келиб табриклаб қўйсангиз ёмон бўлмасди. Қолган гапларни ўша ерда гаплашамиз. Бўйтими? Лекин дилингиз оғриганини асло сездирманг Хандон-хушон бўлиб кўрининг.

Мирвали бирдан совиб қолди. Раҳимов одамни сеҳрланини биларди. Гугурт чақса ёнаман, деб турган Мирвали бўшанди қолди.

Отахоннинг бу ишдан ўкинаётгани шундоқкина билиниб турарди. У ҳам чорасиз қолган эди.

Лукмоновнинг шундай нозик пайтда ишдан олинини ишнинг белига тепди, деб ўйларди Мирвали. Бир ҳисобла унинг тахминлари тўғри эди. У ўзига қарашли, Раҳимовга алоқадор кишилар тўғрисида ёзилган хатларни пойтахт томонга ўтказмасди. Мирвалининг рақибларини йўлдан олиб ташламокчи эди. Улгуролмади. Энди шикоят хатлари пойтахт томон дарёдек оқиб кетяпти.

Мирвали шу пайтгача рақиб деб тахмин қилиб юрган ҳамқишлоқларининг таъзирини беришни дилига тушиб кўйди.

Эртага иккинчи «юлдуз» билан табриклаш учун бориши керак. Ўзига қолса асло бормасди. Унинг ризкини юлиб кетган бу айёрни кўтаррга кўзи йўқ эди. Энди бормай иложи йўқ. Раҳимов ўртага тушиб қолди.

Нима қилсин? Қуруқдан-қуруқ бораверсинми? Ҳар ким ўз обўсига яраша иш тутиши керак. Гилам оборса чол назарига илмайди. Магнитофон оборай деса чол одам уни нима қиласди? Тилла соатми? У ҳам бўлмайди. Арзимаган нарса. Шундай нарса оборсинки, Раҳимовнинг қулогига етсин. Яқин одамларимни ҳам кадрлаяпти, десин. Эгасини сийласанг итига суюк ташла, деб бекорга айтишмаган.

Иккинчи «юлдуз»га аввал очган сўқмоқларни ўт босли. Энди янги сўқмоқлар очиш керак. Кўш қаҳрамон Раҳимовнинг энг яқин дўсти. У нима деса, шуни қиласди. Сўқ-

мокни унинг остонасидан бошлаш керак. Шунда у тўппа тўғри қўшалок «юлдуз»га оборади.

Мирвали ўйлаб-ўйлаб анчагина мушкул, аммо эпласа бўладиган бир йўл топди...

Эрталаб Мирвалининг буйруги билан Эралини оти билан чакириб келишди.

Эрали қандайдир маросим бўлса керак, Мирвалининг мана шунақа отларимиз, мана шунақа чавандозларимиз бор деб мактангиси келган бўлса керак, деб ўйлаганди. Шунинг учун ҳам кўксига ҳамма орден-медалларини такиб, бўшида янги гилам дўппи эгнига охорли олача тўн кийиб келган эди.

Лекин Қора Бахмал негадир ўйнокламас, бошини хомуш эгганича битта-битта босиб келарди. Чавандозлар, от сезир жонивор, ўзини нималар кутаётганини билиб турари дейиша ди. От хўрсинса фалокат юз беради, хўрсинган отни баҳридан ўтиш керак дейишарди. Баъзи чавандозлар отлари хўрсинса сўйиб юборишарди.

Қора Бахмал хўрсингани йўқ. Фақат у хомуш. Қандайдир кўнгилсиз ҳодисани сезиб турганга ўхшарди Отининг бу ҳолатидан Эралининг руҳи тушди.

Мирвали машинага суюниб, қўлидаги навдани пичоқ билан кертиб ўй-ўйлаб турарди. Эрали унга яқин келиб отдан тушди. У билан икки қўллаб қўришмоқчи бўлди. Мирвали негадир қўлидаги навдани ҳам, пичноқни ҳам ташламай тирсагини тутказди. Бу нима қилгани? Чавандозни писанд килмаганими ё калласи ниҳоятда жиддий бир гап билан бандлигиданми? Эралининг кўнгли ўқсиди. Давраларда бирорвга гап бермай, ўз таъбири билан айтганда, бошидаги дўпписи тушиб кетса пул бериб бирозга олдирадиган яккакифт чавандозга шунақа муомала қиласидими? Боласи тенги гўдак шу ишни қиласидими?

Эрали ўзига еткулик мағрур эди. Бир қўнгли унинг қўлини силтаб ташлаб, шартта орқасига ўгирилиб, отга қамчи босиб кетвортсаммикан, деб ўйлади ҳам. Шайтонга ҳай берди. Бир сир бордирки, Мирвали бунака муомала қиласидими. Қани, кўрайчи, бўёги қанақа қўчаркин, деб ўйлади Эрали.

— Келдингизми? — деди Мирвали унинг феъли айниб турганини сезиб.— Биз билан бирон пиёла чой ичишдан ҳазар қиласиз, чавандоз.

Бу қандок гап бўлди? Ғалати-ку, дея дилидан ўтказди Эрали.

— Гап бундок, чавандоз. Сизни ҳурмат килишимни биласиз Қаерга борсан сизни пропаганда қиласман. Пенсиянгизни ҳам орага тушиб ҳамманикидан баланд килиб берганман. Томорқангизни совхоз тракторида ҳайдатиб берялман

Қандоқки мажлис бўлса фронтовик, деб президиумга чиқазаман. Ёдгорлик очилишида сизни эл танисин, катталар назарига тушсин, деб атайин отлар парадини ташкил қилдим. Шуларни биласизми?

— Биламан, биламан, аканг айлансин.

— Мен билмайсиз, деб юрган эдим. Раҳмат биларкан-сиз Неча ёшга кирдингиз, оқсоқол?

Етмиш олтига,— деди Эрали ҳайрон бўлиб.

— Ёшингиз ҳам кетиб қопти. Йигитларга ўхшаб жикиллаб юрищ энди ярашмайди. Ёшингизга ярашикли иш қилинг Энди бўлди отдан тушинг, оқсоқол.

— Ҳали кўпкарига яраймиз, укагинам Унча-мунча йигитга белимизни бериб кўймаймиз,— деди Эрали ерга қараб — Агар хўп десанг шу жойда, ҳозирнинг ўзида бир беллашмаймизми?

Унақа қуруқ гапни қўйинг. Бўладиган гапдан гапла шайлик. Бола бўлиб сиздан бирон нарса сўраганманми?

— Йўқ. Ҳамма нарсаси бут, тўқис бадастир одамсан Мендан ниманиям сўрардинг.

— Борди-ю, сўрасам, йўқ демай берасизми?

Эрали ўйланиб колди.

— Бераман. Жонимни сўрасанг, ол. Уйимни сўрасан ол Фақат белимдаги пичоғимни, никоҳимдаги хотинимни минган отимни сўрама. Колган нимам бўлса, бари сеники.

Мирвали унинг сўнгги сўзидан кейин айтар гапини йўқотди. Энди очиқчасига гаплашиш пайти келди, деб ўйлади.

— Борди-ю, шу минган отингизни сўрасам-чи?!

Эрали бошини сарак-сарак қилди.

— Одам боласи ўз фарзандини бировга берадими? Тўғри, кўп болалилар баъзан бефарзандларга раҳми келгандан, шу ғарининг хонадонида ҳам гўдак овози келсин, деб беради. Жонидан суғуриб беради. Аммо якка фарзандлilar ўлақолса бунга кўнмайди. Қора Бахмал менинг биттаю битта фарзандим Бунақа гапни бир айтдинг, иккинчи оғзингта олма

— Борди-ю, мажбур қилсан-чи?

Эрали истехзо билан кулди.

— Гитлар тирилиб келганда ҳам ололмайди

— Э Гитлерни қўйинг. У йўқ бўлиб кетган нарса Мен мажбур қиласман.

Унда,— деди газаб билан Эрали,— ўртага пичок аралашади.

Кўчанинг нариги бетида Жаъфар бошчилигида уч-тўрт йигит бўлаётган воқеани кузатиб туради Булар Мирвали

нинг йигитлари эди Директорнинг сўзига кирмаган ҳар хил «иғво» гап тарқатадиганларни унинг буйруги билан тоғ ора-ларига обориб калтаклаб, чала ўлик қилиб ташлаб келишарди

Мирвали ўрнидан туриб, бош эгиб этирган Эралиниңг тепасига келди.

— Пичоғингиз ёнингизда туратурсин. Бодринг арчиб ейишга керак бўлади. Сиз ҳали менинг совунимга кир ювмапсиз Мен битта гапираман. Иккита гапиришга мажбур қилманг Ёруғ дунёни зимистон қилиб қўяман

Мирвали шундай дея туриб, Насим полвонга имо қилиб кўиди Тўрт йигит унинг қўлидан қайриб ўзига қаратди Эрали инграб юборди Қариб кучдан қолган бу одам тўрт дивангирга бас келолмасди. Эрали Насим полвонга ғазаб билан қичқирди:

— Номард. Бир гадодек ночор бола эдинг Отангни ўлиги уйда ётганда қўшним-қўшни изғиб, карз сўраб юргандинг. Шунда отангни мен ўзим кўмгандим. Маъракаларида кадбони* бўлиб хизматини қилганман. Бор буд-шудими сарфлаганман. Ҳой Жаъфар, сенга нима бўлди? Кимга итялоқлик қиляпсан? Даданг онангга уйланганда ҳеч ким ўғрига миёна рав* бўлишга унамаган. Мен ўшанда миёна рав бўлганман. Қўлимни қайирма, номард!

Чинорга боғлаб қўйилган Қора Бахмал безовталаниб Эралига қараб талпинди Оёғи билан ер тимдалаб тупроқни орқага ота бошлади.

— Обор! — деди Мирвали амирана.— Йўқот кўзимдан! Тўрт йигит куч билан Эралини судраб кетди Мирвали үларга қичқирди:

- Уёқка эмас манавиёқка!

XX

Мирвалиниң «Волга»си Темурланг дарвозасидан ўтгач, Санѓзор сойини ёқалаб тезликни пасайтириди. Унинг орқасидан келаётган юқ машинаси бортида бошига дастурхон ёпиб бўйнидан тангиб қўйилган Қора Бахмални Насим полвон билан Жаъфар қўш жиловда икки томондан тортиб ушлаб келишарди

Йўлга чиқишаётганда кўпни кўрган, кўп тегирмонлардан бутун чиқкан Насим полвон, отнинг кўзини бойлаб қўйиш

* Кадбони кайвони (дастурхончи меҳмон кутадиган одам)

** Миёна рав қудалар билан олди-берди қиладиган, икки ўртада иш битирадиган одам.

керак, йўлни кўрса қайтиб келади деб айтган эди Шунда Мирвали унинг елкасига қокиб, яшавор Киз полvonнинг ўғли эски от ўғрисисан-да, биласан деганди Биринг от ўғриси, биринг хўқиз ўғрисисан. Жаъфар дадангга тенг келадиган ўғри бўлмаган. Азим ўғри деса Самарқанддан Душанбегача ҳамма танирди. Хозирги ўғрилар ҳам ўғрими? Зўр ўғрилар ўтиб кетган.

Мирвалининг бу гапларидан иккови ҳам ғуурланиб кетдилар.

Насим полvonнинг отаси ҳам катта полvonлардан эди Макритлик Низом полvon деса ҳамма танирди. У Ургутда бўлган катта бир курашда номардлик қилди-ю, назардан қолди Макритда бош кўтариб юролмай Деновга кўчиб кетди. У ердаги номдор полvonлар уни даврага тортишмади.

Ургутдаги курашда Панжакентдан келган бир аёл полvon даврага чиқиб мардинг бўлса ўртага чик, деди

У нихоятда келишган, чиройли, ўттиз беш ёшлардаги жувон эди. Шу билан кураш тушай, йиқилсан ҳам армоним ўйқ, деганлар кўпайиб қолди. Жувон қандоқки полvon ўртага тушса, икки давра айланганда елкасини ерга босаверди Жиззахлик, яккабоғлик, шахрисабзлик полvonлар бирин-кетин йиқилаверди.

Низом полvon даврага чиқиб йиқилган полvonларни ҳакорат қилди.

— Аёл кишидан йиқилган номардлар. Кураш тушишни сенларга кўрсатиб қўяман.

У шундай деб худди бургут канотини қоқаётгандек икки қўлини икки томонга силкитиб давра айланди Аёл полvonни ўртага тушишга унади.

Жувон орқасида тўлғаниб турган икки ўрим сочини бошига чамбарак қилиб танғиди-да, яна ўртага тушди

Олишиш бошланди. Низом полvon унга қўл узатганда у шундай зарб билан силтаб ташлардики гўё қўли тирсагидан узилиб чикиб кетадигандек бўларди.

Даврани тўрт айланишди ҳамки жувон ёнбош бермади. Қайтага Низом полvonга чил бериб ёнбошга отиб юборди. Бориб устидан босмоқчи эди, Низом полvon чакқонлик билан ўрнидан туриб кетди. Жувон ракибининг заиф жойини билиб олганди. Низом полvon ёнбошга ярамас экан. Жувон яна бир марта унинг икки қўлидан силтаб тортиди-ю ўнг оёғи билан унинг чап оёғини қокиб юборди. Низом полvon гур-силлаб ерга йиқилди. Жувон босди. Низом полvonнинг бир елкаси ерда, аммо чап елкасини ердан бир карич ўзанд ушлаб турарди. Жувон, ё Момо Ҳаво деди ю унини

чап елкасидан боса бошлади. Шунда Низом полвон жирканч бир ишга кўл урди.

Тирсаги билан жувоннинг кўкрагини эза бошлади. Бор кучи билан жон аччиғида эзди. Шунда нимадир бўлди. Жувоннинг кўкрагидаги аллақандай томир узилди. Жувон инграб юборди. Ерда бир елкаси билан ётган Низом полвоннинг устидан турди. Кўкрагини чангатлаб даврадан чикаркан унга қараб ғазаб билан деди:

— Ризки як бачам хўрди-я, номард! (Бир боламнинг ризкини единг-а, номард!)

Ана шундан кейин Низом полвоннинг номи Қиз полвон бўлиб кетди. Давраларда ўртага тушса, чик, чик даврадан, аёллар билан курашга ярайсан, Қиз полвон билан курашмаймиз, деб чиқазиб юборадиган бўлишиди.

Мана шу Насим полвон ўша Қиз полвоннинг яккаю ягона ўғли эди.

Мирвали тўғри гапни айтган эди.

Ҳақикатан ҳам бу атрофдан Азим ўғрига тенг келадиган ўғри чиқмаган. Яккабоғ билан Кайнар ораси эллик километрлар бор. Азим ўғри бир кечаси Яккабоғдан ўнта ҳўқиз ўғирлаб келади. Унинг кечаси ҳўқиз хайдаб келганини хеч ким кўрмаган. Лекин ҳамманинг гумони шундан эди.

Азим ўғри кечқурун номозшомни Кайнар масжидида ўқиганини ҳамма кўрган. Эрталаб аzonни ҳам шу масжидда ўқиганига гувоҳлар бор. Қандок қилиб бир кечада эллик километр ўёкка бориб эллик километр бўёкка ҳўқиз хайдаб келиши мумкин?

Аслини олганда, Азим ўғри номозшомни ўқигану Яккабокка елдек югуриб кетган. Тонг сахаргача ҳўқизларни ҳайдаб келиб, адир оркасига яшигиб, яна аzon номозига етиб келган.

Одамларнинг айтишларига караганда, Азим ўғри эллик-олтмиш килоли қўйни елкасига олиб қочганда чўпонлар қувиб этишолмас экан.

Азим ўғри ўлганда онаси шундай деб йиғлаган экан:

Кечаси юриб чол топган

Азим ў., болам ў

Кундуз ётиб ел топган.

Азим ў. болам ў.

Мана шу Жаъфар ўша Азим ўғрининг кенжা ўғли эди.

Насим полвон билан Жаъфар Мирвалининг энг ишонган кишилари. Ур деганини уришарди. теп деганини тепишарди.

Кун пешиндан окканда улар шахар бўсағасига етиб келиш-

ди.. Мирвали шофёрга машинани тўхтатишни буюрди. Ўзи пастга тушиб орқадан келаётган юк машинасини кутиб турди. Машина худди унинг ёнгинасига келиб тормоз берди. У кабинага бўй чўзиб:

— Сизлар шахарга кирманглар, айланма йўл билан бориб чорраҳада мени кутиб туринглир,— деб буюрди.

«Волга» шахарга кирди. Унинг юкхонасида устига хўл латта ёпилган гулдаста бор эди. Мирвали сувсизликдан барглари сарғая бошлаган сердаракт парк олдида машинани тўхтатди. Ялангликдаги баланд мармар супача устига ўрнатилган Шавкат Раҳимовичнинг бронза бюсти офтобда яркираб турарди. Мирвали юкхонани очиб гулдастани олди. Лентасига «Ҳаммамиз учун қурматли бўлган партия ва жамоат арбобига Мирвали Риксиевдан» деб ёзилган гулдастани авайлаб обориб мармар супача устига кўйди. Катта ҳайкаллар пойига гулдаста кўядиган раҳбарларга таклид қилиб турди-да, аста сртига кайтди.

Шавкат Раҳимов ҳар келгандан машинани шу парк олдидан ўтказар, ўз бюстига ўзи маҳлиё бўлиб ўтарди. Шунда бюст супачасида гулдаста борми, йўқми, деб назар ташларди. Агар бор бўлса, шофёрига буюриб, бориб билиб кел-чи, ким кўйган экан, дерди. Мирвали унинг бу хил одатини яхши биларди. Шавкат Раҳимов бугун бўёққа келади. Гулдастага кўзи тушади. Ким кўйганини билади. Шунда унинг Мирвалига ихлоси ўн чандон ошиб кетади. Бу йигит унга янада қадрдон, янада вафоли бўлиб туюлади. Мирвали бир устоз ёзувчи айтгандек, эртага қичишадиган жойини бутун қашлаб кўярди. Мана бу ҳам иккинчи юлдузга олиб борадиган сўқмокнинг бир бекати бўлади.

Насим полвон билан Жаъфар уни чорраҳада кутиб туришарди. У келиши билан машина бортини очиб таҳтадан кўпrik қилишиди. Қора Бахмални аста етаклаб ерга туширишди. Унинг кўзидан богочни ечиб олишганда кучли энтикиб бошини силкитди. Ўзини кўярга жой тополмай туёқ қоқа бошлади. Мирвали, ҳо жонивор, ҳо жонивор, дея унинг бўйинларини силай бошлайди. От сал тинчигандек эди.

— Сизлар энди орқага қайтинглар. Пасткашлик қилиб пассажир олиб ўтирганлар,— деди Мирвали.

Насим полвон сал ранжигандек бўлди.

Юк машинаси орқага қайтди. Мирвали Қора Бахмалга миниб олди. От ўйноқлаб уни устидан иргитиб ташламоқчи бўлар, аммо кўп отларни бўйисундирган, умри от устида ўтган Мирвалининг жилов тутган кўллари чўяндек қаттиқ эди. У от устида туриб шофёрга деди:

— Сен сал туриб, шошилмай колхоз боғига бор. Аммо мендан олдин етиб борма. Хўпми?

Шофёр, тушундим, дея бош кимирлатиб қўйди.

Мирвали отга қамчи босмади. Икки тиззаси билан оҳиста нуқиб қўйди. Қора Бахмал бўйинни гажак қилиб, ёлларини силкитиб асфалт йўлни тарақлатиб юриб кетди.

Колхоз боғи даравозаси олдида машиналар қалашиб кетган эди. Республиканинг деярли ҳамма областлари номери қўйилган машиналар бор эди. Улар орасида икки-учта «ТНО» «СНО» сингари белгилари бор «Чайка» машиналари ҳам турарди.

Мирвали отини гижинглатиб дарвозадан ичкарига кирди. Олди фонтанли ховуз ёқасидаги шийпонда одам кўп. Нознеъматларга тўлган дастурхон атрофида ўтирганларнинг аксарияти қаҳрамонлар, депутатлар эди. Қўш қаҳрамоннинг ўғли — тўладан келган, кўринишидан ниҳоятда ўзига бино қўйганилиги билиниб турган йигит зиёфатни бошқаради. Қайси-дир тезкор рассом аллақачон қўш қаҳрамоннинг портретини иккита юлдузи билан ишлаб улгурипти. Бўйи салкам икки метр келадиган портрет шийпонга чиқаверишдаги аркка осиб қўйилган. Қўш қаҳрамоннинг ўғли кўлида қадаҳ билан нималардир деб турган эди, боққа отда кирган одамга зарда билан бир қаради-ю, чимирилган қошлари ёзилиб, жойига келди. Беихтиёрвой-бў, деб юборганини ўзи ҳам билмай қолди. Ўтирганларнинг ҳаммаси баб-баравар ўгирилиши.

Мирвали улар томон булутдек от устида силкиниб келарди. Ошхона томондан келаётган қўш қаҳрамон унинг истиқболига чиқди. Мирвали чаққонлик билан ўзини эгардан олди. У билан ота-болаларча кучоклашиб кўришди. Кейин от жиловини унга гутқазиб, икки кўлинин қовуштирганча: от куллук бўлсин, деди. Қўш қаҳрамоннинг ўғли ошхона томонга қараб, испанд кетир, деб қичкирди.

Бирпасда от атрофини одамлар ўраб олишди. Бир йигит хокандозда тутуни чиқиб турган исирик кўтариб келарди. У от атрофида айланиб тутатиб, қайтиб кетди. От-бала бу ажойиб совгадан ўзларида йўқ шод эдилар. Қўш қаҳрамон Мирвалининг қўлларини кисиб раҳматлар айтди.

Кайф қилиб қолган меҳмонлар (уларнинг деярли ҳаммаси қаҳрамон раислар эди), шу отни бир минсан, деб ният килардилар. Бир ўқтамроғи шартта узангига оёқ тираб эгарга минди. Қора Бахмал орқа оёқларини баробар силкиб уни устидан иргитиб ташлади. Йикилганни ношуд санаб самарқандлик раис эгарга минди. От уни ҳам улоқтириб ташлади. Кайф устидаги бас бойлашга тушишди. Ким шу отни миниб, боғни бир айланса унинг олган «Олтин Юлдуз»и халол дейишишди.

ди. Бирок Қора Бахмал биронтасининг эгарда узок ўтиришига йўл бермади. Минганини отиб ташлайверди. Бирининг оёни бирининг кўли, яна бирининг бели лат еб, четга чикди.

Кечга якин областга Раҳимов келгани, ҳозир у гўристонга, дадасининг кабрини зиёрат қилгани ўтиб кетгани тўғрисида хабар етди.

Кайф қилиб қолганлар хушёр тортишди. Дастурхон йиғилиб бошқатдан ёзилди. Кайфи қўпроқ ошиб қолганларни бег этагидаги ётоққа етаклаб обориб қўйишиди Зўрнинг нафаси тегирмон юргизади, дегандек Раҳимовнинг областга келгани тўғрисидаги хабарнинг ўзиёқ одамларнинг кайфини тарқатиб юборган эди.

Кун ботишга якин «ЗИЛ» енгил мишинаси шийпон олдига келиб тўхтади. Раҳимов машинадан тушиши биланоқ қўш қаҳрамонга рўпара келди. Уни бағрига босиб, узок қўйиб юбормади. Дил-дилидан уни муборакбод килди. Қўш қаҳрамоннинг кўзларидан сизиб чиқкан қувонч ёшлиари кичкинагина юзидан оқиб узун, пастга осилган мўйловларини хўл килди.

— Мартабанг бундан ҳам зиёда бўлсин. Отангга қилмаган яхшиликларни килдинг. Болаларингни роҳатини кўр. Мендан қайтмаса болаларимдан қайтсан. Юртдан қайтсан.

У шундай деб дўстининг бағридан чиқди-да, чўнтагини кавлаб дастрўмол излай бошлади.

Раҳимов ёлғиз келмаганди. Унинг ёнида унга чинакам оталик қилган, мана шу юкори поғоналарга чиқишида раҳнамо бўлган устози Ҳаким Нарзикулов ҳам бор эди. Раҳимов бу одамдан умр бўйи миннатдор эди. Яхши-ёмон кунларида уни ўйклаб турар, кўп сафарларга бирга олиб юради.

Қўш қаҳрамон йўл бошлаб меҳмонларни шийпонга таклиф килди. Олдинда Раҳимов, ундан кейин бошкалар кўтарила бошлашди. Ҳамма унга якинрок жойга ўтиришни мўлжалларди.

Қаҳрамоннинг ўғли кўп ичиб қўйганидан анча довдираб колган эди. Отаси уни четга чақириб, ўзингизни тутинг, ўғлим, ичкилик топилади, бу кунлар топилмайди, деб танбех берган бўлди.

Бунака маросимларда Мирвали ўзини қандай тутишини биларди. Юқорига интилмасдан, пастроқдан жой олди. Раҳимов тўрдаги юмшоқ креслога ўтирас экан, меҳмонлар орасидан кимнидир кидира бошлади. Кўзи Мирвалига тушди.

— Буёқка, буёқка, Мирвали,— деб уни ёнига чақириди.

Мирвали шундай бўлишини биларди. Кўпчилик ўртасида обрў билан юқорига чиқишининг гашти бошқа, деб ўйларди

Бир вактлар, бундан йигирма йиллар чамаси олдин Мирвали Тошкентда такси тутолмай трамвайга чиқкан эди. У энди уч тийин тўлаб билет оламан, деб турганда юкори томондан, Мирвали, билет олманг, сиз учун ҳам мен олдим, деган овоз келди. Караса, асли Пастдарғомдан бўлиб, кейинчалик Омон-қўтонга келиб қолган эзма сартарош чол. Мирвали уни жинидан ҳам ёмон кўрарди. Жуда тамагир одам. Унга ноилож, раҳмат, деб қўйди.

Шу уч тийин учун Мирвали бу одамга яқин йигирма йилдан бери қуллук қиласди. Министрлар, генераллар билан гаплашиб турган пайтида шу чол кўчанинг нариги бетида кўриниб қолса, у билан бориб кўришишга мажбур бўлади. Тўй-ҳашам-яарда ҳам бошқалар қолиб, аввал унга салом беради. Мабодо тасодифан уни кўрмай қолса ёки саломлашишни унтиб кўйса, чолнинг ўзи эсига солади:

— Оббо Мирвали-е, Тошкентда юрган пайтларимиз хўп замонлар экан. Унда ёш, кучга тўлган бўз бола эдингиз. Юриб кетаётган трамвайларга бир сакраб, чикиб олаверардингиз.

Мирвали қутуламанни йўқми бу чолдан, дея ноилож кўришгани кўл узатарди.

Мана ҳозир уни Раҳимов ёнига ҳурмат билан чақиряпти. Ҳамманинг кўзи олдида ўрнидан туриб, ёнидан жой кўрсатяпти. Нега? Негаки, Мирвали унга «катта трамвай» билети учун уч тийин эмас, уч миллиард тийин тўлаб кўйган. Чакирмай кўрсин-чи!

Раҳимов ҳайкал пойига Мирвали кўйган гулдастани кўрган, унга ҳурмати чиндан ўн чандон ошиб кетган эди. Мирвали юзида, кўзларида ранжигани сезилмасди. Ўтирганлар Раҳимовнинг унга бу қадар ҳурматини ўзларича баҳолашарди. Унинг иккинчи юлдуз ололмай қолганидан хабардорлар: кўнглини кўтариш учун шундай қиляпти, деса, бу гапдан хабари йўқлари, умуман, Раҳимов уни қаттиқ ҳурмат қиласди, дерди. Аммо ичи куйиб ўтирганлар «бу тоғли босмачи Раҳимовнинг оғзини мойлаб кўйган», деб гумон қиласди.

Ҳамма Раҳимовнинг оғзини пойларди. Охири у минерал сув қуийлган қадаҳни кўтариб, гап бошлади.

У пахтакорлар отасининг Тошкентга тарихий келишида республикада олиб борилаётган ишлардан хурсанд бўлганини, азамат ўзбек халқи бу йил давлатга топширадиган беш ярим миллион устига яна ярим миллион пахта беришга қодир эканини ишонч билан айтганини гапирди. Бу гапни Мирвали унинг оғзидан учинчи марта эшитиши эди. Биз ўз ички имкониятларимизни чамалаб чиқдик. Бу йил ҳосилнинг чўги баланд. Устозимиз топширигини шараф билан адo этиш имконига

·эгамиз, деганда меҳмонлар қўлларидағи қадаҳни қўйиб, кар-
сак чалиб юбордилар. Раҳимов сўзини давом эттириди: «Шу
ярим миллион тоннани ўн уч областга бўлиб бердик. Ҳар
областга атиги салкам кирқ минг тоннадан тўғри келади
холос»

Шу пайт шийпон олдида барваста комат. ёши етмишдан
ошган бўлишига қарамай, қадди расо ёзувчи пайдо бўлди.
У ўз очерклари билан танилган, телевизорга тез-тез чикиб,
эзмаланадиган, асли шу ерлик Тўҳтамиш Масафоев эди. Рес-
публиканинг қайси районидан қаҳрамон чикса, бу менинг
хизматим, «очерк»ларимнинг кучи деб гапириб юради.

Масафоев юбилейларда тўй эгасини юрт олдида даст
кўтариб қўярди. Бу унинг: кўрдингларми, ёшим етмишдан
ошган бўлса ҳам ҳали кучим кўп, дегани эди. У ана шу оди-
тини килиб қўш қаҳрамонни даст кўтариб, икки айлантириб,
дарров ерга қўймади. Икки минутча кучаниб кўтариб турди.
Қийикириқ, чапак бўлиб кетди. Тугундан ўзи қайси дир кол-
хоздан кийиб келган тўнини олиб унга кийдириб, белбоғ
бойлади.

Раҳимов Масафоевни чап ёнидаги жойга чакириди. Бунака
пайтларда Масафоев жуда суюлиб кетарди. Агар бирор хай-
ҳай, деб турмаса бу раҳбарни ўзим тарбия қилғанман, иш
ўргатиб шу мартабаларга етказганиман, дейишдағ ҳам тоймас-
ди. Унинг бу одатини ҳамма биларди. Шу топд, ишқилиб у
сўзга чикмаса гўрга эди, деб юрак ховучлаб туришарди. Йўқ,
у гапирмаса бўлмасди. Ҳатто телевизорда ўлчогли вакт бўли-
шига қарамай, бир соат гапирганди. Тўғри, телепраторлар
у ўн минут гапиргандай ўзига шаргта узиб, бошка ! граммага
улаворишган эди. Аммо Масафоев бундан хабарсиз, телека-
мерага қараб жаврайверганди. Масафоев ўрнидан туриб жуда
эркаланиб, тантисланиб сўз бошлади:

— Бу юрт менинг юртим. Бу ердаги азаматлар менинг
юртдошларим. Бу юрт жонажон Ўзбекистонимизга қанчадан-
қанча арбоблар етиштириб берган. Мана бугун шулардан
бири, ҳаммамиз учун хурматли бўлган қадрон ҳамюртимиз
даврамизда ўтириптилар. Мен бу арбоб укамизни жида бала-
чалигидан биламан. У жида кичкинача бала эди. Қўш ҳўқиз
қўшилган аравачада Чўтири Чашмага чикинди таширди. У шу
даражада кичкинача эдики, бошидаги кир қалпағи тагидан
бошласи қўринмай кетарди.

Қўш қаҳрамон илдам келиб унинг қулогига нимадир деди.
Унинг башарасида: нима, хато гап айтганими, деган бир
ифода пайдо бўлди. Раҳимов кип-кизарив, кўзини яширишга
жой тополмасди. Ҳамманинг дами ичига тушиб кетди. Маса-
фоев ҳамон жаварарди:

— ...Кичкинча пайтларини эслайман. Қоп-қора бала эди Мол боққани чикқанда бошқа балаларга қўшилмай яримта котган нонни сувга ботириб тут талқон билан еб китоб ўкирди. Бир кун келиб шу бала...

Тўхтамиш Масафоев гапни орқа-ўнгига қарамай айтаверадиган довдирроқ ва лекин, ўз ишига пишиқ одам эди У Душанбе шахрида бўлган бир митингда сўзга чиқиб икки халқни бир-бирига душман қилиб қўйишига оз қолганди

Кўш қаҳрамоннинг зардаси қайнаб кетди:

— Тўхтамиш, дўстим, шундан бошқа гап йўқми? Кўйинг ўзингизга муносиб гапларни айтинг.

Масафоев евкасини қисиб, «интерисний» деди-ю ўтириди

Шундан кейин давра совиб кетди. Кўш қаҳрамоннинг ўғли даврани қизитиш учун довруги кетган Оллоберди Гелдиев деган артистни ўртага тортиди. Унга кўпдан бери Раҳимов билан гаплашиб, халқ артисти унвони олиб беришни ваъда қиласади. Бугун уни атайлаб Раҳимовга кимлигининг кўрсатиб қўй, деб олиб келган эди. Оллоберди оғизга тушиб қолган талантли драма артистларидан. Шавкат Раҳимович унин довруғини эшитган, аммо ўзини кўрмаган эди.

Қаҳрамоннинг ўғли ўртага чиқиб:

— Ҳозир сизларга бўлғувчи Ўзбекистон халқ артисти Оллоберди Гелдиев Отелло бўлиб беради,— деб эълон қилди.

Оллоберди бир дам устки лабини сўриб шифтга қараб турди-да, қаддини сал букиб, икки қўлини олдинга чўзиб, Отелло монологини бошлади. «Рўмолча... О, Дездемона, сен уни йўқотдинг ё бировга бера қўйдинг, тенгсиз балоларга... Бу рўмолчани икки юз йил қуёшни кўрган бир лўли хотин жазавага тушиб тўқиган...»

У ўзини унутиб, бутун вужуди билан, юрак-бағри билан ҳабаш Отеллога айланиб кетганди. Бу монологни бир дам кўз юмиб эшитган одам кандайдир область театрининг артисти эмас, ўша машхур Аброр Ҳидоятов ўқияпти, деб ўйларди.

Тўхтамиш Масафоев шунчалик гавдали, девқомат бўлишига қарамай шу топда мулзамликдан ўзи айтгандек «кичкина бала»дек бўлиб қунишиб ўтиради.

Рахимов узок ўтирмади. Мирвалини қўлтиқлаб семон йўлкада бирпас кезиб юрди. Унга нималардир деди. Жуда жиддий гап бўлса керак, Мирвали бир сўз демай астойдил қулоқ соларди. Яна шийпон олдига келишди. Шу пайт кутилмаган бир ходиса юз берди. Ошхона орқасидаги толга боғланган Қора Бахмал арконни узуб йўлкага чиқкан эди. У бегона жойга ўрганолмай бетокатланар, асабий пишқиарди. Бошини силкиб ўёқдан-буёққа семон йўлкани тарақлатиб югуради.

Икки йигит чопа келиб унинг жиловидан тутишди. Кора Бахмал бўйин бермай, силтаб ташларди.

Рахимов отни таниди. Бу от кайдан келиб қолди, деб сўради То қўш қаҳрамон жавоб бергунча Мирвалига таънали қараб олди. Мирвали бундай пайтларда ўзини йўқотмасди.

Кора Бахмалнинг бобоси ҳам шу ерлик эди Ота юртини кўрсинг, деб атайлаб олиб келгандим,— деди.

Рахимов айтмоқчи бўлган гапини унудти. У Мирвалини каттиқ койимоқчи эди. Бу от ҳам ҳамشاҳар экани унинг аллақаерига иликкина теккандек бўлди. Кўнглидан: «Бу юртнинг жониворлари ҳам бошқача» деган ширин ўй ўтди.

Ўша «Тоҳир ва Зухра» киносида Тоҳир мингтан отнинг невараси бўлади.

Мирвалининг бу гапидан кейин Шавкат Раҳимович, э шунақами, деб юборганини билмай қолди. У шундай дея туриб йўқотган гапини топди.

— Дўстим,— деди қўш қаҳрамонга.— Отни қайтариб юбор. Ўз оғайнисини икки марта қаҳрамон қилди, деб иғво киладиган ганимларга гап топилмасин. Ёшинг бир жойга бориб қолган одамсан. Барибир от минолмайсан. Ундан ташкари, бу отнинг овозаси жуда узоқларга кетган. Телевизорда кўрсатилган. Қўй, гап-сўзга қолмайлик. Шундай бўлсин. Энди менга рұхсат

Қаҳрамон уни машина олдигача кузатиб бораркан, озрок ўтирсанг бўларди, деди

— Катта опани кўрмаганимга ҳам анча бўлган. Бирров кириб кўриб чиқай.

Кўчада ГАИнинг иккита машинаси, облать раҳбарлари уни кузатишга шай бўлиб туришарди.

Қўш қаҳрамон раҳбар дўсти билан хайрлашар экан, қилган яхшиликларини яна бир марта айтиб қўзёши қилиб олди

У бокка қайтиб кирганда меҳмонларнинг олди қайф қилиб, алжиб қолишган эди. Бир кисми машинасига ўтириб жўнамоқчи бўлиб турганди. Ҳар келганида эзмаланиб ҳеч кимга гап бермай узок ўтирадиган «очеркчи» Масафоев кўпчилик ўртасида изза бўлганидан, Раҳимов мен билан дуруст гаплашмади, деб кўнгли ўқсиб, акасиникига кетиб қолган эди.

Раҳимовнинг қўш қаҳрамонга, отни қайтариб бериб юбор, дегани Мирвалига оғир ботди. Раҳимов айтган гапни бажармаслик мумкин эмас. Аммо совғани қайтариб олиб кетиш Мирвали учун ўлим билан тенг эди.

У катта бир гуноҳ қилиб қўйган одамдек, қўш қаҳрамонга ботинолмайроқ қаради

Менга жавоб берсангиз кетай

— Бемахал бўлиб қолди-ку. Қолинг, ётиб эрталаб кетасиз.
— Эрталабга мажлис чакириб қўйганман,— деб ёлғонлади
Мирвали.— Бормасам бўлмайди.

Унинг ёлғон гапираётганини қаҳрамон ҳам билиб турарди
— Майли, ундоқ бўлса. Отни нима қиламиз?
— Сизга атаб олиб келгандим. Қолсин.
Кўш қаҳрамон афсуслангандек деди:
— Иложи йўқ. Эшитдингиз-ку, Шавкатжоннинг нима де-
ганини. Мени ҳам балога қўйманг. Олиб кетинг
Мирвалининг тишлари ғичирлаб кетди.

— Оладиган биронта ишқибоз одам бўлса текинга бериб
кетардим.

Кўш қаҳрамон келди-кетдини кутиб чарчаган, шу топда
Мирвали билан гаплашиб туриш ҳам унга малол келаётган
эди.

— Бу отни кимга берсангиз ҳам бизнинг юртимиздан
ташқаридаги одамга беринг.

Унинг бу гапи камчи ургандан баттар бўлди.

— Бўйти,— деди Мирвали ғижиниб.

— Кечаси оборасиз. Ҳеч ким кўрмайди. Ҳозир юк маши-
насини чакираман. Обориб ташлайди.

Мирвали ёлғонлади:

— Юк машинаси бор. Аккумулятор заводига совхоздан
юк машинаси келган. Бизни кутиб туришипти. Ўшанда олиб
кетамиз.

Мезбон рози бўлди. Мирвали бениҳоя мулзамлик билан
отга минди. Жилов силтаб дарвоза томонга йўртдирди.

Кўчада ўзининг «Волга»си кутиб турарди. Эгардан тушмай
шофёрига буюрди.

— Бетонкага чиқиб, мени кутиб тур!

У шундай деди-ю, отга икки марта аччик-аччик қамчи
босди. Эркалатишларга, силаб-сийпашларга ўрганган Қора
Бахмал кутилмаган бу бедодликдан сапчиди. Устидаги чавандозни
силкитиб туширмоқчи бўлиб, орқа оёкларини баробар
силкитиб, гоҳ ўнг ёнбошига, гоҳ чап ёнбошига отмоқчи бўлиб
иригашларди. Аммо Мирвали эгар кўрган чавандозлардан эди.
Унинг чўяндек қаттиқ қўллари жиловни шундай куч билан
тортардики, от бўйни тескари тортилган камондек орқага
эгилай-эгилай дерди.

Қора Бахмал итоат қилишга мажбур эди. Эгардаги суворий
жиловни қаёққа тортса, ўша томонга йўл соларди.

Шаҳар кўчалари жимжит. Эл бир уйқуни уриб бўлган.
Якин орадаги парранда фермасидан раста бўлган инкубатор
хўрозларининг маиқа қичқиришлари эшитиларди.

Мирвали чамаси ярим соат от йўрттириб бетон йўлга чиқди .

Шофёр «Волга»нинг чирогини ўчирмай уни кутиб турарди. У машина ёнига келгандан кейин эгардан тушиб, ичадиган ниманг бор, деб сўради. Шофёр багажникдан бир шиша «Оқ лайлак» деган конъяк билан бир бош узум олиб капотга кўйди.

— Оч. Тикинини чиқазиб бер, деяпман!

Шофёр шиша оғзидағи қизил кўргошин қалпокчасини тиши билан олиб ташлади. Мирвали шишанинг ўзидан карнай қилиб кулқуллатиб ича бошлади. Афти буришмасдан, энтик масдан бир ичишда шишани яримлатди. Ҳозиргина артилиб ялтиратиб кўйилган капотда турган бир бош хусайнини узумни гижимлаб оғзига тиқди. Бармоклари орасидан оккан узум сувлари кўйлак ёқаларига томди. Бирпас нафасини ростлагандан кейин худди боягидек қилиб колганини ичди. Бу гал газак кильмади. Кухлаб, ичидан оловдек кайнок нафасини чиқазиб, ўша заҳоти тунги муздек чўл ҳавосини ютди. Кейин қўтидаги шишани улоқтириди. Бетон йўлга бориб тушган шиша чил-чил бўлиб кетди. От чўчиб орқага чекинди. Унинг жилови Мирвалининг чаپ қўлида эди. У ҳам силтаниб олдинга мункиб кетди. Тун кора, от кора. Кўройдинда факат отнинг пешонасидаги ўсма баргидек ингичка узунчик оппок қашаси кўриниб турарди.

Мирвали от ёлларини силади. Қўймучига шапиллатиб уриб кўйди. Юзини юзига кўйиб эркалатмоқчи бўлди. Бадбўй конъяк ҳидидан бехузур бўлган от бошини силкитди. Сал нари сурилиб ёнбоши билан Мирвалини бехос туртиб юборди.

Мирвали ғазабга келди. Шу аблах от бўлмаганда бугун бунчалик изза бўлмасдим, шарманда бўлмасдим. Бугун йигилган пашмалак раислар мени кўролмайди, кўришга кўзи йўқ уларнинг, шулар олдида шарманда бўлдим-а, деб фарёл уриб юборгиси келарди. Ҳаммасига шу ярамас от айблор.

Мирвали ғазабга келди. Жилов учини кафтига икки ўраб қаттиқ қисди. Кейин алам билан отнинг бошига, юз-кўзи аралаш икки-уч марта аччик қамчи босди. Бу ногахоний зарбадан эсанкираган от сапчиб кетди. Аммо Мирвалининг метин кўллари жиловни кўйиб юбормади. Алам устида отни аямай савалайверди савалайверди. Охири от зарб билан орқага чекина бошлади. Қалкиб кетган Мирвали оёқда туролмай юзтубан йикилди. Шунда ҳам жиловни кўйвормади. Уни от бетон йўл устида судраб кетди. У корни билан судралиб бораркан, тинмай сўқинарди. Охири жилов кўлидан чиқди. Шошиб ўрнидан турди-ю, йўл ёқасидан катта бир тошни олиб Қора Бахмалга қараб отди. Тош унга тегдими, тегмадими — билолмади. Чунки кора от коронгуликда кўринмай колган эди. Факат аста узоклашаётган туёқ товуши эшитилиб турарди.

Шофёр газабдан титраб турган Мирвалининг олдига келди.

— Тутиб келайми?

— Йўқ,— деди у қатъий.— Кетсин сволоч. Бўриларга ем бўлсин! Суякларини шоқоллар гажисин!

У гандираклаб-гандираклаб келиб, машина эшигини очди. Орқасига оғиб кетди. Агар шофёр ушлаб қолмаганда чалканчасига йиқилиши, бирон кор-ҳол бўлиши аниқ эди.

Мирвали маст эди. Нима қилаётганини, нима деяётганини билмасди. Шофёр уни суюб орқа ўриндиққа чиқазиб қўйди. Эшик ташқарисида қолган икки ёёғини букиб ичкарига итариб киргизди. Бу пайт Мирвали жуда хунук хуррап бошлаганди.

У шу ухлаганича сахар пайти, ҳали тонг ёришмай уйгонди. Боши зирқираб оғрир, томоги қақраб кетганидан ютинолмасди. У ҳали ҳам машинада ётибман, деб ўйлаган эди. Қараса ўзининг боғидаги меҳмонхонада оппок чойшаб устида тупроқка қоришган кийимлари, этиги билан ётибди. Мункиб-мункиб ўрнидан турди.

Боғ чироғи ўчмаган, ҳаммаёқ кундуздек ёп-ёруғ эди. У чайқалиб-чайқалиб дераза олдига келди, ташқарига бош чиқазиб, Аблаз, деб чакирди. Ҳовуз бўйида чопонини бошига ёстиқ килиб ётган ошпаз Абдулазиз бошини кўтарди.

— Чой опкел!

— Чой усталда, сочиққа ўраб қўйганман.

— Бошқатдан дамла!— деди Мирвали афтини буриштириб.

— Якинда дамлаб ўраб қўйгандим.

Мирвали орқасига қайтиб сочиққа ўралган чойнакни очди. Ҳали қайнок, қўл куйдирарди. Пиёлага қуйиб хўпламоқчи бўлди. Эпломади. Оғзига иссик нарса олиб бўлмасди.

— Аблаз!— деди яна.

Абдулазиз югуриб келди.

— Этикни торт!

Абдулазиз ерга ўтириб олиб, этикларни тортиб чиқазди.

— Ваннани ёк!

— Ёқиб қўйганман.

— Мастава қил.

— Масава тайёр. Гурунчини солсам бўлди.

— Чўмиламан. Кийим-бошларимни тайёрлаб бер.

— Майка, труси, янги пайпок, сочиқ опкириб қўйганман,— деди Абдулазиз.

Мирвали уни қалтаклашга бирон асос тополмай, ноилож ваннахонага кириб кетди.

Абдулазиз тупроқка қоришган этикни арик бўйига ўтириб олиб обдан ҳўл латта билан ишқалади. Кейин уларни зина олдига қўйиб маставага гурунч соглани ошхонага кирди.

Мирвали ваннахонада узок қолиб кетди. Охири қип-қизил бўлиб, каттакон сочиқни паранжига ўхшатиб бошига ёпиб чиқди. Бу пайт Абдулазиз мастава кўтариб кираётган эди.

Мирвали сочиқка ўралиб ўтириб, бир-икки қошиқ мастава ичган бўлди. Оғзига олганини ютолмади. Томофини оловдек кўйдирди.

— Аблаз, бўлмаяпти-ку! — деди у зорланиб.

— Бир пиёла аракми, конъякми, кўзингизни чирт юмиб туриб ичиб юборсангиз тинчийсиз. Давоси шу.

— Шунақами,— деди у афтини буришириб.— Ундан бўлса опкел!

Абдулазиз сервантни очиб ундан бир шиша конъяк билан пиёла олиб қўйди. Мирвали қўли қалтираб шишани очди. Қуяётгандага димоғига қўланса конъяк ҳиди урилиб башараси бужмайиб кетди. Пиёлани оғзига олиб бориб, нафас олмай шимириди. Ичи ёниб кетгандек бўлди. Сочиқ билан оғзини елпиди. Оҳ уриб юборди.

— Менга кара, Аблаз. Телефонларни чиқазиб қўй. Боққа одам кирмасин. Ким сўраса йўқ, деб айт. Расулбек келса уйғонгунимча жилмай, кутиб ўтирсин. Уқдингми?

Абдулазиз, уқдим, деди.

Ана шундан кейин Мирвали сочиқни диванга улоқтириб боя ётган каравотга эмас, охорли чойшаб ёзилган бошқа каравотга ўзини ташлади.

— Пардан тушириб қўй.

Абдулазиз дераза пардасини тушириб қўйди. Кейин оёқ учida юриб чиқиб кетди.

Юлдуз сўқмоқларида сарсон кезган «тоғлар султони» уйкуга кетди.

XXI

Обкомнинг қора «Чайка»си харсанг тошлар пинжига сукилган кафе олдида тўхтади.

Бу жой ниҳоятда сўлим, баҳаво эди. Пассажир автобуслари шу жойда бир дам тўхтаб ўтарди. Ҳайдовчилар қизиб кетган моторларни совитиб, сувларини алмаштириб олишарди. Пассажирлар эса пастликдаги магазинга ёпирилиб киришар, бир қисми кафега кириб чой, кабоб буюришарди.

Кафе орқаси чуқур жар. Унда тоғдан қуилиб келаётган Омонқўтон сойи оролчалар ҳосил қилиб оқади. Сойнинг нарёғида юксалган адирлар баҳайбат тош силсилалиги уланиб кетади.

Кафеда биронта бўш жой йўқ. Кабобпазларнинг, чой ташувчиларнинг қўли-қўлига тегмайди.

Аммо «Чайка»да келгандарга юкорига, ичи кавак бўлиб кетган чинор тагига алоҳида жой қилинган. Ясатилган стол атрофига тўқима стулчалар қўйилган. Оппок ҳалат кийган ўрта яшар мезбон яқин икки соатдан бери йўлга тикилиб ўтирипти.

Бу ерда ишлайдиган, яшайдиганлар бунақа меҳмонларни кўп кўришган. Айниқса худди шу «Чайка»да келадиган меҳмон қанака лавозимга мўлжалланганини сира адашмасдан айтиб бера олишарди. Агаррайкомга янги секретарь тайин қилинадиган бўлса, албатта шу «Чайка»да келарди.

— Райком Қодировнинг куни битибида,— деди «Чайка»га караб бир чойхўр.

— Тўғри айтасан, янги газета олиб келишяпти. Буни хам Мирвали бир кунда ўқиб ташлайди.

Ҳамманинг кўзи меҳмонларда эди. Ёши олтмишларни қоралаб қолган, қўл ҳаракатларидан, юриш-туришларидан, одамларга нописанд қарашидан илгари катта лавозимлар жиловини ушлагани билиниб турган киши ҳурматли китобхонларимизга таниш Ҳожимурод Ҳолматов эди. Нурмат тоға тоғ ўнгирларига яланғоч ҳайдаган, сарсон-саргардон қилганидан буён бу томонларга келмай қўйган эди. Унинг бу жойларни кўрарга кўзи йўқ эди. Мана, тақдир тақоғоси билан яна келяпти. Келяптию бўлиб ўтган воқеани эсламасликка тиришиб, йўл-йўлакай фикрни алаҳситадиган нарсаларни ўйлаб келяпти.

Мезбон маҳсус тайёрланган кабобни чўғи лангиллаб турган кўрага тера бошлади. Кела-келгунча машинада ўтиравериб бели котиб кетган Ҳожимурод ўёқдан-буёқка юриб, чигилини ёзмокчи бўлди. Пастликдаги магазин очиқ эди. Ҳозиргина жўнаб кетган автобус бу ерни гавжум қилиб турган пассажирларни олиб кетган. Магазинда одам йўқ эди. Ҳожимурод нималар бор экан, деб ичкарига кирди. Пештахта оркасида ёшгина сотувчи йигит кичкинагина эговча билан тирногини кириб ўтиради.

Ҳожимурод дурустрок бирон нарса бормикин, деб дўконни эринмай айланиб чиқди. Кўнглига ўтирадиган мол кўринмади. Бир маҳал қулогига жуда узоқдан аллакандай куй эшитилгандек бўлди. Бу куй унга таниш ва кадрдан эди. Ҳожимурод аланглаб куй тараалаётган жойни қидира бошлади. Пештахта устидаги катталиги бир сўмли сўлкавойдек соатга кўзи тушди. Куй шу соатдан тараалаётган эди. Ҳожимурод унга яқин боргандা куй тинди. Соатни қўлига олди. Уёқ-буёгини каради. Унинг соатга ҳавас билан қараётганини кўрган сотувчи йигит «японники» деди. Ҳожимурод уни қулогига

тутди. Чиқиллаб туритти. Ху, това тош устида диргизлаб ётган пайтида ҳам билагида худди шунақа чиқиллаб турғанди.

— Яхши соат. Точний юради. Музика чалади. Кечаси ўзидан нур чиқазади. Ойни, йилни, ҳафталарни ҳам кўрсатиб туради. Ёнидаги кнопкани босиб қўйсангиз, звонок чалиб уйғотади.

Хожимурод сотувчи йигитга қаради.

— Неча пулга олгансиз?

Йигит кўл силтади.

— Сув текин. Битта бризент туфли, битта каламинка шим, битта суруп кўйлакка алмаштириб олганман. Пулга чақса, жами ўттиз беш сўмга етмайди. Оғайниларим, сотасанми, деб ҳол-жонимга қўйиншмаиди. Биттаси беш юз сўм берди Сотмадим.

— Конунни биласизми,— деди Хожимурод.— Ўғирлик молни сотиб олган одамга ҳам статья бор. Сиз ўғирлик молни сотиб олибсиз.

— Йўғ-э,— деди қўрқиб кетган йигит. «Чайка»да келган бу одам прокурор эмасмикин, министр эмасмикин, деган ўй бир лаҳза қўнглидан ўтди.— Менга туппа-тузук одам сотган эди.

Хожимурод соатни йигитнинг қўлига берди.

— Хозир сизга ўғирлик эканини исбот қилиб бераман. Битта кичкина пичоқча учини ёнбошидаги улоқ жойига тикинг. Орка қопқоғи очилади. Унга «1969 йил, 50 ёш. X. Холматовга» деб ёзилган. Қани, очинг!

Йигитча боя тирноқ кириб ўтирган эговчанинг учи билан қопқоқни очди. Очди-ю, ҳайрон бўлиб қолди. Хожимуродга савол назари билан қаради.

— Каёқдан билдингиз, ака? Сал кам икки ойдан бери бу соатни тутаман. Муни қарангки, қопқогини очиб кўрмабман.

— Э, укагинам-э, ахир бу соат менини эди. Йўқотиб юрган эдим.

У шундай деб ёнидан қизил муқовали гувоҳномасини олиб узатди. Унда «Хожимурод Холматов» деб ёзилган эди.

Йигит соат қўлдан кетганига аниқ ишонган эди. Аммо Хожимурод мардлик қилиб ёнидан битта эллик сўмлик чиқазди-да, йигитчанинг олдига ташлади.

— Осон кутулдингиз, укагинам. Сизни милицияга бериб юбориш ўрнига пул беряпман. Олинг, иккинчи бунақа иш қиласкўрманд. Сиз савдо ходимисиз. Конунни яхши билишингиз керак.

Хожимурод шундай деди-ю соатни олиб ташқарига чиқиб кетди. У иримчи эди. Иш бошлайдиган районга биринчи қадамини босиши билан бир умрга йўқотган нарсасини топди.

Демак, ишлари яхши бўлади. Бироқ, Мирвали. У билан тил топиб кетармикан? Не-не райком секретарларининг бошини еган бу жохил сал бўлса ҳам унга ён берармикан? Аммо Ҳожимурод ҳам кўпни кўрган, пиҳи қайрилганлардан эди. Кеча «юкорида» бўлган сухбатда, Мирвали билан тил топиб ишланг, деб тайинлашган эди. Катта ака, дадил бўлинг сизни ёлғизлатиб кўймайман, ёрдам берив тураман, деб ишонтирганди. Лекин барибир у киши ҳам Мирвалининг гапини гап дейди. Шундоқ бўлгандан кейин шу ярамас билан нон-қатиқ бўлишим керак. Яхши гап билан илон инидан чиқади, дейишади-ку. Уни инидан чиқазаман. Ҳиндиларга ўхшаб сурнай чалиб ўйнатаман. Сен илон бўлсанг, мен мушукман. Орқамни пайғамбарлар силаған. Тоғдан ташласанг ҳам тўрт оёғим билан тушаман.

Ҳожимурод кабоб чайнаб ўтиаркан, Мирвалини ўз томонига оғдиришни ўйларди. Икковимиз бир ёқадан бош чиқаби ишлаймиз, бу томонларга фақат сен учун келдим, юкорида бешта районни айтишди, танла, дейишди. Мен сен бор бўлганинг учун шу районни танладим, дейман. Ишларингга аралашмайман, шу хўжалик сеники, вақти-вақти билан ҳолимдан хабар олиб турсанг бўлгани, дейман. Бунақа гап кимга ёқмайди? Ёғдек эриб кетар. Вақтики келиб битта чигил жойини топиб ушлаб олганимдан кейин, жилови қўлимда бўлади.

Ҳожимурод игнанинг тешигини кўзайнаксиз кўрадигандардан эди. Олдидан келсанг қопадиган, оркасидан келсані тепадиган ўжар хўжалик раҳбарларини бўйсундирган, бўйин бермаганларини қайриб ташлаган, қаерда ишламасин ҳукмини ўтказган эди. Аввалига ҳалимдек мулоийим бўларди Кейин силликкина бўлиб рақибларининг пинжига кирав, оғрийдиган жойини пайпаслаб топгач, худди ўша жойига зарба берарди. У раҳбарликнинг мураккаб стратегиясини эгалла ган, пишиқ одам эди.

Мирвали бошқача рақиблардан эди. Сал бўш келса ҳап килади-ю, ютади кўяди. Ҳожимурод ишни унга суяқ ташлаб кўришдан бошлашга аҳд килди.

Аммо Мирвали пленумда унинг номзодини қувватлаб сўзга ҳам чиқмади, овоз ҳам бермади. Одамлар унинг атрофини ўраб, янги, кутлуғ лавозим билан табриклиётганларида Мирвали индамай ёнидан ўтиб кетаверди.

Ҳожимуроднинг келишидан Мирвалининг дили оғриган эди. Раҳимов яна сўзида турмади. Исроилнинг жанозасига келганда райком секретарлигига у айтган кишини юборишга ваъда қилган эди-ку! Нима бўлди? Отахон кетма-кет унинг хоҳишини қайтаряпти. Орага бирон ғаламис тушмадимикин? Мирвали яхши билади, Раҳимов қилғиликни килиб қўйиб, ё

буғун ё зертага эрталаб унга албатта сим коқади. Қилган ишининг аҳамиятини тушунтиради. Ўз дўстини иккинчи марта қаҳрамонликка кўтарганида ҳам худди шундай қилганди. Шу топда у Раҳимовдан қаттиқ хафа бўлди. Еган оғиз уялар, деб юрганди. Энди уялмай қўйганга ўхшайди. Майли, у юборган одамни шунаقا ҳам маймун қилиб ўйнатайки, чапак чалсан йўргалаб ўйинга тушиб кетадиган бўлсин.

У шундай ўйлар билан райком биносидан чиқди. Уёқ-бўёқка аланглаб машинасини қидираётган эди, обком секретарининг ёрдамчиси ёнига келди.

— Мирвали ака, ўртоқ Маҳкамов сизни сўраяптилар. Зарур гаплари бор экан, биринчининг кабинетига киравмишсиз.

Мирвали унга нима деб жавоб беришини билмай ўйланиб туриб қолди. У Маҳкамов билан кўпдан бери чап келиб юрипти. Лекин бегоналар олдида уни хуш кўрмаслигини сездирмасди. Нима қилсан экан, кетаверайми ё қайтами, деб ўзидан ўзи сўради. Кириш керак. Кирмасам, гап илашиб Раҳимовга боради. Юборган одамимга борган куниёқ, иш бошламасданоқ файирлик қилипти, дейди.

Мирвали истар-истамас яна райкомга кирди-ю, иккинчи қаватга кўтарилди. Биринчи секретарнинг кабинетида Маҳкамовдан ташқари, бюро аъзолари ўтиришарди. Мирвали кирганда Маҳкамов ўрнидан туриб кутиб олди. У Мирвалининг сўзга чиқмаганидан, номзод учун овоз бермаганидан анчагина хавотирга тушганди. Мирвалига ёқмаган райком секретари бемалол ишлаёлмаслигини биларди. Янги секретарь унга ёқмаганини пленум қатнашчилари сезишган эди.

— Бир пиёла чойимизни ичмай кетмоқчимидингиз? Сиз чой қилиб бермасангиз ҳам биз қилдик. Ҳозир чиқиб очик ҳавода пича тамадди қиласиз,— деди у бўш курсини суриб уни ўтиришга ундар экан.

Икковининг ҳозирги муомласини ташқаридан кузатаётган одам албатта Мирвалини обкомнинг биринчи секретари, Маҳкамовни қандайдир бирон совхознинг директори деб ўйлаши аниқ эди.

Маҳкамовнинг шундай қилишига сабаблар кўп эди. Иккови тез-тез тўртишиб қолишар, ҳатто сен-менгача боришган пайтлари ҳам бўларди. Бу хил келишмовчиликлар юқорига, Раҳимовга етиб бораарди. Шунда Раҳимов Мирвалига танбех бериш ўрнига Маҳкамовни тартибга чакирап, кўл остидаги хўжалик раҳбарлари билан тил тополмасликда айбланиб қолаверарди. Ҳамма вақт Мирвали «ҳақ» чиқарди. Ана шунинг учун ҳам Маҳкамов унга ялтоқланишга мажбур эди.

Кўпчилик бўлиб райком ҳавлиси четидаги келди-кетди

учув қурилган икки хонали меҳмонхонага тушишди. Бу ёрда ортиқча ҳашамсиз дастурхон тайёрланган эди. Махкамов Ҳожимуродни кўлтиқлаб тўрга олиб ўтди-да:

— Шу жой сизники. Энди сиз мезбон, биз меҳмонмиз. Ҳимматингизни кўрсатинг,— деди.

Ҳожимурод меҳмонларни ўтиришга таклиф қилар экан, Мирвалига каради.

— Сиз манавиёққа ўтинг,— Мирвали у суриб кўйган курсига ўтирди.— Ўртоқлар, мен янги сдамман, деб айттолмайман. Ҳаммангизни танийман. Ҳизмат юзасидан тез-тез учрашиб турғанмиз. Районни ҳам биламан. Ҳамма хўжаликларни бўлмаса ҳам кўпини кўрганиман. Айниқса, дўстимиз, машхур пахтакор, ажайиб ташкилотчи, номи Иттифоқка машхур Мирвали Рихсиев раҳбарлик қилаётгган хўжаликни жуда яхши биламан. Мен албатта Мирвалидек инсонлар билан ишлашдан завқланаман. Унинг хўжалиги бир мактабки, унда мана мен деган хўжалик раҳбарлари ўқиса арзиди. Ўлаймаки, Мирвали мени ҳам шу ажайиб мактабнинг бир ношуд талабаси деб билади.

Мирвали унинг гапини бўлди:

— Ҳожи ака, ўзингиз академиксиз. Биздақаларнинг кўпига дарс берасиз.

— Аксияда фаргоналикларни ҳам қочирасиз, Мирвалижон,— деди Ҳожимурод.

Самарқанддан то Бойсуннинг Сайробигача бу ерликлар асияни аксия, кинони кно деб айтарди.

Гапнинг бўёғи ҳазилга айланиб кетди. Мирвали Ҳожимуроднинг ялтоқланишидан ундан чўчиётганини сөзди. Кўнглида «сен билан тил топмасам ишломас эканман, йўриғингдан чикмайман» деган гап ётганини Мирвали аллақачон сезган эди. Бу «газета»ни ҳам жуда тез ўқиб ташлашига акли ётди.

Гапдан гап чикиб, Махкамов янги секретарга уй топилгунча бирон дурустрок жой кераклигини ўртага ташлаб колди. У шундай дея туриб Мирвалига каради.

— Меҳмонхонангизда беш-үн кун яшаб турса...

Махкамовнинг гапи оғзида колди.

— Бўлмасов. Келди-кетди кўп жойда кийналиб қоладилар. Меҳмонхона бир карвонсаройдек гап. Ҳали мухбирлар, ҳали киночилар, ҳали олимлар, ишқилиб бирон кун одамсиз турмайди. Дача узоқлик килади. Иссиқ-совукларидан хабар оладиган одам йўқ. Агар хўп десалар Чорчинорга жой қилиб беришим мумкин. У ёрда яхши пазанда Нурмат тога деган киши бор. Зериктирмайди.

Мирвали шу гапни айтдию ер остидан Ҳожимуродга қарди. Унинг бир қоши кўтарилиб, лабининг чети пир-пир уча бошлади. Мирвали атайлаб Нурмат тогани тилга олди. Нурмат тога унинг кўшаңдаси. Ўлақолса унга рўпара келмайди.

— Йўқ, йўқ, ўрток Маҳкамов, Самарканддан қатнаб турарман. Ахир, меҳмонхонадан бирон люкс олиб берарсиз.

— Узоқлик қилмасмикин?— деди Маҳкамов.

— Ҳеч гапмас. Машинада йигирма минутлик йўл.

Шу билан уй тўғрисидаги гап тугади. Ҳожимурод иш бошламай туриб Мирвалининг биринчи зарбасига дуч келганини сезди. Сир бой бермади.

— Мирвали укам,— деди у сунъий бир самимилик билан ва йўлда ўйлаб кўйган гапларини тилига чиқарди,— бу жойга сизга ишониб келганман. «Юкорига» чақиришганда бешта районни айтишди. Хоҳлаганингни танла, дейишли. Мен атайин сиз бор районни танладим. Сиз билан бўлсан ишлаш осон кўчишини билганимдан шундай қилдим. Кўлни-кўлга бериб бир ишлашамиз, бўптими?

«Ҳа, тулки» деди ичиди Мирвали унинг гапларини кўнгил учун тасдиқларкан.

У идорага қайтаркан, бир ҳисобда бу галварснинг келгани дуруст бўлди, гунохи кўп одам, тили қисик, бунакаларнинг бурнидан ип ўтқазиб етаклаб юриш осон, бошқа биронта жангариси келгандан шунинг ўзи дурустга ўхшайди, деб ўйлади. Лекин уй масаласига келганда Мирвали ҳақ эди. Нима қиласи бегонани хонадонига олиб кириб. Уйдаги сирни кўчага чиқазиб нима қиласи. Агар Ҳожимурод шу ерда яшаса кўп сирлардан воқиф бўлиши мумкин. Бунақа одамларга сал узокроқдан муомала қилган дуруст.

У идорага кириб гаражга телефон қилди. Хашак ўримида нечта сенокосилка, қанча пресслаш машинаси ишлаётганини суриштириди.

— Ўрилган хашаклар куриб тобига келган. Дарров прессламаса ёмғирда қолади. Омборда ўн икки ўрам сим бор. Ҳаммасини тоққа олиб кетсин. Менга қара, сенокосилкалар кечаси ҳам ишласин. Ҳозир ой тўлишган. Игна тушса топиб бўлади. Эрталаб ўзинг бош бўлиб, уларга овқатли харажатларни олиб борасан. Ёниғи узилиб қолмасин. Битта бензовоз жўнат. Тушундингми? Шофферларинг ишни ташлаб тоққа мумё кидиргани чиқиб кетмасин. Агар ушлаб олсан, онасини учкўрғондан кўрсатаман. Бўпти. Айтганимни қил.

Трубкани шақиллатиб ташлади. Расулбек чой олиб кириди. У Мирвалининг кўзига тик қараёлмай, нимадандир ташвишланиб фотоаппаратини ўйнаб турарди. Мирвали дарров сезди.

— Нима бўлди? Нега кўзингни олиб қочасан, ўғрилик қилиб қўлга тушган одамга ўхшаб.

Расулбек қўрқа-писа деди:

— Анави пакана ревизор яна келди. Энди область халқ контролидан қоғоз олиб кепти. Бухгалтерияни титкилаяпти.

— Ташибланма,— деди Мирвали.— Товуққа ўхшаб титкилайверсин. Ҳемирилик чатоқ тополмайди. Яна нима гап?

Расулбек айтмоқчи бўлган гапини тилига чиқазолмай чайналди.

— Гапирсанг-чи! Тил-забонинг борми, нима бўлди?

Насим полвонингиз яна қовун туширди. Аввалги куни Эралини қамаб қўй, деб буюргандингиз. Бу аҳмок қамашга қамаб, калитни ёнига согланча ошналари билан Самарқандга кетворипти. Эралини қамаб қўйгани бугун эсига тушиб, ҳал лослаб қайтиб келди. Очиб қараса, икки кун овқатсиз, тўшаксиз, сувсиз ётган Эрали жинни бўлиб қопти. Одам танимайди. Бу ҳам етмагандек сиз аввалги куни олиб кетган Қора Бахмал қочиб кепти. Эралини шунақаям ялаяпти, асти қўяверасиз. Эрали уни ҳам танимаяпти. Якинига келса уриб ҳайдаяпти.

Мирвалининг зардаси қайнаб кетди.

— Ҳаммангни замбаракнинг оғзига солиб отиш керак, скволочлар! Полвоннинг ўзи қани?

— Эралини қўриқлаб юрипти. Мен боя жиннихонага телефон қилгандим. Ҳозиргина, сиз келишингиздан беш минутча олдин «Тез ёрдам» қишлоққа ўтиб кетди. Ҳа, айтганча, оз бўлмаса эсимдан чиқай деган экан. Тошкентдан телефон килишди. Бугун Москва телевизори «Время»да сизни кино қилиб кўрсатар эмиш.

Шу пайт «Тез ёрдам» автобусчаси кетма-кет сирена чалиб ўтди. Унинг оркасидан Қора Бахмал югуриб борарди. Мирвали хушини йўқотганча қараб қолди.

Қаранг-а, Қора Бахмал йўлни топиб кепти-я! Ахир, унинг кўзларини бойлаб олиб боришган эди-ку. Ажаб!

Мирвали Қора Бахмалнинг бобоси Қора Лочинни эслади. У ҳам неча минглаб километр йўл босиб фронтдан қайтиб келган эди. Одам боласи вафодорликни отдан ўрганиши керак экан, деб ўйлади.

Телефон зарб билан жиринглади. Мирвали шошилмай трубкани олди. Телефончи қиз:

— Область билим жамияти раисининг иши бор экан. Нима деб жавоб қилас,— деб сўради.

— Йўқ экан деб айт,— деди Мирвали ва ду-дутлаб турганди трубкани этигининг қўнжига уриб ниманидир ўйлаб кетди.

XXII

Жайрона Лукмоновнинг Мирвали билан яқин эканини билмасди. Шунинг учун ҳам тоғлар орасидаги яширин меҳмонхона тўғрисидаги хужжатларни унга берган эди. Жайрона шу иш юзасидан жиноий иш кўзғалишини кўп кутди. Ҳамон жимжит. Бу орада Лукмонов ишдан бекор бўлди.

Жайронанинг хатоси ўша хужжатларни министрлик канцеляриясида қайд қилдирмагани. Энди Лукмонов бунақа хужжатларни олмаганман, деб тонса тонаверади.

У эрталаб ички ишлар министрлигига борди. Министр қабулхонасида узоқ кутиб ўтирмади. Министр столдаги қабулга ёзилганлар рўйхатига кўз ташлаб Жайронанинг фамилияси тўғрисига I рақамини қўйган эди. Уни биринчи бўлиб қабул қилди.

Жайронани у яхши танирди. Кремлда Давлат хавфсизлиги комитети ва ички ишлар министрлиги ходимларига орден-медаллар топширилганда, Жайрона билан ёнма-ён ўтирганди. Ўшанда капитан Жайрона Ҳакимова жанговар Қизил Байрок ордени, у эса медаль олганди. Бу жасур қизнинг чет элларда қилган ишлари тўғрисида ҳам унча-мунча биларди.

— Келинг, капитан,— деди у ўрнидан туриб истиқболига чиқаркан.— Марҳамат, ўтиринг! Соғ-омонмисиз? Ҳали ҳам ўшандек, бундан етти йил олдин кўрганимдексиз. Ўзгармабисиз. Қулоғим сизда, синглим.

Жайрона гапни чўзиб ўтирмай, асл мақсадга қўчиб қўя колди:

— Бундан бир ой олдин собиқ министрга Мирвали Рихсиев тўғрисида, унинг тоғдаги яширин ишратхонаси тўғрисида хужжат топширган эдим. Шу ишнинг нима бўлаётганини билишга келдим.

Министр ҳайрон бўлди. Лукмонов иш ўтказаётганда бунақа хужжатни бермаганди. Бўлимга топширганмикин? Шундай ўй билан стол ёнбошидаги кнопкани босди. Ёшгина лейтенант йигит кирди. Министр Жайронага юзланди:

— Қайси ой, қайси кунлиги эсингизда бормиди?

— Эсимда. Июнь ойининг йигирма еттинчи куни, соат тўртдан ўн минут ўтганда.

Министр унинг разведкачиларга хос хотirasига қойил қолиб, илжайиб қўйди.

— Махсус хужжатлар қайд қилинадиган дафтардан шу хужжатни қидиринг. Кимда ва қай аҳволдалигини билинг!

Лейтенант честь бериб чиқиб кетди. У ўн беш минутлардан кейин қайтиб келди:

— Ўртоқ генерал, бунака хужжат ҳеч қайси рўйхатда кайд қилинмаган. Бўлимларни ҳам суриштиридим. Йўқ. Ҳеч ким билмайди.

— Сизга жавоб,— деди министр.

Лейтенант яна честь бериб чиқиб кетди.

Генерал тинмай столни чертар, нима қилишини билмай хижолатдан кип-кизариб ўтиради.

— Ҳайронман. Қаёқда бўлиши мумкин...

У ростдан берганмидингиз, деб сўролмади. Бундай дейиш, менга туҳмат қиляпсанми, деган билан баробар эди.

— Биламан,— деди катъий ишонч билан Жайрона.— Луқмонов хужжатларни йўқ килган. У Мирвали Рихсиевнинг ошнаси, кадрдени. Мен бу хужжатларни неча бор ўлим билан олишиб, қанча ҳавфу хатарлар чангалида туриб йикқан эдим. Мени Лукмонов билан юзлаштиринг. Нима қилганини менга ўзи айтсин.

— Иложи йўқ.— деди министр.— У ҳозир Москвада. Тергов беряпти.

— Ана, ёнингизда тўппа-тўғри Москва билан гаплашадиган телефон. Айтинг, суриштиришсин. Бу қандай гап, шундай идорадан хужжат йўқолса. Нима қилайлик? Чет эл шахсий детективларига ўхшаб мустақил иш олиб борайликми? Унда сизларнинг нима керагингиз бор?

Министр унга нима дейишини билмай чайналарди:

— Синглим. Сабр қилинг. Москвага, Луқмоновни тергов килаётган ўртоқка айтаман. Ҳужжатни суриштиради.

Жайрона министр олдидан таъби хира бўлиб чиқди. У ўйларди: хужжат йўқолганига чидаш мумкин. Уни қайта тикласа бўлади. Аммо Луқмонов менинг хужжат йикқанимни чиндан Мирвалига айтган бўлса-чи? Унда у изимга тушиши аниқ. «Жигули»сини хайдаб бораркан, бирдан Толибжонни кўргиси келди. Унинг бирдан-бир дилтортар одами шу Толибжон. Оғир, босиқ, ҳар бир гапини ўлчаб галирадиган бу одам унга кўпдан ёқарди. Кўнглининг аллақаерида меҳрми, хурматми ё муҳаббатми — билиб бўлмайдиган бир ҳис яшарди. Бу баҳтсиз, омадсиз йигитга нисбатан пайдо бўлган ачиниш, раҳм-шафқат ўрнини муҳаббат деб аталмиш бир туйгу эгаллай бошлиганини анча пайтгача сезмай юрарди. Мана, бугун беш кундирки, у Толибжонни севиб қолганига икрор бўлди. Ёлғиз пайтларида қулокларига овози эшитилиб турадиган, кўзига кўзлари караб турадиган бўлиб колгаиди.

Бироқ Толибжондан садо чиқмасди.

Жайрона машинани йўл четида тўхтатиб телефон будкасига кирди. Мехмонхонага телефон қилди. Трубкани ҳеч ким олмади. Кейин у қайтиб хиёбонни ярим доира айланни,

«Ўзбекистон» мәжмонхонаси олдида тўхтади. Толибжон мажнунтол тагидаги скамейкада газета ўкиб ўтиради.

Жайронанинг ундан биринчи сўрагани, нима янгилик, деган гап бўлди.

— Қачон кетишм ҳали номаълум. Бир-икки ойга чўзилиши ҳам мумкин, дейишяпти.

— Бўлмаса нима қиласиз? Хонангизга кирамизми ё бизнигиба борамизми? Бизнигиба бораколайлик. Иккаламиз бирон овкат қиласиз. Гаплашадиган гап кўпайиб қолди. Сизнинг маслаҳатингиз керак. Министрнинг олдидан келяпман. Ҳужжатлар йўколган. Шу билан жиноят изини йўкотишмоқчи. Ахир, фотонегативлар, калит колипи менда-ку. Илтинос, бизнигиба борайлик.

Жайрона ундан шунакаям бир чиройли илтимос қилардики, эркаланиб, танткланиб, кўзаларини сузуб сўради. Атайнин шундай қилаётгани йўқ эди. Табиий, ўз-ўзидан шунака бўлаётганини билмасди.

Толибжон йўқ деёлмади. Тунов куни унинг уйига боргандада жуда ҳаваси келганди. Ҳаворанг ҳалат ичидаги тўлғанаётган танасига, елкаларида силкиниб ўйнаётган ёзиқ соchlарига, шивпакни оёқ учига илиб, хонадан-хонага чопиб ўтишларига маҳлиё бўлиб қолганди. Беихтиёр очилиб қолган ёқаларини йигиштириб тузатайтган пайтда беҳаёларча қарашдан ўзини тийган дамлари тез-тез эсига келиб турарди. Толибжон бу қизнинг бутун ҳатти-харакатлари билан, қилаётган ишлари билан, ҳар бир айтган гаплари билан унинг мунгли хаётига жиндек бўлса ҳам қувонч бағишлашга уринаётганини сезиб турарди. Бу қиз унга ўзини фидо қилаётган эди. Буни Толибжон чет әлларда учрашган пайтларидан билади. Унда хотини, боласи бор эди. Жайрона унга қанчалик меҳр билан кара-масин, у оиласлик киши бўлгани учун кўнгил мувозанатини бузишни истамасди. Энди-чи? Қайси бир ёзувчи, парранданинг ҳам эркаги сайрайди, деганди. Толибжон Жайронанинг аёл боши билан севги изҳор қилишини кутяптими? Толибжон машинада, унинг ёнида кетар экан, шу бугун тилимнинг учидаги гапларни айтаман, деб аҳд қилди.

Уйга келишди. Иккови худди эр-хотинлардек бири пиёз, бири гўшт тўғраб овкатга уннашди. Козон бошида ҳам гаплари тугамасди. Бири олиб, бири кўйиб гапиришарди. Шунда бирдан Толибжон ўзини тутолмади. Кўли беихтиёр Жайронанинг соchlарини чангаллади. Силади. Жайрона унга монелик қилмади. Энгашганча тураверди. Шунда дастурхон устига Жайронанинг икки-уч томчи кўз ёши тушди.

— Толибжон ака,— деди у ёшли кўзларини яшириб,—

шу дамларни қачондан бери кутардим. Биласизми, икки ойдирки, ётсам ҳам, турсам ҳам кўз олдимдасиз. Мен тенги кизларнинг олди тўрт болали бўлди. Мен умр бўйи кимнидир қидирдим. Энди билсам, сизни қидирган эканман.

Толибжон ички бир тўлкин юрагидан суриб чиққан сўзни айтди:

— Сизни баҳтли қилолармиканман? Ахир, мен умр бўйи таъкибда яшаётган одамман. Қийналиб қолмасмиkinsиз?

Жайрона бош чайқади. Тўзиқ соchlари елкаларида елпичдек селтиниб бир бўлаги кўкраги устига тушди. Чиройли елкалари очилиб, ёмғир ювиб ўтган боғнинг беҳисидек ғалати эркак зотини маст қиласидиган, хушини ўғирлайдиган, конун тақиқлаб кўйган тақдирда ҳам энгашиб бир ҳидламаса бўлмайдиган «жаннат» бўйи анқиб кетди. Толибжон ўзини тутолмади Жайронанинг белига қўл юбориб ўзига тортди. Очилиб елкаларидан, бўйнидан ўпа бошлади.

Толибжон эрталаб уйғонгандан ёнида Жайрона йўқ эди. Ёнидаги ёстиқдан ҳамон ўша беҳи ҳидига ўхшаш «жаннат» бўйи келиб турарди. Толибжон ҳузур қилиб кўзини юмди. Жайрона нариги хонада уни уйғотиб юбормаслик учун шиппакни оёқ учига илиб юрар, нонушта тайёрларди. Толибжон кўпдан бундай ҳузур, бундай ҳаловатни кечирмаганди. У шу топда худди туш кўраётгандек, уйғониб кетишдан қўрқиб ётарди. Охири ўрнидан турди. Ювингани чиқиб кетаётганида, Жайрона елкасига охорли сочиқ ташлади. Унинг бу иши ҳам Толибжоннинг юрагини бир тўлқинлатиб кўйди.

Жайрона нонуштага қўймоқ тайёрлаган экан, Толибжон мақтаб-мақтаб ея бошлади.

— Ҳали шошманг,— деди Жайрона.— Қўймоқ ҳам кўнглингизга тегар. Ахир, мен қўймоқдан бошқа овқатни билмайман. Полуфабрикат магазинидан музлатилган чучвара, гувалача қилиб тайёрланган котлет, ёғли ҳамир, чўзиб қўйилган лағмонларни опкелиб пишириб юрган одамман. Ош дамлашнику, мутлақо билмайман. Палов эркаклар иши, дейишади, тўғрими?

Толибжон оғзида қўймоқ бўлганидан гапиролмай, бош қимирлатиб тасдиқлаб қўйди.

— Ундан кейин-чи, Толибжон ака, пирог, торт тайёрлашни биламан. Ичингизда ўйлаётгандирсиз, ҳеч балони билмас экан, деб. Мен бечора бунақа нарсаларни қайдан билай. Детдомда ўсдим. Институт ётоғида умрим ўтди. Қолгани юртма-юрт кезиши...

Толибжон унга аллақандай меҳр билан қаради. Жайрона буни сезди.

— Демак, таъна қилмайсиз. Агар сиз хоҳласангиз, қули-нария курсига кириб ўқийман. Азбаройи сизнинг оғзингизга ёқадиган овқатларни ўрганиш учун.

Толибжон меҳр-муҳаббат акс этиб турган кўзларига боқиб, гоҳ қошларини кериб, гоҳ чимириб, гоҳ лабларини гўдакларча чўччайтириб, энтикиб-энтикиб гапираётган жувоннинг офтобли кунлари кўпроқ бўлиши учун жону жаҳонини сарф қилишга ҳам тайёр эди.

Бахтли дамлар кўз очиб юмгунча ўтиб кетади. Толибжон билан Жайрона бир-бирларини ялаб-юлқаб асал ойининг бир хафтасини ўтказиб юборганларини билмай қолишиди.

Энди ўёқ-буёқдан, дунёнинг ишларидан ҳам гаплашиб ўтирадиган вақт келди. Кечкурун телевизор кўриб ўтиришгандা Жайрона ярми ҳазил ярми чин қилиб, сиз курашга ярамас экансиз, битта зарбадаёқ гангиг қолар экансиз, деди.

Толибжон ҳайрон бўлди.

— Хўш, хўш? Қани, эштайлик,— деди у ҳам ҳазилга олиб.

— Область конференциясидаги нутқингиз учун бутун умрингизни қувғинда ўтказяпсиз. Сизни коптот қилиб ўқдан-буёқка тепишаётчи. Сиз бўлсангиз, ақалли бирон марта ҳақлигингизни исботлашга уриниб кўрмадингиз. Ё айтган гапларингиз асоссизмиди?

Толибжон ундан бунақа таънани кутмаганди. Қачондир, кимдир айтиши керак бўлган бу гапни Жайрона айтди-кўйди.

— Мени кечиринг, Толибжон ака. Сиз билан тақдиримни боғладим. Энди ҳаётингизга бефарқ қаролмайман. Шу пайтгача тақдир шамоли сизни гирдобларга ташлаб айлантириб юрди. Сиз ўз қобиғингизга кириб ҳамма нарсага бефарқ қараб яшадингиз. Сарсонликларнинг ҳамма хилини кўрдингиз, айриликлар қаддингизни букди. Нима учун? Шу биргина мажлисдаги гапингиз учунми? Тоғда ёдгорлик очилганда сиз одамлар орасида эдингиз. Кузатиб тургандим. Раҳимов сизга жуда ёмон қарап килди. Сизни кўрарга кўзи йўқлигини ўшанда билгандим. Нега қурашмайсиз? Нега ҳақ эканлигингизни исбот қилишга журъат қилолмайсиз?

Толибжоннинг боши эгилиб қолди. Жайрона ўрнидан туриб унинг бошини кўксига босди.

— Келинг, бирга курашайлик. Биз ҳакмиз-ку, ахир. Мана, кўрасиз, ютиб чиқамиз. Шунча каллобликларни кўриб туриб индамасак, қанақа коммунист бўлдик. Ахир, дунёга ўн марта келмаймиз-ку! Икки кундан кейин Москвага кетаман. Луқмонов йўқотган хужжатларни тикладим. Тўппа-тўғри раиснинг кўлига бераман. У киши мени танийди. Менга исмим ёзилган пистолет совфа қилган Илтимос, Толибжон ака, бунақа

Бўшашманг. Бўлган гапларни кого зга туширинг. Москвага олиб кетаман.

— У гаплар эскиб кетди,— деди Толибжон.— Энди Раҳимовнинг кўли узун.

— Йўқ, йўқ, унақа деманг.

Жайрона унинг бошини кўксидан қўйиб юбориб, ичкарига кириб кетди. Ичкарида сейфнинг дараиглаб очилгани, ёпилгани эшитилди. Жайрона қалин бир папка кўтариб чиқди.

— Мана,— деди у папкани столга тапиллатиб ташларкан.— Сизга яна фактлар керакми? Очинг, ўқинг! Қайси область қанча пахта топширгани, қанчаси росту қанчаси ёлғонлиги аник кўрсатилган. Область пахта трестларинин раҳбарлари йилига қанча юз мингдан даромад қилаётганлари, йилига темир йўлларда пахтаси йўқ қанча вагон қатнагани аниқ кўрсатилган. Магазинлардан бирон метр чит ё сурп топиб кўринг-чи. Тополмайсиз. Тўқимачилик саноатига пахта ўрнига пул кетяпти. У ердан чит ўрнига куруқ қофоз келяпти. Йўқ пахта учун республика йилига салкам бир миллиард сўм пул олади. Бу пулларнинг катта қисми раҳбарларга, хужжатларни расмийлаштирганликлари учун тегиб, колган қисми область, район раҳбарлари, хўжалик бошликлари ўртасида таъсимланади. Биласизми, республика ҳеч қачон беш ярим миллион тонна пахта етиштиргмаган. Бу гапларни Раҳимов билмайди, деб ўйлайсизми? Тоғда юрган чўпон боланинг акли етган нарсага Раҳимовнинг акли етмайдими? Етади. У оқимга тушиб қолди. Энди мутлақо тўхтатолмайди. Тўхтатса, ўзини оқизиб кетади,— Жайрона папка боғичини ечиб, ичидағи қофозларни олиб Толибжоннинг олдига ташлади.— Бу хужжатларда биронта ёлғон йўқ. Мен буларни жонимни хавфга қўйиб битталаб йикканман. Буларни синчилаб ўқинг. Кейин ўтириб маслаҳатлашамиз. Эр-хотин қўш хўкиз, дейдилар. Кемага тушганинг жони бир. Нима бўлсак, иккенимиз баробар бўламиз. Ёзиш сиздан, тегишли жойга етказиш мендан. Бошингизни кўтаринг, Толибжон ака. Одам деган сал исёнкорроқ бўлиши керак.

Толибжон папкани кўтариб Жайронанинг иш кабинетига кириб кетди. Стол лампасини ёқиб қофозларга кўз югуртира бошлади. Бу папкада ҳар хил маълумотлардан ташқари, йигирмага яқин фотосурат ҳам бор эди.

Жайрона яна битта қалин папкани столга қўйиб кетди. Толибжон папкани очди. Унда ўн чоқли магнитофон кассетаси ва уларга ёзилган овозларнинг қофозга туширилган русча ва ўзбекча текстлари бор эди.

Жайрона залда ўтириб хоккей репортажини томоша қиласарди. Матчнинг учинчи бўлими энди бошланган эди. Бир

маҳал Толибжон соchlари ҳурпайиб чикиб қолди Унинг сочларини чанглаб ўқигани шундоккина билиниб турарди.

— Бу даҳшат-ку! Бу разолат-ку! Саратонда яғринини кўйдириб гўза чопган, музлаган кўсакни чанглаб хирмон уйган пахтакор кафандга зор бўлиб ўлиб кетсаю бир сиким ярамас лар, ёнида партбилемти бўлатуриб чўнтагини миллионларга тўлдирса... Вой, биз қайси замонда яшаямиз? Нахотки, шунчалик виждансиз бўлиб кетганимиз? Минбарлардан туриб поклик ҳақида, юртга фидойилик ҳақида, ҳалоллик ҳақида оғиз кўпиртирадиганларнинг қилаётган ишларини қаранг! Шулар ҳам одамми? Отиш керак, дорга осиш керак бу ярамас виждансизларни. Ана шулар ҳар бир жинояти учун орденлар олишган. Ҳалк уларни депутат қилиб сайлаган. Биз қаёқка қараб ўтиргандик? Тақдиримизни кимлар қўлига топшириб кўйган эдик?!

Жайронга боя қандай қизишиб гапирган бўлса, энди Толибжон ундан ўн чандон ортиқ қизишиб гапираади. У чет элларда юриб, келганда ҳам тоғу тошларга чикиб кетиб, бу ишлардан бехабар экан. Сал бўлмаса республика ленинча курсдан четга чиқай деб қолганини энди билаётган эди.

Жайронга телевизорни ўчириб ўрнидан турди.

— Хўш, энди ям жимжитлик кидириб юраверасизми?— деди якинига келиб.

Толибжон қўл силтади. Унинг бу нотинч XX асрда жимжитлик қидириши телбалик эканига аллақачон ақли етиб колган эди.

— Хўш, қалай?— деди Жайронга.

Толибжон:

— Даҳшат, қабоҳат, абраҳлик,— деб жавоб қилди.

— Энди ҳам жим турасизми?

— Йўқ!— дея катъий жавоб берди Толибжон.

Москва билан гаплашаман. Ҳозирча ҳеч қаёқка кетмайсиз. Шу ишни бирёқли қилганимиздан кейин майли, боринг

Толибжон қолган хужжатларни ўқигани яна кабинетга кириб кетди.

Ўша куни тонг отгунча кабинетда чирок ўчмади. Жайронга икки марта кўк чой дамлаб столга қўйиб, чиқиб кетди.

Эртасига яна тонготар чирок ўчмади. Толибжон шу хужжатлар асосида СССР Давлат хавфсизлиги комитети раиси номига хат ёза бошлаган эди.

Уч кундан кейин Жайронани у Тошкент аэропортидан Москвага кузатиб қўйди. Шу билан келин-куёвнинг асалойи поёнига етган эди.

Толибжоннинг танидаги бир неча йиллардан бери хукм сурив келаётган мудроклик тарқай бошлади. Унинг яшагиси,

шу пайтгача йўқотган йилларини қайта тиклагиси келарди. У эрта тонг туриб, спорт кийимини кийиб, уй атрофида тўртбеш марта югуриб айланадиган одат чиқазди. Югуришдан келиб душда муздек сувда ювинар, то бадани қизариб кетгунча дағал сочикда ишқарди.

Шундай тонгги югуришларда у ҳовлидаги скамейкада мудраб ўтирган бир кишига кўзи тушди. Жуда таниш туюлди. Қаерда кўрган эканман, дея ўйлаб лифтдан олтинчи қаватга кўтарилди. Энди уйга кириши билан эслади. Бу кўзига таниш кўринган одам Мирвалининг маҳус соқчиси Насим полвон эди. У бу ерда нима қилиб ўтирипти? Менга айтадиган гапи борми ё Мирвали бирон иш билан менга юборганми? Ундоқ деса Мирвали унинг бу уйда яшашини мутлақо билмайди-ку!

Эртасига яна югуриб қайтаёганда худди ўша скамейкада қотмагина бир йигитни кўрди. У олтинчи қават деразасидан кўз узмасди. Толибжон уни ҳам таниди. У Жаъфар эди. Мирвали ракибларини мана шулар қўли билан йўқ қилади. Толибжоннинг миясига ярқ этиб бир гап келди: улар Жайронанинг жонига қасд қилиб келганлар!

Тахминлари тўғри эканига энди икрор бўлди. Демак, Лукмонов яширин ишратгоҳ тўғрисидаги хужжатларни Мирвалига берган. Энди у Жайронани йўқ килмагунча тинчимайди.

Толибжонни ваҳм босди. Жайронани қандай қилиб огохлантириш мумкин. Зора ўзи Москвадан телефон қилиб қолса.

Толибжон деразадан каради. Скамейкада Насим полвон билан Жаъфар гаплашиб ўтиришарди. Улар Жайронанинг Москвага кетганидан бехабар бўлсалар керак. Уйдан чикишини кутишяпти. Кеча ва бугун Толибжон улар олдидан ўтганда унга Эътибор беришмади. Эътибор берганлари тақдирда ҳам танишолмасди. Одам кийим билан одам. Ярим яланғоч одамини таниб олиш осон эмас, албатта.

Толибжон ётқ чироғини ёқмай деразадан яна пастга қарди. Скамейкада папирос чўғи йилтиарди. Демак, улар кетишишмаган. Кутишяпти. Улар то Жайронани бир ёкли килмагунча Мирвалининг кўзига кўринишолмайди.

Мирвали битта гапиравди. Бир гапни икки марта қайтармасди. Айтганини қилмаганларнинг ҳолигавой эди. Ана шунинг учун ҳам келган йигитларнинг бири ухлаганда, иккинчиси уйғок, йўл пойлаб ўтиарди.

Толибжоннинг кўзи илингандан экан, телефон жиринглашидан уйғониб кетди. Тумбочкадаги соат уч яримни кўрсатиб турарди. Толибжон трубкани олди. Бу Жайрона эди. Москвага яхши этиб борганини, раис билан учрашганини, хужжатларни топшириб эртасига яна кирганини айтди. Бўлган гапларни телефонда айтиш мумкин эмаслигини Толибжон тушунарди.

Шунинг учун ҳам нима дейишди, деб сўрамади Фақат қачон қайтишини сўради. Жайрона эртага иккинчи рейс билан учиб келишини айтиб, малол келмаса кутиб олсангиз яхши бўларди, юкларим кўп, ётқодаги тошойна тортмасида «Жигули»нинг калити бор, аэропортга миниб чикинг, деб илтимос килди. Унинг бу гапи Толибжон учун айни муддао эди. Толибжон бу ерда унга сункасад тайёрланаётганини айтмади. Жайрона овқатдан кийналаётганингиз йўкми, деб сўради. Кейин, сизга ажойиб плашч олдим, Финляндияники, деди.

Толибжонга умрида бирор бирон нима олиб бермаган эди. Эсини танибдикни, ишлаб кам-кўстини ўзи қиласди. Студентлик йилларида дам олиш кунлари мардикор бозорига чиқарди. Кечқурунлари мактабда коровуллик киларди. Унча-мунча расомликка қўли келишганидан, яқин колхозларга чикиб клубларни безар, шиорлар ёзиб чойчака ишларди.

У умрида биринчи марта, сенга палон нарса олдим, деган гапни эшиши эди. Ўпкаси тўлиб кўзларидан ёш чиқиб кетди. Жайрона кейин нима деди, эслолмади. Толибжон хиқиллаб трубкани жойига кўйди.

Пастда, қоронғида ҳамон папирос чўғи йилтиради.

XXIII

Салиманинг илмий иши поёнига етди. Энди машинкага берса бўлади. Бу ёғи ёз ҳам оёқлаяпти. Қор тушиши билан бу томонлар ҳувиллаб қолади. Кимсасиз тоғ оралиғида яаш осон эмас, албатта. Илгари шу илмий иши учун яашага мажбур эди. Кийиклар бўлса тоққа қўйиб юборилган. Уларни кузатиш ҳам қийин бўлиб қолган. Аскаралининг ҳам ёши кетиб куч-куватдан қола бошлаган. Етар, шунча тоғу томларда санғиши. Энди тинчгина «қарилек гаштини» суріб ўтирадиган пайт етди.

Салима уч-тўрт кунга Тошкентга бориб келадиган бўлди. Аскарали уни «Москвич»да катта йўлга чиқариб қўйди.

— Мошни тоққа олиб кетинг. Уйда очдан ўлмасин,— деди Салима.

Аскарали хотинининг айтганини килди. Қайтишда уйда кириб бурчакда ҳуриллаб ётган Мошни кўтариб чиқди.

Мошнинг тўрттала боласи болалик қилмади. Ота кечиғи фолиблик қилди. Ёввойи бўлиб кетди. Улар ҳали кичкин пайтларида ҳам на Салимага, на Аскаралига ўрганишти. Эркалатмоқчи бўлиб қўл узатгандарида хуцук миёвлаб, тимлашга шайланиб турардилар. Сутдан чиқишлари биланоқ кочиб кетишиди. Мош колаверди.

Ана шундан бери: Мош хомуш. Ташқарига кам чикади. Уй ичидаги бурчакка сукилиб хуриллагани-хуриллаган.

Аскарали машинани чодирнинг олдгинасида тұхтатди.

Бу ерда газ балони, икки камфоралик плита, учта пакир, чодир ичидаги йиғма стол ва стуллар. Тепага тошфонарь осилған. Стойда батареяли иккита фонарь. Спидола радиоси дурбин.

Алюмин косага совиб қолган шүрвадан сузид. Мошнинг олдига күйди. Мош очиққан экан, шапиллатиб ича бошлиди.

Пастда, шағал түқилған жүлдә машина қораси күринди. Бу совхознинг факат директор билан Расулбек минадиган оқ «Нива»си эди. Аскарали аввалига, мени излаб келишяпти, деб ўйлад, қараб турди. Машинадан у турған жой күринмасди; «Нива» баҳайбат тошлар панасида бир күриниб, бир күринмай келарди. Тахминан икки юз метрларча наридаги пастликда машина түхтади. Үндан Мирвалими, Расулбекми тушди. Узокдан кимлигини билиб бўлмасди. Аскарали чодирга кириб, дурбини гилдиракка ҳайрон қараб турарди. Аскарали дурбинни гилдиракка тўғрилади. Ели чиқиб, пучайиб копти. Аскарали карашиб юборай, деб энди ҷоғланиб турған эди, машинанинг эшиги очилиб бир аёл тушди: Седона.

У ўтган йили Самарқанд мединститутини тугатиб келған, асли Варғанзедан эди.

Аскарали уни яхши танирди. Бир куни селда колиб шамоллаганда профилакторияга бориб, унга банка кўйдирган эди.

Седона авжи ширага тўлған балоғат йилларини кечирарди. Кишлөк йигитларининг кўзи унда. Эркак зоти борки, унга бир қарамай, бирон хуш ёқадиган гап айтмай ўтолмасди. Бўй йигитлар соппа-соғ бўлсалар ҳам ўзларини хасталикка олиб томир ушлатишга киришар, қанчадан-канча байту ғазаллар айтиб уни эритишга уринишарди. Бу хил муомалалар Седонага ёқарди. Ўзининг ҳусни-мaloҳатидан, яккаю ягоналигидан ғурланарди.

Аскарали, тогда бирон чўпон касал бўлиб қолгану Мирвали уни ўшायққа олиб кетаётган бўлса керак, деб ўйлади. Шутопда бориб унга ёрдам берсам, ғаши келмасин, деб пастга тушмади.

Мирвали дамкрат кўйиб орқа гилдиракни олиб, бошкасини кўйди. Кейин Седонани машинага чиказиб йўлига кетди.

Тогларнинг туғи манзааси бениҳоя чиройли бўлади. Чанг-тўзандан, турли заводлардан, машиналардан кўтариладиган газлардан холи. Юлдузлар пиёладек-пиёладек бўлиб кўринади. Улар жуда яқин, худди кўл узатса етадигандек. Қараган одамнинг кўзи қамашади. Аста эсаётган шаббода ўт-ўлан-

ларни сиякиб, анвойи ислар олиб келади. Чигирткалар, чирил доклар бири олиб, бири қўйиб хониш қилади. Чалқаңча тушиб ётган одам албатта чексиз фазода сузуб юрган Ер йўлдошини кўради. У лип-лип килиб тоғининг бу томонидан у томонига ўтиб кетади. Ундан кейин тоғ тошларни ларзага солиб реактив самолёт ўтади. Шундай пайтларда уяларда мудраган қушлар чирқиллаб юборишади. Бўрилар улийди Шундоккина оёғинг тагидан тулкилар камон ўқидек югуриб ўтади.

Кун ботишга яқин ўтган вертолёт кечаси соат ўн иккilarда қайтади. Кон излаб бурғилаётган геологлар партиясига озиқовқат, асбоб-ускуна, портлатиш анжомлари олиб бориб қайтади. Баъзан сокин тоғ кечасини безовта қилиб портлаш товушлари эшитилади. Унинг овози ўнгирларда акс садо бериб, узок айланиб юради. Охири тошларга бош қўйиб жимиб колади.

Аскарали ана шундай ҳам сокин, ҳам нотинч тоғ оқшомларини севиб қолган эди. Армиянинг кўчманчи ҳаётини йигирма йиллаб кечирган офицер учун бу ҳаёт умрининг энг ноёб дақиқаларидан эди. Аскарали роҳат қилиб, мирикиб яшарди.

Осмоннинг ярмини қора девор бўлиб тўсиб ўтган тоғ тизмалари орқасидан шошилмай бир чети синган ликопчадек ой қўтарилиди. Бирданига атроф — тошлар, гиёхлар кумуш рангга кирди.

Аскарали Мошни тиззасига ўтқизиб, уни сийпаларкан, ўй ўйларди. Уруш йиллари, ундан кейинги олис ҳарбий округларида кечган умри кўз олдидан бир-бир ўтарди. Ҳаёт уни эркалатмади. Ёши мана, бир жойга етиб қолди, фарзанд кўрмади. Эр-хотин бир-бирларига термилиб, умрни ҳам ўтқазиб қўйишиди. Хотини у қайга борса ёнида бўлди, безовта ҳарбий умрига шерик бўлди. Охири у армия хизматидан бўшади. Салима энди ўтрок яшаяпмиз, ёшлигимда орзу қилган ниятимни амалга оширай, деб ўзини илмга урди. Бола-чақа бўлмагандан кейин нима биландир шуғулланиш керак. Аскарали ўзини асалари билан овутса, Салима кийиклар билан овунарди.

Ой тёпага келганда Аскарали чодирга кериб тўшакка чўзилди.

Жимжит. Гиёхлар шитирлайди. Шамол чодирни силкитади. Мощ хуриллайди.

Барибир Аскаралининг кўзи илинмади. Ҳаёли ҳали у ёққа, ҳали бу ёққа олиб кетаверди. У асосан ўтмишни ўйларди. Йигирма йиллик ҳарбий хизмат уни болалик ўртоқларидан, қариндош-уругларидан узуб қўйганди. Ҳарбий хизматдан бўшабдик, мана шу тоғларда кезади.

Аслида у камгап, бирорга аралашмайдиган одам эди Ат-рофда бўлайтган воқеалардан бехабар эди. Даврнинг шиддатли шамоллари у кезиб юрган тоғ ораларига етиб келмасди.

Салима туфайли баъзи-баъзида илмий ходимлар билан бирон даврада учрашиб қоларди. Ўшанда ҳам гапга аралашмас кўпроқ уларнинг сухбатига жимгина қулоқ соларди.

Асқарали ётиб ётолмади, туриб туролмади. Ҳали тонг ёришмасданоқ чодирдан ташқарига чиқди.

Асқарали Мирвалига қойил қолиб юрарди. Шунча ғайрат шунча шижоат қайдан пайдо бўлган бу одамда, деб унга ҳавас қиласди. У тўғрида ҳар хил иғво гаплар ҳам бўлиб турарди. Унча-мунчаси Асқаралининг ҳам қулогига кирганди Кимнидир урипти, кимнингдир хотинига тегишипти, кимнидир йўқ қилиб юборипти...

Асқарали бу гапларни кўролмайдиганлар тарқатган, деб ўйларди. Тўғри, унинг қаттиқўллиги бор. Шундай қилмаса, бунақа катта хўжаликни бошқариб бўладими. Бирорни сўқади, бирорни уришади, бирорни бошини силайди. Юз минглаб гектар ерга экин-тикин қилиш, шунча одамнинг бошини бир ерга ковуштириш — унча-мунча одамнинг қўлидан келадиган иш эмас. Шу биттагина совхознинг ери катта иккита район ерига тенг келади. Мирвалидан бошқа киши буни эпломайди. Йигит эмас, олов у! Агар у армияда хизмат қилганда албатта ё генерал, ё маршал бўлиб кетарди.

Офтоб тошларга тушиб шабнам кўтарила бошлади. Арилар уядан чиқиб фувиллаб қолишли. Асқарали жомга кўйилган пакирдаги асални очиб қаради. Хайрият, чумоли таламапти. Чумоли ўтмасин, деб жомга сув қуиди. Флягадаги асал қопқофини очиб қаради. Яхши турипти. Яна қопқофини зичлаб ёпиб кўиди.

Чодир безовта силкина бошлади.

Асқарали ташқарига чиқди. Осмонни кора булут қоплаб келарди. Шамол ўт-ўланларни чайқатар, ёввойи жийда шохларини буйдаларди. Ўнгирларда кўтариленгирдибод хашашакларни чир айлантириб осмони фалакка олиб чиқиб, кўйиб юборарди. Тоғ-тошлар тепасида хазонлар, хашаклар уяси бузилган қушлардек безовта айланарди.

Асқарали ташқаридаги нарсаларни чодир ичига олиб кира бошлади. У флягаларни олиб киришга улгурмай шатир-шутир қилиб жала бошланди. Ҳаммаёқ қоп-коронги бўлиб кетди. Коря булутлар орасида киличдек ялтираб чакин чақа бошлади. Бир неча дақиқадан кейин тоғу тошларни ларзага солиб момакалдироқ гулдиради.

Бехосдан бошланган жала селга айланди. Залворли тош-

ларни ҳам қулатгудек сел ёнбағирлардан қуиilib кела бошлади

Замбуруғ қоя қўлтиғида икки автобусга тенг келадиган бир това тош ярим белидан ташқарига чиқиб турарди Ким билади, бу тош неча минг йиллардан бери шу алпозда турганикин? Юкоридан қуиilib келаётган сел эллик метрча баландликдан шу тошга зарб билан уриларди.

Илгари сел йўли шу тошнинг нарёғида эди. Шагалу кумларни суриб келаётган оқим йўлини тўсиб қўйганидан сел энди шу тош тепасидан ҳар қандай ғовни суриб ташлайдиган куч билан қуиilib келади.

Асқаралининг назарида тошнинг бош томони пастга мун киётганга ўхшаб туюлди. У яна диккат билан тикилиб кара ган эди, тошнинг ўрнидан анча жилиб қолганини сезди. Сел суриб келган кора тош гулдурос билан пастга қулади. Пастга оға бошлаган тошга урилди-ю уни жойидан қўзғатиб юборди У ўнгир томонга сон-саноқсиз тошларни суриб ваҳима билан қулади. Замбуруғ қоянинг бир томонини ўпириб, кенглиги ўн беш метр келадиган камар очиб қўйди. Камарга лойка сув кириб ҳайвонларнинг сүякларини ювиб пастга оқиза бошлади.

Асқарали брезент плаш ёпиниб бу даҳшатли манзарани киприк қоқмай кузатиб турарди.

Илдизи билан қўпорилган кари чинорлар, арчалар пастга сурилиб туша бошлади.

Табиатнинг бу телба ўйини ўн минутдан сал ортиқ давом этди. Қўроғиндек кора булутлар Ойкор тоғлари томон ўтиб кетди. Осмоннинг этаги очилди. Офтоб ҳам юз қўрсатди.

Бутун олам бир дамгина жимиб қолди. Қушлар чугурламас, ҳайвонлар ҳам овоз бермасди.

Асқарали шунча тоф кезиб бунақа кучли селни кўрмаганди. Неча минг йиллардан бери қимиirlамай турган Замбуруғ қўлтиғидаги баҳайбат тошни қулатиш юзлаб портлатгичнинг ҳам қўлидан келмасди.

Чодир шамолда силкинавериб, боғланган темир қозикларни кийшайтириб юборган эди. Асқарали қозикларни ўнглаб бошкатдан қоқди.

Ўнгирлар, тоф этаклари туманга чулғанди. Саратон офтоби бир зумда тошларни қиздириб буғ кўтаарди. Ҳаммаёқ оппоқ туман пардасига ўралиб қолди. Асаларилар ҳамон уядан чиқмай, хатто ғўнгилламай тек туришарди. Асқарали ташқаррида қолиб шалаббо бўлган шолчани тош устига ёйиб қўйди. Чодир ичиди миқ этмай ётган мушук ҳамон ташқарига чиқмай хурпайиб қўзларини юмганча хурилларди.

Аста эса бошлаган шамол туманинни суриб пастликларга

ошиб, кетди. Аскарали беихтиёр Замбуруғ коя тагида очилған камар томон кета бошлади. Ёлизоёк йўлларни шагад юм босган. Чукурликларда шох уюмлари қаташиб ётарди. Тошлар орасида эчки, кўйларнинг жасадлари кўринаради. Бирининг оёги, бирининг боши тошлар орасида синкиланча колган. Аскарали канча эчки ўлиги оқиб келганини санаб борарди. То Замбуруккача ўн тўртта эчки, икки қўй ўлигини кўрди. Камарга ўн метрча йўл қолганда Аскаралининг қўзи тошлар орасидан бир бурчи чикиб турган темир қутига тушди. Нима экан, деб якин борди. Тошларни олиб, кути атрофидаги шагалларни сўриб ташлади.

Пўлат сандик. Сейф. Ҳайратдан серрайиб туриб колган Аскарали уни ўнглаб қулфи очиқми, ёпиклигини билмокни бўлди. Бир томони нам қумга ботиб турганидан ўнглаётмади. Ҳарчанд уринса ҳам кучи етмади.

Атрофга аланглаб сел оқизиб келган шох-шаббалар орасидан бир ходачани танлаб олиб пўлат сандик тагидан кўмларни сура бошлади. Охири таги очилди. Аскарали ходачани унинг тагига сукиб бор кучи билан босган эди. сандик кўтарилиди. Уни яна бир кучаниш билан ўнглади. Сандик қулф эди. Аскарали уни кўтаришга уриниб кўрди, тахминан юз килога якин шекилли. Жойидан кўзгатолди-ю, аммо кўтаролмади.

Бу сандик кайдан келиб колган, кимники? Унинг ичидаги хужжатми, бойликми, буни Аскарали билмасди.

Бир вактлар Улуғбек хазинаси яширилан бу тоғларда яна қанчадан-қанча хазиналар бор экан, деб ўйлади Аскарали Мана шундай тасодиф бўлиб Улуғбек хазинаси ҳам бир кун топилиб колса ажабмас.

Аскарали сандик устига шох-шабба ташлаб орқасига кайтди. Уёқ-буёқни сарамжон килиб бўлгач, бу воқеадан милицияни хабардор кilmokni bўldi. «Москвич»и устидаги ёпкичини олаётганда мотор гурилаганини эшилди. Пастга қаради. Сел бузган йўлда силкиниб-силкиниб директорнинг «Нива»си келарди. Кеча ўтиб кетганича энди келяпти деб ўйлади Аскарали.

У «Москвич» ёпкичини чала танича қолдириб пастга югурди. Тошлардан-тошларга сакраб бораркан, кўл ҳаракати билан Мирвалини тўхташга ундарди. Мирвали уни кўрди шекилли, сел олиб кетган омонат кўприкдан эллик метрча берилада машинани тўхтатди.

Аскарали то пастга тушгунча у машинадан чиқиб кутиб турди.

— Нима гап? Тинчликм? — дели Мирвали.

Аскарали машина ичига карди. Орка ўриндиқда Седона тужанак бўлиб ўтирипти.

— Нима гап? — деди яна бояги гапини такрорлаб Мирвали.

Аскарали уни тирсагидан ушлаб четга тортди. Худди бирор эшишиб қоладигандек шивирлаб, бўлган воқеани айтиб берди.

Мирвали ғалати ахволга тушди. Нима дейишини билмай бирпас гарангсиб туриб қолди.

Мирвали ҳар қандай танг ахволдан жуда тез ўнгланиб оларди. Тез фикр килар, тез хулоса чиказарди.

У Аскаралини қучоклаб олди.

— Биласизми, майор. Сиз мени шармандаликдан саклаб қолдингиз. Мен оз бўлмаса партбилетимдан ажралардим. Эл-юрт олдида шарманда бўлардим. Шу шармандаликдан мени сиз қуткардингиз. Бу сейфни бундан етти кун олдин идорадан ўғирлаб кетишган эди. Қидирмаган жойим қолмаганди. Бирорга айтишга ор килардим. Унда партбилетим, орденларим, депутатлик нишоним, «Олтин Юлдуз»им бор эди. Яна аллақанча олий Советдан келган ҳужжатлар бор эди. Дардим ичимда, қуйиб-ёниб юргандим. Сизга минг раҳмат, майор. Илтимос, бу тўғрида бирорга оғиз очманг. Мен бадном бўлиб қоламан Энди қиёматлик ака-ука бўлайлик. Минг раҳмат сизга. Мен ҳам сизга бир яхшилик қиласман. Аниви машинада ўтирган жононлардан қўйнингизга солиб қўяман.

Аскарали сесканиб кетди. Бу нима? Астойдил айтяптими? Ё йўқотган нарсаси топилганидан севиниб довдираяптими?

Седона пастга тушди. Унинг бир қулогида зирак йўқ, соchlари тўзиган, бўйнининг бир-икки жойи қўкарган эди. У гандираклаб келарди

Аскарали нафрат билан юзини тескари ўгириди.

— Майли,— деди Мирвали.— Қани, кетдик.

Седона пастла қолди. Улар иккovi тошларга тармашиб юкорига чиқа бошлиши. Мирвали тоғларда юриб баланд-баланд чўққиларга чиқиши машқини обдан эгаллаган эди. У осонликча тепага чиқиб олди. Аскарали ҳансираф қолди.

Улар тошдан-тошга сакраб Замбуруғ қоя томон кетишиди. Аскарали боя ташлаб қўйган шоҳ-шаббаларни олиб ташлади. Мирвали сандик тепасига келиб энгашди. Қимирлатиб кўрди. Бирон ери пачок ҳам бўлмапти. Факат қирилиб бўёғи шилиниб темири кўриниб копти, холос.

— Дириектор, қандоқ қилиб олиб кетасиз?

— Эплаймиз,— деди Мирвали.— Арконми, симми борми?

— Машина багажнигидан тросни олиб келайми?— деди Аскар ли.

Мирвали бош иргаб, майли ишорасини килди.

Аскарали кетди. Мирвали у кетиши билан сандикни яна қимирлатиб кўрди. Ичиға сув кирмадимикин, дея ташвишлан-

ди. Агар калити ёнида бўлганида ҳозир очиб кўрарди. Афсуски, калит идорадаги бошқа сейфда.

Бу сандик ичи пулга, олтину марваридларга тўла эди. Ундан ташқари, пачка-пачка юз сўмликлар, долларлар бор эди. Мирвали бу сандиқни беш йил олдин шу жойга яшириб, фор оғзига тошларни қалаштириб ташлаган эди. Ҳар иили бир келиб сандиқни очар, қоғоз пуллар айниб қолмадимикин, деб текшириб кўрарди. Бугунги сел горнинг ярмини ўпириб, сандиқни ҳам пастга оқизиб тушган эди.

Аскарали сим арқон кўтариб келди. Арқоннинг икки учини сандиқка белбоғ килиб бойлаб икки кишилашиб судрай бошлишди. Сандиқни то Аскарлининг чодири олдига судраб келгунча икковлари ҳам ҳолдан тойишиди.

— Менга қаранг майор. Энди бир иш киласиз. Сандиқни машинангизнинг орқасига бойлаймиз. Пастга прицеп килиб олиб тушамиз. Қўркманг, машинага шикаст етмайди. Агар бирон жойи шикаст еса, шу бугуноқ гаражга олиб бораман. Саккизта мойи артилмаган «Жигули» турипти. Хоҳлаганингизни миниб кетаверасиз.

Аскарали унинг бу гапига кулибгина қўя колди. Севиниб кетганидан нима деяётганини билмай довдираяпти! Бу нарсалар топилмаса бечора чинакамига шарманда бўларди. Шунинг учун нима қилсан хурсанд бўларкин, деб шошяпти. Менга ҳеч нарсаси керакмас. Шу қувончи менга кифоя! Аскарали шундай деб ўйларди.

Ноинсоф ўғрилар, пулини ол, молини ол, наҳотки орденларини олсанг. Ялтиратиб тақиб юролмасанг, нима киласан олиб? Партибилетини олишдан нима наф кўрасан? Депутатлик нишонини-ку, бирон нимага ишлатолмайсан. «Олтин Юлдуз» керак бўлиб қолдими?

Аскарали шунча юрт кўргани билан ниҳоятда тўғри, содда одам эди. Ҳеч қачон кинғир ишларга дуч келмаган, соф яшаб, соф меҳнат килиб юрган бир ҳарбий одам эди. Шунинг учун ҳам Мирвалининг ҳамма гапларига чиппа-чин ишонган эди.

Мирвали сим арқонни «Москвич» юхонаси тагидаги илгакка бойлади. Аскарали моторга ўт бериб то қизигунча бир дам кутиб турди. Кейин аста юргизиб пастга қараб эна бошлади. Сандиқ шагаллар устида судралиб, ўзи билан хас-хашакларни тўдалаб бораради. Мирвали энгашиб хашакларни олиб ташлар, йўлда учраган каттароқ тошларни олиб четга ирфитарди.

Шу алпозда ортиқча қўйналмай сандиқни пастга тушириб олишди. Мирвали «Нива»ни орқалатиб юргизиб сандиқка тўғрилади. Кейин сим арқонни чиқазиб ўз машинасининг орқа эшигини очди. Орка ўриндик оғасидаги кичкинагина юхо-

нага сандиқнинг сигиш-сигмаслигини чамалаб кўрди. Сигади, деган хуросага келди.

— Қани, майор, бир қарашиб юборасиз-да.— У шундай деб яна машина ичида қимирламай ўтирган Седонага деди:— Доктор, сиз ҳам тушинг, аргамчига қил кувват, дегандек фойдангиз тегиб қолар.

Седона тушди. Уч кишилашиб сандиқни кўтара бошлашди. Сандиқ оғир, уни ердан бир метрча баландга кўтариб қўйини осон эмасди. Мирвалидек азamat йигит ҳам терга пишиб кетди.

Сандиқ юхонага бемалол сиғди. Мирвали кўйлакларига илинган чангларни қоқаркан, Аскаралига Седонани имлаб кўрсатди.

— Хўш, майор, нима қиласиз. Иштаҳангиз қалай?

Аскарали ер остидан Седонага қаради.

У профилакторияга бориб банка кўйдиргандан бу гўзал, фариштадек беғубор қизга ҳавас билан боқсан эди. Энди унинг кўнглида қандайдир ҳам ачиниш, ҳам йирганиш бор эди.

— Хўп, майли, ўрток директор,— деди Мирвалига қўл узатиб.— Яхши етиб олинг.

Мирвали кетар олдида унга, шу гап шу ерда қолади-я, дея тайинлади. Аскарали, хотиржам бўлинг, директор, деди.

У бир одамни баҳтсизликдан, бадномликдан сақлаб қолгани учун ўзини ниҳоятда енгил сезарди.

* * *

Район маданият саройи олди гавжум. Столларга оппок дастурхон ёзиб, турли ширинликлар, хилма-хил шишиларда шарбатлар сотишарди. Морожнийчи олдида болалар ўрала-шарди. Йўл икки юқ машинаси билан тўсилган. Ўткинчи транспортни ён кўча томонга ўтказиб юборишарди. Беш-ўнта парад формаси кийган милиционерлар келди-кетдига хушёр караб туришарди. Аскарали аввалига Раҳимов келган бўлсалар керак, деб ўйлаганди. Махсус сайлов округидан СССР Олий Совети депутатлигига номзоди кўрсатилган бўлғуси депутат билан учрашув маросими бўлаётган экан. Аскарали машинасини четда қолдириб, саройга кирди. Одам кўп. Президиумда обком секретари Маҳкамов, райком секретари Ҳожимурод Холматов, Мирвали Рихсиев ва яна беш чоқли одам бор эди.

Бундан икки кун аввал Мирвали махсус округ сайловчиларига СССР Олий Совети депутатлигига номзоди қўйилишига розилик ёзиб юборган эди. Мана, бугун у ўз сайловчилари билан учрашяпти. Ҳозиргина райкомнинг янги секретари ишончли вакил сифатида Мирвалининг таржимаи

толини сайловчиларга бирма-бир гапириб берди. Асқарали ариши билан сайлов округининг раиси: «Депутатликка номзод Мирвали Рихсиевга сўз берилади», деб эълон килди.

Мирвали президиум столига бағрини бериб ўтирганидан Асқарали унинг кўксидаги орденларини кўрмаган эди. Уч Ленин ордени, Октябрь революцияси ордени ва яна уч Меҳнат Кизил Байрок ордени электр нурида чақнаб кетди. Орденлар тегасида Республика Олий Совети депутатлиги нишони, унинг ёнида «Олтин Юлдуз».

Мирвали аста минбар ёнига келди. Залга узок қараб турди-да, бир йўталиб олгач, гап бошлиди:

— Қадрли, кимматли юртдошларим. Мени шунчалик иззат килиб, мамлакатимизнинг энг олий органи СССР Олий Совети депутатлигига номзод қилиб кўрсатганликларинг учун мингдан-минг раҳмат. Ҳозир мен сўз айтиш олдидан залга карадим. Ўтирган ака-укалар, опа-сингилларнинг ҳаммасини танир эканман. Мен танимайдиган бирон одам йўқ экан. Сизлар ҳам мени танийсизлар. Нималар қилганим, нималар қилаётганим ва нималар қилмоқчилигим сизларга кафтда тургандек аён. Мен шу ерда туғилиб, шу ерда яшадим. Кўзларинг олдида ўсдим. Бутун кучимни, гайратимни мана шу тоғларга сарф қиляпман. Оддий табелчиликдан раисликка, раисликдан директорликка кўтарилдим. Кичкинагина бир колхозни құдратли, кўп тармоқли совхозга айлантиридим. Мен колхозга раис бўлган йилим атиги уч юз йигирма қўй, кирқ иккита сигир, етти юз ўттиз эчки бор эди. Ҳозир корамоллининг ўзи тўқиз мингга етди. Қўй ўн етти минг бош. Эчки етмиш мингдан ошиб кетди. Тўрт юз эллик гектар ер саксон минг гектарга кенгайди. Ҳозир совхоз йигирма бир миллион сўмлик маҳсулот етиширади. Совхоз ишчи-хизматчиларининг саксон етти проценти янги, ҳамма қуликлари мавжуд уйларда яшайди. Ҳамма уйга водопровод киритилган. Уни тоғ чўқисидаги кўлдан тортиб келганимиз. Совхоз марказида стадион, профилактория, поликлиника қишин-ёзин, мунтазам ишлаб турибди... Албатта иш бор жойда нуқсонлар ҳам бўлади. Бирорни акам деб, бирорни укам деб, бирорни отам деб, бирорни опам деб ишга солиш керак. Ўзингиз биласиз, биз тоғликлар сал жангарироқ бўламиз. Шунга яраша муомала қилмасак бўлмайди. Баъзан қаттикроқ тегиб қўйган пайтларимиз ҳам бўлади. Бунинг учун узр.

Мирвали президиум столига кўл чўзиб пиёладаги совиб қолган чойни бир ҳўплаб қўйди.

— Яна нималарни айтай? Мен айтсан мақтаняпти, дейишларинг мумкин. Мен давлатга сотадиган жун, тивитни айтмай қўяқолай. Тоғлардан ўриб олган хашакнинг ўзидан

бир ярим миллион даромад оламиз. Икки йилдирки, совхозда меҳнатга жалб қилинмаган аёл қолмади. Бунга кампирлар, беморлар кирмайди. Аёллар хозир эрларидан кўп даромад озяптилар. Тивит фабрикаси ишга тушди. Оренбург рўмолларидан қолишмайдиган тивит рўмоллар ишлаб чиқаряпмиз. Ҳом ашё ўзимиздан чиқади. Фабрикані яна кенгайтириш ниятидамиз. Эчкилардан тараб олинган тивитларнинг ҳаммасини ўзимиз қайта ишлаб маҳсулотга айлантирамиз. Хулласи, бизда рўзгори танг одам йўқ. Ҳамма тўқ, тўқис яшайди. Бир масала кўп йиллардан бери ҳалқимизни қийнаб келарди. Ўзингизга маълум, Дукат ҳалқи Қоплонбоп сойидан сув ичади. Бутун воҳа ҳалқи ёз ойларида Қоплонбопга тўпланади. Уч ой сайил бўлади. Ўн минглаб одам кечасию кундузи саратонда дам олади. Сойга минг турли ахлатлар оқизилади. Ана шунинг учун ҳам дукатлилар турли юқумли касалликларга дучор бўлишади. Бу йил сайил мавсуми тугаши билан Қоплонбоп сойига қувур ўтказа бошладик. Энди сой салкам бир километрли қувурдан ўтади. Қоплонбоплилар учун алоҳида лотокдан сув берамиз. Ҳозир иш охирлаб қолди. Яна бир ҳафтадан кейин дукатлиларга шаффоғ төғ суви боради. Энди улар юз йиллардан бери қийнаб келаётган хасталиклардан ҳалос бўладилар... Агар мана шу қилинган ишларга менинг жиндеккина камтарона меҳнатим сингган бўлса, сиз азиз юртдошлиларим олдидаги юзим ёруғ, виждоним пок, деб биламан. Қолган умримни ҳам жонажон Ватанимиз шон-шуҳратини оширишга, партиямизнинг иқтисодий сиёсатини ҳаётга тадбик қилишга, сиз азиз ҳалқимнинг баҳт-саодатига сарф қилишга тайёрман.

Мирвали карсаклар остида жойига бориб ўтирди. Ундан кейин совхознинг илғор чўпони, тивит фабрикасининг илғор тўқувчиси ва мактаб ўқитувчиси сўзга чиқиб, ажойиб ташкилотчи, меҳрибон раҳбар Мирвали Рихсиев номзоди учун овоз беришга чакириши.

Аскарали бир варак қоғозга, «Ҳурматли ўртоқ Рихсиев, сизга айтадиган ниҳоятда зарур гапим бор, ташкарида кутиб турман», деб ёзди-да, ўридан туриб президиум столига кўйиб келди. Ҳолматов хатга кўз юргуртириб, Мирвалининг олдига кўйди. У хатни ўқиб, жойига шошилмай бориб ўтираётган Аскаралига каради.

Маҳкамов йигинни энди ёпганида кўлида радиокарнайиг билан кирган ГАИ инспектори эълон килди:

— Ўн етти-йигирма бир ТНБ машинасининг хайдовчиси, ўз машинангиз олдига келишингизни сўрайман.

Бу Аскаралининг машинаси эди. У шошиб ташкарига чиқиб кетди. Боя хаёл билан машинани маданият саройининг хов-

лисига кирадиган дарвоза олдига кўндаланг килиб қўйиб кетган эди. ГАИ инспектори унга танбех берди.

Аскарали машинани четга олгунча раҳбарлар ўз машиналариға ўтириб жўнаб кетиши. Факат Мирвали Рихсиевгина аланглаб уни қидиарди.

Аскарали машинадан тушиб унинг олдига борди.

Мирвали сал ташвишлироқ кўринарди. У хатни олгандан кейин минг хил хаёлга борди. Сейфни судраб тушаётгандарини битта-яримта кўрган бўлса Аскаралини қийин-қистовга олдимикан, деган ўй миясига ўрнашган эди.

— Нима гап, тинчликми? — деди у сал асабий бир ахволда.

— Тинчлик, тинчлик, ўртоқ Рихсиев. Машинага сим арқон боғлаётганингизда калитингиз тушиб қопти.

Мирвали ичида хайрият-е, деб юборди. Бугун эрталаб «Волга»ни минаман деб калитини тополмаганди. Ноилож учрашувга ҳам «Нива» миниб келганди.

Мирвали Аскаралининг садокатига қойил қолди. Уни бир хурсанд қилгиси келди.

— Биласизми, дўстим. Ҳозир идора оркасидаги икки қаватли уй олдига боринг. Бирга овқатланамиз. Гаплашиб ўтирамиз. Щунча вактдан бери сиз билан бир пиёла чой ичмаган эдим. Вакт-соати буғунга тўғри келибди. Бўпти, орқама-орқа келаверинг. Ўша ерда сизни кутиб тураман.

У шундай деб «Нива»га ўтирди-ю гуриллатиб хайдаб кетди.

Аскарали етиб борганди Мирвали машина олдида уни кутиб туарди. У Аскаралини эргаштириб иккинчи йўлакдаги еттинчи хонага бошлаб кирди. Улар коридорга киришлари билан манти қозондан чиқаётган хушбўй буғ ҳиди димокларига урилди.

Понбарҳат ҳалат кийган Седона уларни ажиб бир хуш табигат билан кутиб олди.

Бу уйни Мирвали Седонага яқинда берганди. Биринчи йўлакдаги уйни олишга Седонанинг ота-оналари, бу уй бехосият, Бодомгул ўзини осиб қўйган, деб кўнишмади.

Мирвали уни гараж механизги Кузъма Денисовичга бериб, унинг уйини зудлик билан ремонт қилдирди-да, Седонани кўчириб киргизди.

Үй жиҳозлари ҳам ўша-ўша. Бирон нима ўзгармаган. Бодомгулдан қолгаи кийим-бошларни ҳар кимларга бериб юборган. Факат тошойна тортмасидаги тақинчокларни олиб қолган. Ўша Бодомгул такиб юрган шода-шода, ўртасида бир катор дури бор марварид Седонанинг бўйнида. Узуклар ҳам, тўғнағичлар ҳам Седонада.

Седона Мирвалининг машинаси пастда тўхташи биланок манти қозонни газга қўйган эди.

Улар катта зал уйга киришди Дастурхонда ноз-неъматлар унча кўп эмасди. Вазада Москвадан олиб келинган конфетлар. Бир вазада ҳусайнин узум. Каттагина тарелкада варақи. Ўртада икки-уч шиша боржом. Бир тарелка чакки.

Седона чой кўтариб кирди. Мирвали чалоб қилмадингизми, деб сўради. Седона, ҳозир, деди-ю коридордаги холодильник эшигини очиб сопол кўзача олди. Уни Мирвалининг олдига қўйиб кетаркан, боғичи ечилиб кетган халатини ўнгламоқчи бўлди. Оппок сонлари очилиб кетди. Гавдасини тескари ўгириб туриб боғични бошқатдан боғлай бошлади.

Асқарали Мирвали ҳақида ўйларкан, зап ишбилармон, меҳнаткаш йигит-ку, аёллар масаласида бежилов экан, деб қўйди. У Бодомгул воқеасини ҳам эшитган эди. Унинг ўша ишк ўйини фожия билан тугаганини ҳам биларди. Ҳали Бодомгулнинг туироги совумай янгисини топибди. Бирон марта рўзғор кўрмаган, не-не йигитлар кўзини куйдирган бу тамтам қиз унинг тузогига тушиб колганига сира тушунолмасди. Балки уйланмоқчидир, деб ўлади. Бу Мирвали қандок одам? Турган-битгани сир. Кимлигини, нималигини билиб бўлмайди. Бирор уни энг буюк одам деса, бошқаси энг пасткаш дейди. Қайси бири тўғри? Ажаб, бир танда икки одам!

Асқарали ана шундай ечиб бўлмас чигал ипничувалаштириб ўтиради. Седона яримлаб қолган арман конъягини столга қўйиб кетди.

— Тўхтанг,— деди Мирвали.— Оғзи очилган конъякни меҳмонга қўйиб бўлмайди. Бутунини олиб чиқинг.

— Қўйинг,— деди Асқарали.— Барibir мен ичмайман. Машина минаман.

Мирвали қўлини силтади.

— Йигитлар кузатиб боришади.

— Умуман, ичмайман. Умримда оғзимга олмаганман.

— Вой-бў,— деди Мирвали.— Сизни уруш кўрган одам, деб ким айтади.

Мирвали ҳам ичмади. Шишани нари суриб қўйди. Манти жуда хушхўр бўлган экан. Асқарали тортинмай мақтаб-мақтабеди. Овқатдан кейин икки пиёла чой ичиб ўрнидан турди.

— Энди менга жавоб беринг, директор. Тоғда ҳамма нарсам очик-сочик қолган, борай.

Мирвали ортиқча қаршилик кўрсатмади. Пастгача кузатиб тушди.

У кетгач, Мирвали хомуш тортиб қолди. Хонага кириб диванга ўзини ташлади-ю, ўй ўйлаб кетди.

— Бу одам ким? Агент эмасмикин? Пайимга тушган-

лардан бири эмасми? Текшириб кўриш керак. Синаш, синаш керак.

Ошхона томондан Седонанинг шақир-шуқур қилиб идиштовор юваетгани эшитилиб турарди. Мирвали кўйлак ёқаларини ечиб кўксини силади.

Седона ишларини битириб ёткка ўтиб кетди. Кейин соchlарини тараб икки қулоғининг тагига атир шишасинини қопқоғини тегиза-тегиза Мирвалининг ёнига келиб ўтиради.

Мирвали унинг кўлтиғидан кўлини ўтказиб ўзига тортди

— Қўйинг! — деди Седона астойдил ўпкалаб. — Кеча мени анави асалчига совға қилиб юборишингизга оз қолди-я.

Мирвали Седонанинг уйидан кечаси соат бирларда чиқиб кетди.

Седона эрталаб профилактория эшигидан кираётганда бегона бир хотин олдидан чиқди.

— Марваридлар қуллук бўлсин. Бу кўчма марварид энди сизга тегдими? Ундан Бодомгулнинг ҳиди келмаяптими? Эҳтиёт бўлинг, кечаси ечиб ётинг. Ухлаганингизда бўғиб кўймасин. — У шундай деди-ю, йўлида кетаверди. Седона унинг орқасидан анграйганча қараб қолди.

XXIV

Эрталабдан бери Замбуруғ қоя тепасида вертолёт айланади.

Мирвали ГАИга телефон қилиб, вертолёт сизларникими, деб сўраганда, йўқ, деб жавоб килишди. Мирвали геологларники бўлса керак, деб қўяқолганди. Тушга яқин яна битта вертолёт ўтди. У тоғ тепасида айланиб юрмади. Геологлар бурғилаётган томонга қараб кетди. Аввалгиси ҳамон гоҳ баландлаб, гоҳ пастлаб айланиб юрипти. Мирвали мўмиё ўғрилари бўлса керак, деб гумон килди.

Альпинистлар чиқолмайдиган баландликдаги мумиёларни учувчилар қийратишини Мирвали билади. Ушлаб олсам, нақ она сутини оғзидан келтираман, деб юрарди. Аммо уларни кандок қилиб ушлайди. Тоғларда учадиган вертолётлар бир идорага қараса бошқа гап эди. Минздравники бошқа, ГАИники бошқа. Қайси биридан гумон қиласа бўлади. Ҳатто бир куни Мирвали тоғ йўлида кета туриб пастлаб учиб юрган вертолётни кирқма милтиғи билан отиб туширмокчи бўлиб чоғланганди-ю, катта жанжалга айла нишини ўйлаб бу шаҳдидан қайтганди.

— Бу абллаҳлар тоғларни ҳам оёқости қилиб юборди, — деб тажанг бўлди Мирвали.

Аммо вертолётнинг факат бир жойда айланниши ўни таъи вишга сола бошлаган эди. Унинг тоғ камаридаги яширини меҳмонхонаси Замбуруғ коянинг орқасида. Шуни қидираётган бўлмасин тагин. Мирвалининг кўнглини гумон босди. У кеча ўша меҳмонхонага бориб Седона билан майшат қилинди. Видеони, телевизор билан кассеталарни чех ва немис сервисларини қоғоз қутиларга жойлаб уйига олиб келган Энди гиламларни олиб кетса бас. Ундан кейин бу меҳмонхонага оёқ босмайди. Бахридан ўтади.

Токка кор тушиши билан геологлар кўч-кўронларини кўтариб, мавсумни тугатиб, қайтиб кетишарди. Асбоб-ускуналарини совхоз хўжалик омбори ҳөвлисидаги бир хужрага жойлаб кўйишарди. Мирвали бир кунимизга яраб колар, деган ўй билан партия бошлиғидан ўн-ўн бешта механик портлатгич олдириб кўйганди. Шу топда унинг кўнглига бу меҳмонхонадан кутулиш керак, деган ўй келди-ю омборчига, ўша портлатгичдан тўрттасини олиб келишни буюрди. Кейин Расулбекка телефон қилиб, бир ошли харажат билан етиб кел, деб тайинлади.

Расулбек айтганини қилиб «Нива»га харажатларни жойлаб олдига келди.

— Токка борамиз, рулга ўзинг ўтирасан. Мен жуда чарчаганман. Бир мириқиб дам олиб келамиз,— деди Мирвали.

— Мен қолсам, хўжайин, тоғ орқасидан бутун келдим. Уч кундан бери уйга борганим йўқ.

Мирвали унга бир ўқрайиб караган эди, гапи оғзида колди. Факат Седона хам борадими, деб сўраёлди.

Унинг бу гапи Мирвалига ёқмади. Кўзига бундан ўн беш кунлар чамаси аввалги учрашув кўриниб кетди.

Мирвали тоғдаги чўпонларни укол киласан, деб Седонанинг токка олиб кетди-ю чўпонлар олдига олиб бормай йўлни ишратхона томонга бурди. Директорнинг кўнглида бундай қабиҳлик борлигидан бехабар Седона у бошлаган томонга индамай кетаверган эди. У олиб кирган уй чўпонлар уйига ўҳшамасди. Шохлар яшайдиган, унча-мунча одам хаёл қиласа хам кўз олдига келтиrolмайдиган, эртаклардагина бўладиган жой эди. Седонанинг юрагини ваҳм босди. Тоғ оралигидаги одам топмас горлар ичига жойлашган бу шохона саройдан қочиб кутулиш қийин эди. Кеч кириб кора тун бошланган. Кимсасиз тоғ орасида Мирвали билан икковзаридан бўлак зоғ йўқ эди. Аёл боши билан бу девдек кишига тенг келомасди у.

Седона қанчалик монелик қилмасин, унга таслим бўлди. Мирвали ўшанда кўпдан билгиси келган унинг учинчи холи икки кўксининг ўртасидан сал пастроқда эканини билди.

Седона жавдиар, ёшли кўзлари ундан шафкат тиларди.

Мирвали тун ярмидан оққандада ёткхонадан чиқиб, зал уйнинг чироғини ёқди. Минерал суви ичиб бир оз ором олмоқчи бўлди. Ёткдан Седонанинг алам билан йиғлашини эшилди-ю бақирди:

— Йиғлама! Йиғлоқиларни ёмон кўраман. Бўлмаса тур, кет! Ҳозир эшикни очиб бераман. Тўрт тарафинг қибла!

Седонанинг овози тинди. Мирвали ёткка кириб электрни ёқди. Чойшабга бурканган Седонанинг елкалари силкинар, аммо овоз чиқаргани кўрқарди. Мирвали каравот четига ўтириб унинг елкаларини силади.

— Менга қара. Олдингда икки йўл, биттасини танла. Бири шу тоғлар орасида қолиб кузғуналарга ем бўлиш, бири мен билан бўлиб шоҳи-атласларга бурканиб, олтину бриллиантларга безаниш. Танла!

Седона индамади.

— Мен билан бўлсанг маликалардек яшайсан. Зорлик нима, муҳтоҷлик нима, билмайсан.

Мирвали унинг устидаги чойшабни очиб ташлади. Седона ғужанак бўлиб олган, оппоқ мармардек тани дир-дир титрарди. Мирвали уни елкасидан тортиб ўзига қаратди.

— Менга қара! Қара, деяпман! Мен билан бўласанми? Айт. Ё ҳа де, ё йўқ де. Йўқ, дедингми ёш жонингга жавр киласан.

Седона:

— Ахир, хотинингиз бор-ку,— деёлди ҳиқиллаб.

— Гапни айлантирма.

Седона эшитилар-эшитилмас, алам-изтироб билан, ҳа, деди.

Ана шундан кейин Мирвали қайтадан ечиниб унинг ёнига ётди...

Расулбек ҳамма ишлардан хабардор эди. Мирвали ни-маики иш қилган бўлса шу Расулбек кўли билан қилганди. Тоғнинг нариги томонига эчки ҳайдатишга ҳам Расулбек ишбошилик қиласди. У томондагилар билан пул олди-бердиларга у аралашмасди. Фақат Равшанбекнинг ҳалокатидан кейингина Мирвали пул ишларига уни аралаштирадиган бўлди.

Мирвали Расулбекни қадрлайди. Мўмайгина килиб пул беради. У Мирвалига кўшилиб кам бўлмади. Авваллари оддийгина бир фотограф эди. Энди у бир-икки юз минг пулли бўлди. Самарқандада данғиллама уй курди. Жиянинг номига «Волга» олиб кўйди. Еди-ичдиси совхоз бўйнида. Шунинг учун ҳам унга соядек эргашган. Ўл, деса ўлади, тирил деса тирилади. Унинг яхши, дўндиқ аёллардан

таниши кўп. Тошкент томонлардан келадиган азиз меҳмонлар учун топиб кел, дедингми, айтган гапнинг тугамай хозир қиласди «Березка» ва чек магазинларида ўз одамлари бор. Мирвалининг саксон мингдан ортиқ пулини долларга, франкка алмаштириб берган. Москвадан келадиган мухбирларга совға килиш учун Швейцария соатлари, япон магнитофонларини Чияли бозоридан топиб келади. Шунақа нарсалардан алла-қанчасини Мирвали эҳтиёт шарти сейфда сақлаб қўйган. Расулбек ана шунақа унга зарур одам эди. Аммо бошига кора кун келганда бу бола чидармикин? Аввал бирон каттиқчилик кўрганмикин? Мирвали ана шуни билмасди.

Хозир иккови тоғ йўлида жимгина кетишяпти. Мирвали ўз ўйлари билан банд Расулбек кеча Ҳожи ака билан бўлган сұхбатни эслаяпти.

Ҳожимурод райкомга биринчи секретарь бўлиб келди у Расулбекнинг эски кадрдони. Бир вактлар иккови ака-ука бўлиб, кўп ишлар килишган. Буни Мирвали яхши билади. Шунинг учун ҳам бундан бир хафта олдин Расулбекка шундай деган эди:

— Билиб кўй, яхши бузок бўлиб икки онани эмаман, десанг, бу дунё билан хайрлашавер. Бу ердаги гапни ўёкка ташибийман, деб овора бўлма. Ҳожимурод ким бўпти? Бугун райком, эртага хеч ким. Агар билсанг, у менинг қўлимдаги ўйинчоқ. Шуни эсингдан чиқарма.

— Ўлибманни, хўжайин. Сиз билан бўлиб ёмон бўлмадим-ку. Хиёнат қиласди, деган гапни кўнглингизга келтирманг. Ҳожи акалар мен учун бир марта еб бўлинган овқат. Бу ёғига у билан замонасозлик қилиб гаплашаман.

Мирвали қах-қах уриб кулди.

— Оббо фалокат-э, ёмонсан. Ишинг битгандан кейин отанг бўлса ҳам уч пулга сотворасан. Шу ишингга борман-да. Бир кун эмас, бир кун мени ҳам теппа-текинга сотворасан. Гап қайтарма. Худди шунақа одамсан. Сени пириңг йўқ. Виждонинг ҳам йўқ. Пириңг ҳам, виждонинг ҳам пул. Тўғрими? Тўғри де, абллаҳ.

Расулбек тилар-тиламас, тўғри, деди.

— Битта гап айтсан майлими? — деди у. — Сиздан салгинам бор. Сизга, ошналарингизга қанчалаб дўндиқларни топиб берганман. Аммо сиз биронта сарқитингизни ол, демадингиз. Седонага менинг ҳам кўнглич кетиб юрган эди. Ризқимни киркдингиз, хўжайин.

Мирвали нима дейишини билмай унга қаради. Бу боланинг ҳамма гапдан хабари бор. Ер тагида илон қимиrlаса билади, абллаҳ! Мана шунақалар билан ишласанг арзийди

Айтадиган гапинг оғзингдан чиқмай нима демоқчилигингни билади

— Седона хали-бери сарқитга чиқмайди. Сенга айтади диган бошқа гапим бор. Тош меҳмонхонага энди келмай-миз Кеча видеоларни олиб кетганман Гиламларни сен йиғишириб ол Сенга бердим. Битта ош килиб еймизу уй билан хайрлашамиз. Орган хид олған. Куни билан вертолёт нимага учайтганини биласанми? Шу жойни кидиришяпти Топиб бўпти Видео ёмон нарса. Ўшани кўйдингми, дарров уларнинг аппарати топади. Шунинг учун олиб кетдим.

— Тўгри айтасиз, хўжайнин. Самаркандда, Шахрисабзда хам чет эл фильмларини кўяётган видеоларни кўчада машинада юриб топишяпти Аппарати дарров биларкан.— У машинани секинлатиб, Мирвалига каради... Эрталаб тогнини нарёғидан одам келганди,— деди ташвишланиб.

— Пулни олиб кептими?

— Ҳа. Аммо энди очки ўтказмай туринглар бирон ой сабр килайлик, совхозни ОБХСС босди, уларни тинчитгандан кейин қолганларини оламиз деб кетди.

— Пул қани?

— Машинални бағажнигида қолган.

— Ахмок, пулни машинада сақлайсанми?— деди танбех оҳангига Мирвали.— Менга бермай нима килиб олиб ўтирипсан?

— Олиб кирай, десам партком билан ўтирган экансиз

— Машина каёқда?

— Бокка олиб кириб кўйганман.

Яна жим кетиши. Узодан арчазор кўриниши билан Расулбек йўлни чап томонга солди. Чунки илгариги йўлни портлатиб бекитиб кўйишган эди. Расулбекнинг ўзи портлатганди. Сабабини сўраганда Мирвали ишинг бўлмасин деб гапни калта килган эди.

Мирвали Жайрона кочиб кетгандан кейин йўлни портлатиб бошқа томондан йўл очган эди. Вертолёт билан кидириб топишолмаётгани хам шундан бўлса керак.

Бу йўлдан Расулбек ҳали юрганди. Шунинг учун хам у машинадан тушиб, рулни Мирвалига берди-да, ўзи оркага ўтириди

Ҳар бири гувала катталигидаги тошлар сочишган бу йўлда «Нива» дан бошқа машина юролмасди. Ҳатто «Нива» хам баъзан тортолмай, кучаниб аранг ўтарди.

Машинна тепаликка бир кучаниб чиқли-ю бирданига пастликка караб шўнгиди Пастликда бир тегирмон сув ёйилшиб оқарди. Бу сув тошлар орасига кириб арчазорга етганди

яна юзага чиқарди. Сув шу қадар тиник эдики тагида сузиб юрган балиқлар шундоққина кўриниб туради.

Машина арчазор оралаб меҳмонхона олдидағи ялангликдан чиқди. Расулбек чакконлик билан иргиб, пастига тушди-юғор оғзини беркитиб турган тош деворни кучаниб ўнг томонга итара бошлади. Бўйнига осилган фотоаппарат саланглаб унга халақит берарди. Девор тагидаги темир ғалтак қалдираб ниҳоят фор оғзи очилди. Узун тош коридордан гугурт чакиб темир эшик олдига келишди. Расулбек икки жойдан калит солиб даранглатиб эшикни очди. Деворга кўл чўзиб электрни ёқди. Ичкари йиғиширилмаган, ўрин-кўрпалар айқаш-үйқаш бўлиб кетган эди. Идишлар ҳам столда чала ейилган овқати билан колган. Ерда синган пиёла, тўнтарилган рюмка ётарди Гилам устида нимадир йилтиради. Пиёла синиғининг парчаси бўлса керак, деб ўйлаган эди Расулбек Йўқ, аёллар зираги экан. Энгашиб олди.

— Бўёқка бер,— деди Мирвали.

Расулбек зиракни унга узатди.

Мирвали Расулбекка шу гап шу ерда колсин демади Расулбекнинг гап ташимаслигини биларди.

— Аввал гиламларни йиғиб машинага олиб чиқ Кейин овқатга уннайсан.

Расулбек қўлидаги гўшт, тўғралган сабзи солинган тўрвани ошхонага киритиб қўйди-да, гиламларни йиғишига киришди

Бу гиламларни Расулбекнинг ўзи топиб келган эди Расулбек то гиламларни йиққунча Мирвали пиёз арчиб, гўшт тўғраб турди. Расулбек жуда чаккон йигит эди Бирпасда тўртта гиламни таҳлаб коридорга олиб чиқиб қўйди.

— Оёқ остида ётмасин, машинага олиб чиқиб кўй,— деди Мирвали.— Оббо, аппарат ўлтүрни бўйнингдан олиб қўйсангчи Ухлаганда ҳам бўйнингга осиб ётасанми дейман.

Расулбек, хўп-хўп деди-ю, бўйнида аппарат билан гиламларни ташқарига олиб чиқа бошлади. То тўртта гиламни машинага жойлаб бўлгунча терлаб-пишиб кетди У кайтиб келиб ошхонадаги жўмракни буради. Аввал жигарранг занги сув оқиб, кейин тиниклашди. Расулбек жўмракка оғзини тутиб сув ичди. Бу сув тоғдан келаётган ариқдан кайириб кувур орқали тортиб келинган эди. Ташқаридан кувур кўринмасди устига шагал тўклиб кўздан яширилган эди

Мирвали диванга чўзилди. Расулбек қозонга ёғ ташлаб овқатга уннаб кетди. Мирвали озрок ётди-ю яна ўрнидан турди. Ташқарига чиқиб машинадан битта халтада нимадир кўтариб келди. Бу механик портлатгич солинган халта эди Халтани диван орқасига қўйиб ошхонага чиқди. Қизиётган ёғдан чиқаётган оппок тутунда Расулбек аранг кўринарди

— Менга кара, Бек, деди Мирвали — Мен озрок мизғиб оламан. Ёғ ҳиди кирмасин, деб эшикни беркитиб кўяман, бўптими? Ош пишганда уйготарсан

Расулбек хўп дея бош иргаб кўйди

Мирвали эшикни ичидан беркитиб халтадан портлатгич тарни олди Тўртталасининг ҳам механик милларини учдан ўттиз минут ўтган вактга тўғрилаб, бирини диван тагига яна бирини ванна тагига тикиб кўйди Яна иккитаси бор Қайга кўйсам экан, деб бир дам ўйланиб турди Яна ичкарига кирди Қопқогига ёқут ўрнатилган қадимий ён соатини олиб қаради Жавондан битта конъяк олиб Расулбекнинг олдига чиқди.

— Ҳа, хўжайин, ухламабсиз-ку — деди козон кавлаётган Расулбек

— Уйқум келмати. Кел, мана шу шишани бўшатайлик Охириги марта ичишимиз бу жойда.

— Унақа деманг хўжайин, худо хоҳласа ҳали кўп ке ламиз бу жойга.

— Айтганинг келсин Манави бўлаётган «шамол-тўполон» лар сал босилсин, кейин келармиз

У шундай деб шишани очди Иккита пиёлага тўлдириб кўйди

Қовурилган гўштдан ол

Расулбек тарелкага тўрт-бешта жаз ташлаб столга кўйди

— Қани ол Бек Мен сени астойдил укам деганман Сен ҳамма сиримни биласан Сендан сир яширгаганман Сени ўзимдек биламан. Ол, ол укагинам

Расулбек уни хеч качон бунақа меҳрибон бир вазиятда кўрмаганди Ҳайрон бўлди.

Иккови ичиб юбориши. Мирвали кетма-кет яна кўйди

— Энди мен жиндек туриб ичай бўлмаса ошни бузиб кўяман,— деди Расулбек

— Ичавер, бузмайсан. Шовла килиб кўйсанг ҳам еврамиз Шу бугун жуда табиатим яхши Ичгим келяпти, дўстим

Расулбек унинг бу хил кайфиятини СССР Олий Совети депутатлигига номзоди кўрсатилгани сайловчилар билан учрашувдан колган хурсандчилик деб ўйлади. Шу хурсандчиликка шерик бўлиш учун иккиланмай пиёлани кўтарди

— Сизнинг бу дунёи оламда сог-саломат яшаб юришиниз учун. Орқангиздан эргашиб биз ҳам тирикчилик килиб юришимиз учун,— деди

— Биласанми,— деди Мирвали Расулбекнинг елкасига кўлини кўйиб.— Мен сахий одамман, шуни биласами?

— Биласан, хўжайин

Тоғнинг нарёғидан канча пул келди?

Саксон минг хўжайин,— деб жавоб қилди Расулбек

— Шу пулларнинг ҳаммасини сенга бераман Ол Менини давлатимда яйраб қол.

Расулбек ўзини йўқотиб қўяй деди

— Йўғ-э, хўжайин, жуда кўп-ку

— Олавер, менини ўзимга етади... Ташқарига чикиб пича кийик ўти териб келаман. Кон босимим кўтарилипти Шу конъяк ўлгурни ичмай дейману яна бўлмайди-да Кон босими бор одамга конъяк бўлмайди, арақ дуруст

У шундай деб тўрва кўтариб ташқарига чикиб кетди

Хаво яшнаб турарди Мирвали икки елкасини оркага ке риб хувзур килиб нафас олди Атрофга алланглаб бегонанинг назари тушмасин деб тош деворни қалдиратиб суриб, гој оғзини беркитди Чўнтағидан бояги ён соатни олиб қаради Унинг совага олган, исми ёзилган соатлари Расулбек «Березка»дан олиб келган электрон соатлари кўп эди Уларни тутмасди Бу ён соат унга ота қадрдон бўлгани учун доимо ёнида олиб юрарди

Мирвали пастан турниб ишратхона тепасида икки томондан эгилиб турган кояга қаради. Баҳайбат тошлар шундоккина тепасида соябондек турарди. Мирвали тошларга тирмашиб тепага чиқди Механик портлатгичнинг биттасини ўнг томондаги харсанг тагига, яна биттасини чап томондаги тош тагига тикиб қўйди

У пастга кайтиб тушиб ариқда бет-қўлинни ювиб дастрўмолига артди Машина ёнига бориб ўн беш минутлар чамаси вёқ-бўёкларни безовта томоша килиб турди. Кейин кабинага ўтириди-ю машинани гуриллатиб ҳайдаб кетди.

У арчазордан чиқканда соат учдан йигирма олти минут ўтганди. Яна уч минутдан кейин меҳмонхона портлади Мирвали моторга газ берди Машина шагалларни суриб, тепаликка чиқди-да, сув кечиб пича юргач, боя Расулбек рулни берган жойга келди Бу пайт соат учдан йигирма саккиз минут ўтганди Мирвали меҳмонхонадан тахминан тўрт юз метрча нарига бориб қолганди. Машинани тўхтатиб пастга тушди. Соат учдан йигирма тўққиз минут ўтди. Мирвалининг бир кўзи соатда, бир кўзи тошлар оркасидан учлари кўриниб турган арчазорда. Соатнинг секунд стрелкаси олти раками устидан ўтаётганди Мирвали икки кафтини юзига тортиб, облоҳу акбар, деди. Шу пайт даҳшатли портлаш бошланди. Кетма-кет портлаш тошларни осмонга отди. Тоғ оралиқларида кулокни кар киладиган хунук акс садо айланиб юрди. Бир зумдан кейин яна ҳаммаёқ жимжит бўлди-колди

Расулбек ҳам кетди. Мирвали учун у энди ортиқча эди Кейинги икки-уч йилда Мирвали нимаини қилган бўлса ҳам-

масига шу Расуябек шохид. Тот ортига ўтказилган эчкілардан тортиб мана шу меҳмонхонада бўлиб ўтган ишларгача у билади. Вактики келиб, ахвол танг бўладиган пайттарда албатта у оғиздан гуллайди. Энди унинг яшашга ҳакки йўқ эди

Мирвали қачондир йўлига тўғанок бўладиган битта гўвоҳдан кутулганидан енгил нафас олди.

У дарров йўлга чикмади. Бемахал портлатишдан ҳайрон бўлган чўпонлар шу топда бу томонга караб туришипти Озрок вакт ўтказиб йўлга чикиши керак.

Шу пайт у сайловчилар овоз бериб бўлғанмикин, деб хаёлидан ўтказди. Кўзига маданият сарёйи кираверишига илиб кўйилган портрети кўриниб кетди. Бу суратни Расулбек олган эди. Кўкси тўла орден. «Олтин Юлдуз».

Сурат тагидаги алвонга: «Халқ юмзоди Мирвали Рихсиевга яқдиллик билан овоз берамиз!» деб ёзилган.

Мирвали боя битта хатога йўл кўйганини билиб қолди: меҳмонхонада Расулбек ечиб кўйган костюм чўнтағидан машинасининг калитини олиши керак эди. Олмапти. Богда колган унинг машинаси бағажнигида пул турилти. Қандок килса бўларкин? Бир йўли топилиб колар, деб ўйлади Мирвали.

Яна соатни олиб каради. Учдан кирк уч минут ўтилти. Энди кетса ҳам бўлади. Йўлга тушди. Шундоқкина дўнг айланиб сув бўйига бурилганда пастан икки пакирда сув кўтариб чикаётган Аскаралига йўлилди.

Бу одам сўлда окиб тушган унинг нўлат сандигини топган эди. Мирвали айтган баҳоналарга ишонмаслиги мумкин. Одам боласининг сир саклаши қийин. Мирвалининг кўнглида ёмон, жула ҳам ёмон ният туғилди...

Аскаралининг пастан то йўлга чикиб олишигача еттисаккиз кадам қолди. Машина тезлиги соатига отгимиш километрни кўрсатиб турилти. Яна озрок газ бериш, етмиш километр тезлик олиш керак.

Аскарали йўлга чикиб олганда машина ундан эллик каламча узокликда эди. Мирвали яна газ берди. Аскарали чўчиб кадамини тезлатди. Пакирдаги сув чайқалиб, унинг тез юришига монелик киларди. Мирвали унга етдим, деганда у пакирни ташлаб, ўзини четга олди. Мирвали рулни кескін буриб юборган эди, Аскаралини том бўйи товига каништириб кўйди.

Мирвали машинани дарров оркага кайтармади. Аскаралини кисиб тураверди. Охири оркага тисарилди. Аскарали шундеккина ёнбошинга йикилди. Мирвали унга кайрилиб карамади.

Бурилишда атайн кўйрикдан ўтмай машинани сувга солди. Сув машина салонигача чиқди. Мотор ўчиб келишидан кўркиб

дарров яна қирғоққа чиқди. Шиддат билан оқаётган тоғ суви машинага қўнгандарни ювиб кетган эди.

Шу бугун, ярим соат ичида Мирвали икки гувоҳдан қалос бўлганди. Бунақа омад келган кунлар жуда кам учрайди. елкамдан оғир юқ ағдарилиб тушди, деб ўйлади.

У магнитофон тугмасини босди. «Ўкшайди-ку» кўшиғи янграб кетди. Мирвали кайф билан бошини тоғ ўёкка, тоғ бўёққа ташлаб, кўшиқдан сел бўлиб борарди.

Икки кишининг ҳаёти бандидан қирқилган шундай пайтда кўнгли кўшиқ истагани унинг учун ғайритабий бир ҳол эмасди.

Бухоро амирининг жаллоди ҳам зиндонда одам сўйиб чиқкандан кейин чаккасига гул такиб кетавераркан.

Ниҳоят бокка келди. Абдулазиз сўрида Мирвали тўғрисида мақола чиқкан «Сельская жизнь» газетасини ўқиб ётарди. У Мирвалини кўриши билан ўрнидан сапчиб турди.

- Овқат-повқатинг борми?
- Бор, бор. Сузиб чиқайми?
- Давай!— деди Мирвали.

У шундай деб тол тагида турган Расулбекнинг «Жигули» сига қаради. Абдулазизнинг овқат сузиб келгунича сабри чидамай Расулбекнинг машинаси олдига борди. Багажникка калит солиб кўрди, тушмади. Қайтиб келиб гаражга телефо қилди.

- Гаражда нечта «Жигули» бор?— деб сўради.

У тарафдан учта хусусий, еттита ҳали ҳеч кимга бе рилмаган «Жигули» бор, деган жавоб бўлди.

- Ҳаммасининг калитини йигиштириб кел

Абдулазиз дастурконга овқат кўйди. «Халқ номзоди» Мирвали Рихсиев ҳаддан ташқари очиккан эди, ҳеч қаёққа қарамай бирпасда овқатни шапиллатиб еди. Устидан икки пиёла чой ичиб ўрнидан турди. Гараж бошлиғи бир шода калит била кириб келарди.

— Бўлди, сен кетавер,— деди Мирвали унинг қулида калитларни олар экан.— Бир оздан кейин Аблаз опчикиб беради.

Гараж бошлиғи кетгач, Мирвали қўлидаги калитларни багажник қулфига бир-бир солиб кўра бошлади. Биттаси тушди.

У багажникдан қоғоз қоп олиб ичига қаради. Юз сўмлик, эллик сўмлик пачкалар. Яна бир кичикроқ қоғоз пакетда ҳам йигирма минг атрофида пул.

— Аблаҳ,— деди Мирвали.— Саксон минг, деб мени ла-киллатган экан. Йигирма мингни ўмарид қўйган экан-да.

- У багажникни ёпиб яна қулфлаб қўйди. Қоғоз қоп билан

пакетни меҳмонхона зинасидан қўтариб чиқар экан, Аблаз, деб чақирди. Югуриб келаётган Абдулазизга калитларни отди.— Гаражга олиб кириб бер.

Меҳмонхонада пулни санаб, жами юз минг эканлигига қаноат ҳосил килгач, қопни каравот тагига тикиб ўзини тўшакка отти. У бугунги кунидан бениҳоя хурсанд эди.

* * *

Салима институтнинг РАФ машинасида келди. Эшик берк эди. Уй атрофини айланшиб, Мош, Мош, деб чақирди. Мушук келмади. Демак, Асқарали уни олиб кетган, деб ўйлади Салима.

У шунча йўл юриб келган шофёрни овқатлантириб кейин жавоб бермокчи эди.

— Акангизни олдига олиб бориб қўясиз энди, иним. Ўша ерда ризқимизга яраша егулик топилиб қолар.

Машина Замбуруғ коя томон йўл олди. Куз кириб тоғсалкин бўлиб қолган эди. Машина орқасида чанг қўтарилемасди. Йўл ёқасида онда-сонда учраб коладиган дўлана тупларида барг қолмаган. Шоҳларидаги шигил мевалар қип-қизил бўлиб кўзни олади. Кийик ўтлар қуриб, қовжираб қолган. Тошларнинг офтобрў томонида ёввойи калтарлар икки канотларини ёзиб қўкракларини кизиган шағалга бериб ётишибди Шундоқкина ёнларидаги илон пўстларига бепарво қарашади. Ўн чокли тошбақа йўлни кесиб ўтяпти. Шофёр уларни кўрмади шекилли, босиб ўтиб кетди. Салима орқа ойнадан қаради. Тошбакаларга ҳеч нарса килмапти. Шофёр кўрган, атайн босиб ўтган экан.

— Нима деб ўтирипсиз,— опа,— деди.— Самосвал босиб ўтса ҳам ҳеч бало урмайди. Бир марта семон ортилган самосвал тошбакани босиб ўтганди, ўлдиёв, деб кабинадан тушиб қарасак, ҳеч нарса бўлмагандек пилдираб кетяпти.

Йўлга тош кулапти. Ўтиб бўлмай қолди. Шофёр нима килишини билмай ҳайрон бўлиб турган эди, тепаликдан устига бир қоп анзур пиёз ортилган эшакни етаклаб бир чол тушиб келаётганини кўрди. Чол улар ёнига келганда ўзи гап бошлиди:

— Жўлни тас басқан. Сувдан кешиб ўтингиз. Аржаги тоза жўл.

Шофёр унга раҳмат айтиб машинани тисариб сал орқага берди-да, пастликка қараб юргизди.

Сув тиник эди. Тонг суви шунлогам тиник бўларди. Айникса куз кириб янада тиниккити. Тагилаги тошлари санаса бўладиган даражада аниқ кўринади.

Машина сувда озрок юргандан кейин яна юқорига — йўлга чикиб олди. Чол айтганча йўлнинг бу томони текис эди. Машина силкинмай равон борарди. Чамаси икки километрча юрганларидан кейин тепаликда Аскаралининг чодири кўринди.

— Етдик, опа.

Шофёр шундай дедиую Аскаралининг «Москвич»и очган сўкмоқдан юқорига энди кўтарилаётган эди, ўн беш чоқли ёввойи мушук мотор товушидан чўчиб тўрт тарафга тиракайлаб коча бошлади.

Шофёр билан Салима пастга тушишди.

Ёввойи мушуклар орасида Мош ҳам бор эди. У оғзида тишлаб кетаётган бир парча гўшти ерга ташлаб ўгирилиб қаради. Салимани таниди. Яна гўшти тишлаб у томонга кела бошлади. Бошқа мушуклар тошлар тепасида уларга жуда хунук қараб туришарди.

— Ха, ўлгир, юрибсанми? Ўз тирикчилигинг ўзингга колдими?

У шундай деб унинг бўйинларидан силади. Ёввойи мушуклар яна боя кочган жойларига ёпирилиб кела бошладилар. Шофёр бу ерда нима бало бор экан, эчкими, қўйми ўлган бўлса ёввойи мушукларга ем бўляпти шекилли, деб ўйлади-да, ўша томонга юра бошлади. Ёввойи мушуклар одам шарпасидан яна кочишиди.

Салима Мош билан овора эканлигидан, шофёрнинг кайтиб келганини сезмаганди. Унинг ранги ўчган, қалт-қалт титрарди. Ияги силкиниб, гапиролмай қўли билан мушуклар кочган тарафни кўрсатарди.

Салима ҳайрон. У нима деяпти? Нима бўлди ўзи?

У шофёр кўрсатган томонга юраётган эди, билагидан ушлаб тўхтатди.

— Борманг, борманг,— дея олди зўрға.

Салима тўхтади.

— Акам,— деди титраб-қақшаб шофёр.— Ўлиб ётибди...

Салима унинг гапини охиригача эшитмади. Ўша томонга ўқдек отилиб кетди. Орқасидан Мош ҳам югурди: Шофёр бормади. Боришига юраги бетламасти. Бир оздан кейин Салиманинг аламли қичкириғи бир эшитилди-ю тинди. Бошқа овоз чиқмади. Шофёр шошиб ўша томонга борди. Салима ўзидан кетиб йиқилган, Мош ҳамон гўшт чайнар эди.

Аскарали ёнбоши билан ётиб қолган. Унинг кекиртаги, кўкраги, корни ғажилган.

Бундай пайтларда эркак одам дадилроқ бўлади. Шофёр ўзини ўнглаб олди. Салимани кўтариб четга олиб тошга суяб ўтқизиб қўйди. Нима килишини билмай бир дам ўйланиб

турди-да, илдамлик билан орқасига қайтиб машинага ўтириди.
Келган йўлидан жадал кетди.

Орадан бирон соат ўтиб чўпонларни бошлаб келди. Бир чўпонни совкоз идорасига хабар беришга юборди.

Салима ҳамон қимирамай тошга суюнганча ўтирипти. Мош шапиллатиб гўшт чайнайди. Чўпонлар ҳам нима қилишларини билмай анча вактгача серрайиб туриб қолишиди.

Бир чўпон, опани юзига сув сепинглар, деди.

Йўл ўртасида иккита пакир ётарди. Биттасида сув олиб келишиди. Салиманинг юзига сепишиди. Салима уйқудан уйғониб кетгандек чўчиб кўзини очди. Оёгига ишқаланаётган Мошни тепиб юборди. Мош норози бир овозда миёвлади. Аскаралининг устига чопон ёпиб кўйишди. Ҳеч кимдан садо чикмасли.

Мирвали «Нива»да участка милицияси билан келди. Жасаднинг бетини очиб қаради. Аскарали кеча кўкрагидан машина сиқиб энтикиб-энтикиб жон таслим қилганда очиқ қолган кўзлари ҳамон ўшандайлигича юмилмай турарди. Мирвали унинг бетини ёпди. У кўп ўлимларни кўрган, мурдадан чўчимайдиган бўлиб кетганди.

— Мушукларни кириб ташлаш керак. Яқиндан бери тогда одамхўр мушуклар пайдо бўлган. Бу ўшаларнинг иши,— деди чўпонларга қараб.

Чўпонлар унинг гапини тасдиқлашиди.

— Мушук инсонга дўст бўлмайди,— деди биттаси.

— Мушукларни нияти ёмон бўлади. Боланг ўлсин, тиззангда ўзим ўтирай деркан.

Салима гўшт чайнаётган Мошга ўқрайиб қаради. Ўрнидан туриб ердан тош олиб унга жон-жаҳди билан отди. Тегмади. Мош кочди. Баланд тош устига чиқиб бағрини берганича, уларга ёмон тикилиб тураверди.

— Қодирдан кўрпа олиб тушиб ўранглар,— деди. Мирвали. Кейин Салиманинг олдига келиб ҳамдардлик билан деди:— Опажон, қандок қиласиз. Пешонасига тоғ-тошларда ўлиш битилган экан. Чидамай иложимиз йўк.

Салима индамади. Ахир, шунча йил бирга яшашди. Бирон марта бири-бирини сен демади. Армия ҳаётининг мураккаб йилларини бирга баҳам кўришиди. Аскарали хизмат қиласидан қисм кайга кўчса Салима ҳам бирга кўчди. Бирон кун уни ёлиз ташлаб кетмади. Аччик-чучук кунларни бирга татиди. Фарзандсизлигидан куймасин деб унга боладек эркаланди. Эрмак бўлсин, деб мушук бокди. Қайга борса олиб юрди. Мана шу мушук унинг кўксини гажиди. Тилка-пора қилди.

Шу топда Салиманинг кўзи олдидан бутун умри бирмабир ўтди. Ана энди тамом. Тоғ-тошлар орасида Аскарали умр йўлинини тамом қилди.

Юқоридан кўрпа олиб тушниши. Аскаралинни ўраб РАФ машинасига олиши.

— Опажон. Сизлар кетаверинглар. Бу ерда колгандар юкларни ўзим жўнатаман. Машинасини ҳам хайдаб олиб бориб берамиз. Совхоздан жанозага одам жўнатаман. Кам-кўстингиз бўлса айтинг, тортишманг...

Мирвалининг гапи оғзида колди. Салима биргина «раҳмат» сўзи билан унинг гапини бўлиб кўйганди.

— Мана шу мушукни йўқотинглар. Шуни кўрмай.

Ҳамма тепада тошга бағрини бериб ёттан Мошга каради. У одамларга ёмон тикилиб турарди. Участка милицияси ёнидан тўппончасини чиқазиб уни мўлжалга ола бошлади.

Мирвали унинг кўлини қокиб ташлади.

— Тўппонча билан уриб бўлмайди. Шошмай тур.

У шундай дедиую машинадан кирқма кўшогиз милтикни олди. Кўндоқни елкасига тираб туриб иккала тепкини баробар босди. Тог-тошлар гумбурлаб кетди. Мош пастга юмалаб тушди. Икки-уч марта обёқ қодилю жим бўлди.

Баданга игнадек санчиладиган кеч кузги тоғ шамоли эди. Тепада эгасиз колган чодир силкинди.

РАФ жўнаб кетди. Чўпонлар оркадан маъюс қараб қолишди Мирвали ҳеч кимга карамай машинасига ўтиаркан, оркасига ўгирилди.

— Боринглар энди. Тоғда қанча мушук бўлса барини отинглар. Битта колмасин. Қанча ўқ сарф килсанглар мен тўлайман.

У йўлла кетаркан, ўз қилмишини мушукларга тўнкаб юборганидан мамнун эди. Аскаралининг ўлимини энди одамлар ҳеч кимдан гумон килишмайди. Одамхўр мушукларга тўнкайвешади.

Кўнгли хотиржам бўлган Мирвали магнитофон тугмасини босди. Алиматов сатода «Чўли ироқ»ни ижро этарди. Мирвали дарров ўчириб қўйди. Бу кўй унга Аскаралининг очик колган кўзларини эслатаётганга ўхшарди.

XXV

Мирвали ўзида йўқ шод эди. Сайлор комиссиясининг раиси билан секретари унинг СССР Олий Советига тўқсон саккиз процент овоз билан депутат килиб сайлангани тўғрисидаги ҳужжатни олиб келишиди. Бундай хушхабарни олиб келганликлари учун икковларининг ҳам билакларига электрон соат такиб қўйди.

У Қоплонгбонга бориб кувур ётказаётгандардан хабар олмокчи бўлиб турган эди. Боришдан айниди. Хали замон

муборакбод қилгани одамлар келиб қолиши мумкин. Бокка дастурхон тайёрлатиш керак. Бугунги ишларни телефонда битказса ҳам бўлади, деб ўйлади у

Қоплонбоп хозир остин-устун бўлиб кетган. Олтига экскаватор, бешта бульдозер қувур устига тупроқ тортаяпти. Элликка яқин самосвал тупроқ ташияпти. Ҳаммаёқ чанг тўзон. Мирвали шунинг учун ҳам эски кителини, брезент этигини кийиб йўлга чикишга тайёрланиб турганди.

Мирвали меҳмонхонага кириб кийимларини алмаштира бошлади. Абдулазиз оқ кителини дазмоллатиб туфлисини артиб, ялтиратиб қўйган эди. У ўзини ойнага солиб кител ёқасидаги Республика Олий Совети депутатлиги нишонига кўзи тушди. Назарида бу нишон жуда кичкина, жуда ожиз кўринди. Чиказиб олиб темир сандиққа ташлаб қўйди. Энди у СССР Олий Советининг депутати. У қандайдир республика аҳамиятига эга одамлар билан ёнма-ён ўтирмаиди. Бундан бўён Москвада, Кремлда маршаллар, Иттифоқ министрлари Ленин мукофотига сазовор бўлган академиклар, кўш қаҳрамон космонавтлар билан ёнма-ён ўтиради.

Абдулазиз хонага кириб Расулбекнинг хотини келганини айтди.

— Нима иши бор экан?— деди Мирвали нохушланиб Кейин сал юмшади.— Хозир чиқаман, кутиб турсин.

У чикқанда Расулбекнинг хотини сўри лабида омонатгина ўтиради. Директорни кўриб ўрнидан турди

— Эрингиз қаёқда юрипти? Саёклиги ҳеч колмади-колмади-да!

Аёл юзини яшириб жавоб қилди:

— Тўрт кундан бери қаёқдаликларини билмайман. Бунақа содатлари йўқ эди. Қаёқка кетсалар, айтиб кетардилар.

Мирвали хотинни юпатмоқчи бўлди.

— Юргандир санқиб. Келиб қолар, сиз унчалик ваҳима қиласверманг. Ана, машинаси шу ерда турипти. Бирон ўртоғи билан Самарқанддами, Шахрисабздами сурат олиб юргандир Келиб қолади. Сиз ваҳима қилманг. Келади.

Аёл ҳардамхаёл бўлиб, чиқиб кетди. Мирвали Расулбекнинг қайтиб келмаслигини, манави муштдеккина бўлиб кичрайиб кетган хотиннинг умри энди тул ўтишини билатуриб, эти сесканмади.

Абдулазиз то дастурхон тузатгунча Мирвали идорага кираверишдаги эшик олдига курси қўйиб арз билан, иш билан келганларга муомала қила бошлади. Уни кутаётгандар унчалик кўп эмасди. Гараж коровули бетоқатланиб турарди

— Ҳа, нега ишни ташлаб бўёқда юрибсан?— деди Мирвали унга ўдағай таб.

Коровул соясидан ҳам кўрқадиган одам эди Унинг ўдагайлашидан ўзини йўқотиб қўйди.

— Хўжайнин, шу, шу, десангиз. Шу... Бизди машина довонинг нарёгида, шу, радиатори тешилиб, шу, қолиб кетибди Қанака машина?— деди ҳайрон бўлиб Мирвали.

— Ҳозир Тошкент томондан, шу... келаётган шу бир «Жигули» гаражга келиб шундок деди.

— Қанака машина, деб сўраяпман?

— Шу... асалчининг юкини Тошкентга, шу, олиб кетган машина, шу...

— Нега менга айтасан? Гараж мудирига айт.

— Шу, хотини тўлғоқ тутиб, шу, балнисага олиб кетганди

— Бўпти. Бош механикка айт, ўзи битта янги радиатор олиб, бориб ўрнатиб, бирга олиб келсин. Бор, шундай деб айт Коровул, шу, деб яна нимадир демокчи эди, Мирвали қўл силтаб, кетавер, ишорасини киляди.

«Дилором» посёлкасининг домкоми русча, ўзбекча, татарча аралаштириб деди:

— Свят юк. Трансформатор перегарит иткан. Артезиандан сув качат итми. Пилорама ишламий... Битонамишалка..

— Бўлди, бўлди, тушундим,— деди Мирвали.

У ёнидаги табуреткага кўйилган, сими узун телефон трубкасини кўтариб бош инженерни улашни сўради.

— Ўзингмисан? Менга қара. «Дилором»да трансформатор куйипти. Дарров одам юбор. Шу бугунок тузатсан. Кечга томон ўзим ўтиб, текшириб кўраман. Всё!

У шундай деб трубкани шараклатиб жойига ташлади Ҳассасини иягига тираб ўтирган чолга каради.

— Хизмат, ота? Нима гап бўлди? Ҳеч тинчлик йўқ экан-да Неварангиз икки йилгина турмада ётиб қелса ақли киради Ҳадеб ўртага тушавераманми?

— Болам, ўзинг ҳам шўх бўлгандинг. Қўйилиб колар Иккита боласи бор. Қамалиб қолса, келин кетиб қолади. Унда битта ўзим сўппайиб қоламан.

— Бўлмайди, отам. Официантни урипти. Буфетчининг жавонига шиша отиб аллақанча арак-конъякларни, идиштоворкларни синдирипти. Икки юз кирқ сўмли нарса синдирган. Ўттиз сўмли ичиб пулини тўламаган. Ҳўш, буларни ким тўлайди? Тўлаганда ҳам официантни ургани учун жазоланади.

Чол бошини эгганича ночор бир алпозда индамай ўтиради. Охири у бош кўтариб:

— Болам. Ёрдам қил. Қўли узун одамсан. Даданг билан ўртоқ бўлганман. Мени беш кунлигим борми, йўқми, азобда ўлиб кетмай. Шу ишни тўғрила. Отанг айлансан,— деди. Шундай дея туриб кўзларидан мўлт-мўлт ёш ока бошлади

Мирвали бу чолни аслида яхши кўрарди. Шу чол унга дадасининг суратини топиб берган. Болалигидага бориб иккови бирга олдирган суратини Мирвалига берган

Мирвали ўйланиб қолди. Бугун у нихоятда курсанд. Бунақа курсандчиликнинг садакаси ҳам бўлиши керак-да. Ота қадр-доним учун бир яхшилик қилсан, килибман-да, деди-ю ёнини кавлаб учта юз сўмлик олиб, чолнинг кўлига берди

— Манавини буфетчи билан официантга беринг

У шундай деб трубкани олди.

— Милиция бошлигини улаб қўй.

Бир оздан кейин симнинг нарёғидан жавоб келди.

— Акоповмисан? Мен Рихсиев... қалайсан? Э, раҳмат Тўксон саккиз процент. Иш бор жойда бирорвга ёқасан, бирорвга ёқмайсан. Ҳеч бўлмаса икки процентгина душманинг бўладида. Э, оғайнини, анави безори Тўлаганни кўйиб юбор. Ўзимиз жазосини берамиз. Биласан-ку, совхозда ўртоқлик судимиз борлигини. Ўзимиз жазолаймиз. Э, тўлайди, тўлайди Шу бугунюк тўлайди. Ҳозир кўйвор. Гап битта. Ҳўп, ҳўп Айтаман. Ўзлари олиб бориб беришади. Албатта семизидан-да.— У шундай деб трубкани жойига ташлади.— Боринг ота Битта кўйга туширдингиз Бугун ўнг ёнбошим билан тургандим ишингиз битди Ўғлингизни ҳозир кўйворади. Пулни бошқа нарсага ишлатиб кўйманг. Дарров олиб бориб беринг

Чол йиғлаб-йиғлаб дуо қилди.

Мирвали боятдан бери безовталаниб турган чорва комплексининг мудирига қаради:

— Сен нима иш билан келдинг?

— Кеча ўзингиз айтган эдингиз-ку, эрталаб кел, деб.

Мирвали нимага чакирганини эслаёлмай бир дам индамай туриб қолди. Кейин жаҳл билан ўрнидан туриб кетди

— Аблаҳ одам экансан. Нима, мени телевизорнинг миниатюрасига чиқазмёқчимисан? Ферма ҳовлисига оёқ босиб бўлмайдигаи бўлиб кетибди-ку. Энг камида саксон тонна гўнг ўйилиб ётибди. Ҳидидан қўчадан одам ўтолмайди. Атроф хонадонларни паشا талаб ётибди. Нима қилиб савлатга йиғиб ўтирибсан? Нега жўнатмайсан?

— «Белорусь» тракторларини Қоплонбопда; қувур ётқизишига ишлатишяпти.

— Нима, ота-бобонг гўнгни тракторга ортганми? Ҳозир гаражга бориб ўнта тележка оласан, жами ходимларингни кўлига белкурак бериб, кечгача тележкаларга юклатасан. Эрталаб аzonлаб хабар оламан. Гўнг ўйилиб ётган асфальт ерни шланкада сув билан ювиб, йилтиратиб қўясан. Бор, кетавер. Шошма, гўнгларни ҳамма отделенияларга баробар таксимла Бири олиб, бири қолиб кетмасин.

Ўрта ёшлардаги кўзойнакли йигит унга бир қоғоз узатди
У совхоз марказидаги ўрта мактаб директори эди

— Бу нима? — деди Мирвали энсаси котиб.

— РайОНонинг буйруғи. Мени ишдан бўшатипти.

— Жуда тўғри қипти-да Аллақачон орқангга тепиб хайдаш керак эди.

— Нима гуноҳ қилдим, ўрток директор? — деди у ҳайрон бўлиб.

— Улар нима деб бўшатганини-ку билмайман, мен бўшатсан, иғвогар, деб бўшатардим. Ана энди вактинг кўп бўлади. Шошилмай думалёқ хатларни ёзверасан. «Муштум»га ёзасанми, «Крокодил»га ёзасанми, вактинг бемалол етади. Бор, арзинг бўлса облОНОга бор. Маориф менга бўйсунмайди. Буйрук беролмайман.

— Депутатимиз бўлганингиз учун келгандим.

— Мендан бекор умид қиссан. Агар мен аралашсам ишинг баттар чаппасига кетади. Бор, кетавер.

Мирвали дилида, овоз бермаганлардан биттаси албатта шу бўлса керак деб ўйлаб кўйди.

Мактаб директори идора ёнидаги икки қаватли уйда турагди. Мирвали бу ярамасдан биратўла кутулиб қўяколай деб аҳд килди.

— Менга қара, сенга бир хафта срок. Бошка жой топ. Уйни бўшатиб кўй, ўзи шундоғам мутахассисларга уй етишмаяпти. — деди.

Йигит бошини эгганича кета бошлиди. Мирвали оркасидан, абллах, деб тиззасига бир мушт тушириди

Сайлов натижасини энг аввал Ҳожимурод билган. Аммо у на телефон киласди, на корасини кўреатади.

Бу одамнинг ичи мўрқондан ҳам кора, депутат бўлганинг куиб кетяпти, деб ўйлади Мирвали.

Кейинги пайтларда Ҳожимурод жуда ўзини кўйиб юборди. Райкомликнинг ҳавосини олиб, катта-кичикни писанд килмай кўйди. Майда хўжаликларни аста-секин эмишга тушганди Аммо Миреалига тиши ўтмай, нима килсан тилини қисиб оламан, деб пайт пойларди.

Бугун табрикламагани Мирвалининг нафсониятига тегди Шошимай тур, сени бир маймун қилиб ўйнатай, деди-ю телефон трубкасини кўтарди.

— Оқсоқол, бормисиз, — деди у. — Жуда соғингириб кўйдингиз-ку. Битта гап бор. Телефонда айтиб бўлмаса ҳам айтавераман.

Ҳожимурод, кани, кани, деб гапнинг давомини кутарди

— Нурмат тога масаласи..

Хожимурод Нурмат тоганинг отини эшитиши билан қани, қани, демай қўйди.

— ...Тошкентга бораман, машина беринг, деб олдимга кепти. Тошкентда нима киласиз, отахон, десам, Шавкат Раҳимовга учрайман. Ҳамма гапни оқизмай-томизмай айтаман, дейди. Ҳой, бу шаҳдингиздан қайтинг, десам, агар ўттиз минг сўмни шу бугун...— Мирвали ён соатини олиб қаради.— Шу бугун соат бирда олиб келиб бермаса, Тошкентга кетаверман, дейди.

Хожимурод жимиб кетди. Шиша идишнинг жиринглагани, сувнинг шилдирагани эшитилгандек бўлди. Валидол ичяптиёв, деб ўйлади Мирвали. Эринмай кутиб тураверди. Охири Хожимуроднинг овози келди:

- Бирон ой сабр қилсин, шунча пулим йўқ.
- Менам шундай дедим, кўнмаяпти.

Бўлмасам бундок қилайлик,— деди Хожимурод хаста товушда.— Сиз қарзга бериб туринг. Кейин суришиб кетамиз.

— Биринчидан,— деди Мирвали,— умримда бола бўлиб шунча пул ушламаганман. Ойликка қараб қолган одамман. Йиккинчидан, шунча пул бўлгани билан сизга бериб бўлмайди. Элиб курортга кочиб кетасиз. Нима қилсин, Ҳожи ака? Нурмат оға Тошкентга кетаверсинми? Ҳулласи, соат биргача уни шлаб тураман. Ўёғига кучим етмайди.

Мирвали шундай деб трубкани жойига кўйди. У қилган шидан ниҳоятда хурсанд эди. Ҳожимурод ўлса ҳам соат иргача шунча пулни тополмайди. Бу томонларда бирор нга пул бермайди.

У яна ярим соатча келди-кетди билан гаплашиб, ўрнидан урди. Шу пайт совхоз идорасига олиб келадиган йўл бошида икроавтобус кўринди. Бу кинохроника машинаси эди. Мирвали ёнидан қадрдан соатини олиб қаради. Соат ўн бир ярим ўпти. Бу автобус Тошкентдан қаймаҳал йўлга чиқсан экан, ёб кўнглидан ўтказди. Бу пайт автобус унинг олдига келиб ўхтаган эди. Ундан режиссёр билан оператор тушди. Мирвали улар билан қадрдонларча кучоқлашиб кўриша бошлиди.

— Ҳа,— деди Мирвали ҳайрон бўлиб,— шу бугун йўлга іққанмидинглар?

— Кеча йўлга чиққандик, Мирвали ака, Жиззахда тунаб лдик. Кино битди. Бир нусхасини олиб келяпмиз. Клубинзда ўзингизга кўрсатмоқчимиз.

Улар бошлишиб бокқа киришди. Абдулазиз дастурхон заб қўйган эди. Киночилар учун сал орқароққа жой қилишиб юрди. Тўрт-беш киши бўлиб югур-югур билан бирпасда ўй қилиб уларни таклиф қилишди.

Йигитлар йўлда роса ичишган бўлса керак, қовоклари салкиб, оғизларидаги гаплари уқаланиб кетаётган эди. Мирвалининг имоси билан дастурхонга икки-учта шиша келтириб қўйишиди. Режиссёр олинг-олингни кутмай, шишани очиб пиёлага қуя бошлади. Бу галги келишида у ўзини жуда эркин сезарди. Ийманмасди. Чунки Мирвали ҳар қанча харажат қиласа арзийдиган, уни тарихдан-тариҳга олиб ўтадиган рангли кино олиб келган. Энди унинг эркалигини ҳам Мирвали кўтаради.

— Идора ходимлари қай маҳал тушликка чиқади? — деб сўради режиссёр.

— Иккода, — деди Мирвали. — Нима эди?

— Клубда фильмни кўрсатсан. Механик борми? Агар йўқ бўлса ўзимизда механик бор.

Мирвали телефон трубкасини олиб телефончи қизга, идора ходимларининг ҳаммаси соат иккода клубга киришларини ўт, деб тайинлади.

Машина олдида нимадир қилаётган шофёри Мирзажонни чакириб, киномеханикни топиб кел, деб буюрди.

Тушлик пайтида саксон чоқли одам клубга тўпланди. Чирок учиб, экранда тоғлар кўрина бошлади. Бургут учяпти. Олисдан учиб келаётган бургут яқинлашиб бутун экранни эгаллади. Музика баланд пардага кўтарилди. Экранда «Қуёш фарзанди» деган ёзув пайдо бўлди. Яна тоғлар, шаршаралар, бир учи тоғлар орасига санчиладиган асфальт йўллар, дарё устида учайтган ўрдаклар, чексиз далалар, булутдек чанг кўтариб тоққа ўрлаётган эчкилар...

Экранда Мирвалининг юзи. У завқ билан куларди.

Машина тоғ йўлида. Рулда Мирвали.

Мирвали чўпонлар қуршовида. У янги туғилган кўзичоқни кўтариб, унга меҳр билан қараб турипти.

Мирвали ер сураётган бульдозер кетидан чангга беланиб боряпти. У ветеран чоллар даврасида.

Мирвали Тошкент аэропортида ўзбек пахтакорларининг отасига нон-туз тутяпти.

У чамандек очилган пахтазорда кезиб юрипти.

У иш кабинетида. Тун. Соат миллари учни кўрсатяпти. Мирвали ҳамон олдига чўт қўйиб нималарнидир ҳисоблаяпти. Соат миллари бешни кўрсатмоқда. Мирвали совхоз картаси ёнида нималарнидир ўйлаб турипти. Соат миллари олтида. Тонг оқариб келмоқда. Мирвали дераза пардасини кўтариб ташқарига қараб турипти. Тоғлар боши оқариб келяпти. Мактабга кетаётган болаларнинг қувноқ товушлари эшлияпти. Унинг юзида табассум...

Поёни кўринмайдиган асфальт йўлдан эчки юклаган сонсаноқсиз машиналар ўтмокда.

Мирвали Олий Совет мажлиси минбарида нутқ сўзламоқда.

У тонг маҳал тоб йўлида пиёда кетмоқда. Унинг қаршисидан офтоб чиққапти. Гўё у сал фурсатдан кейин күёш билан учрашадигандек...

Экранда тоғлар, шаршараплар, эчки подалари, йилки уюрлари, серқатнов тоб йўллари, чексиз пахтазорлар...

У күёшга қараб турипти.

Музика авж пардага кўтарилади.

Залда чироқ ёнгандан ҳамма гур этиб унга қаради. Мирвали хаяжонини яширишга уринар, аммо лабининг таноби кочиб, ҳадеб илжаярди.

Совхоз ходимлари бирма-бир келиб уни ҳам ажойиб фильм, ҳам депутатлик билан кутладилар. Мирвали режиссёр билан операторни бағрига босиб раҳматлар айтди.

— Мана шу фильм лентаси сизга биздан эсадлик,— дед и режиссёр.

Шу куни кечгача боғда зиёфат бўлди. Режиссёр бугун Тошкентга кайтишлари кераклигини айтганда Мирвали кўнмади. Эрталаб Дарғом кўпригигача ўзим кузатиб қўяман, деб олиб колди.

Кечга яқин меҳмонлар Чорчинорга кўчишиди. Одамлар кўзидан сал нарирокда майшат қилганлари дуруст. Мирвали Насим полвонни чакириб нималарнидир тайинлади. Кечга томон Насим полвон учта тугунча кўтариб келди. Мирвали иккови меҳмонхонага кириб у олиб келган нарсаларни кўздан кечиришди. Режиссёрга тройка костюм. Операторга плаш. Ёрдамчисига костюм. Мирвали режиссёрга атаб олинган тройканинг костюми чўнтағига қоғозга ўроғли бир пачка юз сўмлик солиб кўйди. Кечқурун совхозда иш соати тугагандан кейин бир ўзи клубга кириб, фильмни яна томоша қилди. Клубдан қайтиб чиқаркан, бу фильмни мамлакатнинг деярли ҳамма кино-театрларида, бадиий фильм олдидан намойиш қилишади, деб ўлади. Телевизорларда кўрсатишади. Авваллари у тўғрида газеталардангина биладиганлар энди ўзини кўрадилар. Мирвали мамлакатнинг энг атоқли кишиларидан бири эканлигини биладилар. Бу фильмни суратга олган режиссёр билан операторга ҳар қанча қилса арзиди. Чунки шу фильм орқали унинг номи авлоддан-авлодга ўтади...

Боя режиссёрга аталган костюм чўнтағига соглан пул кам эмасмикин, деб ўлади. Операторга ҳам жиндек атасам бўларкан. У боқقا киргандан кейин бурчакдаги пўлат сандиқни очиб бир даста пул олди. Операторга икки минг, ёрдамчисига минг сўм ўраб солиб кўйди. Режиссёрга аталган костюм қатига

битта электрон соат, хотинига атлас, кизига кичкинагина — папирос кутисидек келадиган магнитофон солиб, туғиб қўйди. Ана энди улар албатта рози бўлишади. Бу одамлар ҳаммавакт керак бўлади. Улардан буюм аямаган маъкул.

Эрталаб Мирвали «Волга»да Чорчинорга боргандада меҳмонлар аллақачон нонушта қилиб бўлишган эди. Мирвали совфаларни улар олдига қўйди. Шофёрга тўн, дўппи қўйди. Кино-механикка тўн билан Шахрисабз пичогини берди.

— Камига қарздормиз, оғайнилар,— дея уларга қуллук қилгандек бўлди.

Насим полвон микроавтобусга бир коробка пиширилган гўшт, нон, тўрт-беш шиша арақ билан конъяк солиб қўйди.

Мирвали уларни то Омонқўтонгача кузатиб орқага қайти. Кийиксовди момо ҳайкали олдидаги супачада бир жиннисифат олам ўтифарди. Бу ким бўлди экан, деб ўйлади Мирвали.

У машинани тўхтатиб олдига борди. Соч-соколи ўсиб кетган, кийимлари жулдур бу одам Эрали чавандоз эди. Ундан сал нағида хайкалнинг соя томонида Қора Бахмал қўксини ерга беғиб ётарди. Эралига одам яқинлашганидан у сергакланиб қулоқларини диккайтирди.

— Ҳа, қарvon, нима қилиб ўтирибсиз?— деди Мирвали унга яқин келиб.

Эрали индамади. Мирвалининг башарасига узок қараб турди, танимади.

— Мен Мирвалиман, Эрали.

Эрали унга яна қаради, барибир танимади.

Мирвали унинг ақлдан озганига энди ишонди. Уни яна гапга тутмоқчи бўлди.

— Яхши юрибсизми, чавандоз?

— Билмадим,— деди Эрали.

— Мен Мирвалиман. Рихсиев Мирвали.

Эрали унга узок қараб турди-да, бошини сарак-сарак қилди.

— Мирвалини Бодомгул чақириб олиб кетган. Иккени Етим қишлоқдаги мозорда ётишипти. Кеча бориб Бодомгулнинг арвоҳига куръон бағишлаб келганман. Мирвалига куръон бағишламадим. У ёмон одам. Мени ўлдирган. Мен ўлиб қолганман. Мирвали мени кўмишга битта гўрли жой бермади. Ҳалиям кўмилмай юрибман.

Эрали шундай дедиу шартта туриб соядо ётган Қора Бахмал олдига келди. От ўрнидан турди. Эрали чакқонлик билан унга минди-ю, икки тиззаси билан отни никтаб, пастликка қараб елиб кетди. Унинг жулдир кийимлари шамолда ҳилпиарди.

Мирвалининг бугунги кўрган ҳузур-ҳаловатлари ҳам бир бўлди-ю, Эрали билан учрашуви ҳам бир бўлди.

Энди у совхоз маркази томон эзилиб, аъзойи бадани қақшаб келарди.

Кўзига Бодомгулнинг қабри кўриниб кетди. Наҳотки бир кун келиб мен ҳам шу кунга тушаман, деб ўйлади Мирвали, наҳотки...

У ҳеч қачон ўлим тўғрисида ўйламасди. Шу топда ичгиси келди. Биронта дилтортар қадрдони билан ҳасратлашгиси, дардлашгиси келди. Аммо энди унинг дилтортар кишилари колмаганди.

Ҳамма нарсам бор, факат ўртоғим йўқ. Бўлмагани ҳам дуруст, деб ўйлади Мирвали.

Боққа кириши билан райкомга телефон қилиб Ҳожимуродни сўради. Котиба ўртоқ Ҳолматовни область касалхонасига олиб кетишган, инсульт бўлиб идорада йиқилиб қолдилар, деб жавоб қилди.

— Қачон? — деди Мирвали.

— Кеча кундузи соат бирларда, — деб жавоб қилди котиба.

Ўзим ҳам худди соат бирларда бирон фалокат бўйлади, деб ўйлагандим, Нурмат тоганинг ўттиз минг суми ҳали уни не-не балоларга гирифтор қиласкин, деб дилидан ўтказди Мирвали.

XXVI

Ўзбек пахтакорлари отасининг ўлими Шавкат Раҳимовни довдиратиб қўйди. Шу одам уни минг бир балодан асраб юрарди. Қўлининг узунлиги ҳам, тилининг бурролиги ҳам шу одам туфайли эди. Энди у йўқ. Шавкат Раҳимович унинг мотамидан қон босими қўтарилиб қайтиб келди. Келди-ю, даволанишга ётди. Докторлар олдига одам қўйишмас, ташкаридан бирон нохуш гап топиб келса беморнинг ахволи ёмонлашади, деб шундай қилишар эди.

Лекин ташкарида унинг қулогига етса ахволини ёмонлаштирадиган воқеалар шиддат билан ривожланиб бораради. Пахтакорлар отаси ўрнига тайин қилинган раҳбар ўта жиддий, талабчан, адолатли одам эди. Шу пайтгача аввалги раҳбар оқибатсиз қолдирган шикоятларни ҳафсала билан, бирма-бир ўргана бошлаган, шу шикоятлар юзасидан комиссиялар тузилиб, жойларга жўнатилаётган эди.

Ҳамма учун ҳурматли Раҳимовнинг ётган ерида ичини ари таларди. Унинг Бухородан кўнгли нотинч эди. Янги раҳбар унга биринчи зарбани Бухородан туриб бермоқчи.

Москвада пленумдан кейин янги раҳбар у билан жуда жиддий гаплашди. Унинг ҳар бир гапи ўқ бўлиб юрагига қадаларди.

— Навбатдаги сиёсий бюро мажлисларининг бирида ҳисобингизни эшитамиз, тайёрланинг,— деди.

Рахимов шу гапдаёқ тамом бўлганди. Дунё кўзига қоронғи бўлиб, кўксини чангаллаганча раҳбар хузуридан чиқиб кетганди. У Толибжон Усмоновнинг хати янги раҳбар қўлида эканини яхши биларди.

Мана, у тўшакда ётибди. Ташқарида ўнлаб комиссия синчковлик билан иш бошлаб юборган. Раҳимовнинг суюиган тоғлари бир-бир қулай бошлаганди. Бухорода, Қашқадарёда у кўйиган раҳбар ходимларнинг аллақанчаси вазифасидан олиб ташланди. Эртага уларнинг ахволи нима бўлишини бошқалар билмаса ҳам унинг ўзи билади-ку.

Рахимовнинг уйқуси қочган. То саҳаргача шифтга тикилиб, ўй ўйлайди. Кўзини юмса тушига аллақандай тушуниб бўлмай-диган, афти-ангурин нотайин кимсалар киради.

Одамлар диққат бўлганларида ичкилик билан, ёки папирос чекиб хумор босишади, шунда ҳам диллари ёзилмаса хотин-халақ билан кўнгилхушлик қилишади. Аммо Раҳимов ичмасди, чек масди, аёллар ғушига ўзини отмасди.

Уйида бирон нимадан диққат бўлиб қолса, иш кабинетига кириб оларди-да, эшикни беркитиб, дилини ёзиш учун столга ҳамма орденларини териб томоша қиласди.

Мана, еттига Ленин ордени. Шунчасини на маршал Жуков, на Роккосовский, на Хрущев олган. Мамлакатда еттига Ленин ордени олган шу Раҳимовнинг ўзи эди. Кўш «Олтин Юлдуз». Октябрь революцияси, Мехнат Қизил Байрок, Қизил Юлдуз, Ҳурмат белгиси...

Бу орденлар унинг эртанги қора кунларини ёритолармикини? Ахир унинг ўзи йиғинларда, ҳеч қандай орден гунохкорни жазодан сақлаб қололмайди, деб неча марталаб айтган-ку. Демак, бу мукофотлар унинг ўтмиши, холос.

Докторлар радиони ўчириб қўйишган, газеталарни киритишмас эди. Раҳимов неча кундирки, ташқи оламдан узилиб яшарди. Яқинда ишдан олинган обком секретари ўзини чавақлаб ташлаганини у ҳали эшитгани йўқ. Раҳимов ана шу одамдан хавотирда эди. Мабодо у қамалиб қолгудек бўлса Раҳимовнинг ахволигавой эди. Луқмонов қачон ўзини отаркин, деб кутарди. Одамларни кийнаб, сўроқ қилган камераларда энди ўзи ётибди, бир вақтлар ҳар бир сўзидан титраб турадиган соқчилар энди уни қоронғи коридорлардан ҳайдаб, сўроқка олиб чиқишияпти.

Рахимов ётавериб диққат бўлиб кетди. Докторларга гоҳ зуғум қилиб, гоҳ яхши гапириб стационардан чиқди.

Унинг биринчи эшитгани Даминов ўзини чавақлаб кўйибди, деган гап бўлди. Иккинчи эшитгани Бухоро обкомининг секре-

тари қамалди, тинтилганда икки ярим миллион сўм пул ва юз йигирма саккиз кило олтин, бриллиант, жавоҳирлар топилди, деган гап эди.

Рахимовнинг бир илигига болта тушгандек бўлди.

Эртасига уйғониб, пахта тозалаш саноати министри қамоққа олинди, деган хабар эшилди.

Агар Раҳимов касалхонада ётмаганида бу ишларнинг бир қадар йўлини тўсиб турган бўларди. Энди уни тўхтатишнинг иложи йўқ. Жин кўздан чиқиб кетди. Қайтариб кўзага киритиб бўлмайди.

Рахимовнинг тили шунчалик боғланиб қолган эдикি, нима киляпсизлар, иш қандок кетяпти, деб сўролмасди. Комиссия Москвадан, Раҳимов уларнинг ишига аралашолмасди. Ким билади, балки унинг ўзи тўғрисида ҳам иш кетяйтими?

Иттифоқ аҳамиятига эга бўлган раҳбарлардан бири шарқ мамлакатларига кетатуриб Тошкентга қўниб ўтди. Раҳимов уни кутиб олди. Ярим соатдан кўпроқ гаплашиб қолишиди. Шунда у Раҳимовга:

— Хушёр бўлинг, дўстим. Сиёсий бюорода албатта жисоботингиз кўрилади. Анча хунук гаплар бор,— деб юрагига вахима солди.

Раҳимов жуда сиқилиб кетди. Ўйлаб-ўйлаб, эртага шанба, индинга якшанба, шу икки кун Мирвалининг тоғларида каклик овлаб дилимни ёзиб келай, деб ният қилди.

Эрта саҳардан ортиқча ҳашамсиз, ГАИнинг кичкинагина «Жигули»си етакчилигига токқа қараб кетди. Қора «Зил» енгил машинасининг орка ўринидигига кунишиб, ғаригина бўлиб бораракан, у бу томонларга охирги марта келаётганини билмасди.

Ҳаво очик эди. Ноябрь этагига кор илашмади. Фақат тоғ бошларига бир-икки марта элаб ўтди, холос.

Ҳар йили ноябрь бошларида Тахти қорача дөвонини қор босарди. Мана ноябрь оёклаяпти ҳамки, қор йўқ.

Албатта кузнинг бунака келиши дехконнинг муддаоси. Олд колхозлар йиғим-теримни тугатиб, шудгорга тушиб кетишган. Ишнинг кўзини биладиган миришкор боғбонлар токларини кесган бўлсалар ҳам валишдан туширганлари йўқ. Қиров есин, ҳашорат тухуми Ҳлади, деб булдуруқли кировни кутиб туришилти.

Мирзачўл билан Жizzах совхозларидан ҳали студентлар қайтгани йўқ. Бу ерларнинг пахтаси бир-икки дўл еб, неча мартараб қайта экилган эди. Кечки пахталар энди очиляпти. Республика пахтаси тўқсоннинг тепасида.

Машина тоғ оралиғидаги илонизи йўлдан текис борарди. Ёз бўйи турнакатор қатнайдиган машиналар ҳозир сийраклашиб қолган. Онда-сонда учраб қоладиган хонадонлар мўрисидан тутун чиқяпти.

Пастликда Омонқўтон сойи жилдираб оқяпти. Чўққидаги корлар муз котган, энди баҳоргача эримайди.

Сой бўйидаги сайхонликда эллик чокли киши прожектор ёқиб нимадир киляпти. «Кино олишяпти», деб ўйлади Раҳимов. Август ойидан бери шу ерда кўп серияли телефильм олишарди. Раҳимов ёзда икки марта ўтганда ҳам уларни кўрганди.

Мирвали уни тоқка кўтарилиш жойида кутиб туарди. У эҳтиёт чорасини кўриб, ўн чокли беформа милиция ходимларини боғнинг ҳар ер-хар ерига сокчиликка кўйган эди. Улар боғ яқинида биронта машинанинг тўхтаб ўтишига рухсат берганимасди. Ҳар куни тонг отгандан то коронги тушгунча олма, кийик ўтиланзур пиёзи, асал сотадиган болаларни ҳам қўвивб, довоннинг пастига тушириб юборишган эди.

Раҳимовнинг машинаси боғ дарвозаси олдиди тўхтади. Боя юқорига кўтарилишда, устига тобут тортган юқ машинасини қувиб ўтган эдилар. Раҳимов ўз ўйлари билан бўлиб унга эътибор бермаган эди. Ўша машина ҳозир улар олдидан ўтятпти. Тобут ёнида қора рўмолли аёлга Раҳимовнинг кўзи тушди. Мирвали ҳам то машина бурилиб кетгунча караб турди.

— Ким бўлди экан? — деди Раҳимов Мирвалига караб.

Мирвали дарров жавоб бермади. У айни Шавкат Раҳимович келган пайтда тобут ўтганидан ижирганди. Ўз курбони тўғрисида нима дейишини билмай бир зум довдиради. Охири ўзини ўнглаб жавоб берди:

— Марҳумни сиз танирдингиз, ота. Толибжон Усмонов деган йигит.

Раҳимов сесканиб кетди. У Толибжонни чет элларга қувди. Мана шу тоғлардан ҳам ҳайдатди. Мана, энди тугилган қишлоғига ўлиги келяпти.

— Тобут бошидаги хотиними? — деб сўради Раҳимов.

— Шундай бўлса керак, — деди Мирвали. — Жайрона деган интуристда ишлайдиган қиз бор эди. Назаримда, Усмонов шунга уйланган чиқар.

Раҳимовнинг вужуди титраб, лабларигача кўкариб кетди.

У Толибжоннинг ўзи тўғрисида нимаики билган бўлса ҳаммасини ёзиб, хотини орқали Москвага жўнатганини биларди. Бугун унинг бошига тушган жамики савдоларни мана шу иккови қилган эди. Сиёсий бюробда ана шу Усмоновнинг хати асосида муҳокама қилишади.

Раҳимовнинг кўксига тоғ ҳавоси тегиб, сал табиати равшан

тортган эди. Атайин килгандек орқама-орқа тобутнинг келиши ва шу тобутда ётган мархум унинг энг ашаддий душмани, тепасида мотам тутиб келаётган аёл ундан ҳам хавфли душман экани яна дилини хира тортириди.

«Қаёкка борсам орқамдан бир дилсиёхлик эргашиб юради», деб дилидан ўтказди Раҳимов.

Урушдан кейинги йилларнинг бирида маршал Жуков машинада Москва яқинидаги чорбоғидан қайтарди. Йўлда тобут ортилган аравага дуч келади. Тобут устидаги ёстиқчага «Берлинни олгани учун» медали қадалган. Ёнида солдат пилоткаси. Қора кийинган бир кампир тобутни қучоқлаб, йиглаб боряпти. Бошқа ҳеч ким йўқ. Жуков машинани тўхтатишни буюради. Пастга тушиб бошидан фурражасини олади-да, тобут кетидан аста юра бошлияди. Йўл-йўлакай учраганки одамлар маршалга қўшилиб тобут кетидан бораверади. Арава то қабристонга етгунча қўчага одам сиғмай кетади.

Маршал Жуков ўшанда Берлинни бирга олган қаҳрамон аскарини сўнгги йўлга кузатиб қўйган эди.

Раҳимов нега тобут орқасидан бормади? Нега уни сўнгги йўлга кузатиб қўймади?

У бундай киломасди. Чунки ҳозир тобутда ётган мархум — унинг аскари эмас, ўнлаб қурбонларидан бири эди.

Одатда узоқ ётиб вафот қилганларни маҳсус хирург корнини ёриб, докторлар қўйган диагнознинг тўғри, нотўғрилигини текшириб кўради. Баъзан у кунига етти-саккиз ўликни ёриб кўради. Бу унинг кундалик хизматига айланиб кетган. Шунинг учун ҳам у ёрилган жasad тепасида бемалол чой ҳўплаб, пирожками, бирон нимани кавшаб ишини қилаверади.

Раҳимовда ҳам шунга ўхшаш инстинкт пайдо бўла бошлаган эди. Ўзининг ташаббуси билан ишлардан қувилган, сарсон-саргардонликлардан кейин оламдан ўтган рақибларининг қабри тепасида бемалол нутқ сўзлай оларди. Алвидо, қадрдоним, дейиш унга ҳеч гап бўлмай қолганди.

Ҳозир у Толибжоннинг жасадини олиб ўтган машина кўздан йўқолгунча пича дилхун бўлиб турди-ю, дарров бу дилхунлик ўрнини бошқа — кўнглини овловчи, туйғуларини эркалатувчи овунчоқ эгаллаб олди.

У шунаقا тез ўзгарувчан одам эди. Ҳислари ҳисларини, сўзлари сўзларини тез инкор қила оларди.

Шу топда Раҳимов энг ашаддий рақиби оламдан ўтганидан, энди у ҳеч қачон унга тош отолмаслигидан севинаётганмикин? Йўқ! У севинолмасди. Толибжон тобут ичидан ётиб ҳам унга зарба бероларди.

Унинг жони кетди. Раҳимовнинг йигирма йил ичидан қил-

ган қаллобликлари, давлат, партия ва халкни алдаганликлари тўғрисидаги хатлари тирик эди. Раҳимовнинг уйқусизликлари, безовта тушлари, ўзини кайга қўйишини билмай телбанамо юришлари ана шундан эди.

У тобут кетидан шунинг учун ҳам мотамсаро бош эгиб боролмасди.

Раҳимов дарвозадан кираркан, Мирвалига шарт қўйди:

— Ишдан, бўлаётган воқеалардан гапирмайсиз. Шу ташвишлардан қочиб келяпман.

Унинг сокчиси олдинга ўтиб атрофга зийрак назар ташлаб бораради.

Боғ ичи жимжит. Мажнунтоллар, чинорлар баргини тўкиб бўлган. Фақат арчаларгина кўм-кўм эди.

Қайрагочларнинг ялангоч шохларидаги күш уялари хувиллаб колган.

Хаво тоза. Осмон булутсиз, бегубор эди. Чўққиси оппок қалинок кийган тоғ этаклари хали қиш бўронларини, изгириналарини кўрмаган. Кузги буғдоилар гугурт чўпи бўйи бўлиб кор кўртасини кутио ётибида.

Раҳимовнинг ўшлиги кир этакларида ўтған. Бу манзаралар унга қадрдон эди. Буғдои қиёқ тортган паллаларда қирларга чиқиб кетгиси, ўша жойларда колган беозор, бегам болалиги билан учрашгиси келарди.

Шу топда хандон писта мағзидек оч яшил адирларга караб: «Кор керак, кор бўлмаса буларни киров қақшатиб кетади», деб қўйди.

Боғда ҳеч ким йўқ. Фақат хизматчилар ошхона томонда овоз чиқазмай, оёқ учида юришарди.

Раҳимов қўйган шартдан Мирвали ҳайрон эди. «Ишдан гапирмасам, нимадан гапираман?»

Мирвали умрида биронта китобни охиригача ўқимаган. Илм-фандан, санъатдан бехабар одам. У олимлардан Мичуринни биларди. Билгани шу эдикни, тувакда қандайдир ўсимлик кўкартирган, деб эшитган холос. Санъаткорлардан рақкосаларни биларди. Чунки уларнинг кўпига ишқибозликлар килганди. Ёзувчилардан фақат ўзи тўғрисида очерк ёзганларни танирди. Бошқа нимани гапиради? Тоғларда қилаётган ишлариними? Қоплонбоп сойини кувурдан ўтказганиними? Афтидан бу гаплар сира қизиктирмайдиган кўринади.

Мирвали ўйларди. Нима бўлди? Унинг дўпписи топ келиб қолмадимикин? Нега у ўзини қўярга жой тополмаяпти? Наҳотки ахволи шу дараҷада танг бўлса? Ё куни битиб қолдимикин? Шунақага ўхшайди. Унда иккинчи «Олтин Юлдуз» нима бўлади? Эчкига жон қайғи, қассобга мой қайғи, дегандек, Мирвали шу танг пайтда юлдузни ўйларди.

Ҳозир у Раҳимовни қандоқ қилиб хурсанд қилса экан? Қизиқ-қизиқ латифалар айтиб берсинми? У билган латифаларнинг хаммаси одобсиз, уятсиз латифалар. Уларни бунга айтиб бўлмайди. Мўйдин қизиқдан эшитган ҳикоялардан айтсинми? Бу ҳикояларни айтиш учун артист бўлиш керак. Мирвали келишириб айттолмайди.

Раҳимов ҳам ўйлаб бораарди. Ўзим-ку, бир хафтадан ортиқ касалхонада якка ётиб диккинафас бўлган одамман. Нега бўёкка ёлғиз келдим. Биронта сухбати ширин дўстим билан келсан бўлмасми? Масалан, коракон академик дўстим. Ҳар бир гапимга: ҳай-ҳай, офарин, офарин, деб турарди. Ҳар калай у хушсўз, сафарга ярайдиган одам. Ҳамشاҳарим очеркчи Масафоев қандоқ? Йўқ, у сафарга ярамайди. Ҳар бир гапида орден сўраётганга ўхшаб туради. Тамагир одам. Якинда яхшигина лавозимга ўтказган дўстимни бошлаб келишим мумкин эди. Бирок у ҳаддан ташқари димогдир. Юриш-туриши, гап-сўзидан доҳийлик даъво қилаётгани билиниб туради. Унга хамманинг кўзи тушадиган лавозим берди. Келган йили ёк кўксига орден тақди. Унвон олиб берди. Депутат қилди. Лауреат қилди. Шунча мартабаю унвонларга эришди. Бариги бир миннатдор бўлмаяпти. Кўзи оч унинг. Тўймайди. Отаси ҳам шунака баднафс, шайтон одам эди. Уни Осим шайтон дейишарди.

Унинг икки кўзи мен ўтирган креслода...

Раҳимов бундоқ ўйлаб караса, биронта ҳам дилтортар ўртоғи, кишиси йўқ экан. Йўлдан қўшилган ҳамроҳ — ҳамроҳ бўлмас, деганлари рост чиқди. Ўзини яқин олиб, атрофида гирдикапалак бўлиб юрганларнинг бари йўлдан қўшилганлар. Болалик дўстлари қаёқда? У ўзига хеч қачон бунақа савол бермаганди. Студентлик йилларида унинг канчадан-канча қадрдон дўстлари бўларди. Кизлар билан учрашишга борганда бир-бирларининг кийимларини кийиб кетаверишарди. Бир бурда нонни бўлиб ейишарди. Эртага ким бўламиз, дея тонготар баҳс қилишарди. Қани у йигитлар? Қанчаси урушда ўққа учиб кетди. Айникса Ҳамдамжон дегани унга жуда меҳрибон эди. Отаси жума намозини Самарқандда ўқиш учун қишлоқдан отда келарди. Намоздан кейин ётоққа келиб, топган-тутганини ўғлига берар, баъзан булар икковини эргаштириб Регистонга олиб бораарди, думба-жигарга тўйдиарарди. Отаси ташлаб кетган пулни иккови келаси жумагача сарфлаб, яна йўлига кўз тикиб ўтиришарди. Ҳамдамжон ажаб сахий бола эди. У билан ака-ука тутинган, икковимиз бир кунда уйланамиз, деб аҳд-паймон қилишган эди.

Стипендия берилалиган кунтари университет олдидағи бульварни лўлилар босиб кетарди. Ўтганки студент бор, этағидан тортиб, фолингни кўрай, деб ёпишиб олишарди. Индамай ўтиб кетадиганларни орқасидан ха, галастуғингга... ха, попа-ратка сочингга... — деб сўкишарди.

У пайтда кишлоқдан келган йигитчалар содда, гўр эди. Баъзилари лўли олдида тиз чўкиб, кафтига пул ташлаб, фол очтиришарди. Ҳатто ўқитувчилардан баъзилари ҳам шундай килишарди.

Бир куни лўли кампир Шавкат Раҳимовнинг этағидан ушлади. Ҳарчанд уринса ҳам қўлидан кутуломмади.

— Ўтер!! Сене манглаенгга осмоннинг етти камалаги тегиб турепте. Қане, садақасине ташла! Яна ташла! Бахтенгдан, икболенгдан айтаман. Кечаси хурус ду бора кичкирганда осмонларга қара! Шоҳизинда бобо Сомон йўлидан ўтаделар. Йен ~~затакн~~ гне чирғ юмеб, юзингни осмонларга тут. Шундай

— Шартга подшо бўласан. Қолган умренгне ҳаммаси таҳти раҷчабсистаде.

~~зч..~~ Атрофини ўраб турган болалар бири ишониб, бири ишонмай, тарқаб кетишиди. Шавкат Раҳимов Ҳамдамжонга билдирамай ўша кечаси хўроздикки кичкирганда ховлига чиқди. Кўзини чирт юмеб осмонга юзини тутди. Уйку караҳтилигиданми, лўлининг гапи таъсир килганданми, кўзига соколли чол кўрингандек бўлди. Кўринган чолнинг башараси тутундан ясалганга ўхшарди. Бир тарқаб кетарди, бир пайдо бўларди.

Раҳимов ўрнига кириб ётганда ҳам ўша соколли чол кўри-наверди.

Эрталаб турганда ҳамётоқ студентлар, қани, турақолинг, поишшойи олам, дарсга кечикмайлик, дея эрмак килишганди.

Ҳамдамжон фронтдан бир оёғини ўқотиб келди. Қўлтиқтаёқда юриб, туғилган юрти Ургутда ўқитувчилик қилди. Бу орада Раҳимов поғонама-поғона кўтарилиб, ҳамма учун хурматли киши даражасига етди. Ҳамдамжон деган инвалид дўстим бор эди, деб эсламади. Ҳатто, ундан келган хатга ҳам секретари жавоб ёзди. Яна хат келди. «Дўстим, чап оёғим корасон бўлипти. Докторлар бунисини ҳам кесамиз, дейишяпти. Дурустрок докторхонада ётишимга ёрдам берсанг», деб ёзипти. Бу хатни у ўқимади. Ёрдамчиси маъносини айтиб берди. Шунда у «Самарқанд облздравига, ёрдам кўрсатилсин» дея имзо чекканди.

Шу топда Раҳимов Ҳамдамжонни эслади. Тирикмикан? Оёғини кесишганмикин?

Яна кандай дўстлари бор эди? Ўйлаб-ўйлаб эслолмади. Ким билади, эслашга арзимайди, деб ўйладими?

Қани энди, ўша студентлик йиллари қайтиб келса. Нурли, беғубор тонгларни орзиқиб кутган йиллар қайтиб келса. У йилларнинг эртаси жуда жозибали, жуда порлоқ эди. Энди-чи? Энди у эртадан нимани кутади? Унинг эртаси мавҳум, коронги эди. У ўз эртасидан қўрқарди. Шу бугун яшаб турган дамлари узок чўзилишини истарди. Ёстиққа бош қўйиш энг оғир, ма-шаққатли иш эди.

Рахимов байрам парадларини қўл силкитиб табриклиётганда, маъракаларда қарсаклар садоси остида минбарга қўта-рилаётганда, беихтиёр унинг келажагини башорат қилган лўли хотинни, сомон йўлида кўринган башараси ноаниқ соқолли чолини эсларди.

У ирим-чиrimларга, ҳар хил афсоналарга ишонмасди. Лекин ёмон туш кўрган куни кечгача лаиж бўлиб юарди.

Ёш кетиб, лавозим ҳам поёнига стай деб қолган шу қунларда у сал бошқачароқ эди. Олтин тахтда ўтириб, кўчада, ёмғирда шалаббо бўлиб эшак миниб кетаётган бир гарига ҳазаси келган подшога ўхшарди. Бу гаригининг қорнидан бошқа ташвиши йўқ. Эртаси ҳам, индини ҳам худди шұнақа ўтади.

Рахимовнинг ёшлигига қайтиб кетгиси келди. Болалигини соғиниди. Шон-шавкатлардан, урра-урралардан, ҳайю ҳаваслардан кечиб болалиги ўтган кўчаларда юргиси келди.

Энди бунинг иложи йўқ. У жуда юкорилаб кетган эди. Бу баландликдан ҳеч ким ўз оёғи билан тушмаган. Қулаган, йи-килган...

Хуллас, Раҳимов дилимни ёзаман, деб келиб баттар диққат бўлди. Тушликдан кейин пича дам олай деб ётоққа кирди. Ётиб ётолмади. Ўтириб ўтиrolмади. Озроқ мизғиган экан, тушига дадасининг отаси Ҳалим бобо кирипти. У Чўтири Чашма бўйида, қўлида бир коса сув ушлаб, имлаб чақиряпти.

— Шуни ичгин, яхши бўлади. Бу сув минг дардга даво,— дейтган эмиш.

Рахимов унга томон интилармишу оёғини ердан узолмасмиш. Ҳалим бобо ҳамон, кел, кел, бўтам, деб тинмай чақирапмиш...

У куч билан оёғини ердан узмоқчи бўлган эди, уйғониб кетди.

У ҳеч қачон бобосини тушида кўрмасди. Ҳатто ўнгида ҳам бирон марта эслаб қўймаганди.

Ўлган одамнинг тушда чақириши бехосият бўлади, дейи-шади. У бунақа гапларга ишонмасди. Лекин ҳозирги ҳолати, руҳий кечинмалари ҳар бир нарсадан маъно чиқазишга мажбур қиласарди.

— Ҳалим бобо мени ёнига чақиряпти.

Ўз гапидан ўзи чўчиб ўрнидан турди. Электр печ билан мўътадил иситилган хона ичидаги ҳаво етишмаётган эди. Ташкарига чикди. Булутларга санчилган муз чўккилар, бир вактлар лолаю чучмўмалар яшнатган ёнбағирлар, ёзи билан тошқин сувлар йўлини тўсиб чарчаган тошлар энди гариб, файзсиз бўлиб кўринарди.

Атрофни куршаган тоғлар баҳайбат тош тобутдек эди. Уни ҳар дам бағрига чорлаб, юр, юр, сени абадиятга олиб кетамиз, деяётгандек эди. Арчаларнинг сокин туришлари, яланғоч новдаларнинг титрашлари унга алвидо деяётгандек...

Рахимов жуда сикилиб кетди. Сўрида оёғини ликиллатиб ўтирган Мирвали томон юраркан, бирдан-бир шу бола менга вафо қиляпти, у мард, чапани, мен учун ўлимга ҳам тик боради, деб ўйларди. Шу топда Мирвалига унинг меҳри товланиб кетди.

— Ўғлим,— деди у Мирвалининг олдига келгач.— Энди мен ~~хетақфуай~~. Хеч нарса кўнглимга сижмаяпти.

— Шунча йўл босиб келдингиз, озрок дам олинг. Жуда чарчаёсиз, отахон. Қиши фаслидаги тоғ ҳавоси асабларингизни ёзади. Қолинг, тунда машина фарасини тушириб кийик овлаймиз. Йигитларни токка чиқазганман. Кун ботиши билан кийикларни пастга ҳайдашади. Эрталаб мўмиё кидирамиз. Ёввойи асалари уяларини топамиз. Каклик овлаймиз, қолинг, ота. Эртага одих. Шаҳарда нима киласиз? Мени кечирингу... айбга буюрмангу истасангиз яхши дўндиқ қизларни олиб келаман. Кўнгил ёзасиз.

Рахимов бош чайқади. Кетаман, деб туриб олди.

— Ўғлим, сизнинг олдингизда бир гуноҳим бор. Иккинчи «юлдуз»ни кўксингизга таколмадим. Бу армон дилимда кетади. Мен ҳам учинчи «юлдуз»га етолмасам керак. Ўзингизга эҳтиёт бўлинг. Сизни ҳимоя қилолмасам керак. Шунча пайтгача ҳимоя қилдим, энди қўлим калталиқ қиладиганга ўхшайди. Жангарилигинизни ташланг. Одамлар билан келишиб ишланг. Биламан, душманларингиз кўп. Бир кун эмас, бир кун қўллари баланд келади. Шунда аттанг деб бармогингизни тишлаб колманг. Аблаҳ Лукмонов номардлик қилди. Ўзини ўзи бир бало қилишга улгирсин, деб қамоққа олдирмай юрдим. Хеч нарса бўлмаётгандек маҳалла маъракаларига чиқиб, ош еб юрди. Охири қамалди. Қамоқда ўлгиси келган экан. Ким билади, терговда нималар деб жавраётгандек экан? У иродасиз, жони ширин одам. Албатта кимгадир тухмат қилади. Яхшиям сизга ўхшаган мард йигитлар бор. Ана шуларга суюниб иш қилган одам доғда қолмайди.

Мирвали унинг гапини тасдиқлади:

— Бўғзимизга пичоқ қадалгандаги ҳам бирорни сотиш йўқ, ота, хотиржам бўлинг.

— Биламан. Сиз тоф боласисиз. Тоф болалари мард келади.

Рахимов машинага чиқаётib орқасига ўгирилди. Бир дам ўйланиб туриб ортига қайтди-да, Мирвалини бағрига босганича узок вакт кўйиб юбормади. Елкаларини силади. Икки кўзига тикилиб туриб, бир гап айтди:

— Кўзларингиз беғубор, тиник. Сиз ҳеч қачон дўстни сотмайсиз.

У шундай деди-ю шитоб билан машина эшигини очиб, ўзини ичкарига олди. Ҳар галгидек машина ичида туриб кўл силтамади. Инданай орқа ўриндиқнинг бир бурчагига ғужанак бўлиб ўтириб олди.

Машина кетди. Пастликка энадиган қайрилишдан ГАИ машинасининг сиренаси анча пайтгача эштилиб турди.

Бирдан Мирвалининг юрагига оғир, жуда ҳам оғир бир мунг чўкди. Бу мунг шу қадар оғир эдикни, Мирвали иккى йўнжаласи билан кўкрагини чанглаб туриб бир оҳ урди. Ичидан қўйноқ нафас отилиб чиқди. Бу нафас бўғзини қайдирди.

— Тамом! — деди у ўзига ўзи. — Мени душманларига ўқ килиб отди. Рақибларини кўлим билан бўғди. Унга бир марта кўз олайтирганларнинг қанчадан-қанчаси тўғрисида имзосиз хатлар ёздирамдим. Шу хизматларим эвазига майда-чуйда хавф-хатарлардан асраб юрди. Мени ўғлим, дерди-ю, барибир орқамда одами бор эди. Мен ер тагида илон қимирласа биладиганларданман. Ҳаётинг қил устига келиб қолганда энди мендан мадад кутяпсанми? Мени сотмайсан, демокчи. Бозорим чаққон бўлган куни учраган харидорга сотганим бўлсин. Одамларга шумшук бўлиб сенлар учун давлат ийққанмидим? Барини олдинг. Олмоқнинг бермоғи ҳам бор, деган гапни билмайсанми? Беришинг номаълум бўлган «юлдуз» учун ҳамма топганимни шилиб олдинг. Сотмайсан эмиш...

Мирвалининг кўзига дунё қоронфи бўлиб боққа қайтиб кирди. Арча тагидаги скамейкада муштини ёстиқ қилиб ухлаб ётган шоғёрини бир тепиб уйғотди.

— Кечаси билан томма-том изғиган дайди мушукдек мунча ухлайсан. Тур, машинани юрғиз!

Ўйқудан чўчиб уйғонган шоғёр аввалига нима бўлаётганини билмай гангигиб турди-да, кўзларини ишқаб машина томон кетди.

Мирвали Етим қишлоққа бориши керак. Намози асрда Толибжоннинг жанозаси ўқилади. Бормаса кампир энасининг дили оғрийди.

Ўликнинг чангали қаттиқ бўлади. Толибжон ўлди. Лекин унинг панжалари Шавкат Раҳимовнинг томоғидан қаттиқ кисганича қотиб қолганди.

Мирвали келганда жанозага одам тўпланиб бўлган эди. У машинадан тушиши билан тумонат иккига айрилиб унга йўл очди. Ёшлар четга чиқишиди. Кексалар кўл ковуштириб салом беришди.

Ҳамма жим. Мирвали эшик олдида турган Насим полвон билан Жаъфарга хунук бир қараш қилди. Иккови ҳам кўзини яширолмай қолишиди.

Ичкаридан Зайнабнинг фарёд уриб йиғлаши эшитиларди.

— Рўшнолик кўрмаган акагинам! Ёруғ жаҳондан номнишонсиз кетган акагинам! Сизни сарсон-саргардон килгандарнинг гўрдан гўрга тушганини кўрмасам армоним ичимда кетади, ақажон!..

Мирвали ҳовлига юраги бетламайроқ кирди.

Онаси айвонда тебраниб-тебраниб ўтирипти. Супа лабида Жайронана бошини икки кафти орасига олганча кимирламайди. Елкаси муттасил силкинади. Унинг ўнг кўли тирсагигача дока билан танғилган. Зайнабнинг соchlари тўзгиб кетган. Икки тиззасига телбаларча шапиллатиб уриб, ҳовлининг у бошиданбу бошига додлаб бориб келади.

Эшикдан кириб серрайиб турган Мирвалини кўрди-ю Зайнаб унга ўзини отди.

— Вой Мирвалижон, норингиздан жудо бўлдиз! Ёнгинангизда савлат тўкиб юрса бўлмасмиди! Энди нима киласиз, биттагина суюнчиғингиз ташлаб кетди. Бу дунёдан рўшнолик кўрмай кетди.

Мирвали нима дейишини билмасди. Унинг дийдаси қаттиқ, унча-мунчага кўзига ёш келмасди.

— Бўлди, бўлди, синглим. Ўзингни тут. Бир ўлим ҳаммазининг ҳам бошимизда бор.

Мирвалининг овозини эшитиб Жайронана бошини кўтарди. Унга шундай карадики, Мирвали бир қадам оркага чекинганини ўзи ҳам сезмай қолди. Жайронанинг икки кўзидан ўқ отилиб унинг кўксига қадаладигандек эди. Мирвали унинг бу карашига тоб беролмади. Кўзини олиб кочди.

Мирвали бурилиб кўча тарафга қараб юраркан, тўхтади:

— Зайнаб, кам-кўстинг бўлса тортичмай айт. Ниманг кам, нима керак?

Зайнаб унинг гапига қулок солмай, яна дод солганича ўёқдан-бўёқка асабий бориб кела бошлади.

Мирвали ташқарига чиқди. Това-тошларда ўтирган чоллар яна ўрниларидан туришиди. У кўл силтаб ўтираверинглар, деган ишора қилса ҳам чоллар ҳассага кўкрак қадаб тураверишиди.

Мирвали улар қаторига бориб ўтирмай машинаси томон кетди. Насим билан Жаъфар унга эргашди. У машина эшигини очиб рация трубкасини кўтариб яна жойига ташлади. Гуноҳкорона қўл ковуштириб турган Жаъфар билан Насим полвонга еворгудек ўқрайиб қаради.

— Сен абраҳамларни киндингдан отиш керак. Икковингни ҳам паймонанг тўлганга ўхшайди. Менга панд беришдан бошқага ярамай қолдиларинг.

Жаъфар бети қаттиқ, андишани билмайдиганлардан эди. Мирвалининг ишончига кирдим, нимани хоҳласам қиласаверман, деб ўзини кўйиб юборган эди.

— Энди, бизда нима айб, хўжайнин. Кечаси, ҳаммаёқ коронги бўлса. Юриб турган машинадаги одамни мўлжалга олиш осон бўптими?

Насим полвон гапга аралашди:

— Машина уч марта тўнтарилди. Иккови ҳам тамом бўлди, деб ўйлаган эдик. Анави хотиннинг жони қаттиқ экан, хеч бало бўлмапти.

Унинг гапини Жаъфар илиб кетди:

— Уларнинг «Жигули»сини аэропортдан кузатиб келдик. Икки машина билан ўртага олиб сикиб келавердик. Бир томондан Насим ака, бир томондан мен машинани ёндоштирдим. Икки марта тепки босдим. Рулда хотин эди. Эркаги елкаси билан тўсиб қолди. Ўқнинг иккови ҳам ўшанга тегипти. Машина трамвай йўлига чиқиб кетди, столбага қарсиллаб урилганини биламан, бир маҳал қарасам, думалаб катта йўл ўртасига ёнбоши билан тушди. Кўчада хеч ким йўқ. Соат тўртлардан ошган. Биз текстил комбинати олдидан ўтаётганимизда ГАИнинг патруль машинаси ўша томонга кетаётган эди. Насим ака билан биз бетон йўлга чиққандан кейин учрашдик.

— Иккови ҳам тамом бўлди, деб ўйлагандик,— деди Насим полвон.

— Абраҳамлар. Ўлиши керак бўлган хотин шу ерда, ичкарида ўтирипти. Агар сенларни таниб қолса, тамом. Икковингниям умринг турмаларда ўтади. Ким билади, балки пешоналарингдан отар.

Насим полвон сергакланди.

— Бизни танимайди. Кечаси қоронги эди. Биз томонга қарамаган. Ўлай агар, танимайди.

— Шу ерда бўлса тинчитиб қўяқолайлик,— деди Жаъфар дадилланиб.

— Йўқ,— деди Мирвали.— Энди унга тегиб бўлмайди. Кўзимдан йўқолларинг. Агар шу хотинга бир бало бўлса, икковингни ҳам йўқ қилиб юбораман.

Мирвали билиб гапираётган эди. Агар Жайронага бирон зиён етса, албатта Мирвалидан кўришади. Бу хотин у тўғридаги хужжатларни Москвага олиб бориб, ўз кўли билан топширган. Ундан ташқари, Мирвали тасарруфидаги бу тогларда унга тегиб бўлмасди. Бунақада Мирвали ўзини-ўзи фош қилиб кўяди. У ўйлаб-ўйлаб, Жайронани бу жойлардан соғ-саломат чиқазиб юборишга аҳд қилди.

Эрали чавандоз Қора Бахмални етаклаб келиб қолди. У Мирвалига қарамади. Индамай бориб чоллар ёнига ўтириди. Това тошга ўтиаркан, қўлидан Қора Бахмал жиловини қўйиб юбормасди. Ён-верига узок-узок тикилар, лекин кўзларида нағам, на шодлик ифодаси бор эди. Унинг кўзлари атрофга, одамларга, буюмларга маъносиз боқарди. У ўтирган ерида отга ўхшаб бир пишқирди-да, ёнида ўтирган Ғупромиддин отага деди:

— Уч кун бўлди, гўристонга бориб гўримни қидирдим. Тополмадим. Гўрковдан гўримни топиб бер, деб жанжаллашдим. Ўлганимга уч ой бўлди кўмилмай юравераманми, дедим. Гўрингни Мирвали олиб қўйган дейди. Номардлар, мени гўримга Мирвалини кўмиб қўйишипти. Журнал муқовасида чиқкан Мирвалининг сувратини таҳтага ёпиштириб гўри тепасига қўйиб келдим.

Одамлар унинг бу хил телба гапларига ҳайрон қулоқ солиб туришарди. Улар гоҳ унга, гоҳ машина олдида Жаъфар билан гаплашиб турган Мирвалига қарашибарди.

Унинг айтгани тўғри эди. Кечаси самоварда шу тўғрида бир гап бўлганди. Кимdir эски гўр тепасига Мирвалининг сувратини қадаб кетибди, дейишганди.

Унинг одамлар орасида жавраётганини кўрган Мирвали Жаъфарга, уни алдаб-сулдаб олиб кетинглар, жанозада бирон қилиқ килмасин, деб тайинлади. Аммо Эрали чавандоз унга бўйин бермади. Силтаб ташлади. Насим полвон келиб қўлидан судради. Эрали уни ҳам сўкиб лунжига мушт тушириди.

Абдураззок буқачи келиб Жаъфар билан Насим полвонни четга олиб чиқди-да, сизлар аралашманглар, ўзимиз тинчтамиз, деди.

Шундан кейин у Эралининг ёнига ўтириб ўёқдан-буёқдан гаплашган бўлди. Отини мақтади. Ўзини мақтади. Кейин:

— Ия, эсим қурсин, сизга айтиш эсимдан чиқибди. Кийиксовди момом ҳайкали олдида чавандозлар тўпланиб от паради қилишяпти. Нега бормай буёқда юрибсиз? — деди.

Эрали сапчиб ўрнидан турди. Бир ирғиб эгарга миндию икки тиззаси билан Қора Бахмалнинг бикинидан қисди. От ўйноқлаб, олди оёкларини баланд кўтардию пастликка караб югуриб кетди. Туёқ товушлари бир зумда тинди.

— Одамзод шу экан-да. Қанақа йигит эди-я! Э, аттанг,— деди бир чол Эрали кетган йўлга қараб.

Файзиз куз кунларининг бири эди. Оёқ остида хазонлар шитирлайди. Дараҳтларнинг яланғоч новдалари ботаётган күёшнинг қизгиш нурида қиздирилган сонсиз симларга ўхшаб кетади. Сўқмоклар ҳувиллаб қолган. Чўққиларда ҳайкалдек котган бургутлар худди совуқдан кунишиб қолганга ўхшайди. Этни жунжиктирадиган аччик куз шамоли ўнгирдан чикиб кетолмай хазонларни чирпирак қилиб айлантиради...

Ана шундай файзиз куз кечида Толибжоннинг тобутини елкага олишди. Зайнабнинг болалари, неваралари Толибжонга фарзанд бўлиб, бел бойлаб, тобут олдида кетишиди.

Бу томонларда аёллар тобут кетидан бормасдилар. Жайрона қанча тавалло килмасин, унинг мозор бошига боришига кўнмадилар. Остонада қон қақшаб қолди.

Кампир ҳамон айвонда пичирлаб тебраниб ўтирас, ҳар замон-ҳар замон овоз чиқазиб, гапириб қўярди:

— Мен кетсан бўлмасми? Ахир, бу дунёда мени ишим битганку! Мен ярамас, кимларни умрини яшаяпман. Э худо, ёшларга тегма. Мана, мени жонимни ол! Шу Толибинанинг бошини икки килсан, боласини кўтарсан, деб юргандим. Бу дунёга жимжит келиб, жимжит кетган болама? Яйраб-яшнамаган болама! Тўйлар кўрмай, келин кўрмай, куёв кўрмай кетган болама! Во дариф, мунча қаҳринг қаттиқ, худо!

Мирвали караҳт эди. У тобут кетидан ҳеч кимга қарамай бораради. У Толибжонни яхши кўрарди. Унинг қанчалаб таъналарини тишини-тишига қўйиб эшиганди. Шунда ҳам гиринг, деб оғиз очмаганди. Бирдан-бир рост гапни айтишга, таъна қилишга, жеркиб беришга Толибжоннинггина ҳақки бор эди. Мирвали, шу Толибда менинг ёшлигим яшайди, умримнинг энг яхши бўлаги шу йигитни кўксисда қолган, дерди. Баъзан Толибжон унга, у ишинг бундок, бу ишинг бундок, деганда ҳам яна гапир, айтавер, сендан бошқа ҳеч ким менга ҳақ гапни айтмайди, дерди. Мирвали у билан охириги марта учрашганда айтган гаплари шундоққина қулоқлари тагида жаранглаб турипти.

«...Йўлнинг охирига бориб қопсан, ундан уёғи тубсиз жарлик... ҳеч бўлмаганда ўн йил олдин учрашганимда ҳам сени бу йўлдан қайтарардим. Энди кечикдим. Сен қидириб борганингда мени тоцолмайсан, мен қидириб келганимда сени тополмайман... Орқангда суюнчиғинг бўлмаса яшаёлмайсан...»

У тўғри айтган эди. Энг катта суюнчиғи шу бугун охириги гапини айтиб кетди: «Ўзингга эҳтиёт бўл, энди сени ҳимоя қилолмайман». Яна битта суюнгани Луқмонов энди йўқ. Қамоқда!

Энди ҳаётнинг буёғи хавф-хатарда ўтишини у яхши биларди. Ҳозир остонада йиғлаб қолган Жайрона унинг энг даҳшатли кушандаси. Афсуски, уни ҳеч нарса қилиб бўлмайди. Айниқса Толибжоннинг ўлимидан кейин Жайронага тегиб бўлмайди. Азим тоғларни бир мушт билан талқон қиласман, деган Мирвали шу биргина ожиза, аёл киши олдида кўли қисқа ночор одамга айланиб ўтирипти. Энди Мирвалининг бундан кейинги ҳаёти шу аёлнинг қўлида. Уни на пулга сотиб олиб бўлади, на дўқ-пўписа билан тилини тийиб бўлади. На уни йўқ қилиб бўлади.

Мирвали ўз ўйлари билан бўлиб қабристонга етганларини билмай қолди.

Қабристон ҳувиллаб ётибди. Гўрлар ўпирилган, яланғоч дарахт шохларида ола қарғалар жавлон уради. Қуриб-қовжираб қолган ўтлар орасида юмронқозиқ чиқазган тупроқ ўюмлари...

Бугун Мирвали келишини билган гўрков Бодомгулнинг гўри тепасига шам ёқиб қўйипти. Шам липиллаб ёниб турган гўрнинг ўнг томонида ўпирилган қўҳна гўр. Унда Мирвалининг суврати.

Уни Мирвали ҳам кўрди. Вужуди титраб, кўзлари тинди. Қулоқлари шанғиллаб муштлари тугилди. Тобут ортидан бораётганлардан бири югуриб бориб сувратни олди-ю улоқтириди. Суврат бошқа гўр устига тушди.

Мирвалининг кўнглидан аламли бир ўй ўтди. «Одамлар аллақачон мени ўлдиға чиқазиб қўйишипти...»

Ҳеч ким унинг юзига қарашга ботинмасди.

Куёш қизарид ботиб бўлган, факат чўққилар учигина лаҳча чўғдек ним қизил бўлиб турган шоми ғарибонда Толибжонни тупроқка қўйдилар.

Бу жойларга жимжитлик қидириб келган Толибжон дунё ташвишларидан, ёвуздар таъқибидан, омадсиз ўтган умридан кутулиб, сўнгсиз жимжитлик бағрига сингиб кетди.

Мирвали қабристондан қайтишда кампирнинг олдига кирмади. Жайрона билан юзма-юз келишга юраги дов бермади. Умрида биринчи марта аёл кишининг кўзига қарашдан кўрди.

Машина олдида уни кутиб турган Жаъфар билан Насим полвонга ғазаб билан қаради. Икковининг ҳам юзига алам билан тупурди-ю, машинани юргизиб кетди.

У одамлардан, ҳозиргина кўҳна гўр устида турган сувратини кўрган ҳамкишлопаридан, Жайронадан, кампир энасидан, Зайнабдан, шўхликлари, шумликлари ўтган қадрдон ҳовлидан кочаётган эди.

Бу кун Мирвали учун энг омадсиз, энг баҳтиқаро кун эди.

XXVII

Тоққа әлаб ўтган қор қунгай тарафда тушга қолмай эриб кетди. Факат терскай тарафлардаги ўнгирларда унча-мунча қор тұпланиб турипти.

Дөвонда қатнов тұхтамаган. Күпроқ оғир іюк машиналари қатнашыпти. Юрек ютган шоғёрларгина онда-сонда енгил машина миниб ўтадилар.

Ези билан гавжум бўлган автобус бекатлари ҳувиллаб қолган. Энди бу жойларда мева-чева, равочу кийик ўтлар сотадиган болалар кўринмайди. Ҳар замонда совуқда диргизлаб, тўрт-бешта какликни қафасда ушлаб турган болалар кўриниб қолади, холос.

Геологлар қишлиқ «каникулга» кетишган, практикадаги студентлар ҳам йўқ. Хулласи, тоғ жимжит.

Қор босган тепаликлардаги какликлар дон излаб ёнбагирларга тушиб келяпти. Етим қишлоқ болалари мактабдан қайтишда бир-иккитадан каклик тутиб келадилар.

Азизбек товуқхонани атайлаб каклик боқадиган жойга айлантирган. Унда ҳозирнинг ўзидаёқ қирқ-элликтacha каклик бор. У ҳафтада бир марта Қоплонбоп бозорига каклик олиб бориб, сотиб келади. Ҳар қалай кампир энаси билан рўзгорни эплаб турипти. Ўқишдан келиши билан портфелини улоқтириб, милтиқ кўтарганча тоққа қараб кетади. То коронғи тушгунча беш-олтита каклик уриб келади. Тирик тутганларини алоҳида копда орқалаб олади. Отиб олганлари рўзгорга, бирлашма тарафдан келадиган какликхўрларга сотишга ярайди. Тирик тутганларини товуқхонага қамайди.

Қиши паллаларида тоғли йигитлар «гап» ўйнайдилар. Ўн-үн беш жўра ҳафтада ўз уйидა зиёфат беради. «Гап» ўйнаганлар албатта Азизбекдан каклик сотиб олишади. Тоғликлар қиши палласида меҳмон чакирганда дастурхонда каклик гўшти бўлмаса, мезбонни қурумсокликда айблаб кетишади.

Азизбекнинг бир эмас, учта ов милтиғи бор. Бу милтиқларни отаси Равшанбек совхоздан мукофотга олганди. Яхши чўпонларни кўпинча милтиқ билан мукофотлашарди. Милтиқ чўпонга зарур курол. Тоғда нима кўп, бўри кўп. Милтиқсиз чўпон қўйни бўрига олдириб қўяди.

Азизбек муштдек боши билан рўзгор елкасига тушиб, болалигигидаёқ бирдан катта бўлиб қолганлардан эди. Куз кириши билан, қишлиқ озиқ-овқатни ғамлаш, ўтин-кўмир топиб келиш, уйнинг нураган деворларини суваб, том шиферларини шамол учирмасин, деб тош бостириши ишларининг барини ўзи қиласарди. Уйнинг қарашадиган, ёрдам қўлини чўзадиган уруғлари йўқ эди.

Ўзинг учун ўл етим, деган гап айнан шу Азизбекка тўғри келарди.

Бу йил каклик сероб бўлишини ким билиди, дейсиз. Азизбек эрталаб тонг саҳарда туради. Маҳалла болалари ҳали уйқудан турмаган пайтда елкасида милтиқ, кўлтигида қоп билан изғиринда қорли чўққилар томон ўрлаб кетади. Бу маҳал совуқ авжида. Даражатларнинг яланғоч новдалари булдуруқдан оппоқ бўлиб кетади, това-тошлар бети упа сепилгандек қиров билан қопланади. Оёқ остидаги қорлар худди амиркон кавишдек ғарчиллади. Даражат шохларига осилиб қолган сумалакларга тегсанг жаранглаб кетади. Бу пайтларда тог ўнгирлари, жарликлари шу қадар жимжит бўладики, ёнғоқ чақсанг ўнгирнинг нариги томонида акс садо беради.

Азизбек тонг ёришиши билан тог тепасидан Тошкент—Нукус—Москва реактив самолёти учиб ўтишини билади. Унинг қулоқни кар қилувчи овози тог жониворларини чўчитиб уйғотади. Ана шундан кейин бу томонларда ҳаёт уйғонади. Хонаёнларда сигир-бузоқларнинг маърагани, ўтин ёрган, сувга чиққан одамларнинг ҳовуз бетидаги музни ёраётгани, товуғини тулки олиб қочган кишиларнинг сўқиниш товушлари эшитилади. Қўёнлар уяларидан чиқиб қочадилар. Туни билан изғиб ови юришмаган тулкилар ташқарига чиқадилар. Музда учолмай қаноти қарахт бўлиб қорда судраладиган какликларни уяларига ташиб кирадилар.

Эртанги изғиринда қор бети қотади. Оёқ изи тушмайди. Азизбек тепаликни ошиб ўтаётганда олдидан тулки чиқиб қолди. У типирчилаб турган какликни тишлаб олган. Азизбекни кўриши билан ён томондаги форга кириб кетди. Демак, шу яқин орада каклик бор, деб ўйлади Азизбек. Тош орқасига ўтиб, пастга қаради. Тўрт-беш каклик қор устида типирчиларди. Азизбек яқинига борса ҳам улар қочмади. Қип-қизил кўзларини жавдиратиб, унга қараб туришарди. Бу какликлар қор совуғига қаноти қарахт бўлганидан учолмай кўкси билан сурилиб ҳолдан тойган эди. Азизбек биттасини олмоқчи бўлган эди, оёғи музлаб корга ёпишиб қопти. У ёнидан пичоғини олиб оёққа ёпишган музни чатнатиб кўчирди. Оёғида данакдек муз осилиб турган какликни қопга солиб, бошқаларини ҳам ана шундай қилиб муздан ажратди. Бешта каклик қоп ичиди бирининг тафти бирига уриб, типирчилай бошлади.

Азизбек яна пастликка эна бошлади. Одам бўйи тош панасида ўн чоқли каклик бир-бирига қапишиб қимиirlамай туришарди. Фақат уларнинг бошларигина қимиirlарди. Одам шарпасини сезган жониворлар безовталаниб ёнгиналаридағи тешикка кирмоқчи бўлишар, аммо бири-бирига халақит бериб

киришолмасди. Азизбек битта-битталаб уларни териб қопига солди.

Кеча кечқурун Турсунбой тоға якшанба куни меҳмон чақирганини айтиб, шанбага йигирмата каклик топиб қўй, деб тайинлаб кетган эди. Мана, ови бароридан келиб Турсунбой тоға айтган какликлар осонликча топилди.

Қайдадир бўри улиди. Унинг ёқимсиз, этни жимиirlатадиган хунук товушидан Азизбек сесканиб кетди. Ҳар эҳтимолга қарши милтигини ўқлаб қўйди.

У энди орқасига қайтмоқчи бўлиб турганда тош орқасидан бир гала каклик кўтарилди. Азизбек милтиқни шайлаб тепасидан ўтишини кута бошлади. Какликлар яқин келиб қолди. Азизбек мўлжалга олиб туриб кетма-кет иккала тепкини босди. Тоғлар қалдираб кетди. Қор устига тўртта каклик тап-тап килиб тушди.

Азизбек уларни териб оларкан, энди бас, мўлжалдан ошиб кетди, бир овчи тўртта каклик отиши мумкин, деган қонун бор, қўлга тушсан милтиғимни олиб қўйишади, деди-да, оркага қайтди.

Катта эна печкага ўт қалаб, чой дамлаб, неварасини кутиб ўтиради. Азизбек қош-киприклири булдуруқдан оқариб кириб келди. У қопдаги какликларнинг тиригини товуқхонага қамаб, ўқ еганларини қопқокли пакирга солиб супага олиб чиқиб қўйди. Совукда айнимай туради, деб атайин шундай қилди.

Кампир боя Азизбек чиқиб кетганда эчкини соғиб, чўян печкага қозон осиб сут пишириб қўйган эди. Бир коса қайноқ сут билан нонни неварасининг олдига қўйди.

— Нон тўғраб еб ол, болам. Сенга ҳам қийин бўлиб кетди-я! Менга қара, энди тонг сахарлаб овга чиқишини бас қил. Бир амаллаб кунимиз ўтиб қолар. Аёзда ўпкангни шамоллатиб, дардисар бўлиб юрма, тагин. Ов қилсанг, кундузи тоқча чик.

Азизбек индамади. Ичиди, э, эна-я, аёзли саҳарда каракт какликларни тутиш осон бўлади-да, деб қўйди.

Дарҳақиқат кундузи баданига иссик ўтган каклик серхаракат бўлади. Овчига чап беради.

Қишлоқ мактабининг факат бошлангич синфларида дарс бўлаётган эди. Юқори синф болаларини Мирвали сентябрь ўрталаридаёқ адирга пахта теримига ҳайдаб олиб кетганди. Азизбекни энасига қарайдиган ҳеч кими йўқ, деб пахтага олиб кетишмаганди. Қишлоқда Азизбекнинг ўз тенгиларидан ҳеч ким йўқ.

— Энажон,— деди Азизбек.— Тирик какликларни юзтага етказиб олай, кейин овга чиқмайман. Мана шу юзта каклик

билин қишини чиқазиб оламиз. Боқиб, яхшилаб семиртириб олсан биттаси ўн сўмдан кетади. Пулига сигир олиб бераман.

— Йўқ, йўқ, болам. Сигирни эплолмайман. Сигирнинг ўзига яраша ташвиши бўлади. Куруқ хашак билан мол боқиб бўлмайди. Ем керак, кунжара керак. Қандай оламиз? Қишилласида тагини ким тозалайди, кечалари ким ундан хабар олади. Шу биттагина эчки икковимизга етиб турибди-ку.

Азизбек ўзиникини маъқулларди:

— Бўлмасам, битта рангли телевизор оламиз.

Кампир, ўзинг биласан, болам, деб қўяқолди.

— Юзта каклик бокаман дейсан, донни қайдан оласан?

— Долимбой бобомдан эшагини сўраб олиб Қоплонбопдан дон олиб келаман.

Кампир шу топда минг хил хаёлларга бориб-келиб ўтиради.

«Шу болагинанинг ота-энаси ўлмаганда қандоқ йигит бўларди-я! Оёғидан ўт чақнайдиган, эпли-шудли йигит бўларди. Дадаси албатта ўқитарди. Бу мияси бутун бола, билмадим, қандоқ бўлиб кетарди. Бечора, битта ногирон бувисини ташлаб кетолмай, ўзини ўтга-чўққа ўриб, тирикчилик пайига тушиб кетган. Э, такдир. Мунча тошдан ҳам қаттиқ бўлмасанг-а!»

Азизбек энди ўн тўрт ёшга кирди. Аммо гап-сўзлари, характерлари катта одамларникига ўхшайди. У ўйин-кулгини билмасди, болалардек яхши кийиниш, эркалик қилишни ўйламасди. Кимга ҳам эркаланаарди? Синфдошлари аллақачон жинси шим кийиб, соат тақиб юришипти. Ҳатто биттаси коплама тилла тиши ҳам қўйдирган. Ҳаммасининг уйида магнитофони бор. Аллақачон рангли телевизор олишган. Уларнинг дадалари нима дейишса олиб беришади. Бунга ким олиб берарди? Азизбек факат энасини ўйларди. Қарив қолди. Очин-тўкин қолмаса, кўйлагига ямок тушмаса, маҳалла мъракаларига чиққанда бир чеккада қимтиниб ўтирмаса, дейди. У ўзини ўйламайди. Шу биргина суюнчиғи, энаси зориқмаса дейди. Болалиги ана шундай тирикчилик ташвишлари билан ўтиб кетди.

Кампир эртасига сахарда неварасининг йўлини тўсиб овга чиқазмади.

— Кўй, болам. Борма. Совуқ заптига олган. Бирон жойда музлаб қолиб кетма. Одамхўр мушуклар еб кетмасин. Кун ёйилганда борасан.

Азизбек шунча ялинса ҳам кампир кўнмади. Азизбек ноилож энасининг раъйини қайтаролмай қайтадан ечиниб ўрнига ётди. Барибир кўзини уйқу ололмади. Дадасини, онасини, Мирвалини ўйлаб ётди.

Кўзи илинган экан, тушига Мирвали кирипти. Сени ўзим ўғил қиласман, деяпган эмиш. Яна у Эрали чавандознинг отини

сенга совға қиласан, деб пешонасидан силамокчи бўлиб турганмиш. Азизбек уйгониб кетиб, анча пайтгача тўшакда хурпайиб ўтириди. Ноҳуш ўтириб нонушта қилди.

У дулатли Мордухай деган тиш докторига ўнта каклик ваъда қилиб қўйган эди. Тириги бўлиши шарт эмас, семиз бўлса бас, биттасига ўн сўмдан бераман, деб айтганди.

Азизбек пақирга солиб қўйган какликлардан ўнтасини танлаб олди-да, халтага жойлади. Шу пайт эшик очилиб энасинг боши кўринди.

— Ҳой, бола, қуруқ чой билан гугурт олиш эсингдан чикмасин.

Кампир шундай деди-ю, яна эшикни беркитди.

Азизбек елкасида милтиқ, қўлтиғида каклик солинадиган халта билан йўлга тушди.

Офтоб чараклаган. Қуёш нурида чакнаган қор кўзни оламан, дейди.

Азизбек сўқмоқдан жадал бораарди. У йўл-йўлакай учраган какликларга қарамади ҳам. Ҳатто баданига офтоб ўтиб, қорда судралиб ўзига келаётган какликларга парво килмай ёнидан ўтиб кетаверди.

Кунгай тарафда қор йўқ. Аллақачон эриб кетган. Илиб колган тошлар орасидан чиқкан юмронқозиклар орқа оёкларида соқчидек тик қотиб турардилар.

Азизбек асфальт йўл ёқасига келиб каттакон тошга ўтириди. У паст-баланд йўллардан юриб чарчаган эди. Пастда машиналар бир-бирини қувиб ўтятти. Юқоридан Эрали чавандоз Қора Бахмални жиловидан етаклаб, ўзи отга ўхшаб кишинаб ўтиб кетди. Нарироқ бориб жиловни қўйиб юборди-да, ўзи тўнини ечиб, эгар устига ташлади. Унинг яктаклари йиртилиб, этаклари осилиб қолган. Яланғоч елкалари шундоқ кўриниб турарди. У бир оёғида тик туриб ўнг томонга икки айланди. Кейин чап оёғида туриб яна ўнг томонга айланмоқчи бўлди. Эпломади, мувозанатини йўқотиб, ёнбошига йиқилди.

Шундан кейин ерга ўтириб олиб, ўкириб-ўкириб йиглади. Кейин офтобга кўзини пирпиратмай тик қараб туриб, қарсилаб қулди.

Азизбек унинг бу ҳолатини ҳайрон бўлиб кузатиб турарди. У Эрали чавандоз жинни бўп копти, деб эшитган эди-ку, ўзини кўрмаганди. Мана, кўриб турипти. Мирвали отини зўрлаб олиб, ўзини икки кун ертўлага қамаб қўйгандан кейин жинни бўлиб қолганини у билмасди.

Шу топда куз офтоби това-тошларни ожизгина илитиб турган ёнбағирда Мирвалидан жавр кўрган икки киши ўтиради. Улардан бири умрининг сўнгги дамларини кечирар, иккинчиси эндингина оламни таниб келаётган эди.

Азизбек бир оз дам олгандан кейин ўрнидан туриб ёнбағирдаги сўқмоқдан кетди. Сўқмоқ жар тепасига келиб узилди. Ўёига йўл йўқ. Азизбек ёввойи пистанинг буралиб кетган ялангоч илдизига осилиб пастга тушмоқчи бўлди. Илдиз омонатга ўхшаб туюлди-ю орқасига қайтди. Сал юргандан кейин ёлғизоёқ йўлдан чикди. Пастликка шу йўлдан тушса бўларди. Худди ўзига-ўзи тормоз берәётгандек, қалқиб-қалқиб пастга тушаётганда, ўнг томондан келаётган аёл кишига кўзи тушди. Унинг ўтиб кетишини кутиб турди. Аёл қора бахмал камзул кийиб, бошига тивит рўмол ўраб олган. Оёғидаги жигарранг этигининг найзадек учли пошнаси тошларга тегиб тақ-тақ овоз чиқазиб келарди. Азизбек уни таниди. Бу Абдураззок буқачининг келини Мастона янга эди. Эри шу баҳорда армияга кетган, ўзи совхоз бухгалтериясида ҳисобчилик киларди. Келин бўлиб тушганига икки йил бўлай деяпти, ҳали бола кўрмаган. Етим қишлоқликлар туғмайдиган келинни узоқ ушлаб туришмасди. Дарров жавобини беришарди. Абдураззок буқачи пича сабр килайлик, бунга ҳам худонинг атагани бордир, деб хотинининг гапини қайтариб туарди.

Мастона янга жуда кўхлик эди. Қадди-комати келишган, кийган кийими ўзига ярашадиган хушбичим эди. Азизбек-нинг уни кўрмаганига беш-олти ой бўлиб қолган. Энди у жуда хунук бўлиб кетибди. Юзи доғ, корни дўппайиб, бахмал пальтосининг тугмаларини тортиб турипти.

Мастона янга шундоққина Азизбек турган жойдан уч метрча наридан ўтиб кетди. У қисқа-қисқа нафас олар, бир-икки қадам босиб, тўхтар, яна нафасини ростларди.

Нима бало, касалми, деб ўйлади Азизбек. Мастона янга бехосдан гандираклади. Тошга суюниб, бир дам турди-ю, ҳолдан кетиб, ўтириб қолди.

Азизбек ёнига борди.

— Янга, сизга нима бўлди?

Мастона янга уни кўриб,вой, сени менга худо етказди, бир бало бўлиб қоламанми, деб кўркиб тургандим. Пастга олиб туш, бирон машинани тўхтатиб, дўхтирга олиб бор, деб ёлборарди.

Азизбек елкасидаги милтиқни тош орқасига ташлаб, уни суяб, пастга олиб туша бошлиди. Мастона тинмай инграр, лабларини кимтиб, тишларини гичирлатарди.

Улар асфалт йўлга тушишди. Азизбек уни йўл четидаги тошга ўтқизиб ўткинчи машиналарга қўл кўтара бошлиди. Аксига олиб машиналар унинг олдидан ўқдек учиб ўтиб кетарди. Уларнинг аксари пахта юклаган прицепли машиналар эди. Енгил машина деярли ўтмасди.

Узокдан автобус кўринди. Азизбек нима бўлса ҳам шуни тўхтатаман, деб, йўл ўртасида туриб олди.

Бу «Хўжақишлоқ — Дилором» маршрутли автобус эди. Шуни тўхтатолса айни муддао бўларди. Чунки бу автобус совхоз идораси олдида тўхтаб ўтади. Докторхона ҳам худди ўша ерда.

Азизбек икки қўлини кўтариб автобус йўлини тўсиб турaverdi. Шофёр уни босиб кетишдан кўркиб, газаб билан тормоз берди. Кейин деразадан бошини чиқазиб ўдағайлади:

— Нима, ўлгинг келяптими? Э, ахмок!

Азизбек унинг сўкишларига парво қилмай ёлборди:

— Тоғажон, анави янгами олакетинг. Тўлғоқ тутиб қолди. Роддомга олиб бориш керак.

Шофёр тош устида тўлғаниб ўтирган Мастона янгани кўрди-ю, шошиб пастга тушди. Пассажирларнинг ҳаммаси унга караб туришарди.

Орка эшик очилиб икки хотин чиқди. Улар келиб Мастона янгани қўлтиғидан олишди-да, эҳтиётлаб автобус томон олиб кетишиди. Мастона янга ўғирилиб Азизбекка қаради:

— Азиз, укагинам, уйдагиларга айтиб қўй. Хўпми?

Уни автобусга чиқаришиди. Азизбек ҳайрон бўлганича йўл ўртасида қолди.

У аясига, менга қачон укача туғиб берасиз, деб сўраганларини эслади. Шунда Бодомгул, якинда, яқинда укачалик бўласан, Бегим, деганди. Шундан бирон ойларча вақт ўтиб қулогига бир хунук гап кирди-ю аясини ёмон кўриб қолди. Маҳалла хотинлари, «Бодомгул Мирвалидан ортдирган боласини олдириб ташлабди» деб гап килишган эди. Шунда Азизбекнинг мурғак қалби эзилиб кетганди.

Шу пайт Азизбек аясини, дадасини эслади. Дадаси тоғдан хориб-чарчаб келарди. Уни эркалатишга ҳам мажоли бўлмасди. Устига бир кун ҳам ўтмай кўчадан хотини тўғрисида нохуш гап қулогига чалинарди-ю, жанжал бошланарди. Азизбек бир чеккага суқилиб ота-онасининг жангини жавдираб томоша киларди. Шундан сўнг дадаси жаҳл билан уйдан чиқиб кетарди. Кейинги кетишида аясига ёмон бир гап айтганди:

— Бу уй энди менга ҳаром. Сен турган уйга қадам босадиган оёкларимни кесиб ташлаганим бўлсин.

Барибир Равшанбек уйга келаверди. У ҳар қанча ғазабланмасин, хотинини яхши кўрарди. Унинг кўп гуноҳларини кечганди.

Мана энди Азизбек ҳам отасиз, ҳам онасиз бўлиб қолди.

У кейинги кунларда тоғларда девонавор тентираб юрар, кечга якин хориб-чарчаб, совуқдан диргизлаб, қайтиб келарди. Катта энаси унинг бу хил юришларидан хавотир оларди.

Боланинг бу юриши яхшиликка олиб бормайди, бирон корхол бўлмаса гўрга эди, деб ташвишланарди.

Машина сигналидан чўчиб кетган Азизбек ўзини йўл четига олди. Фийқиллаб тормоз берган «Нива» рулида ўтирган Мирвали унга еб қўйгудек ўқрайиб қаради.

— Аблаҳ, нима қилиб анграйиб турибсан?

Азизбек ўзини йўқотди. Нима дейишини билмай довдиради.

— Нега пахтага бормай бўёқда юрибсан?

— Пахтага борсам энамга ким қарайди?— деди Азизбек сал ўзини ўнглаб.

— Энангга бало ҳам урмайди. Ҳозироқ далага жўна. Тўрт юз кило пахта термагунча қишлоққа қайтиб келмайсан. Жўна!

Азизбекнинг қайсарлиги тутди:

— Бормайман. Энамни ташлаб ҳеч каёкка бормайман. Пахтангизни ҳам термайман.

— Нима, нима? Вой тирранча-е. Менга гап қайтармаган энди сен қолганмидинг.

Мирвали шундай деб унга яқин келди. Юзига бир шапалоқ туширди. Азизбек ёнбошига йиқилди.

— Бормайсанми?

— Бормайман!— деди Азизбек ўрнидан тураркан.

Мирвали унга яна бир шапалоқ туширди.

— Уринг. Ураверинг. Майли, ўлдиринг. Сиз дадамни ўлдиргансиз. Аямни ўлдиргансиз. Майли, мени ҳам ўлдиринг Мирвалининг кўзларидан ўт чақнаб кетди.

— Дадангни мен ўлдирибманми? Уни тоғда кашкирлар еб кетган. Аянг ўзини-ўзи осган.

— Йўқ, йўқ!— деб қичқирди Азизбек.— Сиз ўлдиргансиз. Сиз ўлдиргансиз.

Мирвали уни бўғиб ерга ётқизди. Аямасдан тепаверди.

— Ҳозир ўлдираман.

У шундай деб орқасига яна бир тепди. Азизбек ерга муккаси билан тушди. Жон аччиғида эмаклаб йўл четига чиқди. Мирвали орқасидан кувмади. Азизбек тепаликка тармашиб, тўрт-беш метр баландликка чиқиб қолган эди. Яна бир оз кўтарилса милтигини ташлаб қўйган жойга етади. У тўхтади. Орқасига ўгирилиб Мирвалига қаради. Мирвали ҳамон унга еб қўйгудек бўлиб, газаб билан тикилиб турарди.

— Сиз ёмон одамсиз,— деди Азизбек.— Дадамни ўлдиридингиз. Аямни ўлдиридингиз. Қанча одамни ўлдиридингиз...

Мирвали шахт югуриб тепаликка чиқа бошлади. Азизбек ҳам жонҳолатда тепага интилди. У това тош устига чикқанда Мирвали тепаликнинг белига келиб қолганди. Азизбек буталар орасига ташлаб қўйган милтигини олди.

Унинг қўлида милтиқ қўрган Мирвали тўхтади.

— Ташла! Ташла милтиқни!

— Ташламайман! Сизни ўлдирман. Аям билан дадамни қасдини оламан. Бир ойдан бери орқангиздан пойлайман. Асалчи военнийни машина билан эзиг ўлдирганингизни ўз кўзим билан кўрганман. Расулбек амакини тош уйга қамаб портлатвортганингизни ҳам кўрганман. Сиз шунаقا ёмон одамсиз. Сизни ўлдирман!

Азизбек милтиқ кўндоғини елкасига тираб унга тўғрилади.

— Ташла, ташла милтиқни! Жинни бўлдингми? Сенга «Москвич» олиб бераман. Мазза қилиб миниб юраверасан. Машина ичига магнитофон ўрнатамиз, хоҳлаган ашулангни қўйиб эшитаверасан.

— Алдаманг!— деди Азизбек ҳамон унга милтиқни ўқталаркан.— Сизни битта ҳам гапингизга ишонмайман. Сиз мени ҳам ўлдирасиз, биламан...

Не-не кеккайган, ҳеч кимга сўз бермайдиган одамларни бўйсундирган, ион-ихтиёридан чиқкан не-не валломатларни бир ишора билан йўқ қилиб юборган Мирвали келиб-келиб оғзидан она сути кетмаган бир бола олдида noctor-noilож гангид турарди. Бу бола милтиқ тепкисини босса тамом! Шоншавкатлар, даври-давронлар, қанча курашларда кўлга киритган бойликлар — олтинлар, жавоҳирлар, санаб тугатиб бўлмайдиган пуллар... бари қолиб кетади. Кимларга?!

Мирвали олдинга интилди.

— Ҳой бола, эсингни йиг. Умрингнинг охиригача етадиган пулдан юз ўғирма. Видеомагнитофон олиб бераман. Уйингда хоҳлаган кинони ўзинг қўйиб кўраверасан. Милтиқни ташла! Пул керакми, мана,— у қўйин чўитагига кўл тиқиб, бир пачка пул олиб Азизбек томонга отди.

Мирвали ғазабдан титрар, айтиётган гаплари бўғзидан аллақандай хунук бир товушга илашиб чиқарди.

Азизбек умрида бунчалик кўп пулни кўрмаганди. Ҳаммаси юз сўмликлар. Улар ҳозир Азизбекнинг сёёклари тагида, буталарга илашиб шабадада ўёқдан-бўёққа капалакка ўхшаб учишяпти.

Мирвали Азизбекнинг пулни кўриб ҳайрон туриб қолганини, анча бўшашганини сезди.

— Укам, сен ҳозир уйингга бор. Энангдан хабар ол. Мен омборчига айтаман, уйингга қопда ун билан гурунч олиб бориб беради. Бундан буёк дўст бўлайлик. Энангга мендан салом айт. Бугун-эрта ўзим ўтиб дусини олиб келаман.

Азизбек бўшашди. Елкасидан кўндоқни олди. Ундаги бу бўшашини кўрган Мирвали баттар аврашга тушди:

— Эртага искалатга борсанг, элликта шифер беради. Тайинлаб қўяман. Томингни тузатиб оласан. Бўлмасам уйинг-

га чакка ўтиб кетади. Қари энанг қишида қийналиб қолмасин. Фермага тайинлаб қўяман, кунора сут, қаймоқ беради. Энангни парвариш қил. У киши ҳам ғанимат бўлиб қолди.

Азизбек унинг гапларига чиппа-чин ишонди. Юрагидаги аланга олган газаб сўна бошлади.

Мирвали у томон икки қадам ташлади. Азизбек унинг юзида, кўзида ғазаб кўрмади. Чинданам у яхшилик қилмоқчими?

— Гаражга бор. Шофёрга ёрдамчи қилиб қўяман. Машина ҳайдашни ўрганасан. Мана,— у ёнидан қандайдир калитларни олиб унга иргитди. Темир халқага илинган учта калит тошга жаранглаб тушди.— «Жигули»нинг калити. Ҳайдовчи правасини олганингдан кейин шу «Жигули»ни минасан. Мендан сенга шу машина эсадалик бўлади. Ўртоқларингни кўзини ўйнатиб бу томон Шахрисабз, у томон Самарқандга елдек бориб кела-верасан. Энанг бечорани Самарқанду Бухороларга олиб бориб зиёрат қилдирасан. Бечора қариганда бир роҳат қилсин.

Мирвали шундай дея туриб яна икки қадам олдинга чиқди.

Азизбек биқинида оғриқ сезди. Боя Мирвали уни ерга ётқизиб тепкилаганда этигининг пошнаси биқинига ёмон теккан эди. Унинг бетлари бужмайиб инграб юборди. Боя уни тепкилаётган пайтдаги Мирвалининг ўт чақнаган кўзлари кўриниб кетди.

Оғриқ кучая бошлади. Инграб юборди. Пастликдан чиқиб келаётган одам — унинг кон душмани! Энди у ўлим талвасасида уни авраяпти. Тоғ-тоғ ваъдалар беряпти. Бу одам унинг онасини ўлдирди, дадасини ўлдирди. Ҳали ҳаётнинг ачиқ-чучугини тотмаган бир арзанда боланинг кўзига бу ёруғ дунёни зимиштон қилди. Қариб, ана кетаман, мана кетаман, деб, биттагина ёлгиз фарзандининг йўлига илҳақ бўлиб ўлолмай кун санаб ўтирган мушфиқ бир кампирнинг бутун орзу-армонларини оёқ остига олиб тепкилади.

Азизбек биқинидаги оғрикни унутиб, милтиқ кўндоғини елкасига тиради.

— Ҳой бола, нима қиляпсан?— деди титраб-қақшаб Мирвали.— Милтиқ ўйинчоқ эмас. Бас қил!

— Сизни ўлдираман. Машинангиз ҳам керакмас, пулингиз ҳам...

Мирвали унга яқин келиб қолганди. Битта тошга оёқ тираса бўлди, худди Азизбекнинг оёғи тагидан чиқади. Қўчкор шохидек буралиб кетган арча илдизига осилиб юқорига интилди. Шунда...

Шунда Азизбек милтиқ тепкисини босди.

Ёнғоқзорда ҳазон титиб юрган бир гала карға қаф-қаф қилиб осмонга кўтарилди. Ораликлар, ёнбагирликлар узок

вақтгача қалдираб турди. Азизбек пастликка қаради. Мирвали саксон метрча келадиган пастликнинг ўртасида қозикдек чиқиб турган арчанинг қуриган илдизига осилиб қолган эди.

У осилиб қолган жойдан на пастга тушиб бўларди, на юқорига чиқиб бўларди. Мирвали худди дор чигириғига осилиб ўйнаётган дорбозга ўхшарди. Ўзини ташлаб юборай деса, қирқ метрча баланддан тошлар устига тушиб чил-парчин бўлади. Юкорига чиқишнинг асло иложи йўқ.

У осилиб турган илдиз ёнидаги кавақдан узун бўйнида патлари йўқ икки ўлимтиқ Гажир потирлаб учиб чиқиб кетди. Кавак уларнинг одам қўли етмас уяси эди.

Гажирлар кутилмаган «мехмон» тепасида чарх уриб айланышар, ҳамла қилишга чоғланишарди.

Азизбек унга узок қараб турди.

Мирвалининг кўллари бақувват эди. Аммо қанчалик бақувват бўлмасин, бирон соатдан ортиқ уни кўтариб туролмасди.

Бу баҳайбат тогларни, сўнгсиз далаларни, бошидан охирига юриб етиб бўлмайдиган ўрмонларни, ўзига тобе бўлган мингдан ортиқ одамни қисиб ушлаб турган шу бақувват кўллар энди унинг биргина ўзини кўтариб туришга ҳам ожизлик қиласди.

Мирвалининг кўллари тола бошлади. Жон-жаҳди билан кучаниб юкорига қаради. Тепадаги това тош устида кўлида милтиқ билан турган Азизбекка еворгудек бир қаради.

Азизбек нима иш қилиб қўйганини билмасди. Қўркув босди. Бутун вужуди караҳт бўлиб ҳеч нарсани сезмас, ақли ҳеч нарсани идрок этмасди. Қармок учига сукилган тирикчувал-чангдек бутун гавдасини бураб-бураб, сўнгги дамларни кечираётган Мирвалига лоқайд бир қараб турди-да, ортидан кимдир таъкиб қилаётгандек шарт бурилиб, тошлардан-тошларга сакраб югурга бошлади. Кўп югурди. Нафаси тикилиб тўхтади. Орқасига қаради. Ҳеч ким йўқ. Ҳолсизланиб тошга ўтириди-ю, ҳўнграб юборди. У узок йиғлади. Нимага йиғлаганини ўзи билмасди. Ўрнидан туриб ўнгир ёқасига келди. Қўлидаги милтиқни куличкашлаб туриб ўнгиргра отди. Таги сув экан, шалоплаган товуш эшитилди. Азизбек яна ўтириди. Энди у йиғламас, қошлари чимирилган, кўзлари бир нуқтага тикилганча ўй ўйлар эди.

Яқин ўртадан туёқ товуши келди. Азизбек қулоқ солди. Туёқ товуши борган сари унга яқинлашарди.

Буталар орасидан бир отлиқнинг аввал боши, кейин бутун гавдаси кўринди. Бошига тумоқ, эгнига пўстин кийган отлиқ унинг ёнига келиб, жиловни тортди. От пишқириб тўхтади.

— Нима қилиб ўтирибсан, чирофим. Бу чўққиларга кўпам

тикилаверма, маҳлиё бўлаверма, болам, бу тоғларда қашқирттар бор...

У шундай деди-ю, отига беозор қамчи босиб узок йўлга мўлжаллаган қўшигини бошлади:

Дарё тўлқин, сувлар тошқин,
Ундан кечиб ўтолмайман.
Отим ориқ, рангим сариқ,
Манзилимга етолмайман.

Бир қаламқош, ҳам чилвир соч,
Ўтов безаб кутар мени.
Қандок қилай, бу тоглардан
Кўнгил узиб кетолмайман.

Юртим олис, шамоллар ҳам
Етолмайн ҳолдан тоюр,
Иложим йўқ офтоб бўлиб
У томонга ботолмайман.

Отим ориқ...
Рангим сариқ...
Дарё тўлқин,
Сувлар тошқин...

Бу тогларда қашқирлар бор,
Коплонлар бор, сиртлонлар бор,
Мен бенаво, юрак ютиб,
Иrontасин отолмайман.

Этим ориқ...
Рангим сариқ
Дарё тўлқин,
Сувлар тошқин...

1988 йил, март
Дўрмон

Литературно-художественное издание

САИД АХМАД

ТИШИНА

Роман

Художник Б. Юлдашев

Ташкент.

Издательство литературы и искусства им. Гафура Гуляма

На узбекском языке

Адабий-бадиий нашр

САИД АХМАД

ЖИМЖИТЛИК

Роман

Редактор Г. Латифжонова

Рассом Б. Йўлдошев

Расмлар редактори А. Мамажонов¹

Техн. редактор Р. Раҳматуллина

Корректорлар Ш. Собирова, С. Тоҳирова

ИБ № 4397

Босмахонага берилди 15.02.89. Босишга руҳсат этилди 5.07.89. Р—10659.
Формати 84×108½. Босмахона көғози № 2. «Тип Таймс» гарнитураси. Юқо-
ри босма. Шартли босма л. 16,80. Шартли кр.-оттиск 17,22. Нашр л. 21,3.
Тиражи 150.000. Заказ 1213/111. Баҳоси 1 с. 50 т. Шартнома 4—89.

Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашириёти. 700129. Тошкент,
Навоий кӯчаси, 30.

Диапозитивлар УзССР нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари
Давлат комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлаш-
масида тайёрланган. Тошкент, Навоий кӯчаси, 30.

УзССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети
«Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасига қарашли 2- босма-
хонада босилган Янгийўл ш., Самарқанд кӯчаси, 44, 1989.